

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA VI, 1

Multatuli Max Havelaar

Deel 1 / Tekst

Multatuli Max Havelaar

MULTATULI / MAX HAVELAAR

Uitgegeven onder auspiciën van de Afdeling Neerlandica van het
Constantijn Huygens Instituut der Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: C. Fasseur, Leiden; A.A.P. Francken, Leiden;
M.Th.C. Mathijssen-Verkooijen, Amsterdam; A.L. Söttemann,
Utrecht; H.T.M. van Vliet, Den Haag

COPYRIGHT

Copyright van deze uitgave © 1992 Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Multatuli Max Havelaar

of de koffiveilingen der
Nederlandsche Handelmaatschappij

Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree

Deel I / Tekst

Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1992

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Multatuli

Multatuli Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche
Handelmaatschappij: historisch-kritische uitgave / verzorgd door
A. Kets-Vree. - Assen [etc.]: Van Gorcum

Uitg. onder auspiciën van het Constantijn Huygens Instituut der
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

ISBN 90-232-2667-4

Dl. 1: Tekst. - (Monumenta Literaria Neerlandica, ISSN 0167-5044; 6.1)

ISBN 90-232-2689-5 geb.

NUGI 951/952

Trefw.: Multatuli 'Max Havelaar' / Nederlandse letterkunde:
tekstuitgaven.

AAN DE
DIEP VEREERDE NAGEDACHTENIS
VAN
EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WYNBERGEN
5 DER
TROUWE GADE
DER
HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER
DER
10 EDELE VROUW

‘J’ai souvent entendu plaindre les femmes de poète, et sans doute, pour tenir digne-
ment dans la vie ce difficile emploi, aucune qualité n’est de trop. Le plus rare ensemble
de mérites n’est que le strict nécessaire, et ne suffit même pas toujours au commun
bonheur. Voir sans cesse la muse en tiers dans vos plus familiers entretiens, – recueillir
15 dans ses bras et soigner ce poète qui est votre mari, quand il vous revient meurtri par
les déceptions de sa tâche; – ou bien le voir s’envoler à la poursuite de sa chimère
... voilà l’ordinaire de l’existence pour une femme de poète. Oui, mais aussi il y a le
chapitre des compensations, l’heure des lauriers qu’il a gagnés à la sueur de son génie,
et qu’il dépose pieusement aux pieds de la femme légitimement aimée, aux genoux de
20 l’Antigone qui sert de guide en ce monde à cet “aveugle errant”; –

Car, ne vous-y-trompez pas: presque tous les petits-fils d’Homère sont plus ou
moins aveugles à leur façon; – ils voient ce que nous ne voyons pas; leurs regards pé-
nètrent plus haut et plus au fond que les nôtres; mais ils ne savent pas voir droit de-
vant eux leur petit bonhomme de chemin, et ils seraient capables de trébucher et de
25 se casser le nez sur le moindre caillou, s’il leur fallait cheminer sans soutien, dans ces
vallées de prose où demeure la vie.’

(HENRY DE PÈNE)

GERECHTSDIENAAR. Mynheer de rechter, daar is de man die *Barbertje* vermoord heeft.

30 RECHTER. Die man moet hangen. Hoe heeft hy dat aangelegd?

GERECHTSDIENAAR. Hy heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

RECHTER. Daaraan heeft hy zeer verkeerd gedaan. Hy moet hangen.

LOTHARIO. Rechter, ik heb *Barbertje* niet vermoord! Ik heb haar gevoed en gekleed en verzorgd. Er zyn getuigen die verklaren zullen dat ik 'n goed mensch ben, en geen

35 moordenaar.

RECHTER. Man, ge moet hangen! Ge verzwaart uw misdaad door eigenwaan. Het past niet aan iemand die... van iets beschuldigd is, zich voor 'n goed mensch te houden.

LOTHARIO. Maar, rechter, er zyn getuigen die het zullen bevestigen. En daar ik nu

40 beschuldigd ben van moord...

RECHTER. Ge moet hangen! Ge hebt *Barbertje* stukgesneden, ingezouten, en zyt ingenomen met uzelf... drie kapitale delikten! Wie zyt ge, vrouwtje?

VROUWTJE. Ik ben *Barbertje*.

LOTHARIO. Goddank! Rechter, ge ziet dat ik haar niet vermoord heb!

45 RECHTER. Hm... ja... zoo! Maar het inzouten?

BARBERTJE. Neen, rechter, hy heeft me niet ingezouten. Hy heeft my integendeel veel goeds gedaan. Hy is 'n edel mensch!

LOTHARIO. Ge hoort het, rechter, ze zegt dat ik 'n goed mensch ben.

RECHTER. Hm... het *derde* punt blyft dus bestaan. Gerechtsdienaar, voer dien man

50 weg, hy moet hangen. Hy is schuldig aan eigenwaan. Griffier, citeer in de praemissen de jurisprudentie van *Lessing's* patriarch.

(*Onuitgegeven Tooneelspel*)

EERSTE HOOFDSTUK ¹ *

Ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht, N° 37. Het is myn gewoonte niet, romans te schryven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen, en het werk aantevangen, dat gy, lieve lezer, zoo-even
5 in de hand hebt genomen, en dat ge lezen moet als ge makelaar in koffi zyt, of als ge wat anders zyt. Niet alleen dat ik nooit iets schreef wat naar een roman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelyks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren vraag ik my af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbeschaamdheid, waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft
10 spelden, dat nooit gebeurd is, en meestal niet gebeuren kan. Als ik in myn vak – ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht N° 37 – aan een principaal – een principaal is iemand die koffi verkoopt – een opgave deed, waarin maar een klein gedeelte der onwaarheden voorkwam, die in gedichten en romans de hoofdzaak uitmaken, zou hy terstond Busselinck & Waterman nemen. Dat zyn ook makelaars in koffi, doch hun adres behoeft ge niet te weten. Ik pas er dus wel op, dat ik geen romans schryf, of andere valsche opgaven doe. Ik heb dan ook altyd opgemerkt dat menschen die zich met zoo-iets inlaten, ge-
20 woonlyk slecht wegekomen. Ik ben drie en veertig jaren oud, bezoek sedert twintig jaren de beurs, en kan dus voor den dag treden, als men iemand roept die ondervinding heeft. Ik heb al wat huizen zien vallen! En gewoonlyk, wanneer ik de oorzaken naging, kwam het me voor, dat die moesten gezocht worden in de verkeerde richting die aan de meesten gegeven was in hun jeugd.

Ik zeg: *waarheid* en *gezond verstand*, en hier blyf ik by. Voor de *Schrift* maak ik natuurlyk een uitzondering. De fout begint al van Van Alphen af, en wel terstond by den eersten regel over die '*lieve wichtjes*'. Wat drommel kon dien ouden heer bewegen, zich uittegeven voor een aanbieder van myn zusje Truitje die zeere oogen had, of van myn broër
30 Gerrit die altyd met zyn neus speelde? En toch, hy zegt: 'dat hy die

* De cyfers tusschen haakjes verwyzen naar Noten achter het werk.

versjes zong, door *liefde* gedrongen.' Ik dacht dikwyls als kind: 'man,
ik wilde u graag eens ontmoeten, en als ge my de marmerknikers wei-
gerde, die ik u vragen zou, of myn naam voluit in banket – ik heet *Bata-*
35 *vus* – dan houd ik u voor een leugenaar.' Maar ik heb Van Alphen nooit
gezien. Hy was al dood, geloof ik, toen hy ons vertelde dat myn vader
myn beste vrind was – ik hield meer van Pauweltje Winser, die naast
ons woonde in de Batavierstraat – en dat myn kleine hond zoo dank-
baar was. We hielden geen honden, omdat ze zoo onzindelyk zyn.

Alles leugens! Zoo gaat dan de opvoeding voort. Het nieuwe zusjen
is van de groenvrouw gekomen in een groote kool. Alle Hollanders zyn
dapper en edelmoedig. De Romeinen waren bly dat de Batavieren hen
lieten leven. De Bey van Tunis kreeg een kolyk als hy het wapperen
45 hoorde van de nederlandsche vlag. De hertog van Alva was een ondie-
re. De eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlyk, expres om
Nederland te beschermen. Leugens! Nederland is *Nederland* gebleven,
omdat onze oude lui goed op hun zaken pasten, en omdat ze het ware
geloof hadden. Dàt is de zaak!

En dan komen later weer andere leugens. Een meisjen is een engel.
Wie dit het eerst ontdekte, heeft nooit zusters gehad. Liefde is een zalig-
heid. Men vlucht met het een of ander voorwerp naar het einde der aar-
de. De aarde heeft geen einden, en die liefde is ook gekheid. Niemand
kan zeggen dat ik niet goed leef met myn vrouw – zy is een dochter
van Last & Co, makelaars in koffi – niemand kan iets op ons huwelyk
55 aanmerken. Ik ben lid van *Artis*, zy heeft een sjaallong van twee-en-ne-
gentig gulden, en van zulk een malle liefde die volstrekt aan het einde
der aarde wil wonen, is toch tusschen ons nooit spraak geweest. Toen
we getrouwd zyn, hebben wy een toertje naar den Haag gemaakt – ze
heeft daar flanel gekocht, waarvan ik nog borstrokken draag – en ver-
der heeft ons de liefde nooit de wereld ingejaagd. Dus: alles gekheid en
leugens!

En zou *myn* huwelyk nu minder gelukkig wezen, dan van de men-
schen die zich uit liefde de toring op den hals haalden, of de haren uit
het hoofd? Of denkt ge dat myn huishouden iets minder wel geregeld
65 is, dan het wezen zou als ik voor zeventien jaar myn meisjen in *verzen*
gezegd had dat ik haar trouwen wilde? Gekheid! Ik had dit toch even
goed kunnen doen als ieder ander, want verzenmaken is een ambacht,
zeker minder moeielyk dan ivoordraaien. Hoe zouden anders de ulevel-
len met deviezen zoo goedkoop wezen? – Frits zegt: '*Ublefeldjes*' ik weet
70 niet, waarom? – En vraag eens naar den prys van een stel billardballen!

Ik heb niets tegen verzen op-zichzelf. Wil men de woorden in 't gelid
zetten, goed! Maar zeg niets wat niet waar is. '*De lucht is guur, en 't is*
vier uur.' Dit laat ik gelden, als het werkelyk *guur* en *vier uur* is. Maar als
75 't kwartier voor drieën is, kan ik, die myn woorden niet in 't gelid zet,

80 zeggen: *'de lucht is guur, en 't is kwartier voor drieën.'* De verzenmaker is door de *guurheid* van den eersten regel aan een vol uur gebonden. Het moet voor hem juist *een, twee* uur, enz. wezen, of de lucht mag niet guur zyn. *Zeven* en *negen* is verboden door de maat. Daar gaat hy dan aan 't knoeien! Of het weêr moet veranderd, of de tyd. Eén van beiden is dan gelogen.

85 En niet alleen die verzen lokken de jeugd tot onwaarheid. Ga eens in den schouwburg, en luister dáár wat er voor leugens aan den man worden gebracht. De held van 't stuk wordt uit het water gehaald door iemand die op 't punt staat bankroet te maken. Dan geeft hy hem zyn halve vermogen. Dat kan niet waar zyn. Toen onlangs op de Prinsengracht myn hoed te-water woei – Frits zegt: *waaide* – heb ik den man die hem my terugbracht, een dubbeltje gegeven, en hy was tevreden. Ik weet wel dat ik iets meer had moeten geven als hy myzelf er uit gehaald
90 had, maar zeker myn halve vermogen niet. 't Is immers duidelyk dat men op die wys maar tweemaal in 't water hoeft te vallen om doodarm te wezen. Wat het ergste is by zulke vertooningen op het tooneel, het publiek gewent zich zóó aan al die onwaarheden, dat het ze mooi vindt en toejuicht. Ik had wel eens lust zoo'n heel parterre in 't water te
95 gooien, om te zien wie dat toejuichen gemeend had. Ik, die van waarheid houd, waarschuw ieder dat ik voor 't opvisschen van myn persoon geen zoo hoog bergloon betalen wil. Wie met minder niet tevreden is, mag me laten liggen. Alleen Zondags zou ik iets meer geven, omdat ik dan myn kantilje ketting draag, en een anderen rok.

100 Ja, dat tooneel bederft velen, meer nog dan de romans. Het is zoo aanschouwelyk! Met wat klatergoud en wat kant van uitgeslagen papier, ziet er dat alles zoo aanlokkelyk uit. Voor kinderen, meen ik, en voor menschen die niet in zaken zyn. Zelfs als die tooneelmenschen armoede willen voorstellen, is hun voorstelling altyd leugenachtig. Een
105 meisje wier vader bankroet maakte, werkt om de familie te onderhouden. Heel goed. Daar zit ze dan te naaien, te breien of te borduren. Maar tel nu eens de steken die ze doet gedurende het heele bedrijf. Ze praat, ze zucht, ze loopt naar 't venster, maar werken doet ze niet. De familie die van dezen arbeid leven kan, heeft weinig noodig. Zoo'n
110 meisje is natuurlyk de heldin. Ze heeft eenige verleiders de trappen afgeworpen, ze roept gedurig: 'o myne moeder, o, myne moeder!' en stelt dus de deugd voor. Wat is dat voor een deugd, die een vol jaar noodig heeft voor een paar wollen kousen? Geeft dit alles niet valsche denkbeelden van deugd, en *'werken voor den kost'*? Alles gekheid en leugens!

115 Dan komt haar eerste minnaar – die vroeger klerk was aan 't kopieboek, maar nu schatryk – op-eens terug, en trouwt haar. Ook weer leugens. Wie geld heeft, trouwt geen meisjes uit een gefailleerd huis. En als ge meent, dat dit op het tooneel er dóór kan als uitzondering, blyft

120 toch myn aanmerking bestaan, dat men den zin voor waarheid bederft
by het volk, dat de uitzondering als regel aanneemt, en dat men de pu-
blieke zedelykheid ondermynt, door het te gewennen iets toetejuichen
op het *tooneel*, wat door elk fatsoenlyk makelaar of koopman voor een
bespottelyke krankzinnigheid wordt gehouden in de *wereld*. Toen *ik*
125 trouwde, waren wy op 't kantoor van myn schoonvader – Last & Co
– met ons dertienen, en er ging wat om!

En nog meer leugens op het tooneel. Als de held met zyn styven ko-
mediestap weggaat om 't verdruchte vaderland te redden, waarom gaat
dan de dubbele achterdeur altyd vanzelf open? En verder, hoe kan de
persoon die in verzen spreekt, voorzien wat de ander te antwoorden
130 heeft, om hem 't rym gemakkelyk te maken? Als de veldheer tot de
prinses zegt: '*mevrouw, het is te laat, de poorten zyn gesloten*' hoe kan hy dan
vooruit weten, dat zy zeggen wil: '*welaan dan, onversaagd, men doe het*
zwaard ontblooten'? Want als zy nu eens, hoorende dat de poort toe was,
antwoordde dat ze dan wat wachten zou tot er geopend werd, of dat
135 zy een andermaal eens terug zou komen, waar bleef dan maat en rym?
Is het dus niet een pure leugen, als de veldheer de prinses vragend aan-
ziet, om te weten wat ze doen wil na 't poortsluiten? Nog-eens: als 't
mensch nu eens lust had gehad te gaan slapen, in plaats van iets te ont-
blooten? Alles leugens!

140 En dan die beloonde deugd! O, o, o! Ik ben sedert zeventien jaren
makelaar in koffi – Lauriergracht, N° 37 – en heb dus al zoo-iets by-
gewoond, maar het stuit my altyd vreeselyk, als ik de goede lieve waar-
heid zóó zie verdraaien. Beloonde deugd? Is 't niet om van de deugd
een handelsartikel te maken? Het *is* zoo niet in de wereld, en 't is *goed*
145 dat het niet zoo is. Want waar bleef de verdienste, als de deugd beloond
werd? Waartoe dus die infame leugens altyd voorgewend?

Daar is by-voorbeeld Lukas, onze pakhuisknecht, die reeds by den
vader van Last & Co heeft gewerkt – de firma was toen Last & Meyer,
maar de Meyers zyn er lang uit – dāt was dan toch wel een deugdzaam
150 man. Geen boon kwam er ooit te-kort, hy ging stipt naar de kerk, en
drinken deed hy niet. Als myn schoonvader te Driebergen was, bewaar-
de hy het huis, en de kas, en alles. Eens heeft hy aan de Bank zeventien
gulden te veel ontvangen, en, hy bracht ze terug. Hy is nu oud en jich-
tig, en kan niet meer dienen. Nu heeft hy niets, want er gaat veel by
155 ons om, en we hebben jong volk noodig. Welnu, ik houd dien Lukas
voor zeer deugdzaam, maar wordt hy nu beloond? Komt er een prins
die hem diamanten geeft, of een fee die hem boterhammen smeert?
Waarachtig niet! Hy is arm, en blyft arm, en dit moet ook zoo wezen.
Ik kan hem niet helpen – want we hebben jong volk noodig, omdat er
160 zooveel by ons omgaat – maar al *kon* ik, waar bleef zyn verdienste, als
hy nu op zyn ouden dag een gemakkelyk leven leiden kon? Dan zouden

alle pakhuisknechts wel deugdzaam worden, en iedereen, hetgeen Gods
bedoeling niet wezen kan, omdat er dan geen byzondere belooning
voor de braven overbleef hier-namaals. Maar op een tooneel verdraaien
ze dat...alles leugens!

Ik ben ook deugdzaam, maar vraag ik hiervoor belooning? Als myn
zaken goed gaan – en dit doen ze – als myn vrouw en kinderen gezond
zyn, zoodat ik geen gemaal heb met dokter en apteker...als ik jaar-in
jaar-uit een sommetje kan ter-zy leggen voor den ouden dag...als Frits
knap opgroeit, om later in myn plaats te komen als ik naar Driebergen
ga...zie, dan ben ik heel tevreden. Maar dit alles is een natuurlyk gevolg
van de omstandigheden, en omdat ik op de zaken pas. Voor myn deugd
eisch ik niets.

En dat ik toch deugdzaam bèn, blykt uit myn liefde voor de waar-
heid. Deze is, na myn gehechtheid aan het geloof, myn hoofdneiging.
En ik wenschte dat ge hiervan overtuigd waart, lezer, omdat het de ver-
ontschuldiging is voor 't schryven van dit boek.

Een tweede neiging, die my even sterk als waarheidsliefde be-
heerscht, is de hartstocht voor myn vak. Ik ben namelyk makelaar in
koffi, Lauriergracht N° 37. Welnu, lezer, aan myn onkreukbare liefde
voor de waarheid, en aan myn yver voor de zaken, hebt gy te danken
dat deze bladen geschreven zyn. Ik zal u vertellen hoe dit is toegegaan.
Daar ik nu voor 't oogenblik afscheid van u neem – ik moet naar de
beurs – noodig ik u straks op een tweede hoofdstuk. Tot weerziens dus!

Eilieve, steek het by u...’t is een kleine moeite...het kan te-pas
komen...ei zie, daar is het: een adreskaartje! Die C^o ben ik, sedert de
Meyers er uit zyn...de oude Last is myn schoonvader.

190

LAST & C ^o MAKELAARS IN KOFFI Lauriergracht, N ^o 37

TWEEDE HOOFDSTUK

Het was slap op de beurs, maar de voorjaarsveiling zal 't wel goed maken. Denk niet dat er niets by ons omgaat. By Busselinck & Waterman is 't nog slapper. Een vreemde wereld! Men woont zoo iets by, als men zoo'n twintig jaren de beurs bezoekt. Verbeeld u dat ze daar ge-
5 tracht hebben – Busselinck & Waterman, meen ik – my Ludwig Stern aftenemen. Daar ik niet weet of gy aan de beurs bekend zyt, wil ik u even zeggen dat Stern een eerst huis is in koffi te Hamburg, dat altyd door Last & Co is bediend geworden. Heel toevallig kwam ik daar achter...ik meen achter de knoeiery van Busselinck & Waterman. Zy zou-
10 den een kwart procent van de courtage laten vallen – onderkruipers zyn het, anders niet! – en zie nu eens wat ik gedaan heb om dien slag afte-
weren. Een ander in myn plaats had misschien aan Ludwig Stern ge-
schreven dat hy ook wat zou laten vallen, dat hy hoopte op konsideratie om de langdurige diensten van Last & Co...ik heb uitgerekend dat de
15 firma, sedert ruim vyftig jaren, vier ton aan Stern verdiend heeft. Die konnexe dateert van 't kontinentaal stelsel, toen wy de koloniale waren insmokkelden van Helgoland. Ja, wie weet wat 'n ander al zoo zou ge-
schreven hebben. Maar neen, onderkruipen doe ik niet. Ik ben naar *Po-
len* gegaan,² liet me pen en papier geven, en schreef:

20 *Dat de groote uitbreiding die onze zaken den laatsten tyd genomen had-
den, vooral door de vele geëerde orders uit Noord-Duitschland...*

't Is de zuivere waarheid!

*...dat die uitbreiding eenige vermeerdering van ons personeel noodzakelyk
maakte.*

25 't Is de waarheid! Gister-avond nog was de boekhouder na elven op
't kantoor, om zyn bril te zoeken.

*Dat vooral zich de behoefte deed gevoelen aan fatsoenlyke, welopgevoede
jongelieden, voor de korrespondentie in het duitsch. Dat wel-is-waar veel
duitsche jongelingen, in Amsterdam aanwezig, hiertoe de vereischte be-
30 kwaamheden bezaten, maar dat een huis dat zich respekteert...*

't Is de zuivere waarheid!

35 *...by de toenemende ligtzinnigheid en onzedelykheid onder de jeugd, by het dagelyks aangroeien van het getal fortuinzoekers, en met het oog op de noodzakelykheid om soliditeit van gedrag, hand-aan-hand te doen gaan met soliditeit in de uitvoering van de gegeven orders...*

't Is, waarachtig, alles de zuivere waarheid!

...dat zulk een huis – ik bedoel Last & Co, makelaars in koffi, Lauriergracht N° 37 – niet omzichtig genoeg wezen kon met het engageeren van sujetten.

40 Dit alles is de zuivere waarheid, lezer! Weet ge wel, dat de jonge Duitscher, die op de beurs by pilaar 17 stond, weggelopen is met de dochter van Busselinck & Waterman? Onze Marie wordt ook al dertien in September.

45 *...dat ik de eer had gehad van den heer Saffeler te vernemen – Saffeler reist voor Stern – dat de geachte chef der firma, de heer Ludwig Stern, een zoon had, den heer Ernest Stern, die ter volmaking zynner kommercieele kennis, eenigen tyd in een hollandsch huis wenschte geëmploieerd te zyn. Dat ik met het oog op...*

50 Hier herhaalde ik weer al die onzedelykheid, en vertelde de geschiedenis der dochter van Busselinck & Waterman. Niet om iemand zwart te maken...neen, bekladden ligt nu juist heelemaal niet in myn manier! Maar...het kan nooit kwaad dat ze 't weten, dunkt me.

...dat ik met het oog dáárop, niets liever wenschte dan den heer Ernest Stern belast te zien met de duitsche korrespondentie van ons huis.

55 Uit kiesheid vermeed ik alle toespeling op honorarium of salaris. Maar ik voegde er by:

60 *Dat, indien de heer Ernest Stern het verblyf ten onzen huize – Lauriergracht N° 37 – wilde voor lief nemen, myn vrouw zich bereid verklaarde als een moeder voor hem te zorgen, en dat zyn linnengoed in huis zou vermeld worden.*

Dit is de zuivere waarheid, want Marie stopt en maast heel lief. En ten-slotte:

Dat by ons de Heer gediend werd.³

65 Die kan hy in zyn zak steken, want de Sterns zyn Luthersch. En ik verzond myn brief. Ge begrypt dat de oude Stern niet goedschiks by Busselinck & Waterman kan overgaan, als de jonge by ons aan 't kantoor is. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Om nu terug te komen op myn boek. Voor eenigen tyd kom ik 's avends door de Kalverstraat, en bleef staan kyken naar den winkel

70 van een kruienier, die zich bezighield met het sorteeren van een partytje
Java, ordinair, mooi-geel, Cheribon-aard, iets gebroken, met veegsel, dat me zeer
interesseerde, want ik let altyd op alles. Daar viel my op-eenmaal een
heer in 't oog, die daarnaast voor een boekwinkel stond en me bekend
voorkwam. Hy scheen ook my te herkennen, want onze blikken ont-
75 moetten elkander gedurig. Ik moet betuigen dat ik te verdiept was in
't veegsel, om terstond optemerken, wat ik namelyk later zag, dat hy
vry kaal in de kleeren stak. Anders had ik de zaak daarby gelaten. Maar
op-eens schoot my de gedachte in, dat hy misschien reiziger was van
een duitsch huis, die een solieden makelaar zocht. Hy had dan ook wel
80 iets van een Duitscher, en van een reiziger ook. Hy was zeer blond, had
blauwe oogen, en in houding en kleding iets dat den vreemdeling ver-
raadde. In-plaats van een behoorlyken winterjas, hing hem een soort
van sjaal over den schouder – Frits zegt '*shawl*' maar dit doe ik niet –
alsof hy zoo van de reis kwam. Ik meende een klant te zien, en gaf hem
85 een adreskaartje: *Last & Co, makelaars in koffi, Lauriergracht N° 37*. Hy
hield het by de gasvlam, en zeide: 'ik dank u, maar ik heb me vergist.
Ik dacht het genoeg te hebben een ouden schoolkameraad voor me
te zien, maar... *Last?* Dit is de naam niet.'

– Pardon, zei ik – want ik ben altyd beleefd – ik ben m'nheer Droog-
90 stoppel, Batavus Droogstoppel. *Last en Co* is de firma, makelaars in
koffi, Lauriergr...

– Wel, Droogstoppel, kent ge my niet meer? Zie my eens goed aan.

Hoe meer ik hem aanzag, hoe meer ik my herinnerde hem meer ge-
zien te hebben. Maar, zonderling, zyn gelaat deed my de uitwerking als-
95 of ik vreemde parfumerien rook. Lach hier niet om, lezer, straks zult
ge zien hoe dit kwam. Ik ben verzekerd dat hy geen drup reukwerk by
zich droeg, en toch rook ik iets aangenaams, iets sterks, iets wat me her-
innerde aan... daar had ik het!

– Zyt gy het, riep ik, die my van den Griek hebt verlost?
100 – Wel zeker, zeide hy, dat was *ik*. En hoe gaat het U?

Ik vertelde dat we met ons dertienen op 't kantoor waren, en dat er
zooveel by ons omging. En toen vroeg ik hoe het hem ging, wat me
later speet, want hy scheen niet in goede omstandigheden te verkeeren,
en ik houd niet van arme menschen, omdat er gewoonlyk eigen schuld
105 onder loopt, daar de Heer niet iemand verlaten zou, die hem trouw ge-
diend had. Had ik eenvoudig gezegd, 'we zyn met ons dertienen, en
...goeien avend verder!' dan was ik van hem af geweest. Maar door dat
vragen en antwoorden werd het hoe langer hoe moeielyker – Frits zegt:
hoe langs 200 moeielyker, maar dit doe ik niet – *hoe* moeielyker dus, om
110 van hem verlost te worden. Aan den anderen kant moet ik ook weer
erkennen dat ge dan dit boek niet hadt te lezen gekregen, want het is

een gevolg van die ontmoeting. Ik houd er van, het goede optemerken, en wie dit niet doen, zyn ontevreden menschen die ik niet lyden kan.

115 Ja, ja, hy was het, die my uit de handen van den Griek had verlost!
Denk nu niet dat ik ooit door zeeroovers ben genomen geweest, of dat ik twist heb gehad in den Levant. Ik heb u reeds gezegd dat ik na myn trouwen, met myn vrouw naar den Haag ben gegaan. Daar hebben wy het Mauritshuis gezien, en flanel gekocht in de Veenestraat. Dit is het eenige uitstapje dat de zaken my ooit hebben veroorloofd, omdat er
120 zooveel by ons omgaat. Neen, in Amsterdam zelf had hy om-mynentwil een Griek den neus aan 't bloeden geslagen. Want hy bemoeide zich altyd met dingen die hem niet aangingen.

Het was in drie of vier en dertig, geloof ik, en in September, want er was kermis te Amsterdam. Daar myn oude luï van voornemen waren
125 een predikant van my te maken, leerde ik latyn. Later heb ik myzelf dikwyls afgevraagd, waarom men latyn moet verstaan, om in 't hollandsch te zeggen: 'God is goed'? Genoeg, ik was op de latynsche school – nu zeggen ze *gymnasium* – en daar was kermis... in Amsterdam, meen ik. Op de Westermarkt stonden kramen, en als ge een Amsterdammer zyt, le-
130 zer, en nagenoeg van myn leeftyd, zult ge u herinneren hoe daaronder één was, die uitmuntte door de zwarte oogen en de lange vlechten van een meisje, dat als een Griekin gekleed was. Ook haar vader was een Griek, of althans hy zag er uit als een Griek. Ze verkochten allerlei reukgoed.

135 Ik was juist oud genoeg om het meisje mooi te vinden, zonder evenwel den moed te hebben haar aantespreken. Dit zou my ook weinig gebaat hebben, want meisjes van achttien jaren beschouwen een jongen van zestien, als een kind. En hierin hebben ze groot gelyk. Toch kwamen wy, jongens van *quarta*, altyd 's avends op de Westermarkt om dat
140 meisje te zien.

Nu was hy die daar voor me stond met zyn sjaal, eens daarby, schoon hy een paar jaren jonger was dan de anderen, en dus nog te kinderachtig om naar de Griekin te kyken. Maar hy was de *primus* van onze klasse – want knap was hy, dit moet ik erkennen – en hy hield veel van
145 spelen, stoeien en vechten. Dáárom was hy by ons. Terwyl we dus – we waren wel met ons tien – vry ver van de kraam af, naar die Griekin stonden te kyken, en beraadslaagden hoe wy 't moesten aanleggen om kennis met haar te maken, werd er besloten geld by-een te leggen om iets in die kraam te koopen. Maar toen was goede raad duur, om
150 te weten wie de stoute schoenen zou aantrekken om het meisjes aantespreken. Ieder wilde, maar niemand durfde. Er werd geloot, en het lot viel op my. Nu erken ik, dat ik niet gaarne gevaren trotseer. Ik ben man en vader, en houd ieder die het gevaar zoekt, voor een gek, wat ook in de Schrift staat. Het is my inderdaad aangenaam optemerken hoe ik

155 my in myn denkbeelden over gevaar en zulke dingen, gelyk ben gebleven, daar ik thans over zoo-iets nog juist dezelfde meening koester, als dien avend toen ik daar by de kraam van den Griek stond, met de twaalf stuivers die we saamgelegd hadden, in de hand. Maar zie, uit valsche schaamte durfde ik niet zeggen dat ik niet durfde, en bovendien,
160 ik moest wel vooruit, want myn makkers drongen me, en weldra stond ik voor de kraam.

Het meisje zag ik niet: ik zag niets! Alles werd me groen en geel voor de oogen. Ik stamelde een *aoristus primus* van ik weet niet welk werkwoord...

165 – *Plaît-il?* zeide zy.

Ik herstelde my eenigszins, en ging voort:

– *Meenin aeide thea*, en... dat Egypte een geschenk van den Nyl was.

Ik ben overtuigd dat ik in de kennismaking zou geslaagd zyn, indien niet op dat oogenblik een myner makkers uit kinderachtige baldadigheid my een zoo harden stoot in den rug had gegeven, dat ik heel onzacht tegen de uitstalkast aanvloog, die op halvemanshoogte de voorzy van de kraam afsloot. Ik voelde een greep in myn nek...een tweeden greep veel lager...ik zweefde een oogenblik...en vóór ik recht begreep hoe de zaken stonden, was ik in de kraam van den Griek, die in verstaanbaar fransch zei dat ik een *gamin* was, en dat hy de politie roepen zou. Nu was ik wel dicht by het meisje, maar genoeg deed het me niet. Ik schreide, en bad om genade, want ik zat vreeselyk in angst. Maar het baatte niet. De Griek hield me by den arm, en schopte my. Ik zocht naar myn makkers – we hadden juist dien morgen veel over
170 Scaevola te doen gehad, die zyn hand in 't vuur stak, en in hun latynsche opstellen hadden ze dit zoo heel mooi gevonden – jawel! Niemand was daar gebleven om voor *my* een hand in 't vuur te steken...

Zóó meende ik. Maar zie, daar vloog op-eens myn Sjaalman door de achterdeur de kraam in. Hy was niet groot of sterk, en pas een jaar of
185 dertien oud, maar hy was een vlug en dapper mannetje. Nog zie 'k zyn oogen flikkeren – anders zagen ze flauw – hy gaf den Griek een vuistslag, en ik was gered. Later heb ik gehoord dat de Griek hem duchtig geslagen heeft, maar omdat ik een vast principe heb, me nooit te bemoeien met dingen die me niet aangaan, ben ik terstond weggegaan.
190 Ik heb het dus niet gezien.

Ziedaar de reden waarom zyn trekken me zoo aan reukwerk herinnerden, en hoe men in Amsterdam twist kan krygen met een Griek. Als op latere kermessen die man weer met zyn kraam op de Westermarkt stond, ging ik my altyd elders vermaken.

195 Daar ik veel van wysgeerige opmerkingen houd, moet ik u toch even
zeggen, lezer, hoe wonderbaar de zaken dezer wereld aan elkander han-
gen. Als de oogen van dat meisje minder zwart waren geweest, als ze
korter vlechten had gehad, of als men my niet tegen die winkelkast had
aangeworpen, zoudt ge nu dit boek niet lezen. Wees dus dankbaar dat
200 dit zoo gebeurd is. Geloof me, alles in de wereld is goed, zóó als het
is, en ontevreden menschen die altyd klagen, zyn myn vrienden niet.
Daar hebt ge Busselinck & Waterman...maar ik moet voortgaan, want
myn boek moet af voor de voorjaarsveiling.

205 Ronduit gezegd – want ik houd van de waarheid – was my het weer-
zien van dien persoon niet aangenaam. Ik bemerkte terstond dat het
geen soliede konnexe was. Hy zag zeer bleek, en toen ik hem vroeg
hoe laat het was, wist hy 't niet. Dit zyn dingen, waar een mensch op
let, die zoo'n twintig jaar de beurs bezocht heeft, en zooveel heeft by-
gewoond. Ik heb al wat huizen zien vallen!

210 Ik meende dat hy rechts zou gaan, en zei dat ik links moest. Doch
zie, hy ging ook links, en ik kon dus niet vermyden in gesprek te tre-
den. Maar ik bedacht gedurig dat hy niet wist hoe laat het was, en be-
speurde bovendien dat zyn jasje tot aan de kin was dichtgeknoopt – dat
een zeer slecht merk is – zoodat ik den toon van ons onderhoud wat
215 flauw blyven liet. Hy verhaalde my dat hy in Indie was geweest, dat hy
getrouwd was, dat hy kinderen had. Ik had daar niets tegen, maar vond
er niets belangryks in. By de Kapelsteeg – ik ga anders nooit door die
steeg, omdat het voor een fatsoenlyk man niet staat, vind ik – maar dit-
maal wilde ik by de Kapelsteeg rechts-af-slaan. Ik wachtte tot wy dat
220 straatje byna voorby waren, om goed te doen blyken dat zyn weg recht-
uit leidde, en toen zei ik zeer beleefd...want beleefd ben ik altyd, men
kan nooit weten hoe men later iemand noodig heeft:

– Het was me byzonder aangenaam u weer te zien, m'nheer...r...r!
En...èn...èn...ik rekommandeer me! Ik moet hierin.

225 Toen keek hy me heel gek aan, en zuchtte, en vatte op-eens een
knoop van myn jas...

– Beste Droogstoppel, zeide hy, ik heb u iets te vragen.

230 Er ging my een rilling door de leden. Hy wist niet hoe laat het was,
en wilde my iets vragen! Natuurlyk antwoordde ik dat ik geen tyd had,
en naar de beurs moest, schoon het avend was. Maar als men zoo'n
twintig jaren de beurs heeft bezocht...en iemand wil u iets vragen,
zonder te weten hoe laat het is...

235 Ik maakte myn knoop los, groette heel beleefd – want beleefd ben
ik altyd – en ging de Kapelsteeg in, wat ik anders nooit doe, omdat het
niet fatsoenlyk is, en fatsoen gaat my boven alles. Ik hoop dat niemand
het gezien heeft.

DERDE HOOFDSTUK

Toen ik een dag daarna van de beurs kwam, zei Frits dat er iemand geweest was om my te spreken. Naar de beschryving was het de Sjaalman. Hoe hy me gevonden had... nu ja, 't adreskaartje! Ik dacht er over, myn kinderen van school te nemen, want het is lastig, nog twintig, dertig jaren later te worden nagezeten door een schoolkameraad die een sjaal draagt in plaats van een jas, en die niet weet hoe laat het is. Ook heb ik Frits verboden naar de Westermarkt te gaan, als er kramen staan.

Den volgenden dag ontving ik een brief met een groot pak. Ik zal u den brief laten lezen:

10 *Waarde Droogstoppel!*

Ik vind dat hy wel had kunnen zeggen: *Weledele Heer Droogstoppel*, omdat ik makelaar ben.

Ik ben gisteren ten-uwent geweest met het doel u een verzoek te doen. Ik geloof dat gy in goede omstandigheden verkeert...

15 Dit is waar: we zyn met ons dertienen op 't kantoor.

...en ik wenschte gebruik te maken van uw krediet, om een zaak tot-stand te brengen, die voor my van groot gewicht is.

Zou men niet denken dat het om een order op de voorjaarsveiling te doen was?

20 *Door velerlei omstandigheden ben ik op 't oogenblik eenigszins om geld verlegen.*

Eenigszins? Hy had geen hemd aan. Dat noemt hy *eenigszins*!

Ik kan myn lieve vrouw niet alles geven wat tot veraangenaming des levens noodig is, en ook de opvoeding myner kinderen is, uit een geldelyk oogpunt, niet zooals ik wenschen zou.

25 Veraangenaming des levens? Opvoeding van de kinderen? Meent ge dat hy voor zyn vrouw een loge in de Opera huren wilde, en zyn kinderen op een instituut doen te Genève? 't Was najaar, en vry koud... welnu, hy woonde op een vliering, zonder vuur. Toen ik dien brief ont-

30 ving, wist ik dit niet, maar later ben ik by hem geweest, en thans nog
ben ik verstoord over den zotten toon van zyn geschryf. Wat drommel,
wie arm is, kan zeggen dat hy arm is! Armen moeten er zyn, dit is noo-
dig in de maatschappy, en 't is Gods wil. Als hy maar geen aalmoes
vraagt, en niemand lastig valt, heb ik er volstrekt niet tegen dat hy arm
35 is, maar die opsiering van de zaak komt niet te-pas. Luister verder:

*Daar op my de verplichting rust, in de behoeften der mynen te voorzien,
heb ik besloten een talent aantewenden, dat, naar ik geloof, my gegeven is.
Ik ben dichter...*

40 Poch! Ge weet, lezer, hoe ik en alle verstandige menschen daarover
denken.

*...en schryver. Sedert myn kindsheid drukte ik myn aandoeningen in verzen
uit, en ook later schreef ik dagelyks neder wat er omging in myn ziel. Ik
geloof dat er onder dat alles eenige opstellen zyn, die waarde hebben, en ik
zoek daarvoor een uitgever. Maar dit is juist het moeielyke. Het publiek
45 kent my niet, en de uitgevers beoordeelen de werken meer naar den gevestig-
den naam van den schryver, dan naar den inhoud.*

Juist zooals wy de koffi naar de renommee van de merken. Wel ze-
ker! Hoe anders?

50 *Als ik dus mag aannemen dat myn werk niet geheel zonder verdienste is,
zou dat toch eerst na de uitgave blyken, en de boekhandelaars vragen de beta-
ling van drukloon, enz. vooruit...*

Daar hebben ze groot gelyk in.

55 *...wat my op dit oogenblik niet gelegen komt. Daar ik evenwel overtuigd ben
dat myn arbeid de kosten dekken zou, en gerust daarop myn woord durf ver-
panden, ben ik, aangemoedigd door onze ontmoeting van voorgisteren...*

Dat noemt hy aanmoedigen!

60 *...tot het besluit gekomen u te vragen of ge voor my by een boekhandelaar
zoudt willen borg-staan voor de kosten eener eerste uitgave, al ware het
slechts van een klein boekdeeltje. Ik laat de keus van die eerste proeve geheel
aan u over. In het pak dat hiernaevens gaat, zult ge vele handschriften vinden,
en daaruit zien dat ik veel gedacht, gewerkt en bygewoond heb...*

Ik heb nooit gehoord dat hy zaken deed.

65 *...en als de gaaf van wèl zeggen me niet geheel-en-al ontbreekt, is het gewis
niet door gebrek aan indrukken, dat ik niet slagen zou.*

*In afwachting van een vriendelyk antwoord, noem ik my uw ouden school-
makker...*

En zyn naam stond er onder. Maar dien verzwyg ik, omdat ik er niet
van houd, iemand in opspraak te brengen.

70 Waarde lezer, ge begrypt hoe gek ik stond te kyken, toen men my
daar zoo op-eens wilde verheffen tot makelaar in verzen. Ik ben zeker
dat die Sjaalman – zoo zal ik hem maar blyven noemen – als de man
me by-dag had gezien, zich met zulk een verzoek niet tot my zou ge-
wend hebben. Want deftigheid en fatsoen laten zich niet verbergen.
Maar 't was avend, en ik trek het me dus niet aan.

75 Het spreekt vanzelf dat ik van die gekheid niets weten wilde. Ik zou
het pak door Frits hebben laten terugbrengen, maar ik wist zyn adres
niet, en hy liet niets van zich hooren. Ik dacht dat hy ziek was, of dood,
of zoo-iets.

80 De vorige week was er krans by de Rosemeyers, die in suiker doen.
Frits was voor het eerst meegegaan. Hy is zestien jaar, en ik vind het
goed dat een jong mensch in de wereld komt. Anders loopt hy naar de
Westermarkt of zulke dingen. De meisjes hadden piano gespeeld en ge-
zongen, en by 't dessert plaagden ze elkaar met iets dat in de voorkamer
scheen gebeurd te zyn, terwyl wy achter aan 't *gentsch whisten* waren, iets
85 waarin Frits betrokken scheen. 'Ja, ja, Louise, riep Betsy Rosemeyer,
geschreid heb je! Papa, Frits heeft Louise aan 't schreien gemaakt.'

90 Myn vrouw zei hierop dat Frits dan voortaan niet meer mee zou naar
den krans. Ze dacht dat hy Louise geknepen had, of zoo-iets wat niet
te-pas komt, en ook ik maakte my gereed er een hartig woordje byte-
voegen, toen Louise riep:

– Neen, neen, Frits is heel lief geweest! Ik wou dat hy 't nog-eens
deed!

Wàt dàn? Hy had haar niet geknepen, hy had gereciteerd, daar hebt
ge 't.

95 Natuurlyk ziet de vrouw van 't huis gaarne dat er aan het dessert een
aardigheidje plaats heeft. Dat vult. Mevrouw Rosemeyer – de Rose-
meyers laten zich *mevrouw* noemen, omdat ze in suiker doen, en aandeel
in een schip hebben – mevrouw Rosemeyer begreep dat wat Louise aan
't schreien had gemaakt, ook òns vermaken zou, en vroeg een dacapo
100 aan Frits, die zoo rood zag als een kalkoen. Ik begreep om de wereld
niet, wàt hy dan toch opgesneden had, want ik kende zyn repertoire op
een haar. Dat was: *de godenbruiloft*, *de boeken van het Oude-Testament op rym*,
en een epizode uit de *bruiloft van Kamacho*, dat de jongens altyd zoo
aardig vinden, omdat er iets van een 'brillekiek' in komt. Wat er onder
105 dit alles wezen kon dat tranen uitlokte, was my een raadsel. 't Is waar,
zoo'n meisje schreit gauw.

'Toe, Frits! Och ja, Frits! Kom, Frits!' Zoo ging het, en Frits begon.
Daar ik niet houd van dat bestudeerd spannen van des lezers nieuwsgie-
righeid, zal ik maar terstond zeggen dat ze te-huis het pak van Sjaalman

110 hadden opengemaakt, en daaruit hadden Frits en Marie een neuswys-
heid en een sentimentaliteit geput, die me later veel last in huis gehaald
hebben. Toch moet ik erkennen, lezer, dat dit boek ook uit dat pak
komt, en ik zal me naderhand hierop behoorlyk verantwoorden, want
115 ik hecht er aan, dat men my beschouwe als iemand die de waarheid lief
heeft, en die goed voor zyn zaken is. Onze firma is *Last & Co, Make-
laars in koffi, Lauriergracht, N° 37*.

Toen reciteerde Frits een ding dat van nonsens aan-één hing. Neen
't hing niet aan-een. Een jong mensch schreef aan zyn moeder, dat hy
verliefd was geweest, en dat zyn meisje met een ander getrouwd was –
120 waarin ze groot gelyk had, vind ik – dat hy echter, in weerwil hiervan,
altyd veel van zyn moeder hield. Zyn deze laatste drie regels duidelyk
of niet? Vindt ge dat er veel omslag noodig is, om dat te zeggen? Wel-
nu, ik heb een broodje met kaas gegeten, daarna twee peren geschild,
en ik was ruim half gereed met het orberen van de derde, voor Frits
125 klaar was met die vertelling. Maar Louise schreide weer, en de dames
zeiden dat het heel mooi was. Toen vertelde Frits, die, geloof ik, meen-
de dat hy een groot stuk had uitgevoerd, dat hy 't ding in dat pak had
gevonden van den man die een sjaal droeg, en ik legde aan de heeren
uit, hoe dat in myn huis kwam. Maar van de Griekin sprak ik niet, om-
130 dat Frits er by was, en ook zeide ik niets van de Kapelsteeg. Ieder vond
dat ik heel goed had gehandeld, me van dien man aftehelpen. Straks
zult ge zien dat er ook andere dingen in dat pak waren van meer solie-
den aard, en daarvan komt een-en-ander in dit boek, omdat de *Koffvei-
lingen van de Handelmaatschappij* er mee in verband staan. Want ik leef
135 voor myn vak.

Later vroeg my de uitgever of ik hier niet byvoegen wilde, wat Frits
greciteerd had. Ik wil 't wel doen, mits men wete dat ik me niet op-
houd met zulke dingen.⁴ Alles leugens en gekheid! Ik houd myn aan-
merkingen terug, anders wordt myn boek te dik. Ik wil hier alleen by-
140 zeggen, dat die vertelling zoo omstreeks 1843 in de buurt van Padang
geschreven is, en dat dit een inferieur merk is. De koffi, meen ik.

Moeder, 'k ben wel ver van 't land
Waar me 't leven werd geschonken,
Waar myn eerste tranen blonken,
145 Waar ik opwies aan uw hand...
Waar uw moedertrouw der ziel
Van den knaap haar zorgen wydde,
En hem liefdryk stond ter-zyde,
En hem ophief als hy viel...
150 Schynbaar scheurde 't lot de banden
Die ons bonden, wreed van-een...
'k Sta hier wel aan vreemde stranden
Met myzelf en God, alleen...

155 Maar toch, moeder, wat me griede,
 Wat me vreugd gaf of verdriet,
 Moeder, twyfel aan de liefde,
 Aan het hart uws zoons toch niet!

160 't Is nog nauwlyks twee paar jaren
 Toen ik 't laatst op gindschen grond
 Zwygend aan den oever stond
 Om de toekomst in te staren...
 Toen ik 't schoone tot my riep
 Dat ik van de toekomst wachtte,
 En het heden stout verachtte,
 165 En my paradyzen schiep...
 Toen, door alle stoornis heen
 Die zich opdeed voor myn schreên,
 't Hart zich koen een uitweg baande,
 En zich droomend zalig waande...

170 Maar die tyd, sints 't laatst vaarwel
 Hoe gezwind ook ons onttogen,
 Onbevatbaar bliksemsnel,
 Als een schim voorbygevlogen...
 O, hy liet in 't voorwaarts gaan,
 175 Diepe, diepe sporen staan!
 'k Proefde vreugde en smart met-één,
 'k Heb gedacht en 'k heb gestreden,
 'k Heb gejuicht en 'k heb gebeden:
 't Is me als vlogen eeuwen heen!
 180 'k Heb naar levensheil gestreefd,
 'k Heb gevonden en verloren,
 En, een kind nog kort te-voren,
 Jaren in één uur doorleefd!

185 Maar toch, moeder! wil 't gelooven,
 By den Hemel die my ziet,
 Moeder! wil het toch gelooven,
 Neen, uw kind vergat u niet!

190 'k Minde een meisje. Heel myn leven
 Scheen my door die liefde schoon.
 'k Zag in haar een eerekroon,
 Als een eindloon van myn streven,
 My door God ten doel gegeven.
 Zalig door den reinen schat
 Die Zyn zorg my toegewogen,
 195 Die Zyn gunst geschonken had,
 Dankte ik met een traan in de oogen.
 Liefde was met godsdienst één...
 En 't gemoed dat opgetogen,
 Dankend opsteeg tot den Hoogen,
 200 Dankte en bad voor haar alleen!

Zorgen baarde my die liefde,
 Onrust kwelde my het hart,
 En ondraaglyk was de smart
 Die my 't week gemoed doorgriefde.
 205 'k Heb slechts angst en leed gegaard,
 Waar ik 't hoogst genot verwachtte,
 En voor 't heil waarnaar ik trachtte,
 Was me gif en wee bewaard...

 'k Vond genot in 't lydend zwygen!
 210 'k Stond standvastig hopen daar,
 Onspoed deed den prys my stygen:
 'k Droeg en leed zoo graag voor haar!
 'k Telde ramp noch onspoedsslagen,
 Vreugde schiep ik in verdriet,
 215 Alles, alles wilde ik dragen...
 Roofde 't lot my haar slechts niet!

 En dāt beeld, *my* 't schoonste op aarde,
 Dat ik omdroeg in 't gemoed
 Als een onwaardeerbaar goed,
 220 En zoo trouw in 't hart bewaarde...
Vreemd was 't eenmaal aan myn zinnen!
 En al houdt die liefde stand
 Tot de laatste snik van 't leven
 Me in een beter vaderland
 225 Eind'lyk haar zal wedergeven...
 'k Had *begonnen* haar te minnen!

 Wat is min die eens *begon*,
 By de liefde *mēt* het leven
 't Kind door God in 't hart gedreven
 230 Toen het nog niet staam'len kon?
 Toen het aan de moederborst,
 Nauw den moederschoot onttogen,
 't Eerste vocht vond voor den dorst,
 't Eerste licht in moederoogen?

 235 Neen, geen band die vaster bindt,
 Vaster harten houdt omsloten,
 Dan de band, door God gesloten
 Tusschen 't moederhart en 't kind!

 En een hart, dat zóó zich hechtte
 240 Aan het schoon dat even blonk,
 Dat me niets dan doornen schonk,
 En geen enkel bloempje vlechtte...
 Zou datzelfde hart de trouw
 Van het moederhart vergeten?
 245 En de liefde van de vrouw
 Die myn eerste kinderkreten

250 Opving in 't bezorgd gemoed?
 Die my, als ik weende, suste,
 Traantjes van de wangen kuste,
 Die my voedde met haar bloed?

 Moeder! wil het niet gelooven,
 By den hemel die my ziet,
 Moeder! wil het niet gelooven,
 Neen, uw kind vergat u niet!

 255 'k Ben hier vèr van wat het leven
 Ginds ons zoets en schoons kan geven,
 En 't genot van de eerste jeugd,
 Vaak geroemd en hoog geprezen,
 Kan wel hier myn deel niet wezen:
 260 't Eenzaam harte kent geen vreugd.
 Steil en doornig zyn myn paden,
 Onspoed drukt me diep ter-neer,
 En de last my opgeladen
 Knelt me, en doet het hart me zeer...
 265 Laat het slechts myn tranen tuigen,
 Als zoo menig moed'loos uur
 Me in den boezem der Natuur,
 't Hoofd zoo treurig neer doet buigen...

 270 Vaak, als my de moed ontzong,
 Is de zucht me schier ontvloten:
 'Vader! schenk me by de dooden,
 'Wat het leven my niet schonk!
 'Vader! geef me aan gene zyde,
 'Als de mond des doods my kust,
 275 'Vader! geef me aan gene zyde
 'Wat ik hier niet smaakte... *Rust!*'

 Maar, bestervend op myn lippen,
 Steeg de beè niet tot den Heer...
 'k Boog wel bei myn knieën neer,
 280 'k Voelde wel een zucht me ontglippen,
 Maar het was: *'nog niet, o Heer!*
'Geef my eerst myn moeder weer!'

VIERDE HOOFDSTUK

Voor ik verder ga, moet ik u zeggen dat de jonge Stern gekomen is. Het is een aardig ventje. Hy schynt vlug en bekwaam, maar ik geloof dat hy *schwärmt*. Marie is dertien jaar. Zyn uitzet is heel netjes. Ik heb hem aan 't kopyboek gezet, om zich te oefenen in den hollandschen styl. Ik ben benieuwd of er spoedig orders van Ludwig Stern zullen komen. Marie zal een paar pantoffels voor hem borduren... voor den jongen Stern, meen ik. Busselinck & Waterman hebben achter 't net gevischt. Een fatsoenlyk makelaar onderkruipt niet, dat zeg *ik!*

Den dag na dat kransje by de Rosemeyers, die in suiker doen, riep ik Frits, en gelastte hem my dat pak van Sjaalman te brengen. Ge moet weten, lezer, dat ik in myn gezin zeer stipt ben op godsdienst en zedelykheid. Welnu, den vorigen avond, juist toen ik myn eerste peer had geschild, las ik op het gelaat van een der meisjes, dat er iets in dat vers voorkwam, dat niet pluis was. Ikzelf had niet naar 't ding geluisterd, maar ik had bemerkt dat Betsy haar broodje verkruimelde, en dit was my genoeg. Ge zult inzien, lezer, met iemand te doen te hebben, die weet wat er in de wereld omgaat. Ik liet me dus door Frits dat fraaie stuk van den laatsten avond voorleggen, en ik vond heel spoedig den regel die Betsy's broodje verkruimeld had. Er wordt daar gesproken van een kind dat aan de borst van de moeder ligt – dit kan er dóór – maar: 'dat ter-nauwer-nood aan den moederlyken schoot onttogen is' zie, dit vond ik niet goed – om daarover te *spreken*, meen ik – en myn vrouw ook niet. Marie is dertien jaar. Van *kool* of *ooievaars* wordt by ons aan huis niet gesproken, ook niet van den *Volewyk*, maar zóó de zaken by den naam te noemen, vind ik onbehoorlyk, omdat ik zoo op zedelykheid gesteld ben. Ik deed Frits, die dat ding nu eenmaal 'uitwendig wist' zooals Stern dit noemt, beloven dat hy 't nooit weer opzeggen zou – althans niet voor hy lid van *Doctrina* wezen zal, omdat daar geen jonge meisjes komen – en toen borg ik het in myn lessenaar, het vers meen ik. Maar ik moest weten of er niet meer in dat pak was, dat aanstoot geven kon. Daar ging ik aan 't zoeken en bladeren. Alles lezen kon ik niet, want ik vond er talen in, die ik niet verstond, maar zie, daar viel myn oog op een bundel: '*Verslag over de Koffiekultuur in de Residentie Menado.*'

35 Myn hart sprong op, omdat ik makelaar in koffi ben – *Lauriergracht*,
N° 37 – en *Menado* is een goed merk. Dus die Sjaalman, die zulke onze-
delyke verzen maakte, had ook in koffi gewerkt. Ik zag nu 't pak met
een heel ander oog aan, en vond er stukken in, die ik wel niet alle be-
greep, maar die werkelyk kennis van zaken aantoonde. Er waren
40 staten, opgaven, berekeningen met cyfers, waaraan geen rym te beken-
nen was, en alles was met zulk een zorg en nauwkeurigheid bewerkt,
dat ik, ronduit gezegd – want ik houd van de waarheid – op het denk-
beeld kwam dat die Sjaalman, als de derde klerk eens uitviel – wat ge-
beuren kan, daar hy oud en stuntelig wordt – heel goed diens plaats zou
45 kunnen innemen. Het spreekt vanzelf dat ik eerst informatiën nemen
zou naar eerlykheid, geloof en fatsoen, want ik neem niemand op 't
kantoor, voor ik dáárvan zeker ben. Dit is een vast principe van me.
Gy hebt het gezien uit myn brief aan Ludwig Stern.

Ik wilde voor Frits niet weten dat ik eenig belang begon te stellen
50 in den inhoud van dat pak, en stuurde hem daarom weg. 't Werd my
inderdaad duizelig, toen ik zoo den eenen bundel vóór, den anderen na,
opnam, en de opschriften las. Het is waar, er waren veel verzen onder,
maar ik vond veel nuttigs ook, en ik stond verbaasd over de verschei-
denheid der behandelde onderwerpen. Ik erken – want ik houd van de
55 waarheid – dat ik, die altyd in koffi gedaan heb, niet in staat ben de
waarde van alles te beoordeelen, maar, ook zonder deze beoordeeling,
de lyst der opschriften alleen was reeds kurieus. Daar ik u de geschiede-
nis van den Griek verteld heb, weet ge reeds dat ik in myn jeugd
eenigszins ben gelatiniseerd geworden, en hoezeer ik my in korrespon-
60 dentie onthoud van alle citaten – wat op een makelaarskantoor ook niet
te-pas komen zou – dacht ik echter by het zien van dat alles: *multa, non
multum*. Of: *de omnibus aliquid, de toto nihil*.

Maar dit was eigenlyk meer uit een soort van wrevel, en uit zekeren
aandrang om de geleerdheid die voor my lag, in 't latyn aantespreken,
65 dan wel omdat ik het precies meende. Want, waar ik 't een of ander
stuk wat langer inzag, moest ik erkennen dat de schryver me toescheen
wel op de hoogte van zyn taak te staan, en zelfs dat hy een groote soli-
diteit in zyn redeneeringen aan den dag legde.

Ik vond daar verhandelingen en opstellen:

70 *Over het Sanskrit, als moeder van de germaansche taaltakken.*
Over de strafbepalingen op kindermoord.
Over den oorsprong van den adel.
Over het verschil tusschen de begrippen: Oneindige tyd en: Eeuwigheid.
Over de kansrekening.
75 *Over het boek van Job.* (Ik vond nog iets over *Job*, maar dat waren ver-
zen.)
Over proteïne in de athmospherische lucht.

- Over de staatkunde van Rusland.
 Over de klinkletters.
 80 Over cellulaire gevangenissen.
 Over de oude stellingen omtrent het: horror vacui.
 Over de wenschelykheid der afschaffing van strafbepalingen op laster.
 Over de oorzaken van den opstand der Nederlanders tegen Spanje, niet lig-
 gende in de begeerte naar godsdienstige of staatkundige vryheid.
 85 Over het perpetuum mobile, de cirkelkwadratuur en den wortel van wor-
 tellooze getallen.
 Over de zwaarte van het licht.
 Over den achteruitgang der beschaving sedert het ontstaan des Christendoms.
 (Hè?)
 90 Over de yslandsche Mythologie.
 Over den Emile van Rousseau.
 Over de Civiele Rechtsvordering in zaken van koophandel.
 Over Sirius als middelpunt van een zonnestelsel.
 Over Inkomende-Rechten als ondoeltreffend, onkiesch, onrechtvaardig en onze-
 95 delyk. (Daarvan had ik nooit iets gehoord.)
 Over verzen als oudste taal. (Dat geloof ik niet.)
 Over witte mieren.
 Over het tegennatuurlyke van School-Inrichtingen.
 Over de prostitutie in het huwelyk. (Dat is een schandelyk stuk.)
 100 Over hydraulische onderwerpen in verband met de rystkultuur.
 Over het schynbaar overwicht der westersche beschaving.
 Over kadaster, registratie en zegel.
 Over kinderboekjes, fabels en sprookjes. (Dit wil ik wel eens lezen, omdat
 hy op waarheid aandringt.)
 105 Over bemiddeling in den handel. (Dit bevalt me volstrekt niet. Ik geloof
 dat hy de makelaars wil afschaffen. Maar ik heb het toch ter-zyde ge-
 legd, omdat er een-en-ander in voorkomt, dat ik gebruiken kan voor
 myn boek.)
 Over successierecht, een der beste belastingen.
 110 Over de uitvinding der knisheid. (Dit begryp ik niet.)
 Over vermenigvuldiging. (Deze titel klinkt heel eenvoudig, maar er staat
 veel in dit stuk, waaraan ik vroeger niet gedacht had.)
 Over zeker soort van geest der Franschen, een gevolg der armoede van hun taal.
 (Dit laat ik gelden. Geestigheid en armoede...hy kan het weten.)
 115 Over het verband tusschen de romans van August Lafontaine en de tering.
 (Dit wil ik eens lezen, omdat er van dien Lafontaine boeken op zolder
 liggen. Maar hy zegt, dat de invloed zich eerst openbaart in het tweede
 geslacht. Myn grootvader las niet.)
 Over de macht der Engelschen buiten Europa.
 120 Over het Godsgericht in de middeleeuwen, en thans.
 Over de rekenkunde by de Romeinen.
 Over armoede aan poëzie by toonzetters.

- Over pietistery, biologie en tafeldans.
 Over besmettelyke ziekten.
 125 Over den moorschen bouwtrant.
 Over de kracht der vooroordeelen, blykbaar uit ziekten die door tocht veroor-
 zaakt heeten te zyn. (Heb ik het niet gezegd, dat de lyst kurieus was?)
 Over de duitsche eenheid.
 Over de lengte op zee. (Ik denk dat op zee alles wel even lang zal wezen
 130 als op 't land.)
 Over de plichten van de Regeering omtrent publieke vermakelykbeden.
 Over de overeenstemming tusschen de schotsche en friesche talen.
 Over prozodie.
 Over de schoonheid der vrouwen te Nîmes en te Arles, met een onderzoek naar
 135 het stelsel van kolonizatie der Phoeniciërs.
 Over landbouwkontrakten op Java.
 Over het zuigvermogen van een nieuw-model pomp.
 Over legitimiteit van dynastien.
 Over de volksletterkunde in javaansche rhapsoden.
 140 Over de nieuwe wyze van reven.
 Over de perkussie, toegepast op handgranaten. (Dit stuk dateert van 1847,
 dus van vóór Orsini.)
 Over het begrip van eer.
 Over de apokriefe boeken.
 145 Over de wetten van Solon, Lykurgus, Zoroaster en Confucius.
 Over de ouderlyke macht.
 Over Shakespeare als geschiedschryver.
 Over de slaverny in Europa. (Wat hy hiermee bedoelt, begryp ik niet.
 Nu, zoo is er meer!)
- 150 Over schroefwatermolens.
 Over het souverein recht van gratie.
 Over de chemische bestanddeelen der ceylonsche kaneel.
 Over de tucht op koopvaardyschepen.
 Over de opiumpacht op Java.
 155 Over de bepalingen omtrent het verkoopen van gif.
 Over het doorgraven der landengte van Suez, en de gevolgen daarvan.
 Over de betaling van landrenten in naturâ.
 Over de koffiekultuur te Menado. (Dit heb ik al genoemd.)
 Over de scheuring van het romeinsche ryk.
 160 Over de gemüthlichkeit der Duitschers.
 Over de skandinavische Edda.
 Over den plicht van Frankryk, om in den indischen Archipel zich een tegen-
 wicht tegen Engeland te verschaffen. (Dit was in 't fransch, ik weet niet
 waarom?)
- 165 Over het azyn maken.
 Over de vereering van Schiller en Göthe in den duitschen middelstand.
 Over de aanspraken van den mensch op geluk.

- Over het recht van opstand by onderdrukking. (Dit was in 't javaansch. Ik ben dien titel eerst later te weten gekomen.)
- 170 Over ministerieele verantwoordelykheid.
Over eenige punten in de krimineele rechtsvordering.
Over het recht van een volk, te eischen dat de opgebrachte belasting ten-zynen-behoeve worde aangewend. (Dat was weer in 't javaansch.)
Over de dubbele A en de grieksche ΕΤΑ.
- 175 Over het bestaan van een onpersoonlyken God in de harten der menschen. (Een infame leugen!)
Over den styl.
Over een konstitutie voor het Ryk INSULINDE. (Ik heb nooit van dat Ryk gehoord.)
- 180 Over het gebrek aan ephelkustiek in onze taalregels.
Over pedanterie. (Ik geloof dat dit stuk met veel kennis van zaken geschreven is.)
Over de verplichting van Europa aan de Portugezen.
Over boschgeluiden.
- 185 Over brandbaarheid van water. (Ik denk dat hy sterk water bedoelt.)
Over de melkzee. (Ik heb daarvan nooit gehoord. Het schynt iets in de nabyheid van Banda te zyn.)
Over zieners en profeten.
Over elektriciteit als beweegkracht, zonder week yzer.
- 190 Over ebbe en vloed der beschaving.
Over epidemisch bederf in staathuishoudingen.
Over bevoorrechte Handelmaatschappyen. (Hierin komt een-en-ander voor, dat ik noodig heb voor myn boek.)
Over etymologie als hulpbron by ethnologische studien.
- 195 Over de vogelnestklippen aan de javasche Zuidkust.
Over de plaats waar de dag aanvangt. (Dit begryp ik niet.)
Over persoonlyke begrippen als maatstaf der verantwoordelykheid in de zedelyke wereld. (Bespottelyk! Hy zegt dat ieder zyn eigen rechter moet wezen. Waar zou dat heen?)
- 200 Over galanterie.
Over den versbouw der Hebreën.
Over de century of inventions van den Markies van Worcester.
Over de niet-etende bevolking van het eiland Rotti by Timor. (Het moet daar goedkoop leven zyn.)
- 205 Over het menschen-eten der Battab's, en het koppensnellen der Alfoeren.
Over het wantrouwen op de publieke zedelykheid. (Hy wil, geloof ik, de slo-tenmakers afschaffen. Ik ben er tegen.)
Over 'het recht' en 'de rechten'.
Over Béranger als wysgeer. (Dit begryp ik weer niet.)
- 210 Over den afkeer der Maleiers van den Javaan.
Over de onwaarde van het onderwys op de zoogenaamde hoogescholen.
Over den liefdeloozen geest onzer voorouders, blykbaar uit hun begrippen om-trent God. (Alweer een goddeloos stuk!)

- 215 *Over den samenhang der zintuigen.* ('t Is waar, toen ik hem zag, rook ik rozenolie.)
 Over den puntwortel van den koffiboom. (Dit heb ik ter-zy gelegd voor myn boek.)
 Over gevoel, gevoeligheid, sensiblerie, empfinderei, enz.
 Over het verwarren van Mythologie en Godsdiens.
 220 *Over de saguweer in de Molukken.*
 Over de toekomst van den nederlandschen handel. (Dit is eigenlyk 't stuk dat me bewogen heeft, myn boek te schryven. Hy zegt dat er niet altyd zulke groote koffiveilingen zullen gehouden worden, en ik leef voor myn vak.)
 225 *Over Genesis.* (Een infaam stuk!)
 Over de geheime genootschappen der Chinezen.
 Over het teekenen als natuurlyk schrift. (Hy zegt dat een pasgeboren kind teekenen kan!)
 Over waarheid in poëzie. (Wel zeker!)
 230 *Over de impopulariteit der rystpelmolens op Java.*
 Over het verband tusschen poëzie en mathematische wetenschappen.
 Over de Wajangs der Chinezen.
 Over den prys van de Java-koffi. (Dit heb ik ter-zy gelegd.)
 Over een europeesch muntstelsel.
 235 *Over besproeijing van gemeene velden.*
 Over den invloed van de vermenging van rassen op den geest.
 Over evenwicht in den handel. (Hy spreekt daarin van wissel-agio. Ik heb het ter-zy gelegd voor myn boek.)
 Over het standhouden van aziatische gewoonten. (Hy beweert dat Jezus een tulband droeg.)
 240 *Over de denkbeelden van Malthus omtrent het cyfer der bevolking in verband met de onderhoudsmiddelen.*
 Over de oorspronkelyke bevolking van Amerika.
 Over de havenhoofden te Batavia, Samarang en Soerabaja.
 245 *Over bouwkunde, als uitdrukking van denkbeelden.*
 Over de verhouding der europesche ambtenaren tot de Regenten op Java. (Hier-van komt een-en-ander in myn boek.)
 Over het wonen in kelders, te Amsterdam.
 Over de kracht der dwaling.
 250 *Over de werkeloosheid van een Opperwezen, by volmaakte natuurwetten.*
 Over het zoutmonopolie op Java.
 Over de wormen in den sagopalm. (Die worden, zegt hy, gegeten... bah!)
 Over de Spreuken, den Prediker, het Hooglied, en de pantoens der Javanen.
 Over het jus primi occupantis.
 255 *Over de armoede der schilderkunst.*
 Over de onzedelykheid van het hengelen. (Wie heeft ooit daarvan gehoord?)
 Over de misdaden der Europeërs buiten Europa.
 Over de wapenen der zwakkere diersoorten.

260 *Over het jus talionis.* (Alweer een infaam stuk! Daarin kwam een ge-
dicht voor, dat ik zeker allerschandelykst zou gevonden hebben, als ik
't uitgelezen had.)⁵

265 En dit was nog niet alles! Ik vond, om van de verzen niet te spreken
– er waren er in velerlei talen – een aantal bundeltjes waaraan het op-
schrift ontbrak, romancen in het maleisch,⁶ krygszangen in het ja-
vaansch, en wat niet al! Ook vond ik brieven, waarvan velen in talen
die ik niet verstond. Sommigen waren aan hem gericht, anderen dóór
hem geschreven, of liever het waren slechts afschriften, doch hy scheen
daarmee zeker plan te hebben, want alles was door andere personen ge-
teekend voor: *gelykluidend met het oorspronkelyke*.⁷ Dan vond ik nog uit-
treksels uit dagboeken, aantekeningen en losse gedachten... sommigen
270 werkelyk heel los.

275 Ik had, zooals ik reeds zeide, eenige stukken ter-zy gelegd, omdat ze
my toeschenen in myn vak te-pas te komen, en voor myn vak leef ik.
Maar ik moet erkennen dat ik met de rest verlegen was. Hem het pak
terugzenden, kon ik niet, want ik wist niet waar hy woonde. Het was
nu eenmaal open. Ik kon niet loochenen dat ik 't had ingezien, en dit
zou ik ook niet gedaan hebben, omdat ik zoo van de waarheid houd.
Ook gelukte 't me niet het weer zóó te sluiten dat er van 't openen niets
blyken kon. Bovendien mag ik niet ontveinzen dat eenige stukken die
280 over koffi handelden, my belang inboezemden, en dat ik gaarne daarvan
gebruik maken zou. Ik las dagelyks hier-en-daar eenige bladzyden, en
ik kwam hoe langer hoe meer – Frits zegt: '*hoe langs zoo meer*' maar dit
doe ik niet – *hoe* meer, zeg ik, tot de overtuiging dat men makelaar in
koffi moet wezen, om zóó juist te weten te komen wat er in de wereld
285 omgaat. Ik ben overtuigd dat de Rosemeyers, die in suiker doen, nooit
zoo-iets onder de oogen hebben gehad.

290 Nu vreesde ik dat die Sjaalman op-eens weer voor me zou staan, en
dat hy me weer iets te zeggen hebben zou. Het begon me nu te spyten
dat ik dien avend de Kapelsteeg was ingegaan, en ik zag in, dat men
nooit den fatsoenlyken weg verlaten moet. Natuurlyk had hy my om
geld gevraagd, en van zyn pak gesproken. Ik had hem misschien iets
gegeven, en als hy my dan den volgenden dag die massa schryvery had
toegezonden, ware het myn wettig eigendom geweest.⁸ Ik zou dan de
tarwe hebben kunnen scheiden van het kaf, ik had er de nummers uit-
295 gehouden, die ik noodig had voor myn boek, en de rest verbrand, of
in de papiermand geworpen, hetgeen ik nu niet doen kon. Want als hy
terugkwam, zou ik het moeten leveren, en hy, ziende dat ik belang stel-
de in een paar stukken van zyn hand, zou zeker te veel daarvoor vorde-
ren. Niets geeft den verkooper meer overwicht, dan de ontdekking dat
300 de kooper om zyn waar verlegen is. Zulk een positie wordt dan ook
door een koopman die zyn vak verstaat, zooveel mogelyk vermeden.

Een ander denkbeeld – ik sprak er reeds van – dat bewyzen moge hoe ontvankelyk het bezoeken van de beurs iemand laten kan voor menschlievende indrukken, was dit. Bastiaans – dit is de derde bediende die zoo oud en stuntelig wordt – was den laatsten tyd, van de dertig dagen zeker geen vyf-en-twintig binnen geweest, en als hy aan 't kantoor komt, doet hy nog dikwyls zyn werk slecht. Als eerlyk man ben ik tegenover de firma – *Last & Co*, sedert de Meyers er uit zyn – verplicht te zorgen dat ieder zyn werk doe, en ik mag niet uit verkeerd begrepen medelyden of overgevoeligheid, het geld van de firma wegwerpen. Zóó is myn principe. Ik geef liever dien Bastiaans uit myn eigen zak een driegulden, dan dat ik voortga hem de zevenhonderd gulden 's jaars uittebetalen die hy niet meer verdient. Ik heb uitgerekend dat die man sedert vier-en-dertig jaren, aan inkomen – zoo van *Last & Co*, als vroeger van *Last & Meyer*, maar de Meyers zyn er uit – de som van byna vyftien duizend gulden genoten heeft, en dit is voor een burgerman een aardig sommetje. Er zyn er weinig in dien stand, die zoo veel bezitten. Recht tot klagen heeft hy dus niet. Ik ben op deze berekening gekomen door dat stuk van Sjaalman over de multiplikatie.

Die Sjaalman schryft een goede hand, dacht ik. Bovendien, hy zag er armoedig uit, en wist niet hoe laat het was...hoe zou 't wezen, dacht ik, als ik hem de plaats van Bastiaans gaf? Ik zou hem in dat geval zeggen dat hy my 'm'nheer' moest noemen, maar dit zou hyzelf wel begrypen, want een bediende kan toch zyn patroon niet by den naam aanspreken, en hy ware misschien voor zyn leven geholpen. Hy zou kunnen beginnen met vier- of vyfhonderd gulden – onze Bastiaans heeft ook lang gewerkt voor hy tot zevenhonderd opklom – en ik had een goede daad gedaan. Ja, met driehonderd gulden zou hy wel kunnen beginnen, want daar hy nooit in zaken geweest is, zou hy de eerste jaren als leertyd kunnen beschouwen, wat dan ook billyk is, want hy kan zich niet gelykstellen met menschen die veel gewerkt hebben. Ik ben zeker dat hy met tweehonderd gulden tevreden zou zyn. Maar ik was niet gerust over zyn gedrag...hy had een sjaal om. En bovendien, ik wist niet waar hy woonde.

Een paar dagen daarna, waren de jonge Stern en Frits te zamen op een boekverkooping geweest in *het Wapen van Bern*.⁹ Ik had Frits verboden iets te koopen, maar Stern, die ruim zakgeld heeft, kwam met eenige prullen t'huis. Dit is zyn zaak. Doch zie, daar vertelde Frits dat hy Sjaalman gezien had, die by de verkooping geëmploieerd scheen. Hy had de boeken uit de kasten genomen, en die op de lange tafel voortgeschoven naar den afslager. Frits zei dat hy zeer bleek zag, en dat een heer die daar het opzicht scheen te hebben, hem bekeven had, omdat hy een paar jaargangen van de *Aglaia* had laten vallen, wat ik dan ook zeer onhandig vind, want dit is een allerliefste verzameling van dameshandwerken. Marie heeft het samen met de Rosemeyers, die in suiker

doen. Ze knoopt er uit... uit de *Aglaia* meen ik. Maar onder dat kyven had Frits gehoord dat hy vyftien stuivers daags verdiende. ‘Denkje dat ik van plan ben vyftien stuivers daags aan jou weg te gooien?’ had die heer gezegd. Ik rekende uit, dat vyftien stuivers daags – ik denk dat de
350 zon- en feestdagen niet meetellen, anders had hy een maand- of jaargeld genoemd – tweehonderd vyf-en-twintig gulden ’s jaars uitmaken. Ik ben snel in myn besluiten – als men zoo lang in zaken is, weet men altyd terstond wat men te doen heeft – en den volgenden morgen vroeg was ik by Gaafzuiger. Zoo heet de boekhandelaar die de verkooping gehou-
355 den had. Ik vroeg naar den man die de *Aglaia* had laten vallen.

– Die heeft zyn congé, zei Gaafzuiger. Hy was lui, pedant en zieke-lyk.

Ik kocht een doosjen ouwels, en besloot terstond het met onzen Bas-
360 tiaans nog wat aantezien. Ik kon er niet toe besluiten, een oud man zoo op-straat te zetten. Streng, maar, waar het wezen kan, zachtmoedig, is altyd myn principe geweest. Ik verzuim echter nooit, iets te vernemen wat te-pas kan komen in de zaken, en daarom vroeg ik aan Gaafzuiger waar die Sjaalman woonde? Hy gaf my ’t adres, en ik schreef het op.

Ik peinsde gedurig over myn boek, maar daar ik van waarheid houd,
365 moet ik ronduit zeggen dat ik niet wist, hoe ik ’t daarmee zou aanleggen. Eén ding staat vast: de bouwstoffen die ik in Sjaalman’s pak gevonden had, waren belangryk voor de makelaars in koffi. De vraag was maar, hoe ik handelen moest om die bouwstoffen behoorlyk te schiften en by-een te brengen. Ieder makelaar weet van hoeveel gewicht een
370 goede sorteering der kavelingen is.

Maar...schryven – buiten de korrespondentie met de principalen – ligt zoo niet in myn kring, en toch voelde ik dat ik schryven moest, omdat misschien de toekomst van ’t vak er van afhangt. De inlichtingen die ik in de bundels van Sjaalman vond, zyn niet van dien aard, dat *Last*
375 *et Co* het nut daarvan voor zich alleen kunnen houden. Als dit zoo ware, begrypt ieder dat ik niet de moeite zou nemen een boek te laten drukken dat Busselinck & Waterman ook te lezen krygen, want wie een konkurrent op den weg helpt, is een gek. Dit is een vast principe van me. Neen, ik zag in dat er een gevaar dreigt, dat de heele koffimarkt bederven zou, een gevaar dat alleen door de vereende krachten van alle
380 makelaars kan worden afgeweerd, en zelfs is ’t mogelyk dat deze krachten daartoe niet eens voldoende zyn, en dat ook de suikerraffinadeurs – Frits zegt: *raffineurs*, maar ik schryf *nadeurs*. Dit doen de Rosemeyers ook, en die *doen* in suiker. Ik weet wel dat men zegt: *geraffineerde* schelm,
385 en niet: *geraffinadeerde* schelm, maar dit is omdat ieder die met schelmen te doen heeft, zich zoo kort mogelyk van de zaak afhelpt – dat ook de raffinadeurs dan, en de handelaren in indigo er by noodig zullen wezen.

Als ik zoo al schryvende nadenk, komt het me voor, dat zelfs de
390 scheepsreederyen er eenigszins in betrokken zyn, en de koopvaardy-
vloot... zeker, dit is waar! En de zeilenmakers ook, en de minister van
finantien, en de armbesturen, en de andere ministers, en de pasteibak-
kers, en de galanteriekramers, en de vrouwen, en de scheepsbouwmees-
ters, en de groothandelaars, en die in 't klein verkoopen, en de huis-
bewaarders, en de tuinlui.

En – zonderling toch, hoe de gedachten onder 't schryven in iemand
395 opkomen – myn boek gaat ook de molenaars aan, en de dominees, en
hen die Hollowaypillen verkoopen, en de likeurstokers, en de pann-
bakkers, en de menschen die van staatsschuld leven, en de pompenma-
kers, en de touwslagers, en de wevers, en de slachters, en de klerken
400 op een makelaarskantoor, en de aandeelhouders van de Nederlandsche
Handelmaatschappy, en eigenlyk, wel beschouwd, alle anderen ook.

En den koning ook... ja, den Koning vooral!

Myn boek *moet* de wereld in. Hiertegen is niets te doen! Laat dan
Busselinck & Waterman het ook te lezen krygen... afgunst is myn zaak
405 niet. Maar knoeiers en onderkruipers zyn ze, dit zeg *ik*! Ik heb 't van-
daag nog aan den jongen Stern gezegd, toen ik hem in *Artis* introdu-
ceerde. Hy mag 't gerust schryven aan zyn vader.

Zoo zat ik dan voor een paar dagen nog vreeselyk in den brand met
myn boek, en zie, Frits heeft my op den weg geholpen. Ik heb dit hem-
410 zelf niet gezegd, omdat ik niet goedvind, iemand te laten merken dat
men verplichting aan hem heeft – dit is een principe van me – maar
wáár is het. Hy zei dat Stern zoo'n knappe jongen was, dat hy zulke
snelle vorderingen in de taal maakte, en dat hy duitsche verzen van
Sjaalman in 't hollandsch vertaald had. Ge ziet, de verkeerde wereld
415 was in myn huis: de *Hollander* had in 't duitsch geschreven, en de *Duit-
scher* vertaalde in 't hollandsch. Als ieder zich by zyn eigen taal had ge-
houden, zou er moeite gespaard zyn. Maar, dacht ik, als ik myn boek
door dien Stern schryven liet? Als ik er wat by te voegen heb, schryf
ikzelf van-tyd tot-tyd een hoofdstuk. Frits kan ook helpen. Hy heeft
420 een lystje van woorden die met twee *e*'s geschreven worden, en Marie
kan alles in 't net schryven. Dit is met-één voor den lezer een waarborg
tegen alle onzedelykheid. Want dit begrypt ge toch, dat een fatsoenlyk
makelaar aan zyn dochter niets in handen geven zal, wat niet strookt
met zeden en fatsoen.

Ik heb toen de beide jongens over myn plan gesproken, en ze vonden
425 het goed. Alleen scheen Stern, die een tint van letterkunde over zich
heeft – zooals veel Duitschers – stem te willen hebben in de wyze van
uitvoering. Dit beviel me nu wel niet zeer, maar omdat de voorjaarsvei-
ling op-hand is, en ik van Ludwig Stern nog geen orders heb, wilde ik

430 hem niet te sterk kontrarieeren. Hy zei dat: ‘als de borst hem gloeide van gevoel voor het ware en schoone, geen macht ter-wereld hem beletten kon de tonen aanteslaan, die met zulk een gevoel overeenstemmen, en dat hy veel liever zweeg, dan zyn woorden omklemd te zien door de onteerende kluisters der alledaagsheid.’ – Frits zegt: *schheid*, maar dit
435 doe ik niet. ’t Woord is lang genoeg zoo. – Ik vond dit nu wel heel gek van Stern, maar myn vak gaat me vóór alles, en de Oude is een goed huis. We stelden dus vast:

- 1° Dat hy alle weken een paar hoofdstukken zou leveren voor myn boek.
- 440 2° Dat ik in zyn geschryf niets zou veranderen.
- 3° Dat Frits de taalfouten verbeteren zou.
- 4° Dat ik nu-en-dan een hoofdstuk schryven zou, om aan ’t boek een soliede voorkomen te geven.
- 5° Dat de titel zou wezen: *de koffiveilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappy*.
- 445 6° Dat Marie het net afschrift zou maken voor den druk, maar dat men geduld met haar hebben zou, als de wasch kwam.
- 7° Dat de afgewerkte hoofdstukken elke week op den krans zouden worden voorgelezen.
- 450 8° Dat alle onzedelykheid zou worden vermeden.
- 9° Dat myn naam niet op den titel zou staan, omdat ik makelaar ben.
- 10° Dat Stern een *duitsche*, een *fransche*, en een *engelsche* vertaling van myn boek zou mogen uitgeven, omdat – zoo beweerde hy – zulke werken beter in ’t buitenland worden begrepen dan by ons.
- 455 11° (*Hierop drong Stern zeer sterk aan*) Dat ik Sjaalman een riem papier, een gros pennen, en een kruikjen inkt zenden zou.

Ik nam met alles genoegen, want er was groote haast by myn boek. Stern had den volgenden dag zyn eerste hoofdstuk gereed, en ziedaar,
460 lezer, de vraag beantwoord, hoe ’t komt dat een makelaar in koffi – *Last & Co, Lauriergracht N° 37* – een boek schryft, dat op een roman gelykt.

Nauwelyks echter was Stern aan zyn werk begonnen, of hy stuitte op moeielykheden. Buiten de zwaarigheid om uit zooveel bouwstoffen het
465 noodige uittezoeken en te rangschikken, kwamen er gedurig in de handschriften woorden en uitdrukkingen voor, die hy niet begreep, en die ook my vreemd waren. Het was meestal javaansch of maleisch. Ook waren hier-en-daar verkortingen aangebracht, die moeielyk te ontcyferen waren. Ik zag in, dat we Sjaalman noodig hadden, en daar ik het
470 voor een jong mensch niet goed vind, dat hy verkeerde konnexien aanknoopt, wilde ik noch Stern noch Frits daarheen zenden. Ik nam suikergoed mee, dat overgebleven was van den laatsten krans-avond –

want ik denk altyd aan alles – en ik zocht hem op. Schitterend was zyn verblyf niet, maar de gelykheid voor alle menschen, dus ook wat hun
475 woningen aangaat, is een hersenschim. Hyzelf had dit gezegd in zyn verhandeling over de aanspraken op geluk. Bovendien, ik houd niet van menschen die altyd ontevreden zyn.

Het was in de Lange-leidsche-dwarsstraat, op een achterkamer. In 't onderhuis woonde een uitdrager die allerlei dingen verkocht, kopjes,
480 schotels, meubels, oude boeken, glaswerk, portretten van Van Speyk, en zoo al meer. Ik was zeer bang iets te breken, want in zoo'n geval vorderen de menschen altyd meer geld voor de zaken, dan ze waard zyn. Een klein meisje zat op de stoep, en kleetde haar pop aan. Ik vroeg of m'nheer Sjaalman daar woonde? Ze liep weg, en de moeder
485 kwam.

– Ja, die woont hier, meneer. Gaat uwee maar de trap op, na 'et eerste pertaal, en dan de trap na 'et tweede pertaal, en dan nog 'en trap, en dan is uwee-d-er, want uwe komt er vanzelf. Myntje, ga 'es eefe segge datter 'en heer is. Wie kanse segge, dat er is, meneer?

Ik zei dat ik m'nheer Droogstoppel was, makelaar in koffi, van de
490 Lauriergracht, maar dat ik mezelf wel zou aandienen. Ik klom zoo hoog als gezegd was, en hoorde in het derde portaal een kinderstem zingen: *strakjes komt vader, die zoete papa*. Ik klopte, en de deur werd geopend door een vrouw of dame – ik weet zelf niet recht wat ik van haar maken
495 moest. Ze zag zeer bleek. Haar trekken droegen sporen van vermoeidheid, en deden me denken aan myn vrouw als de wasch beredderd is. Ze was gekleet in een wit lang hemd, of jak zonder schoot, dat haar tot de knieën hing, en aan de voorzyde met een zwart speldje was vastgemaakt. In-plaats van een behoorlyke japon of rok, droeg ze daar-
500 onder een stuk donker gebloemd lynwaad, dat eenige malen om het lyf gewikkeld scheen, en hare heupen en knieën vry nauw omsloot. Er was geen spoor van plooiën, wydte of omvang, zooals dit by een vrouw toch behoort. Ik was bly dat ik Frits niet gezonden had, want haar kleding kwam me zeer onkiesch voor, en het vreemde daarvan werd nog
505 verhoogd door de losheid waarmee ze zich bewoog, als vond ze zich heel goed zoo. Het mensch scheen volstrekt niet te weten dat ze er niet uitzag als andere vrouwen. Ook kwam het me voor, dat ze volstrekt niet verlegen was over myn komst. Ze verborg niets onder de tafel, verschoof de stoelen niet, en deed niets van wat toch het gebruik is, als er
510 een vreemdeling komt van een deftig voorkomen.

Ze had, als een Chinesche, de haren achter over gekamd, en die achter het hoofd in een soort van strik of knoop saamgebonden. Later heb ik vernomen dat haar kleding een soort van *indische dracht* is, die ze daar-te-lande *sarong* en *kabaai* noemen, maar ik vond het heel leelyk.

515 – Is u juffrouw Sjaalman? vroeg ik.
 – Wien heb ik de eer te spreken? zeide zy, en wel op een toon waarin iets lag, alsof ook ik wat *eer* had moeten brengen in myn vraag.

520 Nu, van complimenten houd ik niet. Met een principaal is dit wat anders, en ik ben te lang by de zaken, om myn wereld niet te kennen. Maar om daar veel omslag te verkoopen op een derde verdieping, vond ik niet noodig. Ik zei dus kort-af, dat ik m'nheer Droogstoppel was, makelaar in koffi, *Lauriergracht*, N° 37, en dat ik haar man spreken wilde. Wel ja, waarom zou ik omslag maken?

525 Ze wees my een matten stoeltjen aan, en nam een klein meisje op den schoot, dat op den grond zat te spelen. De kleine jongen dien ik had hooren zingen, zag me strak aan, en bekeek me van 't hoofd tot de voeten. Die scheen ook volstrekt niet verlegen! Het was een knaapje van een jaar of zes, ook al vreemd gekleed. Zyn wyd broekje reikte ternauwernood tot de helft van de dy, en de beentjes waren bloot van daar tot aan den enkel. Heel indecent, vind ik. 'Kom je om papa te spreken?' 530 vroeg hy op-eens, en ik begreep terstond dat de opvoeding van dat knaapje veel te wenschen overliet, anders had hy: 'komt u' gezegd. Maar omdat ik met myn houding verlegen was, en wel wat praten wilde, antwoordde ik:

535 – Ja, kereltje, ik kom om je papa te spreken. Zou hy spoedig komen, denkje?

 – Dat weet ik niet. Hy is uit, en zoekt geld om een verfdooos voor me te koopen. (Frits zegt: *verwdoos*, maar dit doe ik niet. *Verf* is *verf*, en geen *verw*.)

540 – Stil, myn jongen, zei de vrouw. Speel wat met je prenten, of met de chinesche speeldoos.

 – Je weet immers dat die m'nheer gister alles heeft meegenomen.

545 Ook zyn moeder noemde hy: *je*, en er scheen een 'heer' geweest te zyn, die alles 'meegenomen had'...een vroolyk bezoek! De vrouw scheen ook niet opgeruimd, want ter-sluik wischte zy haar oog af, terwyl zy 't kleine meisje by haar broertje bracht. 'Dáár, zeide zy, speel wat met Nonni.' Een rare naam. En dit deed hy.

 – Wel juffrouw, vroeg ik, verwacht u spoedig uw man?

 – Ik kan 't niet bepalen, antwoordde zy.

550 Daar liet op-eens de kleine jongen, die met zyn zusje *schuitjevaren* gespeeld had, deze in den steek, en vroeg my:

 – M'nheer, waarom zeg je tegen mama: *juffrouw*?

 – Hoe dan, kereltje, zei ik, wat moet ik dan zeggen?

555 – Wel...zooals andere menschen! De *juffrouw* is beneden. Ze verkoopt schotels en priktollen.

Nu ben *ik* makelaar in koffi – *Last & Co*, *Lauriergracht*, N° 37 – we
zyn met ons dertienen op 't kantoor, en als ik Stern meereken, die geen
salaris ontvangt, zyn er veertien. Welnu, *myn* vrouw is: *juffrouw*, en
moest ik nu tegen dät mensch: *mevrouw* zeggen? Dit ging toch niet!
560 Ieder moet in zyn stand blyven, en wat meer is, gister hadden de deur-
waarders den boel weggehaald. Ik vond *myn*: *juffrouw* dus wèl, en bleef
er by.

Ik vroeg waarom Sjaalman zich niet by my had aangemeld om zyn
pak terug te halen? Ze scheen er van te weten, en zei, dat zy op-reis wa-
565 ren geweest, en wel naar Brussel. Dat hy daar voor de *Indépendance* ge-
werkt had, maar dat hy er niet had kunnen blyven, omdat zyn artikels
oorzaak waren dat het blad aan de fransche grenzen zoo dikwyls werd
afgewezen. Dat ze sedert eenige dagen in Amsterdam teruggekeerd wa-
ren, omdat Sjaalman hier een betrekking zou krygen...

570 – Zeker by Gaafzuiger? vroeg ik.

Ja, dat was het! Maar dit was tegengeloopen, zeide zy. Nu, hiervan
wist ik meer dan zyzelf. Hy had de *Aglaia* laten vallen, en was lui, pe-
dant en ziekelyk...precies, dáárom was hy weggejaagd.

575 – En, ging ze voort, dat hy zeker dezer dagen by my komen zou, en
misschien wel juist naar my toe was, om antwoord te vragen op 't ver-
zoek dat hy my gedaan had.

Ik zei dat Sjaalman maar eens komen zou, maar dat hy niet moest
schellen, want dit is zoo lastig voor de meid. Als hy wat wachtte, zei
ik, zou de deur wel eens opengaan, als er iemand uit moest. En toen
580 ging ik heen, en nam *myn* bruidsuikers weer mee, want, ronduit ge-
zegd, het beviel me daar niet. Ik voelde me niet op *myn* gemak. Een
makelaar is toch geen kruier, dunkt me, en ik beweer dat ik er fatsoen-
lyk uitzie. Ik had *myn* jas met bont aan, en toch zat ze daar zoo eenvou-
dig, en praatte zoo kalm met haar kinderen, alsof ze alleen was. Boven-
585 dien ze scheen geschreid te hebben, en ontevreden menschen kan ik niet
verdragen. Ook was 't er koud en ongezellig – zeker omdat de boel
weggehaald was – en ik houd veel van gezelligheid in een kamer.
Onder het naar-huis gaan besloot ik het met Bastiaans nog eens aante-
zien, omdat ik niet gaarne iemand op-sstraat zet.

590 Nu volgt de eerste week van Stern. Het spreekt vanzelf dat er veel
in voorkomt, dat my niet bevalt. Maar ik moet me houden aan artikel
twee, en de Rosemeyers hebben 't goed gevonden. Ik geloof, dat ze
Stern in de hoogte steken, omdat hy een oom heeft te Hamburg, die
in suiker doet.

595 Sjaalman was er inderdaad geweest. Hy had Stern gesproken, en aan
dezen eenige woorden en zaken uitgelegd, die hy niet begreep. Die

600 Stern niet begreep, meen ik. Ik verzoek nu den lezer de volgende
hoofdstukken doortebyten, dan beloof ik naderhand weer iets van meer
solieden aard, van *my*, Batavus Droogstoppel, makelaar in koffi: *Last &*
C°, Lauriergracht, N° 37.

VYFDE HOOFDSTUK

Er was des morgens te tien ure een ongewone beweging op den grooten weg die de afdeeling *Pandeglang* verbindt met *Lebak*.¹⁰ 'Groote weg' is misschien wat veel gezegd voor 't breed voetpad dat men, uit beleefdheid en by-gebrek aan beter, de 'weg' noemde. Maar als men met een vierspanning rytuig vertrok van *Serang*, de hoofdplaats der residentie *Bantam*, met het voornemen zich te begeven naar *Rangkas-Be-toeng*, de nieuwe hoofdplaats van 't *Lebaksche*, kon men nagenoeg zeker zyn, te-eeniger-tyd daar aantekomen. 't Was dus een weg. Wel bleef men gedurig steken in den modder, die in de *Bantamsche* laaglanden zwaar, kleierig en klevend is, wel was men telkens genoodzaakt de hulp interoepen van de bewoners der naastby gelegen dorpen – ook al waren ze niet zéér naby, want de dorpen zyn niet menigvuldig in die streken – maar als men er dan eindelyk in geslaagd was, een twintigtal landbouwers uit den omtrek by-een te krygen, duurde het gewoonlyk niet zeer lang, voor men paarden en wagen weder op vasten grond had gebracht. De koetsier klapte met de zweep, de loopers – in Europa zou men, geloof ik, zeggen 'palfreniers' of liever, er bestaat in Europa niets wat met deze loopers overeenkomt – die onvergelykbare loopers dan, met hun korte dikke zweepjes, huppelden weer aan de zyde van het vierspan, kreschen onbeschryfelyke geluiden, en sloegen de paarden ter-aanmoediging onder den buik. Zóó hotste men dan eenigen tyd voort, tot het verdrietig oogenblik weer daar was, dat men tot over de assen wegzonk in den modder. Dan begon het geroep om hulp op-nieuw. Men wachtte geduldig tot die hulp kwam, en ... sukkelde verder.

Dikwyls, als ik dien weg langs ging, was 't my als zou ik hier of daar een wagen vinden met reizigers uit de vorige eeuw, die in den modder gezakt, en vergeten waren. Maar dit is me nooit voorgekomen. Ik veronderstel dus dat allen die ooit dezen weg langs kwamen, eindelyk zyn aangeland waar ze wezen wilden.

Men zou zich zeer vergissen, wanneer men zich van den geheelen grooten weg op Java, een denkbeeld vormde naar den maatstaf van dien weg in 't *Lebaksche*. De eigenlyke heirbaan met zyn vele zytakken, die de maarschalk Daendels met groote opoffering van volk deed aan-

leggen,¹¹ is inderdaad een prachtig stuk werks, en men staat verbaasd
35 over de geestkracht van den man die, ondanks alle bezwaren welke zyn
benyders en tegenstanders in 't moederland hem in den weg legden, den
onwil der bevolking en de ontevredenheid der hoofden durfde trotsen,
om iets tot-stand te brengen, dat thans nog de bewondering van iederen
bezoeker opwekt en verdient.

40 Geen paardenpostery dan ook in Europa – zelfs niet in Engeland,
Rusland of Hongarye – kan met die op Java worden gelyk gesteld.
Over hooge bergruggen, langs diepten die u doen yzen, vliegt de zwaar
bepakte reiswaagen in één galop voort. De koetsier zit als op den bok
genageld, uren, ja, gansche dagen achtereen, en zwaait de zware zweep
45 met yzeren arm. Hy weet juist te berekenen waar en hoeveel hy de hol-
lende paarden moet inhouden, om na vliegend dalen van een berghel-
ling, ginds aan dien hoek ...

– Myn God, de weg is ... weg! We gaan in een afgrond, gilt de oner-
varen reiziger, daar is geen weg ... daar is de diepte!

50 Ja, zoo schynt het. De weg kromt zich, en juist als één galopsprong
verder, vasten grond zou doen verliezen aan 't voorspan, wenden zich
de paarden, en slingeren het voertuig den hoek om. Ze vliegen de berg-
hoogte op, die ge een oogenblik vroeger niet zaagt, en ... de afgrond
ligt achter u.

55 Er zyn, by zulke gelegenheid, oogenblikken dat de wagen alleen rust
op de raderen aan de buitenzyde van den boog dien ge beschryft: de
middelpuntvliedende kracht heeft de binnenwielen van den grond gehe-
ven. Er behoort koelbloedigheid toe, de oogen niet te sluiten, en wie
voor 't eerst op Java reist, schryft aan zyn familie in Europa, dat hy in
60 levensgevaar verkeerd heeft. Maar wie er te-huis behoort, lacht om dien
angst.

Het is myn doel niet, vooral niet in het begin van myn vertelling, den
lezer lang bezig te houden met het beschryven van plaatsen, landschap-
pen of gebouwen. Ik vrees te zeer hem afteschrikken door wat zwee-
65 men zou naar langdradigheid, en eerst later, als ik gevoel dat hy voor
my gewonnen is, als ik uit blik en houding bemerk dat het lot van de
heldin die ergens van 't balkon eener vierde verdieping springt, hem
belang inboezemt, dan laat ik, met stoute verachting van alle wetten der
zwaartekracht, haar zweven tusschen hemel en aarde, tot ik myn hart
70 heb lucht gegeven in de nauwkeurige schets der schoonheden van het
landschap, of van 't gebouw dat daar ergens schynt geplaatst te zyn om
een voorwendsel aan de hand te doen tot een veelbladzydig vertoog
over middeleeuwsche architectuur. Al die kasteelen gelyken op elkaar.
Onveranderlyk zyn ze van heterogeene bouworde. Het *corps de logis*
75 dagteekent altyd van eenige regeeringen vroeger dan de aanhechtsels

die onder dezen of genen lateren koning daarby zyn gevoegd. De torens zyn in vervallen staat...

80 Waarde lezer, er zyn geen torens. Een toren is een denkbeeld, een droom, een ideaal, een verzinsel, onverdragelyke grootspraak! Er zyn halve torens, en ... torentjes.

85 De geestdryvery die torens meende te moeten zetten op de gebouwen die opgericht werden ter-eere van dezen of genen heilige, duurde niet lang genoeg om ze te voleinden, en de spits die de geloovigen naar den hemel moet wyzen, rust, gewoonlyk een paar omgangen te laag, op de massieve basis, 'tgeen denken doet aan den man zonder dyen op de ker-

90 Het is waarlyk niet vleierend voor de westersche beschaving, dat zelden het denkbeeld om een groot werk tot-stand te brengen, zich lang genoeg heeft kunnen staande houden om dat werk voleind te zien. Ik spreek nu niet van ondernemingen welker afwerking noodig was om de kosten te dekken. Wie juist weten wil wat ik bedoel, ga den Dom te Keulen zien. Hy geve zich rekenschap van de grootsche opvatting van dat gebouw, in de ziel des bouwmeesters Gerhard von Riehl ... van 't geloof in de harten des volks, dat hem in-staat stelde dat werk aantevangen en voorttezetten ... van den invloed der denkbeelden die zulk een

95 kolos noodig hadden om als zichtbare voorstelling te dienen van het ongezien godsdienstig gevoel ... en hy vergelyke deze overspanning met de richting, die eenige eeuwen later het oogenblik deed geboren worden, waarop men 't werk staakte...

100 Er ligt een diepe kloof tusschen Erwin van Steinbach en onze bouwmeesters! Ik weet dat men sedert jaren bezig is deze kloof te dempen. Ook te Keulen bouwt men weder aan den Dom. Maar zal men den afgebroken draad weer kunnen aanhechten? Zal men terugvinden in *onze* dagen, wat *toen* de kracht uitmaakte van kerkvoogd en bouwheer? Ik

105 geloof het niet. Geld zal wel te bekomen zyn, en hiervoor is steen en kalk te-koop. Men kan den kunstenaar betalen, die een plan ontwerpt, en den metselaar die de steenen legt. Maar niet voor geld te-koop is 't verdwaald en toch eerbiedwaardig gevoel dat in een bouwontwerp een dichtstuk zag, een dichtstuk van graniet, dat luid sprak tot het volk, een

110 dichtstuk in marmer, dat dáár stond als een onbewegelyk voortdurend eeuwig gebed.

115 Op de grens tusschen *Lebak* en *Pandeglang* dan, was op zekeren morgen een ongewone beweging. Honderden gezadelde paarden bedekten den weg, en duizend menschen voor 't minst – wat veel was voor die plek – liepen in bedryvig wachten heen-en-weer. Hier zag men de hoofden der dorpen, en de distriktshoofden uit het *Lebaksche*, allen met hun gevolg, en te oordeelen naar den schoonen bastert-arabier die in zyn

ryk tuig op den zilveren watertrens knabbelde, was ook een hoofd van
hooger rang op deze plaats aanwezig. Dit was dan ook het geval. De
120 Regent van *Lebak*, *Radhen Adhipatti Karta Natta Negara*,¹² had met
groot gevolg *Rangkas-Betoeng* verlaten, en ondanks zyn hoogen ouder-
dom de twaalf of veertien palen afgelegd, die zyn woonplaats scheidden
van de grenzen der naburige afdeeling *Pandeglang*.

Er werd een nieuwe adsistent-resident verwacht, en het gebruik, dat
125 in Indie meer dan ergens kracht van wet heeft, wil dat de beambte die
met het bestuur eener afdeeling belast is, feestelyk worde ingehaald by
zyn aankomst. Ook de kontroleur, een man van middelbaren leeftyd,
die sedert eenige maanden na den dood van den vorigen adsistent-resi-
dent, als eerstvolgende in rang het bestuur had waargenomen, was
130 daar tegenwoordig.

Zoodra het tydstip der komst van den nieuwen adsistent-resident be-
kend was, had men in aller-yl een *pendoppo* doen oprichten, een tafel en
eenige stoelen daarheen gebracht, en eenige ververschingen gereed ge-
zet. In deze *pendoppo* wachtte de Regent met den kontroleur de aan-
135 komst van den nieuwen chef af.

Na een hoed met breeden rand, een regenscherf, of een hollen
boom, is een *pendoppo* zeker de eenvoudigste uitdrukking van het denk-
beeld: *dak*. Verbeeld u vier of zes bamboezen palen in den grond gesla-
gen, die aan de boven-einden met elkander verbonden zyn door andere
140 bamboes, waarop een deksel is vastgehecht van de lange bladen van den
waterpalm die in deze streken *atap* heet, en ge zult u dusdanige *pendoppo*
kunnen voorstellen. Het is, zooals ge ziet, zoo eenvoudig mogelyk, en
het moest hier dan ook slechts dienen als *pied à terre* voor de europesche
en inlandsche beambten die daar hun nieuw opperhoofd kwamen ver-
145 welkomen aan de grenzen.

Ik heb me niet volkomen juist uitgedrukt, toen ik den adsistent-resi-
dent het opperhoofd, ook van den Regent, noemde. Een uitweiding
over 't mechanismus van het bestuur in deze landstreken is hier, tot
juist begrip van hetgeen volgen zal, noodzakelyk.¹³

Het dusgenaamd *Nederlandsch Indie* – 't adjektief *nederlandsch* komt me
eenigszins onnauwkeurig voor, doch 't werd officieel aangenomen¹⁴ –
is, wat de verhouding van het moederland tot de bevolking aangaat, te
splitsen in twee zeer verschillende hoofddeelen. Een gedeelte bestaat uit
stammen welker vorsten en vorstjes de opperheerschappy van Neder-
150 land als *suzerein* erkend hebben, doch waarby nog altyd het recht-
streeksch bestuur, in meer of minder mate gebleven is in handen van
de ingeboren Hoofden zelf. Een ander gedeelte, waartoe – met een zeer
kleine, wellicht maar schynbare, uitzondering – geheel *Java* behoort, is
rechtstreeks onderworpen aan *Nederland*. Van cyns of schatting of
155

160 bondgenootschap is hier geen spraak. De *Javaan* is *nederlandsch onderdaan*.
De Koning van Nederland is *zyn* koning. De afstammelingen zyner vo-
rige vorsten en heeren *zyn nederlandsche* beambten. Ze worden aange-
steld, verplaatst, bevorderd, door den Gouverneur-generaal die in-
naam van den *Koning* regeert. De misdadiger wordt veroordeeld en ge-
165 vonnist naar een wet die van 's *Gravenhage* is uitgegaan. De belasting die
de *Javaan* opbrengt, vloeit in de schatkist van *Nederland*.

Van dit gedeelte slechts der *nederlandsche* bezittingen, dat alzoo in-
derdaad deel uitmaakt van het *Koningryk der Nederlanden*, zal in deze bla-
den hoofdzakelyk sprake *zyn*.

170 Den Gouverneur-generaal staat een Raad ter-zyde, die echter op *zyn*
besluiten geen *beslissenden* invloed heeft. Te Batavia *zyn* de onderschei-
dene bestuurstakken verdeeld in 'departementen' aan welker hoofd Di-
rekteuren geplaatst *zyn*, die den schakel uitmaken tusschen het opper-
bestuur van den Gouverneur-generaal en de Residenten in de provin-
175 cien. By behandeling evenwel der zaken van *politieken aard*, wenden zich
deze beambten rechtstreeks tot den Gouverneur-generaal.

De benaming *Resident* is herkomstig uit den tyd toen *Nederland* nog
slechts *middelleyk* als *leenbeer* de bevolking beheerschte, en zich aan de ho-
ven der nog regeerende Vorsten door *Residenten* liet vertegenwoordi-
180 gen. Die Vorsten bestaan niet meer, en de residenten *zyn*, als gewestely-
ke Gouverneurs of *Praefecten*, bestuurders van landschappen geworden.
Hun werkkring is veranderd, doch de naam is gebleven.

Het *zyn* deze residenten, die eigenlyk het *nederlandsch* gezag tegen-
over de *javaansche* bevolking vertegenwoordigen. Het volk kent noch
185 den Gouverneur-generaal, noch de Raden van Indie, noch de Direkteu-
ren te Batavia. Het kent slechts den *Resident*, en de beambten die onder
hem het besturen.

Een dusdanige residentie – er *zyn* er, die byna een millioen zielen be-
vatten – is verdeeld in drie, vier of vyf afdeelingen of regentschappen,
190 aan welker hoofd *Adsistent-Residenten* geplaatst *zyn*. Onder dezen weder
wordt het bestuur uitgeoefend door kontroleurs, opzieners en een tal
van andere beambten die noodig *zyn* voor de inning der belastingen,
voor het toezicht over den landbouw, voor het oprichten van gebou-
wen, voor de waterstaatswerken, voor de politie en voor het rechtswen-
195 zen.

In elke afdeeling staat een inlandsch hoofd van hoogen rang met den
titel van *Regent*, den adsistent-resident ter-zyde. Zoodanig *Regent*, hoe-
wel *zyn* verhouding tot het bestuur en *zyn* werkkring geheel die is van
een *bezoldigd beambte*, behoort altyd tot den hoogen adel des lands, en
200 dikwyls tot de familie der vorsten die vroeger in dat landschap of in de
nabuuerschap onafhankelyk geregeerd hebben. Zeer staatkundig wordt

205 alzoö gebruik gemaakt van hun alouden feodalen invloed – die in Azie over 't geheel van groot gewicht is, en by de meeste stammen als punt van godsdienst wordt aangemerkt – dewyl door het benoemen dezer hoofden tot beambten, een hierarchie wordt geschapen, aan welker spits het nederlandsch gezag staat, dat door den Gouverneur-generaal wordt uitgeoefend.

210 Er is niets nieuws onder de zon. Werden niet de *Ryks-, Mark-, Gau-, en Burggraven* van het duitsche Ryk evenzoo door den Keizer aange- steld, en meestal gekozen uit de Baronnen? Zonder uitweiding over den oorsprong des adels, die geheel in de natuur ligt, wensch ik toch plaats te geven aan de opmerking hoe in òns werelddeel en ginds in 't verre Indie, dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hadden. Een land moet op verren afstand geregeerd worden, en hiertoe zyn beambten noodig, die 215 't centraal gezag vertegenwoordigen. Onder het stelsel van militaire willekeur, kozen de Romeinen hiertoe de *Praefecten*, in den aanvang ge- woonlyk de bevelhebbers der legioenen die 't bedoelde land hadden ten-onder gebracht. Zulke landstreken bleven dan ook: *provincien*, dat is: 220 *wingewesten*. Maar toen later het centraal gezag des duitschen Ryks be- hoefte voelde, eenig ver gelegen volk aan zich te binden op andere wyze dan door stoffelyk overwicht alleen, zoodra een verwyderde streek werd beschouwd als door gelykheid in afkomst, taal en gewoon- ten tot het Ryk te behooren, deed zich de noodzakelykheid gevoelen, iemand met de leiding der zaken te belasten, die in dat land te-huis be- 225 hoorde niet alleen, maar door zyn stand boven zyn medeburgers in die streken verheven was, opdat de gehoorzaamheid aan de bevelen des Keizers, gemakkelyk werde door de samengaande neiging tot onder- werping aan hem die met de uitvoering dezer bevelen belast was. Hier- door werden dan tevens geheel of gedeeltelyk de uitgaven vermeden, 230 voor een staand leger ten-lasten der algemeene staatskas, of, zooals meestal geschiedde, ten-lasten van de gewesten zelf, die door zoodanig leger moesten bewaakt worden. Zoo werden de eerste Graven gekozen uit de Baronnen des lands, en strikt genomen is dus 't woord *graaf* geen adellyke titel, doch slechts de benaming van een met zeker *ambt* belas- 235 ten persoon. Ik geloof dan ook dat in de middeleeuwen de meening gold, dat de duitsche Keizer wel 't recht had, graven, d.i. *landschapsbe- stuurders*, en hertogen, d.i. *heiraanvoerders*, te benoemen, doch dat de Ba- ronnen beweerden, wat hun geboorte aangaat, aan den Keizer gelyk te zyn en alleen van God aftehangen, behoudens de verplichting den Kei- 240 zer te dienen, voor-zoo-ver deze met hun toestemming, en uit hun mid- den gekozen was. Een graaf bekleedde een *ambt* waartoe hem de Keizer had geroepen. Een baron beschouwde zich als baron '*door de genade Gods*'. De graven vertegenwoordigden den Keizer, en voerden als zoo- danig *diens* banier, d.i. den Standaard van het Ryk. Een baron bracht 245 volk op de been onder zyn eigen vaan, als *baanderheer*.

De omstandigheid nu, dat graven en hertogen gewoonlyk uit de baronnen werden gekozen, bracht te-weeg dat zy het gewicht hunner betrekking in de schaal legden by den invloed dien zy aan hun geboorte ontleenden, en hieruit schynt later, vooral toen men aan de erfelykheid
250 dezer betrekkingen was gewoon geraakt, de voorrang ontstaan te zyn, dien deze titels hadden boven dien van baron. Nog heden-ten-dage zou menige vryheerlyke familie – zonder keizerlyk of koninklyk patent, dat is een zoodanige familie, die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altijd* van adel was *omdat* ze van adel was – *autochthoon* – een
255 verheffing tot den gravenstand, als derogerend afwyzen. Er zyn voorbeelden van.

De personen die met het bestuur van zoodanig graafschap belast waren, trachtten natuurlyk van den Keizer te verkrygen dat hun zoons, of, by-gebreke daarvan, andere bloedverwanten, hen in hun betrekking
260 zouden opvolgen. Dit geschiedde dan ook gewoonlyk, schoon ik niet geloof dat ooit het recht op deze opvolging *organisch* is erkend geworden, althans wat deze beambten in de *Nederlanden* aangaat, by-voorbeeld, de graven van Holland, Zeeland, Henegouwen of Vlaanderen, de hertogen van Brabant, Gelderland, enz. Het was in den beginne een
265 gunst, weldra een gewoonte, en ten-slotte een noodzakelykheid, maar nooit werd deze erfelykheid wet.

Nagenoeg op gelyke wyze – wat de keus der personen aangaat, daar hier geen spraak is van gelykheid in werkkring, hoewel ook in dit opzicht zekere overeenstemming in 't oog valt – staat aan het hoofd eener
270 afdeeling op Java, een inlandsch beambte die den hem door het gouvernement gegeven rang met zyn *autochthoonen* invloed verbindt, om aan den europeschen ambtenaar die 't *nederlandsch* gezag vertegenwoordigt, het bestuur gemakkelyk te maken. Ook hier is de erfelykheid, zonder door een wet vastgesteld te zyn, tot een gewoonte geworden. Reeds by
275 het leven van den Regent is deze zaak meestal geregeld, en 't geldt als een belooning voor dienstyver en trouw, indien men hem de toezegging geeft dat hy in zyn betrekking door zyn zoon zal worden opgevolgd. Er moeten al zeer gewichtige redenen bestaan, voor er van dezen regel wordt afgeweken, en waar dit het geval wezen mocht, kiest
280 men toch gewoonlyk den opvolger uit de leden van dezelfde familie.

De verhouding tusschen europesche ambtenaren, en dusdanige hooggeplaatste javaansche grooten, is van zeer kieschen aard. De adsis-tent-resident eener afdeeling is de verantwoordelyke persoon. Hy heeft zyn instruktien, en wordt verondersteld het hoofd der afdeeling te zyn.
285 Dit belet echter niet dat de Regent, door plaatselyke kennis, door geboorte, door invloed op de bevolking, door geldelyke inkomsten en hiermede overeenstemmende levenswyze, ver boven hem verheven is. Bovendien is de Regent, als vertegenwoordiger van 't *javaansch element*

290 eener landstreek, en verondersteld wordende te spreken uit naam der
honderd- of meer duizend zielen, die zyn regentschap bevolken, ook in
de oogen van 't Gouvernement een veel belangryker persoon, dan de
eenvoudige *europesche* beambte, wiens ontevredenheid niet behoeft ge-
vreesd te worden, daar men voor hem vele anderen in de plaats beko-
men kan, terwyl de minder goede stemming van een Regent wellicht de
295 kiem zou kunnen worden van beroering of opstand.

Uit dit alles vloeit dus de vreemde omstandigheid voort, dat eigenlyk
de *mindere* den *meerdere* beveelt. De adsistent-resident gelast den Regent,
hem opgaven te doen. Hy gelast hem, volk te zenden tot het arbeiden
aan bruggen en wegen. Hy gelast hem, belastingen te doen innen. Hy
300 roept hem op, zitting te nemen in den landraad, waarin hy adsistent-re-
sident voorzit. Hy berispt hem, waar hy schuldig is aan plichtverzuim.
Deze zeer eigenaardige verhouding wordt alleen mogelyk gemaakt
door uiterst beleefde vormen, die evenwel noch hartelykheid, noch,
waar 't noodig blyken mocht, strengheid behoeven uittesluiten, en ik
305 geloof dat de toon die in deze verhouding heerschen moet, vry wel
wordt aangegeven in 't officieel voorschrift dienaangaande: de *europesche*
ambtenaar hebbe den *inlandschen* beambte die hem ter-zyde staat, te be-
handelen als zyn *jonger broeder*.

Maar hy vergete niet dat deze *jonger broeder* by de ouders zeer bemind
310 – of gevreesd – is, en dat, by voorkomend geschil, zyn meerdere jaren
zouden worden in rekening gebracht als beweegreden om hem euvel te
nemen dat hy zyn *jonger broeder* niet met meer inschikkelykheid of takt
behandelde.

De aangeboren hoffelykheid van den javaanschen groote – zelfs de
315 geringe Javaan is veel beleefder dan zyn europesche standgenoot –
maakt evenwel deze schynbaar moeielyke verhouding dragelyker dan ze
anders wezen zou.

De Europeaan zy wel-opgevoed en kiesch, hy gedrage zich met
vriendelyke waardigheid, en kan dan zeker zyn dat de Regent van zyn
320 kant hem 't bestuur gemakkelyk maken zal. Het stuitend bevelen, in
verzoekenden vorm geuit, wordt met stiptheid nagekomen. Het ver-
schil in stand, geboorte, rykdom, wordt uitgewischt door den Regent
zelf, die den Europeaan, als vertegenwoordiger des Konings van
Nederland, tot zich opheft, en ten-slotte is een verhouding die, opper-
325 vlakkig beschouwd, botsing moest te weeg brengen, zeer dikwyls de
bron van een aangenaam verkeer.

Ik zeide dat dusdanige Regenten ook door rykdom den voorrang
hadden boven den europeschen ambtenaar, en dit is natuurlyk. De
Europeaan, als hy geroepen wordt tot het besturen eener provincie die
330 in oppervlakte met vele duitsche hertogdommen gelyk staat, is ge-

woonlyk iemand van middelbaren of meer dan middelbaren leeftyd, gehuwd en vader. Hy bekleedt een ambt *om den broode*. Zyn inkomsten zyn juist voldoende, en zelfs vaak *niet* voldoende, om aan de zynen het noodige te verschaffen. De Regent is: *Tommongong, Adhipatti*, jazelfs *Pangerang*, d.i. *Javaansch prins*. De vraag is voor hem niet dat hy *leve*, hy moet zóó leven als 't volk gewoon is dit te zien van zyn aristokratie. Waar de *Europeaan* een huis bewoont, is dikwyls *zyn* verblyf een *Kratoon*, met vele huizen en dorpen daarin. Waar de *Europeaan* ééne vrouw heeft met drie, vier, kinderen, onderhoudt hy een tal van vrouwen met wat daarby behoort. Waar de *Europeaan* uitrydt, gevolgd door eenige beambten, niet meer dan er by zyn inspektiereis noodig zyn tot het geven van inlichtingen onder-weg, wordt de Regent vergezeld door de honderden die tot het gevolg behooren, dat in de oogen des volks onafscheidelyk is van zyn hoogen rang. De *Europeaan* leeft burgerlyk, de Regent leeft – of wordt verondersteld te leven – als een vorst.

Doch dit alles moet *betaald* worden. Het nederlandsch bestuur dat zich op den invloed van die Regenten gegrondvest heeft, weet dit, en niets is dus natuurlyker dan dat het hun inkomsten heeft opgevoerd tot een hoogte die den *niet*-Indier overdreven zou voorkomen, maar inderdaad zelden voldoende is ter bestryding van de uitgaven welke aan de levenswyze van zoodanig inlandsch Hoofd verbonden zyn. Het is niet ongewoon, Regenten die twee- ja driemaal honderd duizend gulden 's jaars inkomen hebben, in geldverlegenheid te zien verkeeren. Hiertoe draagt veel by de, als 't ware vorstelyke, onverschilligheid waarmee zy hun inkomsten verspillen, hun nalatigheid in 't bewaken hunner ondergeschikten, hun koopziekte, en *vooral* het misbruik dat dikwyls van deze hoedanigheden gemaakt wordt door Europeanen.

De inkomsten der javaansche Hoofden zou men in vier deelen kunnen splitsen. Vooreerst, het bepaald maandgeld. Vervolgens, een vaste som als schadeloosstelling voor afgekochte rechten die overgegaan zyn op 't nederlandsch bestuur. Ten-derde, een belooning in evenredigheid met de hoeveelheid der in hun regentschap voortgebrachte produkten, als koffi, suiker, indigo, kaneel, enz. En eindelyk, de willekeurige beschikking over den arbeid en de eigendommen hunner onderhoorigen.

De beide laatste bronnen van inkomsten vorderen eenige opheldering. De Javaan is uit den aard der zaak landbouwer. De grond waarop hy geboren werd, die veel belooft voor weinig arbeids, lokt hem hiertoe uit, en vooral is hy met hart en ziel overgegeven aan het bebouwen zyner rystvelden, waarin hy dan ook zeer bedreven is. Hy groeit op temidden zyner *sawah's* en *gagah's* en *tipar's*,¹⁵ vergezelt reeds op zeer jeugdigen leeftyd zyn vader naar 't veld, waar hy hem behulpzaam is in den arbeid met ploeg en spade, aan dammen en aan waterleidingen tot het bevochtigen zyner akkers. Hy telt zyn jaren by oogsten, hy rekent

den tyd naar de kleur zyner te veld staande halmen, hy voelt zich te-huis
375 onder de makkers die met hem *padie* sneden,¹⁶ hy zoekt zyn vrouw
onder de meisjes der *dessab*,¹⁷ die 's avends onder vroolyk gezang de
ryst stampen om ze te ontdoen van den bolster... het bezit van een paar
buffels die zyn ploeg zullen trekken, is 't ideaal dat hem aanlacht... kort-
om, de rystbouw is voor den Javaan, wat in de Rynstreken en in het
380 zuiden van Frankryk, de wynoogst is.

Doch daar kwamen vreemdelingen uit het Westen, die zich heer
maakten van het land. Ze wenschten voordeel te doen met de vrucht-
baarheid van den bodem, en gelastten den bewoner een gedeelte van
zyn arbeid en van zyn tyd toetewyden aan het voortbrengen van andere
385 zaken, die meer winst zouden afwerpen op de markten van *Europa*. Om
den geringen man hiertoe te bewegen, was niet meer dan een zeer een-
voudige staatkunde noodig. Hy gehoorzaamt zyn hoofden, men had
dus slechts deze hoofden te winnen door hun een gedeelte van de winst
toetezeggen, en ... het gelukte volkomen.

Als men let op de ontzettende massa jivasche produkten die in
390 Nederland worden te-koop geveild, kan men zich overtuigen van het
doeltreffende dezer staatkunde, al vindt men ze niet edel. Want, mocht
iemand vragen of de landbouwer zelf eene met deze uitkomst evenredi-
ge belooning geniet, dan moet ik hierop een ontkennend antwoord ge-
395 ven. De Regeering verplicht hem op *zyn* grond aantekweeken wat *haar*
behaagt, ze straft hem wanneer hy het aldus voortgebrachte verkoopt
aan wien het ook zy buiten háár, en *zyzelf* bepaalt den prys dien ze hem
daarvoor uitbetaalt. De kosten op den overvoer naar Europa, door be-
middeling van een bevoorrecht handelslichaam, zyn hoog. De aan de
400 Hoofden toegelegde aanmoedigingsgelden bezwaren daarenboven den
inkoopprys, en ... daar toch ten-slotte de geheele zaak winst afwerpen
moet, kan deze winst niet anders worden gevonden dan door juist zóó-
veel aan den Javaan uitbetalen, dat hy niet sterve van honger, hetgeen
de voortbrengende kracht der natie verminderen zou.

405 Ook aan de europesche beampten wordt een belooning uitbetaald in
evenredigheid met de opbrengst.¹⁸

Wel wordt dus de arme Javaan voortgezweept door dubbel gezag,
wel wordt hy dikwyls afgetrokken van zyn rystvelden, wel is hon-
gersnood vaak 't gevolg van deze maatregelen, doch... vroolyk wap-
410 peren te Batavia, te Samarang, te Soerabaja, te Passaroean, te Bezoeki,
te Proboling, te Patjitan, te Tjilatjap, de vlaggen aan boord der sche-
pen, die beladen worden met de oogsten die Nederland ryk maken.

Hongersnood? Op het ryke vruchtbare gezegende Java, *hongersnood?* Ja,
lezer. Voor weinige jaren zyn geheele distrikten uitgestorven van hon-
415 ger.¹⁹ Moeders boden hun kinderen te-koop voor spyze. Moeders heb-
ben hun kinderen gegeten...

Maar toen heeft zich 't moederland met die zaak bemoeid. In de raadzalen der volksvertegenwoordiging is men daarover ontevreden geweest, en de toenmalige Landvoogd heeft bevelen moeten geven, dat
420 men de uitbreiding der dusgenaamde *europesche-marktprodukten* voortaan niet weder zou voortzetten tot hongersnood toe...

Ik ben daar bitter geworden. Wat zoudt ge denken van iemand die zulke zaken kon neerschryven *zonder* bitterheid?

My blijft over te spreken van de laatste en voornaamste soort der inkomsten van inlandsche hoofden: het willekeurig beschikken over personen en eigendommen hunner onderhoorigen.
425

Volgens het algemeen begrip in byna geheel Azie, behoort de onderdaan met al wat hy bezit, aan den vorst. Dit is ook op Java het geval, en de afstammelingen of verwanten der vroegere vorsten maken gaarne gebruik van de onkunde der bevolking, die niet recht begrypt dat haar
430 *Tommongong* of *Adhipatti* of *Pangerang* thans een *bezoldigd ambtenaar* is, die zyn eigen en hare rechten voor een bepaald inkomen verkocht heeft, en dat dus de schraal beloonde arbeid in koffituin of suikerveld, in de plaats getreden is van de belastingen die vroeger door de heeren des
435 lands van de opgezetenen gevorderd werden. Niets is dus gewoner dan dat honderde huisgezinnen van verren afstand worden opgeroepen om *zonder betaling* velden te bewerken, die den Regent toebehooren. Niets is gewoner dan het onbetaald verstrekken van levensmiddelen ten-behoeve der hofhouding van den Regent. En wanneer die Regent een ge-
440 vallig oog mocht slaan op het paard, den buffel, de dochter, de vrouw, van den geringen man, zou men 't ongehoord vinden, als deze den onvoorwaardelyken afstand van het begeerd voorwerp weigerde.

Er zyn Regenten, die van zoodanige willekeurige beschikkingen een matig gebruik maken, en niet meer van den geringen man vorderen,
445 dan tot het ophouden van hun rang volstrekt noodig is. Anderen gaan iets verder, en geheel-en-al ontbreekt deze onwettigheid nergens. Het is dan ook moeielyk, ja onmogelyk, zoodanig misbruik *geheel* uitte-roeien, daar het diep geworteld is in den aard der bevolking zelf die er onder lydt. De Javaan is gul, vooral waar het te doen is om een bewys
450 te geven van gehechtheid aan zyn Hoofd, aan den afstammeling van hen wien zyn vaderen gehoorzaamden. Ja, hy zou meenen te-kort te doen aan den eerbied dien hy aan zyn erfelyken heer verschuldigd is, wanneer hy zonder geschenken diens *kratoon* betrad. Zulke geschenken zyn dan ook dikwyls van zoo weinig waarde, dat het afwyzen iets vernederends zou in zich sluiten, en vaak is alzoo deze gewoonte eerder te
455 vergelyken met de hulde van een kind dat zyn liefde tot den vader tracht te uiten door 't aanbieden van een klein geschenk, dan optevatten als schatting aan dwingelandsche willekeur.

460 Maar ... aldus wordt door een *lief gebruik*, de afschaffing van *misbruik* belemmerd.

Indien de *aloen-aloen*²⁰ voor de woning van den Regent in verwilderden staat lag, zou de nabywonende bevolking hierover beschaamd wezen, en er ware veel gezags noodig om haar te *beletten* dat plein van onkruid te reinigen, en het te brengen in een staat die met den rang des Regents overeenstemt. Hiervoor eenige betaling te geven, zou algemeen als een beleediging worden aangemerkt. Maar naast dien *aloen-aloen*, of elders, liggen *Sawah's* die op den ploeg wachten, of op een leiding die het water daarheen moet voeren, dikwyls van mylen ver ... deze *Sawah's* behooren den Regent. Hy roept, om *zyn* velden te bewerken of te besproeien, de bevolking van gansche dorpen op, wier eigen *Sawah's* evenzeer behoefte hebben aan bearbeiding ... ziedaar het *misbruik*.

Dit is aan de Regeering bekend, en wie de staatsbladen leest, waarin de wetten, instruktionen en handleidingen voor de ambtenaren bevat zyn, juicht de menschlievendheid toe, die by het ontwerpen daarvan schynt te hebben voorgezeten. Alom wordt den Europeaan, met gezag in de binnenlanden bekleed, als een zyner duurste verplichtingen op 't hart gedrukt, de bevolking te beschermen tegen haar eigen onderworpenheid en de hebzucht der Hoofden. En, als ware het niet genoeg, deze verplichting voorteschryven *in 't algemeen*, er wordt nog van de *adsistent-residenten*, by de aanvaarding van 't bestuur eener afdeeling, een *afzonderlyke eed* gevorderd, dat zy deze vaderlyke zorg voor de bevolking zullen beschouwen als een eersten plicht.

Dit is voorzeker een schoone roeping. Rechtvaardigheid voortestaan, den geringe te beschermen tegen den machtige, den zwakke te beschutten tegen de overmacht van den sterke, het ooilam van den arme terug te vorderen uit de stallen des vorstelyken roovers ... zie, 't is om 't hart te doen gloeien van genot, by 't denkbeeld dat men geroepen is tot iets zóó schoons! En wie in de javasche binnenlanden soms ontevreden moge zyn met standplaats of belooning, hy sla het oog op den verheven plicht die op hem rust, op 't heerlyk genoeg dat de vervulling van *zulk* een plicht met zich brengt, en hy zal geen andere belooning begeeren.

Maar ... gemakkelyk is deze plicht niet. Vooreerst hebbe men juist te beoordeelen, waar het *gebruik* heeft opgehouden om voor *misbruik* plaats te maken? En ... waar het misbruik *bestaat*, waar inderdaad roof of willekeur gepleegd *is*, zyn veelal de slachtoffers zelf hieraan medeplichtig, hetzy uit te ver gedreven onderwerping, hetzy uit vrees, hetzy uit wantrouwen op den wil of de macht der persoon die hen beschermen moet. Ieder weet dat de *europesche* beambte elk oogenblik kan geroepen worden tot een andere betrekking, en dat de *Regent, de machtige Regent*, dáár blyft. Voorts zyn er zoo véél manieren om zich het ei-

gendom van een arm onnoozel mensch toeteëigenen! Als een *mantrie*²¹ hem zegt dat de Regent zyn paard begeert, met dit gevolg dat het be-
 505 geerde dier weldra plaats heeft gekregen in de stallen van den Regent, bewyst zulks nog volstrekt niet dat deze niet van voornemen was – o, zeker! – daarvoor een hoogen prys te betalen ... te-eeniger-tyd. Als hon-
 510 derden arbeiden op de velden van een Hoofd, zonder daarvoor betaling te ontvangen, volgt hieruit geenszins dat hy dit liet geschieden ten *zynen* behoefte. Had niet zyn bedoeling kunnen zyn, hun den oogst overtela-
 ten uit de menschlievende berekening dat zyn grond beter gelegen was, vruchtbaarder dan de hunne, en dus hun arbeid milder beloonen zou?

Bovendien, vanwaar haalt de europesche beambte de getuigen die den moed hebben een verklaring te doen tegen hun heer, den gevrees-
 515 den Regent? En, waagde hy een beschuldiging, *zonder die te kunnen bewy-zen*, waar blyft dan de verhouding van *ouder broeder*, die in zulk geval zyn *jongeren broeder* zonder grond zou hebben gekrenkt in zyn eer? Waar blyft de gunst van de Regeering, die hem brood geeft voor dienst, maar hem dat brood opzegt, hem ontslaan zou als onbekwaam, wanneer hy een zoo hooggeplaatst persoon als een *Tommongong*, *Adhipatti* of *Pan-gerang* had verdacht of aangeklaagd met ligtvaardigheid?

Neen, neen, gemakkelyk is die plicht niet! Dit blykt reeds hieruit, dat de neiging der inlandsche Hoofden om de grens van 't geoorloofd be-
 525 schikken over arbeid en eigendom hunner onderhoorigen te overschryden, overal volmondig erkend wordt ... dat alle adsistent-residenten den eed doen die misdadige hebbelykheid te-keer te gaan, en ... dat toch slechts *zeer* zelden een Regent wordt aangeklaagd wegens willekeur of misbruik van gezag.

Er schynt dus wel een byna onoverkomelyke moeielykheid te be-
 530 staan, om gevolg te geven aan den eed: '*de inlandsche bevolking te bescher-
 men tegen uitzuiging en knevelary.*'

ZESDE HOOFDSTUK

De kontroleur Verbrugge was een goed mensch. Als men hem daar zag zitten in zyn blauw-lakenschen frak, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouw-opslagen, was 't moeielyk in hem den type te miskennen die voorheerscht onder de Hollanders in Indie ... een menschensoort, in 't voorbygaan gezegd, die zeer onderscheiden is van de Hollanders in Holland. Traag zoolang er niets te doen viel, en ver van de beredderingzucht die in Europa voor yver geldt, maar yverig waar bezigheid noodig was ... eenvoudig maar hartelyk voor wie tot zyn omgeving behoorden ... mededeelzaam, hulpvaardig en gastvry ... welgemanierd zonder styfheid ... vatbaar voor goede indrukken ... eerlyk en oprecht, zonder evenwel lust te voelen de martelaar van deze hoedanigheden te worden ... in 't kort, hy was een man die, zooals men 't noemt, overal op zyn plaats zou wezen, zonder dat men echter op 't denkbeeld komen zou de eeuw naar hem te noemen, wat hy dan ook niet begeerde.

Hy zat in 't midden van de *pendoppo* by de tafel die met een wit kleed bedekt, en met spyzen beladen was. Wel eenigszins ongeduldig vroeg hy van-tyd tot-tyd, met de woorden der zuster van mevrouw Blauwbaard, aan den *mandoor*-oppasser, dat is het hoofd van de politie- en bureaudienaren der adsistent-residentie, of er niets in aantocht was? Dan stond hy eens op, beproefde vergeefs zyn sporen te doen kletteren op den gestampten kleivloer van de *pendoppo*, stak voor de twintigste maal zyn sigaar aan, en ging, als te-leurgesteld, weer zitten. Hy sprak weinig.

En toch had hy kunnen spreken, want hy was niet alleen. Ik bedoel hiermee nu juist niet dat hy vergezeld was van de twintig of dertig Javanen, bedienden, *mantries* en oppassers die op den grond gehurkt in en buiten de *pendoppo* zaten, noch van de velen die aanhoudend uit- en inliepen, noch van 't groot aantal inlanders van verschillenden rang, dat daar buiten de paarden vasthield, of te-paard rondreed ... neen, de Regent zelf van Lebak, *Radhen Adhipatti Karta Natta Negara*, zat tegenover hem.

Wachten is altyd vervelend. Een kwartier duurt een uur, een uur een halven dag, en zoo voort. Verbrugge had wel wat spraakzamer mogen zyn. De Regent van *Lebak* was een beschaafd oud man, die over veel
 35 wist te spreken met verstand en oordeel. Men had hem slechts aantezien om overtuigd te wezen dat het meerendeel der Europeanen die met hem in aanraking kwamen, meer van hem, dan hy van hen te leeren had. Zyn levendige donkere oogen weerspraken door hun vuur de vermoeidheid der trekken van zyn gelaat en de grysheid zyner haren. Wat
 40 hy zeide, was gewoonlyk lang overdacht – een eigenaardigheid trouwens die by den beschaafden Oosterling algemeen is – en wanneer men met hem in gesprek was, gevoelde men dat men zyn woorden te beschouwen had als brieven, waarvan hy de minuut in zyn archief had, om zoo noodig daarop te verwyzen. Dit nu moge onaangenaam schynen voor wie niet gewoon is aan den omgang met javaansche grooten,
 45 't is niet moeielyk alle onderwerpen van gesprek die aanstoot geven kunnen, te vermyden, vooral daar zy van hùn kant nooit op bruske wyze aan den loop van 't onderhoud een andere richting geven zullen, omdat dit naar oostersche begrippen in-stryd wezen zou met den goeden toon. Wie dus oorzaak heeft het aanroeren van een bepaald punt
 50 te vermyden, behoeft slechts over onbeduidende zaken te spreken, en hy kan verzekerd zyn dat een javaansch hoofd hem niet, door een onbegeerde wending in 't gesprek, zal voeren op een terrein dat hy liever niet betrad.

55 Over de beste wyze van omgang met die hoofden, bestaan overigens verschillende meeningen. Het komt my voor dat eenvoudige oprechtheid, zonder streven naar diplomatische voorzichtigheid, de voorkeur verdient.²²

60 Hoe dit zy, Verbrugge begon met een banale opmerking over 't weêr en den regen.

– Ja, mynheer de kontroleur, het is westmoesson.

Dit nu wist Verbrugge wel: men was in Januari.²³ Maar wat *hy* over den regen gezegd had, wist de Regent ook. Hierop volgde weder eenig
 65 zwygen. De Regent wenkte met een nauw zichtbare beweging van 't hoofd, een der bedienden die neergehurkt zaten aan den ingang der *pendoppo*. Een kleine jongen, allerliefst gevat in een blauw-fluweelen buis, witten pantalon, met gouden lyfband die zyn kostbaren *sarong* vasthield om de lenden, en op 't hoofd den behagelyken *kain kapala*, waaronder zyn zwarte oogen zoo ondeugend te-voorschyn kwamen, kroop hurkende tot aan de voeten des Regents, zette de gouden doos neder, die
 70 de tabak, de kalk, de *sirie*, de *pinang*, en de *gambier* bevatte, maakte den *slamat*, door beide handen saamgevoegd opteheffen tot aan het diep neergebogen voorhoofd, en bood daarop zyn heer de kostbare doos aan.²⁴

75 – De weg zal moeielyk zyn na zooveel regen, zei de Regent, als om 't lang wachten verklaarbaar te maken, terwyl hy een betelblad met kalk bestreek.

– In 't *Pandeglangsche* is de weg zoo slecht niet, antwoordde Verbrugge die, als hy ten-minste niets stuitends wilde aanroeren, dit antwoord
80 wel wat ondoordacht gaf. Want hy had moeten bedenken dat een Regent van *Lebak* niet gaarne de wegen van *Pandeglang* hoort roemen, al zyn die dan ook werkelyk beter dan in 't *Lebaksche*.

De *Adhipatti* beging de fout van een te snel antwoord niet. De kleine
85 *maas*²⁵ was reeds al hurkend achterwaarts teruggekropen tot aan den ingang der *pendoppo*, waar hy onder zyn makkers plaats nam ... de Regent had reeds zyn lippen en weinige tanden bruinrood geverwd met het speeksel zyner sirie, voor hy zeide:

– Ja, er is veel volk in *Pandeglang*.

Voor wien den Regent en den kontroleur kende, voor wien de toestand van *Lebak* geen geheim was, had het duidelyk kunnen blyken dat
90 het gesprek reeds een stryd was geworden. Een toespeling namelyk op den beteren staat der wegen in een naburige afdeeling, scheen het vervolg te wezen op vergeefsche pogingen om ook in *Lebak* dusdanige betere wegen te doen aanleggen, of de bestaande beter te onderhouden.
95 Doch hierin had de Regent gelyk, dat *Pandeglang* dichter bevolkt was, vooral in verhouding tot de veel kleinere oppervlakte, en dat dus dáár de arbeid aan de groote wegen, door vereende krachten ligter viel dan in 't *Lebaksche*, een afdeeling die op honderde palen oppervlakte, slechts zeventigduizend inwoners telde.

100 – Dat is waar, zei Verbrugge, we hebben weinig volk hier, maar...

De *Adhipatti* zag hem aan, als wachtte hy een aanval af. Hy wist dat er na dat 'maar' iets volgen kon, dat onaangenaam zou te hooren zyn voor hem, die sedert dertig jaren Regent van *Lebak* geweest was. Het
105 scheen dat Verbrugge op dit oogenblik geen lust had den stryd voorttezetten. Althans hy brak 't gesprek af, en vroeg weder aan den *mandoor*-oppasser of hy niets komen zag?

– Ik zie nog niets van den kant van *Pandeglang*, mynheer de kontroleur, maar daar-ginds aan de andere zyde rydt iemand te-paard ... het is de *toewan kommendaan*.

110 – Welzeker, *Dongso*, zei Verbrugge naar buiten starende, dat is de kommandant! Hy jaagt in deze buurt, en is vanmorgen vroeg reeds uitgegaan. Hé, Duclari ... Duclari!

– Hy hoort u al, mynheer, hy komt hierheen. Zyn jongen rydt achter hem, met een *kidang*²⁶ achter zich over 't paard.

115 – *Pegang koedahnja toewan kommendaan*²⁷ gebod Verbrugge aan een der bedienden die buiten zaten. Bonjour, Duclari! Ben je nat? Wat heb je geschoten? Kom binnen!

Een krachtig man van dertigjarigen leeftyd en flinke militaire houding, hoewel van uniform geen spoor was, trad de *pendoppo* in. Het was
120 de eerste-luitenant Duclari, kommandant van 't kleine garnizoen te *Rangkas-Betoeng*. Verbrugge en hy waren bevriend, en hun gemeenzaamheid was te grooter, daar Duclari sedert eenigen tyd de woning van Verbrugge betrokken had in afwachting der voltooiing van een nieuw fort. Hy drukte dezen de hand, groette den Regent beleefd, en ging zitten onder de vraag: 'wel, wat heb je al zoo hier?'

125 – Wil je thee, Duclari?
– Wel neen, ik ben warm genoeg! Heb je geen klapperwater?²⁸ Dat is frisscher.

– Dat laat ik je niet geven. Als men warm is, houd ik klapperwater
130 voor heel nadeelig. Je wordt er styf en jichtig van. Zie eens de koelies die zware vrachten over de bergen dragen: zy houden zich vlug en lenig door heet water te drinken, of *koppi daboen*. Maar *gemberthee*²⁹ is nog beter...

– Wat? *Koppi daboen*, thee van koffibladen? Dat heb ik nog nooit gezien.
135

– Omdat je niet op Sumatra gediend hebt. Daar is 't de gewoonte.

– Laat me dan maar thee geven... maar niet van koffibladen, en ook niet van gember. Ja, je bent op Sumatra geweest... en de nieuwe adsistent-resident ook, niet waar?

140 Dit gesprek werd in 't hollandsch gevoerd, een taal die de Regent niet verstond. Hetzy Duclari gevoelde dat er iets onbeleefds in lag, hem hierdoor van 't onderhoud uittesluiten, hetzyd-i hiermee een andere bedoeling had, op-eenmaal ging hy, zich tot den Regent wendende, in 't maleisch voort:

145 – Weet mynheer de *Adhipatti*, dat m'nheer de kontroleur den nieuwen adsistent-resident kent?

– Wel neen, dat heb ik niet gezegd, ik ken hem niet! riep Verbrugge, nu ook in het maleisch. Ik heb hem nooit gezien. Hy diende eenige jaren vóór my op Sumatra. Ik heb je maar gezegd dat ik daar veel over
150 hem heb hooren spreken, anders niet!

– Nu, dit komt op 'tzelfde neer. Men behoeft iemand juist niet te zien om hem te kennen. Hoe denkt m'nheer de *Adhipatti* hierover?

De *Adhipatti* had juist noodig een bediende te roepen. Er verliep dus wat tyd voor hy zeggen kon: 'dat hy met den heer kommandant instemde, maar dat het toch dikwyls noodig was iemand te zien voor men hem beoordeelen kon.'
155

– Over 't geheel genomen is dit misschien waar, ging nu Duclari in 't hollandsch voort – hetzy omdat deze taal hem gemeenzamer was en hy meende genoeg gedaan te hebben voor de beleefdheid, hetzy omdat

- 160 hy alleen door Verbrugge verstaan wilde worden – dit moge in 't algemeen waar zyn, maar omtrent Havelaar heeft men waarachtig geen persoonlyke kennismaking noodig ... hy is een gek!
- Dat heb ik niet gezegd, Duclari!
- Neen, jy hebt dat niet gezegd, maar ik zeg het na al wat je my van hem verteld hebt. Ik noem iemand die in 't water springt om een hond te redden van de haaien, een gek.
- 165 – Nu ja, verstandig is 't zeker niet. Maar...
- En, hoor eens, dat versje tegen den generaal Vandamme ... 't kwam niet te-pas!
- 170 – 't Was geestig...
- Tot je dienst! Maar een jong mensch mag niet geestig zyn tegen een generaal.
- Je moet in 't oog houden dat hy nog zeer jong was ... het is veertien jaar geleden. Hy was toen maar twee-en-twintig jaar oud.
- 175 – En dan de kalkoen dien hy stal!
- Dat deed hy om den generaal te plagen.
- Juist! Een jong mensch mag geen generaal plagen, die bovendien, als civiel gouverneur, zyn chef was. Dat andere versje vind ik aardig, maar ... dat eeuwige duelleeren!
- 180 – Hy deed het gewoonlyk voor een ander. Hy trok altyd party voor den zwakste.
- Wel laat ieder voor zichzelf duelleeren, als men het dan volstrekt doen wil! Ik voor my geloof dat een duel zelden noodig is. Waar 't onvermydelyk was, zou ook ik een uitdaging aannemen, en in zekere gevallen zelf uitdagen, maar om daarvan dagelyksch werk te maken ... dank je! Het is te hopen dat hy veranderd is op dit punt.
- 185 – Wel zeker, daar is geen twyfel aan! Hy is nu zooveel ouder, daarby sedert langen tyd getrouwd, en adsistent-resident. Bovendien, ik heb altyd gehoord dat zyn hart goed was, en dat hy een warm gevoel had voor recht.
- 190 – Nu, dat zal hem te-pas komen in *Lebak*! Daar is me juist iets voorgekomen, dat ... zou de Regent ons verstaan?
- Ik geloof 't niet. Maar toon my iets uit je weitasch, dan denkt hy dat we dáárover spreken.
- 195 Duclari nam zyn weitasch, haalde daaruit een paar boschduiven, en die vogels betastende als sprak hy over de jacht, deelde hy Verbrugge mede dat hy zoo-even in 't veld was nagelopen door een Javaan, die hem gevraagd had of hy niet iets doen kon tot verligting van den druk waaronder de bevolking zuchtte?³⁰
- 200 – En, ging hy voort, dit is zeer sterk, Verbrugge! Niet dat ik me verwonder over de zaak zelf. Ik ben lang genoeg in 't Bantamsche om te weten wat hier voorvalt, maar dat de geringe Javaan, gewoonlyk zoo omzichtig en terughoudend waar 't zyn hoofden geldt, zoo-iets vraagt aan iemand die er niets mee te maken heeft, dit bevreemdt my!

205 – En wat heb je geantwoord, Duclari?
 – Wèl, dat het me niet aanging! Dat hy tot u moest gaan, of tot den
 nieuwen adsistent-resident, als die zou aangekomen zyn te *Rangkas-Be-*
toeng, en dáár zyn klachten uiten.
 – *Ienie apa toewan-toewan datang!* riep op-eenmaal de oppasser *Dongso*.
 210 Ik zie een *mantrie* die met zyn *toedoeng* wuift.³¹

Allen stonden op. Duclari, die niet door zyn tegenwoordigheid in de
pendoppo den schyn wilde aannemen als ware ook hy aan de grenzen ter
 verwelkoming van den adsistent-resident, die wel zyn meerdere doch
 niet zyn chef, en bovendien een gek was, steeg te-paard, en reed door
 215 zyn bediende gevolgd, heen.

De *Adbipatti* en Verbrugge stelden zich aan den ingang van de *pen-*
doppo, en zagen een door vier paarden getrokken reiswaagen naderen, die
 weldra vry bemodderd by 't bamboezen gebouwtje stilhield.

Het zou moeielyk geweest zyn te raden wat er zich al zoo in dien wa-
 220 gen bevond, voor *Dongso*, geholpen door de loopers en een tal van be-
 dienden die tot het gevolg van den Regent behoorden, al de riemen en
 knoopsels hadden losgemaakt, die het voertuig hielden ingesloten met
 een zwart lederen foedraal dat aan de diskretie herinnerde, waarmee in
 vroeger jaren leeuwen en tygers de stad inkwamen, toen de zoölogische
 225 tuinen nog reizende dieren spellen waren. Leeuwen of tygers nu waren
 er in den wagen niet. Men had alles maar zoo zorgvuldig gesloten om-
 dat het westmoesson was, en men dus op regen moest bedacht zyn. Nu
 is 't uitstappen uit een reiswaagen waarin men lang over den weg gehotst
 heeft, niet zoo gemakkelyk als iemand die nooit of weinig gereisd heeft,
 230 zich verbeelden zou. Nagenoeg als de arme *Sauriers* uit de voorwereld,
 die door lang wachten ten-laatste een integreerend deel uitmaken van
 de klei, waarin ze aanvankelyk niet gekomen waren met het plan om er
 te blyven, heeft er ook by reizigers die wat nauw op-één gedrukt en in
 gedwongen houding, te lang in een reiswaagen gezeten hebben, iets
 235 plaats, wat ik u voorstel *assimilatie* te noemen. Men weet eindelyk niet
 juist meer waar 't lederen kussen van den wagen ophoudt, en waar de
 ikheid aanvangt, ja, het denkbeeld is me niet vreemd dat men in zulk
 een wagen kiespyn of kramp hebben kan, die men voor mot in 't laken
 aanziet, of omgekeerd.

240 Er zyn weinig omstandigheden in de stoffelyke wereld, die den den-
 kenden mensch geen aanleiding geven tot het maken van opmerkingen
 op verstandelyk gebied, en zoo heb ik myzelf dikwyls afgevraagd of
 niet veel dwalingen die onder ons kracht van wet hebben, veel 'scheef-
 heden' die wy voor 'recht' houden, hieruit voortvloeien, dat men te
 245 lang met hetzelfde gezelschap in denzelfden reiswaagen heeft gezeten?
 Het been dat ge daar links uitsteken moest, tusschen de hoededoos en
 't mandje met kersen ... de knie die ge tegen 't portier gedrukt hield, om

de dame tegenover u niet te doen denken dat ge een aanval in den zin
hadt op krinoline of deugd ... de gelijkdoornde voet die zoo bang was
250 voor de hakken van den *commis-voyageur* naast u ... de hals dien ge zoo
lang links moest wenden, omdat het drupt aan de rechterzyde ... zie, dat
worden zoo alle ten-laatste halzen, en knieën, en voeten, die iets ver-
draaids bekomen. Ik houd het voor goed, van-tyd tot-tyd eens te wisse-
len van wagens, zitplaats en medereizigers. Men kan dan zyn hals eens
255 anders wenden, men beweegt nu-en-dan zyn knie, en misschien zit er
eens een juffrouw naast ons met dansschoenen, of een jongetje wiens
beentjes den grond niet raken. Men heeft dan meer kans om *recht* te zien
en *recht* te loopen, zoodra men weer vasten grond onder de voeten krygt.

Of er ook in den wagen, die nu voor de *pendoppo* stilhield, zich iets
260 verzette tegen de 'oplossing der continuïteit' weet ik niet, maar zeker
is 't dat het lang duurde voor er iets te voorschyn kwam. Er scheen een
stryd van hoffelykheid gevoerd te worden. Men vernam de woorden:
'als 't u belieft, mevrouw!' en 'resident!' Hoe dit zy, eindelyk stapte er
een heer uit, die in houding en voorkomen wel iets vertoonde dat den-
265 ken deed aan de Sauriers waarvan ik zoo-even gesproken heb. Daar wy
hem later zullen weerzien, wil ik u maar terstond zeggen dat zyn on-
bewegelykheid niet uitsluitend moest geweten worden aan de assimila-
tie met den reiswagen, want dat hy, ook als er op mylen afstands geen
voertuig in de buurt was, een kalmte, een langzaamheid en een voor-
270 zichtigheid aan den dag lei, die menigen Saurier jaloersch maken zou,
en die in de oogen van velen de kenmerken zyn van deftigheid, beza-
digdheid en wysheid. Hy was, zooals de meeste Europeanen in Indie,
zeer bleek, hetgeen echter in die streken geenszins voor een blyk van
minder goede gezondheid wordt gehouden, en hy had fyne trekken die
275 wel getuigden van verstandelyke ontwikkeling. Alleen was er iets
kouds in zyn blik, iets wat u denken deed aan een logarithmen-tafel, en
hoewel zyn voorkomen over 't geheel niet onbehagelyk of terugstoo-
tend was, kon men zich toch niet onthouden van de verdenking dat zyn
vry groote magere neus zich op dat gelaat verveelde, omdat er zoo wei-
280 nig op voorviel.

Met beleefdheid bood hy zyn hand aan een dame, om haar by het uit-
stygen behulpzaam te zyn, en nadat deze van een heer die nog in den
wagen zat, een kind had aangenomen, een klein blond jongetje van een
jaar of drie, traden zy de *pendoppo* in. Daarop volgde die heer zelf, en
285 wien op Java bekend was, zou het als een byzonderheid in 't oog geval-
len zyn, dat hy by 't portier wachtte om 't uitstygen gemakkelyk te ma-
ken aan een oude Javaansche *baboe*.³² Een drietal bedienden hadden
zichzelf verlost uit het wasleëren kastje, dat achter den wagen was vast-
geplakt als een jonge oester op den rug van zyn mama.

290 De heer die het eerst was uitgestegen, had den Regent en den kontro-
leur Verbrugge de hand geboden, die zy met eerbied aannamen, en in

295 hun geheele houding was te bespeuren dat zy gevoelden zich in de tegenwoordigheid te bevinden van een gewichtig persoon. Het was de resident van *Bantam*, de groote landstreek waarvan *Lebak* een afdeeling, een regentschap, of, zooals men officieel zegt, een *adsistent-residentie* is.

300 By 't lezen van verdichte verhalen, heb ik my meermalen geërgerd over den weinigen eerbied der schryvers voor den smaak van 't publiek, en vooral was dit het geval, waar zy blyk gaven iets te willen voortbrengen dat koddig of burlesk heeten moest, om nu niet van *humor* te spreken, een eigenaardigheid die byna doorgaande allerjammerlykst wordt verward met het *komieke*. Men voert een persoon sprekende in, die de taal niet verstaat of slecht uitspreekt, men laat een franschman zeggen: 'ka kauw na de krote krak' of 'krietje kooit keen kare kroente kraak wek.' By-gebrek aan een franschman, neemt men iemand die
305 stamelt, of men 'schept' een persoon die zyn stokpaardje maakt van een paar telkens wederkerende woorden. Ik heb een allerzotste vaudeville zien 'réusseeren' omdat daarin iemand voorkwam, die gedurig zeide: 'myn naam is Meyer.' My komen zulke geestigheden wat goedkoop voor, en, om de waarheid te zeggen, ik ben boos op u als ge zoo-iets grappig
310 vindt.

Maar nu heb ikzelf u iets dergelyks voortstellen. Ik moet van-tyd tot-tyd iemand ten-tooneele voeren – ik zal 't zoo weinig mogelyk doen – die inderdaad een manier van spreken had, welke my doet vreezen
315 verdacht te worden van een mislukte poging om u te doen lachen, en hierom moet ik u uitdrukkelyk verzekeren dat het niet *myn* schuld is, als de hoogstdeftige resident van Bantam, van wien hier de rede is, iets zóó eigenaardigs vertoonde in zyn wyze van spreken, dat het me moeilyk valt dat weertegeven, zonder den schyn op me te laden dat ik effekt van geestigheid zoek in een *tic*. Hy sprak namelyk op een toon, alsof
320 achter elk woord een punt stond, of zelfs een lang rustteeken, en ik kan de ruimte tusschen zyn woorden niet beter vergelyken dan by de stilte die er volgt op het 'amen' na een lang gebed in de kerk, hetwelk zooals ieder weet, een sein is dat men den tyd heeft tot verzitten, hoesten of neussnuiten. Wat hy zeide, was gewoonlyk goed overdacht, en wanneer
325 hy zich die ontydige rustpunten had kunnen afwennen, zouden zyn zinsneden, uit een redekunstig oogpunt althans, meestal een gezond aanzien gehad hebben. Maar al dat afbrokkelen, dat stooterige en hobbelige, maakte het aanhooren lastig. Men viel er dan ook dikwyls over. Want gewoonlyk, als men begonnen was te antwoorden in de goedige
330 meening dat de zin uit was, en dat hy de aanvulling van 't ontbrekende aan de scherpzinnigheid van zyn toehoorder overliet, kwamen de nog ontbrekende woorden als *trainards* van een geslagen leger achteraan, en deden u gevoelen dat ge hem in de rede waart gevallen, wat altyd onaangenaam is. Het publiek der hoofdplaats *Serang*, voor-zoo-ver men
335 niet in dienst stond van 't gouvernement – een verhouding die den

meesten iets omzichtig geeft – noemde zyn gesprekken ‘slymerig’. Ik vind dit woord niet zeer smaakvol, doch moet erkennen dat het de hoofdeigenschap van des residents welsprekendheid vry juist uitdrukte.

340 Ik heb van Max Havelaar en zyn vrouw – want dit waren de beide personen die na den resident met hun kind en de *baboe* uit den wagen gekomen waren – nog niets gezegd, en misschien ware het voldoende, de kenschetsing van hun voorkomen en karakter aan den loop der gebeurtenissen en des lezers eigen verbeelding overlaten. Daar ik evenwel nu eenmaal aan ’t beschryven ben, wil ik u zeggen dat mevrouw
345 Havelaar niet schoon was, dat zy echter in blik en spraak iets zeer lief-talligs bezat, en door de gemakkelyke ongedwongenheid van haar manieren het onmiskienbaar teeken gaf, dat zy in de wereld was geweest, en in de hoogere klassen der maatschappy te-huis behoorde. Zy had niet dat styve en onbehagelyke van ’t burgerlyk fatsoen dat, om voor
350 ‘gedistingeerd’ doortegaan, zich en anderen meent te moeten plagen met *gêne*, en ze hechtte dan ook niet aan veel uiterlyks wat voor sommige andere vrouwen waarde schynt te hebben. Ook in haar kleeding was zy een voorbeeld van eenvoudigheid. Een wit *baadjoe* van moesselien, met blauwe *cordelière* – ik geloof dat men in Europa zulk een kleeding-
355 stuk *peignoir* noemen zou – was haar reiskleed. Om den hals had zy een dun zyden koordje, waaraan twee kleine medaljons, die ge echter niet te zien kreeg, daar ze verscholen waren in de plooien voor hare borst. Overigens, de haren *à la chinoise*, en een kransje *melati* in den *kondeh* ... ziedaar al haar toilet.³³

360 Ik zeide dat ze niet schoon was, en toch wilde ik niet gaarne dat ge haar voor het tegendeel hieldt. Ik hoop dat ge haar schoon vinden zult, zoodra ik gelegenheid zal hebben haar voortestellen, gloeiend van verontwaardiging over wat zy de ‘miskienning van ’t genie’ noemde, als haar aangebeden Max in ’t spel was, of wanneer haar een denkbeeld be-
365 zielde, dat in-verband stond met het welzyn van haar kind. Te dikwyls reeds is er gezegd dat het gelaat de spiegel der ziel is, om nog prys te stellen op de portretwaarde van een onbewegelyk gezicht, dat niets heeft aftespiegelen omdat er geen ziel in weerschynt. Welnu, zy had een schoone ziel, en wel moest men blind zyn, om niet ook haar gelaat voor
370 schoon te houden als die ziel daarop te lezen stond.

Havelaar was een man van vyf-en-dertig jaren. Hy was slank, en vlug in zyn bewegingen. Buiten zyn korte en bewegelyke bovenlip, en zyn groote flauw-blauwe oogen die, als hy in kalme stemming was, iets droomerigs hadden, maar vuur schoten als een groot denkbeeld hem
375 beheerschte, viel er in zyn voorkomen niets byzonders optemerkken. Zyn blonde haren hingen sluik langs de slapen, en ik begryp zeer goed dat weinigen, hem voor ’t eerst ziende, op het denkbeeld komen zouden iemand voor zich te hebben, die wat hoofd en hart beide aangaat

380 tot de zeldzaamheden behoorde. Hy was een 'vat vol tegenstrydig-
 heids'. Scherp als een vlym, en zacht als een meisje, voelde hyzelf altyd
 het eerst de wonde die zyn bittere woorden geslagen hadden, en hy leed
 daaronder meer dan de gekwetste. Hy was vlug van begrip, vatte ter-
 stond het hoogste, het ingewikkeldste, speelde gaarne met de oplossing
 385 van moeielyke vragen, had daarvoor alle moeite, alle studie, alle inspan-
 ning veil ... en dikwyls toch begreep hy de eenvoudigste zaak niet, die
 een kind hem had kunnen uitleggen. Vol liefde voor waarheid en recht,
 verwaarloosde hy menigmaal zyn eenvoudigste naastbyliggende ver-
 plichtingen, om een onrecht te herstellen dat hooger of verder of dieper
 lag, en dat door de vermoedelyk grootere inspanning van den stryd
 390 hem meer aanlokke. Hy was ridderlyk en moedig, maar verspilde, als
 die andere Don Quichot, zyn dapperheid dikwyls op een windmolen.
 Hy gloeide van onverzadelyke eierzucht die hem alle gewone onder-
 scheiding in 't maatschappelyk leven, als nietig deed voorkomen, en
 toch stelde hy zyn grootst geluk in een kalm huiselyk vergeten leven.
 395 Dichter in den hoogsten zin van 't woord, droomde hy zich zonnestel-
 sels by een vonk, bevolkte die met schepsels van zyn maaksel, voelde
 zich heer van een wereld die hyzelf had in 't leven geroepen ... en kon
 toch zeer goed terstond daarop zonder de minste droomery een gesprek
 voeren over den prys van de ryst, de regels der taal, of de oekonomi-
 400 sche voordeelen eener egyptische hoenderbroeiery. Geen wetenschap
 was hem geheel vreemd. Hem *abnde* wat hy niet wist, en hy bezat in
 hooge mate de gaaf om 't weinige dat hy wist – ieder weet weinig, en
 hy, misschien meer wetende dan sommige anderen, maakte op dezen re-
 gel geen uitzondering – om dat weinige aantewenden op een wys die
 405 de maat zynere kennis vermenigvuldigde. Hy was stipt en ordelyk, en
 daarby buitengewoon geduldig, doch juist omdat stiptheid, orde en ge-
 duld hem moeielyk vielen, daar zyn geest iets wilds had. Hy was lang-
 zaam en omzichtig in 't beoordeelen van zaken, hoewel dit niet zoo
 scheen aan wie hem zoo haastig zyn slotsommen hoorden uiten. Zyn in-
 410 drukken waren te levendig, dan dat men ze voor duurzaam houden
 durfde, en toch bewees hy dikwyls dat ze duurzaam waren. Al wat
 groot en verheven was, lokte hem aan, en tegelyker-tyd was hy onnoo-
 zel en naïf als een kind. Hy was eerlyk, vooral waar eerlykheid in 't
 grootmoedige overging, en zou honderden die hy schuldig was, on-
 415 betaald laten omdat hy duizenden had weggeschonken. Hy was geestig
 en onderhoudend wanneer hy gevoelde dat zyn geest begrepen werd,
 maar anders stug en teruggetrokken. Hartelyk voor zyn vrienden,
 maakte hy – wat te snel soms – zyn vriend van al wat leed. Hy was ge-
 voelig voor liefde en aanhankelykheid...trouw aan zyn gegeven
 420 woord...zwak in kleinigheden, maar standvastig tot hoofdigheid toe,
 waar 't hem de moeite waard scheen karakter te toonen...nederig en
 welwillend voor wie zyn geestelyk overwicht erkenden, doch lastig
 wanneer men poogde zich daartegen te verzetten...rondborstig uit

425 trots, en by vlagen achterhoudend, waar hy vreesde dat men zyn op-
rechtheid zou aanzien voor onverstand ... evenzeer vatbaar voor zinne-
lyk als voor geestelyk genot ... beschroomd en slecht bespraakt waar hy
meende niet begrepen te worden, maar welsprekend als hy gevoelde dat
zyn woorden op willigen bodem vielen ... traag als hy niet werd aan-
gespoord door eenigen prikkel die voortkwam uit zyn eigen ziel, maar
430 yverig, vurig, en doortastend waar dit wel het geval was ... voorts,
vriendelyk, beschaafd in zyn manieren, en onberispelyk van gedrag: zie-
daar nagenoeg Havelaar!

Ik zeg: nagenoeg. Want indien reeds alle bepalingen moeielyk zyn,
geldt dit vooral van de beschrijving van een persoon die zeer ver van
435 den dagelykschen grondvorm afwykt. Het zal dan ook wel hierom we-
zen, dat romandichters hun helden gewoonlyk tot duivels of engelen
maken. Zwart of wit laat zich gemakkelyk schilderen, maar moeielyker
is 't juist weergeven van schakeeringen die daartusschen liggen, wan-
neer men aan waarheid gebonden is en dus noch te donker noch te licht
440 mag kleuren. Ik gevoel dat de schets die ik van Havelaar trachtte te ge-
ven, hoogst onvolkomen is. De bouwstoffen die voor me liggen, zyn
van zoo uit-eenloopenden aard, dat ze my door overmaat van rykdom
in myn oordeel belemmeren, en ik zal dus wellicht daarop, onder het
ontwikkelen der gebeurtenissen die ik wensch meetedeelen, ter-aanvul-
445 ling terugkomen. Dit is zeker, hy was een ongewoon mensch, en wel
de moeite van 't bestudeeren waardig. Ik bemerk nu reeds dat ik ver-
zuimd heb als een zyner hoofdtrekken optegeven, dat hy de belachelyke
en de ernstige zyde der dingen met dezelfde snelheid en te-gelyker-tyd
opvatte, aan welke eigenschap zyn wyze van spreken, zonder dat hyzelf
450 dit wist, een soort van *humor* ontleende, die zyn toehoorders gedurig in
twyfel bracht, of ze getroffen waren door 't diep gevoel dat in zyn
woorden heerschte, of dat ze te lachen hadden over de koddigheid die
op-eenmaal den ernst daarvan afbrak.

Opmerkelyk was 't dat zyn voorkomen, en zelfs zyn aandoeningen,
455 zoo weinig sporen droegen van zyn doorgebracht leven. Het roemen
op ondervinding is een belachelyke gemeenplaats geworden. Er zyn lie-
den die vyftig of zestig jaren lang meedreven met het stroompje, waarin
ze beweren te zwemmen, en die van al dien tyd weinig anders zouden
kunnen verhalen dan dat ze verhuisd zyn van de A-gracht naar de B-
460 straat. Niets is gewoner dan op ervaring te hooren bogen, juist door
hen die hun gryze haren zoo gemakkelyk verkregen. Anderen weer
meen en hun aanspraken op ondervinding te mogen gronden op werke-
lyk ondergane lotwisseling, zonder dat echter uit iets blykt dat ze door
die veranderingen werden aangegrepen in hun zieleleven. Ik kan me
465 voorstellen dat het bywonen, of ondergaan zelfs, van gewichtige ge-
beurtenissen weinig of geen invloed heeft op zeker soort van gemoede-
ren, die niet zyn toegerust met de vatbaarheid om indrukken optevan-

470 gen en te verwerken. Wie hieraan twyfelt, vrage zich af of men onder-
vinding zou mogen toekennen aan al de bewoners van Frankryk, die
veertig of vyftig jaren oud waren in 1815? En zy allen waren toch per-
sonen die 't belangryk drama dat in 1789 aanving, hadden zien opvoe-
ren niet alleen, maar die zelfs in meer of min gewichtige rol, dat drama
hadden meegespeeld.

475 En, omgekeerd, hoe velen ondergaan een reeks van aandoeningen,
zonder dat de uiterlyke omstandigheden hiertoe schenen aanleiding te
geven. Men denke aan de Crusoë-romans, aan Silvio Pellico's gevan-
genschap, aan 't allerliefste *Picciola* van Saintine, aan den stryd in de
borst eener 'oude vryster' die haar geheel leven door, één liefde koester-
de, zonder ooit door een enkel woord te verraden wat er omging in
480 haar hart, aan de aandoeningen van den menschevriend die, zonder
uiterlyk in den loop der gebeurtenissen betrokken te zyn, vurig belang
stelt in 't welzyn van medeburger of medemensch. Men stelle zich voor,
hoe hy beurtelings hoopt en vreest, hoe hy elke verandering gadeslaat,
zich opwindt voor een schoon denkbeeld, en gloeit van verontwaardig-
485 ging, als hy het ziet wegdringen en vertrappen door de velen die, voor
een oogenblik althans, sterker waren dan schoone denkbeelden. Men
denke aan den wysgeer die van uit zyn cel aan 't volk tracht te leeren
wat waarheid is, als hy bemerken moet dat zyn stem overschreeuwd
wordt door piëtistische huichelary of gewinzoekende kwakzalvers. Men
490 stelle zich Sokrates voor – niet als hy den gifbeker ledigt, want ik be-
doel hier de ondervinding van 't gemoed, en niet die welke rechtstreeks
door uiterlyke omstandigheden veroorzaakt wordt – hoe bitter be-
droefd zyn ziel moet geweest zyn, toen hy die 't goede en ware zocht,
zich hoorde noemen 'een bederver der jeugd en een verachter der go-
495 den'.

Of beter nog: men denke aan Jezus, waar hy zoo treurig staart op Je-
ruzalem, en zich beklaagt 'dat het niet gewild heeft'.

500 Zulk een kreet van smart – vóór gifbeker of kruishout – vloeit niet
uit een ongedeerd hart. Dáár moet geleden zyn, veel geleden, daar is *on-*
dervonden!

505 Deze tirade is me ontsnapt ... ze staat er nu eenmaal, en blyve. Have-
laar had veel ondervonden. Wilt ge iets dat opweegt tegen de verhui-
zing van de A-gracht! Hy had schipbreuk geleden, meer dan eens. Hy
had brand, oproer, sluikmoord, oorlog, duëllen, weelde, armoede, hon-
ger, cholera, liefde en 'liefden' in zyn dagboek staan. Hy had vele lan-
den bezocht, en omgang gehad met lieden van allerlei ras en stand, ze-
den, vooroordeelen, godsdienst en gelaatskleur.

Wat dus de levensomstandigheden aangaat, *kon* hy veel ondervonden
hebben. En dat hy werkelyk veel ondervonden *hàd*, dat hy 't leven niet

510 was doorgestaan zonder de indrukken *optevangen* die 't hem zoo ruim-
schoots aanbood, daarvoor moge ons de vlugheid van zyn geest borg
wezen, en de ontvankelykheid van zyn gemoed.

Dit nu wekte verwondering van allen die wisten of gissen konden
hoeveel hy had bygewoond en geleden, dat hiervan zoo weinig op zyn
515 gelaat te lezen was. Wel sprak er uit zyn trekken iets als vermoeienis,
doch dit deed eer denken aan vroegrype jeugd dan aan naderenden ou-
derdom. En naderende ouderdom had het toch moeten zyn, want in In-
diën is de man van vyfendertig jaar niet jong meer.

Ook zyn aandoeningen, zeide ik, waren jong gebleven. Hy kon spe-
len met een kind, en als een kind, en meermalen klaagde hy dat 'kleine
520 Max' nog te jong was om vliegers optelaten, omdat hy 'de groote Max'
daarvan zooveel hield. Met jongens sprong hy 'haasjen-over' en hy tee-
kende heel gaarne een patroon voor 't borduurwerk van de meisjes.
Zelfs nam hy dezen meermalen de naald uit de hand, en vermaakte zich
525 met dat werk, ofschoon hy dikwyls zei dat ze wel wat beters konden
doen dan dat 'machinale steken tellen'. By jongelieden van achttien ja-
ren was hy een jong student, die gaarne zyn *Patriam canimus* meezong,
of *Gaudeamus igitur* ... ja, 'ik ben niet geheel zeker, dat hy niet nog zeer
kort geleden, toen hy met verlof te Amsterdam was, een uithangbord
530 heeft afgebroken, dat hem niet behaagde omdat er een neger op geschil-
derd was, geboeid aan de voeten van een Europeaan met een lange pyp
in den mond, en waaronder natuurlyk te lezen stond: *de rookende jonge
koopman*.

De *baboe* die hy uit den wagen had geholpen, geleek op alle baboes
535 in Indië, als ze oud zyn. Wanneer ge deze soort van bedienden kent, be-
hoef ik u niet te zeggen hoe zy er uitzag. En als gy ze niet kent, kan
ik het u niet zeggen. Dit alleen onderscheidde haar van andere kinder-
meiden in Indie, dat ze zeer weinig te doen had. Want mevrouw Have-
laar was een voorbeeld van zorg voor haar kind, en wat er voor of met
540 den kleinen Max te doen viel, deed zyzelf, tot groote verwondering van
veel andere dames, die niet goedkeurden dat men zich maakte tot 'sla-
vin van zyn kinderen'.

ZEVENDE HOOFDSTUK

De resident van *Bantam* stelde den Regent en den kontroleur aan den
nieuwen adsistent-resident voor. Havelaar begroette beide beambten
hoffelyk. Den kontroleur – er is altyd iets pynlyks in de ontmoeting van
een nieuwen chef – zette hy door eenige vriendelyke woorden op zyn
5 gemak, als wilde hy terstond reeds een soort van gemeenzaamheid in-
voeren, die 't verkeer zou gemakkelyk maken. Met den Regent was zyn
ontmoeting zooals dit behoorde met een persoon die den gouden *pajong*
voert,³⁴ maar die te-gelyker-tyd zyn 'jonger broeder' wezen zou. Met
deftige minzaamheid berispte hy hem over zyn te vurigen dienstyver,
10 die in zùlk een weder hem tot aan de grenzen zyner afdeeling gevoerd
had, 'tgeen dan ook de Regent, strikt genomen volgens de regelen der
etikette, niet had behoeven te doen.

– Waarlyk, mynheer de *Adhipatti*, ik ben boos op u dat ge u zooveel
moeite gegeven hebt om-mynentwill! Ik dacht u eerst te *Rangkas-Betoeng*
15 aantetreffen.

– Ik wenschte den heer adsistent-resident zoo spoedig mogelyk te
zien om vriendschap te sluiten, zei de *Adhipatti*.

– Zeker, zeker, ik voel me zeer vereerd! Maar ik zie niet gaarne ie-
mand van uw rang en uw jaren zich al te veel inspannen. En te-paard
20 nogal!

– Ja, mynheer de adsistent-resident! Waar de dienst me roept, ben ik
nog altyd vlug en sterk.

– Dit is te veel van uzelf gevergd! Niet waar, resident?

– De heer *Adhipatti*. Is. Zeer.

25 – Goed, maar er is een grens.

– Yverig, sleepte de resident achterna.

– Goed, maar er is een grens, moest Havelaar nogeens zeggen, als
om 't vorige terugteslikken. Als u 't goed vindt, resident, zullen we
plaats in den wagen maken. De *baboe* kan hier blyven, we zullen haar
30 een *tandoe*³⁵ zenden van *Rangkas-Betoeng*. Myn vrouw neemt Max op den
schoot ... niet waar, Tine? En dan is er plaats genoeg.

– Het. Is. My.

– Verbrugge, we zullen ook u passage geven, ik zie niet in...

- Wèl! zei de resident.
- 35 – Ik zie niet in waarom ge zonder noodzaak te-paard door den mod-
der zoudt klepperen ... er is plaats genoeg voor ons allen. We kunnen
dan met-een terstond kennis maken. Niet waar, Tine, we zullen ons wel
schikken? Hier, Max ... kyk eens, Verbrugge, is dat niet een aardig ke-
reltje? Dat is myn kleine jongen ... dat is Max!
- 40 De resident had met den *Adbipatti* in de *pendoppo* plaats genomen.
Havelaar riep Verbrugge om hem te vragen wien die schimmel behoor-
de met roode schabrak? En toen Verbrugge naar den ingang van de *pen-
doppo* trad, om te zien welk paard hy bedoelde, legde hy dezen de hand
op den schouder, en vroeg:
- 45 – Is de Regent altyd zoo dienstyverig?
– 't Is een kras man voor zyn jaren, m'nheer Havelaar, en u begrypt
dat hy gaarne een goeden indruk op u maken zou.
– Ja, dat begryp ik. Ik heb veel goeds van hem gehoord ... hy is be-
schaafd, niet waar?
- 50 – O ja ...
– En hy heeft een groote familie?
- Verbrugge zag Havelaar aan, als begreep hy dezen overgang niet. Dit
was dan ook, voor wie hem niet kende, dikwyls moeielyk. De vlugheid
van zyn geest deed hem in gesprekken meermalen eenige schakels der
55 redeneering overslaan, en hoe geleidelyk ook deze overgang plaats
vond in *zyn* gedachten, was het toch iemand die minder vlug was, of
niet gewoon aan zyn vlugheid, niet euvel te duiden wanneer men by
zulk een gelegenheid hem aanstaarde met de onuitgesproken vraag op
de lippen: ben je gek ... of hoe is het?
- 60 Zoo-iets lag er dan ook in de trekken van Verbrugge, en Havelaar
moest de vraag herhalen, vóór hy antwoordde:
- Ja, hy heeft een zeer uitgebreide familie.
– En zyn er *Medjiets* in aanbouw in de afdeeling? ging Havelaar
voort, alweer op een toon die, geheel in tegenspraak met de woorden
65 zelf, scheen aanteduiden dat er verband bestond tusschen die *moskeën* en
de 'groote familie' van den Regent.
- Verbrugge antwoordde dat er werkelyk veel aan moskeën gearbeid
werd.
- Ja, ja, dat wist ik wel! riep Havelaar. En zeg me nu eens, of er veel
70 achterstand is in de betaling van de landrenten?
– Ja, dat kon wel beter zyn ...
– Juist, en vooral in het distrikt *Parang-Koedjang*, zei Havelaar, als
vond hy 't makkelyker zelf te antwoorden. Hoe hoog is de aanslag van
dit jaar? ging hy voort, en bemerkende dat Verbrugge eenigszins wei-

75 felde, als om zich op 't antwoord te bezinnen, voorkwam hem Havelaar, die in één adem aldus vervolgde:

– Goed, goed, ik weet het al ... zes-en-tachtig duizend en eenige honderden ... vyftien duizend meer dan in 't vorige jaar ... doch maar zesduizend boven '45. We zyn sedert '43 maar achtduizend vooruit gegaan
80 ... en ook de bevolking is zeer schraal ... nu ja, Malthus! In twaalf jaar zyn we maar elf procent gestegen, en dit is nog de vraag, want de tellingen waren vroeger zeer onnauwkeurig ... en nog! Van '50 op '51 is er zelfs een teruggang. Ook de veestapel gaat niet vooruit ... dat is een slecht teeken, Verbrugge!³⁶ Wat drommel, zie dat paard eens springen, ik geloof dat het koldert ... kom eens kyken, Max!

85 Verbrugge bemerkte dat hy den nieuwen adsistent-resident weinig zou te leeren hebben, en dat er geen kwestie was van overwicht door 'lokale ancienneteit' wat de goede jongen dan ook niet begeerd had.

– Maar 't is natuurlyk, ging Havelaar voort, terwyl hy Max op den arm nam. In het *Tjikandische* en *Bolangsche* zyn ze er heel bly om ... en de
90 opstandelingen in de *Lampongs* ook.³⁷ Ik beveel me zeer aan voor uw medewerking, m'nheer Verbrugge! De Regent is een man van jaren, en dus moeten we ... zeg eens, is zyn schoonzoon nog altyd distriktshef? Alles saamgenomen houd ik hem voor een persoon die inschikkelijkheid verdient ... de Regent, meen ik. Ik ben zeer bly dat hier alles zoo
95 achterlyk en armoedig is, en ... hoop hier lang te blyven.

Hierop reikte hy aan Verbrugge de hand, en deze, met hem terugkeerende naar de tafel waar de resident, de *Adhipatti* en mevrouw Havelaar gezeten waren, voelde reeds iets beter dan vyf minuten vroeger,
100 dat 'die Havelaar zoo gek niet was' als de kommandant meende. Verbrugge was volstrekt niet misdeeld van verstand, en hy die de afdeeling *Lebak* kende, nagenoeg zoo goed als een zoo groote landstreek, waar niets gedrukt wordt, door één persoon gekend worden kân, begon intezien dat er toch verband was tusschen de schynbaar niet samenhangende vragen van Havelaar, en tevens dat de nieuwe adsistent-resident,
105 hoezeer hy nooit de afdeeling betreden had, iets wist van wat er omging. Wel begreep hy nog altyd die vreugde niet over de armoede in *Lebak*, maar hy drong zich op, die uitdrukking verkeerd verstaan te hebben. Later evenwel, toen Havelaar hem meermalen hetzelfde zeide, zag hy in hoeveel groots en edels er was in die vreugde.
110

Havelaar en Verbrugge namen plaats by de tafel, en onder 't gebruiken van thee over onbeduidende dingen sprekende, wachtte men tot Dongso den resident kwam berichten dat de versche paarden waren voorgespannen. Men pakte zich zoo goed mogelyk in den wagen, en
115 reed heen. Door 't hotsen en stooten viel 't spreken moeielyk. Kleine Max werd rustig gehouden met *pisang*³⁸ en zyn moeder die hem op den

120 schoot had, wilde volstrekt niet bekennen dat ze vermoeid was, als Havelaar aanbod haar van den zwaren jongen te ontlasten. In een oogenblik van gedwongen rust in een moddergat, vroeg Verbrugge den resident, of hy met den nieuwen adsistent-resident reeds gesproken had over mevrouw Slotering?

– M'nheer. Havelaar. Heeft. Gezegd.

– Welzeker, Verbrugge, waarom niet? Die dame kan by ons blyven. Ik zou niet gaarne...

125 – Dat. Het. Goed. Was. sleepte de resident er met veel moeite by.

– Ik zou niet gaarne myn huis ontzeggen aan een dame in háár omstandigheden! Zoo-iets spreekt vanzelf... niet waar, Tine?

Ook Tine meende dat het vanzelf sprak.

130 – U heeft twee huizen te *Rangkas-Betoeng*, zei Verbrugge. Er is ruimte in overvloed voor twee familien.

– Maar, al was dit zoo niet...

– Ik. Durfde. Het. Haar.

– Wel, resident, riep mevrouw Havelaar, er is geen twyfel aan!

– Niet. Toezeggen. Want. Het. Is.

135 – Al waren ze met hun tieners, als ze 't maar voor lief nemen by ons.

– Een. Groote. Last. En. Zy. Is.

– Maar het reizen in haar positie is onmogelyk, resident!

140 Een hevige schok van den wagen die ontmodderd werd, zette een uitroepingsteeken achter Tine's verklaring dat het reizen onmogelyk was voor mevrouw Slotering. Ieder had het gebruikelijke *hè!* geroepen, dat op zulk een stoot volgt, Max had in den schoot zyner moeder de *pisang* weergevonden, die hy door den schok verloor, en reeds was men een heel eind nader aan de modderdiepte die straks komen zou, voor de resident besluiten kon zyn zinsnede te voleinden, door er bytevoegen:

145 – Een. Inlandsche. Vrouw.

– O, dit is volkomen hetzelfde, trachtte mevrouw Havelaar verstaanbaar te maken. De resident knikte, als vond hy het goed dat die zaak dus geregeld was, en daar het spreken zoo moeielyk viel, brak men 't gesprek af.

150 Die mevrouw Slotering was de weduw van Havelaars voorganger die twee maanden geleden gestorven was. Verbrugge, daarop voorlooppig belast met het ambt van adsistent-resident, zou 't recht gehad hebben, gedurende dien tyd de ruime woning te betrekken, die te *Rangkas-Betoeng*, zooals in elke afdeeling, van-landswege voor 't hoofd van het gewestelyk bestuur is opgericht. Hy had dit echter niet gedaan, gedeeltelyk misschien uit vrees dat hy te spoedig op-nieuw zou moeten verhuizen, gedeeltelyk om 't gebruik daarvan aan die dame met haar kinde-

160 ren overtelaten. Er ware anders ruimte genoeg geweest, want behalve de vry groote adsistent-residentswoning zelf, stond daarneven op 'tzelfde 'erf' nog een ander huis dat vroeger daartoe gediend had, en inweerwil van den eenigszins bouwvalligen staat, nog altyd zeer geschikt was ter bewoning.

165 Mevrouw Slotering had den resident verzocht haar voorspraak te zyn by den opvolger van haar echtgenoot, om de vergunning dat oude huis te bewonen tot na haar verlossing, die zy over eenige maanden tege moet zag. Het was dit verzoek dat door Havelaar en zyn vrouw zoo ge reedelyk was toegestaan, iets dat geheel in hun aard lag, want gastvry en hulpvaardig waren zy in de hoogste mate.

170 We hoorden den resident zeggen dat mevrouw Slotering een 'inland sche vrouw' was. Dit vereischt voor niet-indische lezers eenige ophel dering, daar men al licht tot de onjuiste meening geraken zou hier met een eigenlyk-Javaansche te doen te hebben.

175 De europesche maatschappy in Nederlandsch Indiën is vry scherp in twee deelen gesplitst: de eigenlyke Europeanen, en dezulken die – hoe zeer wettelyk in geheel denzelfden rechtstoestand verkeerende – niet in Europa geboren zyn, en min of meer inlandsch bloed in de aderen heb ben. Ter-eere der begrippen van menschelykheid in Indie, haast ik me hier bytevoegen dat, hoe scherp ook de lyn zy, die in 't maatschappelyk
180 verkeer wordt getrokken tusschen de twee soorten van individuen, wel ke tegenover den inlander gelykelyk den naam van *Hollander*³⁹ dragen, deze afscheiding evenwel geenszins 't barbaarsch karakter vertoont, dat in Amerika by de standsplitsing wordt waargenomen. Ik ontken niet dat er nog altyd veel onrechtvaardigs en stuitends in deze verhouding
185 blyft bestaan, en dat het woord *liplap* my meermalen in de ooren klonk als een bewys hoe ver de niet-liplap, de blanke, dikwerf van ware be schaving verwyderd is. Het is waar dat de liplap niet dan by-uitzonde ring in gezelschappen wordt toegelaten, en dat hy gewoonlyk, als ik me hier van een zeer gemeenzame uitdrukking bedienen mag: 'niet voor
190 vol wordt aangezien' maar zelden zal men zulke uitsluiting of gering schatting hooren voorstellen en verdedigen als een *grondbeginsel*. Het staat natuurlyk ieder vry, zyn eigen omgeving en gezelschap te kiezen, en men mag het den eigenlyken Europeaan niet euvel duiden, wanneer hy den omgang met lieden van zyn landaard voortrekt boven 't verkeer
195 met personen die – hun meer of minder zedelyke en verstandelyke waarde in 't midden gelaten – zyn indrukken en denkbeelden niet deel en, of – en dit is misschien by vermeend verschil van *beschaving*, zeer dikwyls de hoofdzaak – wier *vooroordeelen een andere richting hebben genomen* dan de zyne.⁴⁰

200 Een *liplap* – om den term te bezigen die voor beleefder wordt gehou den, zou ik moeten zeggen een '*dusgenaamd inlandsch kind*' maar ik vraag

vergunning my te houden aan 't spraakgebruik dat uit allitteratie geboren schynt, zonder dat ik met die uitdrukking iets beleedigends bedoel, en wat beteekent het woord dan ook? – een liplap heeft veel goeds.
 205 Ook de Europeaan heeft veel goeds. Beiden hebben veel verkeers, en ook hierin alzo gelyken zy op elkaar. Maar 't goede en 't verkeerde dat aan beiden eigen is loopt te veel uit elkander, dan dat hun verkeer over 't algemeen tot wederzydsch genoeg kan strekken. Bovendien – en hieraan heeft de Regeering veel schuld – is de liplap dikwyls
 210 slecht onderwezen. De vraag is nu niet hoe de Europeaan wezen zou, als hy zoo van der jeugd af ware belemmerd geworden in zyn ontwikkeling, maar zeker is het dat de geringe wetenschappelyke ontwikkeling van den liplap *in 't algemeen* zyn gelykstelling met den Europeaan in den weg staat, ook dáár waar hy *als individu* in beschaving, wetenschap of
 215 kunst, misschien den voorrang boven een bepaalden europeschen persoon verdienen zou.

Ook hieraan is weder niets nieuws. Het lag ook, byv. in de staatkunde van Willem den Veroveraar, om den minstbeduidenden Normandier te verheffen boven den beschaafdsten Sakser, en elke Normandier be-
 220 riep zich gaarne op 't overwicht der Normandiers *in het algemeen*, om zyn persoon ook dáár te doen gelden, waar hy de minste zou geweest zyn *zonder* den invloed zyner stamgenooten als bovenliggende party.

Uit zoo-iets wordt natuurlyk in 't verkeer zekere gedwongenheid geboren, die niet zou weg te nemen zyn dan door wysgeerige onbekrompen inzichten en maatregelen van het bestuur.⁴¹
 225

Dat de Europeaan, die in zulke verhouding aan den winnenden kant is, zich in dit kunstmatig overwicht zeer gemakkelyk schikt, spreekt vanzelf. Maar dikwyls is 't koddig, iemand die zyn beschaving en taal grootendeels opdeed in de rotterdamsche *Zandstraat*, den liplap te hoo-
 230 ren uitlachen omdat deze een *glas water* en 't *gouvernement*, mannelijk, of *zon* en *maan* onzydig maakt.

Een liplap moge beschaafd, goed onderwezen zyn, of geleerd – er zyn er zoo! – zoodra de Europeaan, die zich ziek hield om achterteblyven van 't schip waarop hy borden waschte, en die zyn aanspraken op beleefdheid baseert op 'uwee' en 'verexkuseer' aan het hoofd staat van de handelsonderneming die zoo 'enorm' gewonnen heeft op de indigo in 1800 zooveel ... neen, lang vóór hy de '*toko*' bezat, waarin hy hammen en jachtgeweren verkoopt – wanneer zoo'n Europeaan opmerkt dat de beschaafste liplap moeite heeft de *b* en de *g* uit elkaar te houden, lacht hy over de domheid van den man die niet weet dat er onderscheid is
 240 tusschen een *gouden bek* en een *houten gek*.

Maar om hierover niet te lachen, had hy moeten weten dat in het arabisch en maleisch de *cha* en de *bha* door één karakter worden uitgedrukt,

245 dat *Hieronimus* viâ *Geronimo* in *Jerôme* overgaat, dat we van *buano*, *guano* maken, dat een *want* een *handschoen* is, dat *kous* van *hose* afstamt, en dat we voor *Guild Heaume* in 't hollandsch *Huilem* of *Willem* zeggen. Zoo-veel eruditie is te veel geveerd van iemand die zyn fortuin maakte 'in' de indigo, en z'n beschaving haalde uit het welgelukken van dobbelary ... of erger!

250 En zulk een Europeaan kan toch niet omgaan met zulk een liplap!

Ik begryp hoe *Willem* van *Guillaume* komt, en moet erkennen dat ik, vooral in de Molukken, zeer dikwyls 'liplappen' heb leeren kennen, die me deden verbaasd staan over den omvang hunner kennis, en die my op 't denkbeeld brachten dat wy Europeanen, hoeveel hulpmiddelen
255 ons ook ten-dienste stonden, dikwyls – en niet vergelykender-wyze alleen – verre ten-achteren staan by de arme pariah's die van de wieg af hadden te stryden met kunstmatig-onbillyke terugzetting en 't zot vooroordeel tegen hun kleur.

Maar mevrouw Slotering was eens-voor-al gevrywaard voor fouten
260 in 't hollandsch, omdat ze nooit anders dan maleisch sprak. We zullen haar later te zien krygen, als we met Havelaar, Tine en kleinen Max thee-drinken in de voorgallery der adsistent-residentswoning te *Rangkas-Betoeng*, waar ons reisgezelschap, na lang hotsen en stooten, eindelyk behouden aankwam.

265 De resident, die slechts was meegekomen om den nieuwen adsistent-resident in zyn ambt te bevestigen, gaf den wensch te kennen nog dien-zelfden dag naar *Serang* terugtekeeren:

– Omdat. Hy.

Havelaar betuigde insgelyks bereid te zyn tot allen spoed...

270 – Het. Zoo. Druk. Had.

...en de afspraak werd gemaakt, dat men daartoe over een half uur in de groote voorgallery der woning van den Regent zou by-eenkomen. Verbrugge, hierop voorbereid, had reeds voor vele dagen aan de Distrikthoofden, den *Patteh*, den *Kliwon*, den *Djaksa*,⁴² den belasting-kollekteur, eenige *mantries*, en voorts aan alle inlandsche beambten die deze
275 plechtigheid moesten bywonen, last gegeven zich op de hoofdplaats te verzamelen.

De *Adhipatti* nam afscheid, en reed naar zyn huis. Mevrouw Havelaar bezag haar nieuwe woning, en was er zeer mee ingenomen, vooral
280 omdat de tuin groot was, 'tgeen haar zoo goed voorkwam voor kleinen Max die veel in de lucht moest. De resident en Havelaar waren naar hun kamers gegaan om zich te verkleeden, want by de plechtigheid die er plaats hebben zou, scheen het officieel voorgeschreven kostuum een

285 vereischte te wezen. Rondom het huis stonden honderden menschen, die of te-paard den wagen van den resident hadden begeleid, of tot het gevolg der saamgeroepen Hoofden behoorden. De politie- en bureau-oppassers liepen bedryvig heen-en-weer. Kortom, alles toonde aan dat de eentonigheid op dat vergeten plekje gronds in den javaschen Westhoek, voor een oogenblik werd afgebroken door wat leven.

290 Weldra reed de fraaie wagen van den *Adhipatti* 't voorplein op. De resident en Havelaar, schitterend van goud en zilver, maar ietwat struikelend over hun degen, stapten er in, en begaven zich naar de woning van den Regent, waar ze met muziek van *gongs* en *gamlangs* ontvangen werden.⁴³ Ook Verbrugge, die zich van zyn bemodderd kostuum had
295 ontdaan, was reeds daar aangekomen. De mindere Hoofden zaten in een grooten kring, naar oostersche wyze op matten op den grond, en aan 't eind van de lange galery stond een tafel, waaraan de resident, de *Adhipatti*, de adsistent-resident, de kontroleur en een zestal Hoofden plaats namen. Men diende thee met gebak rond, en de eenvoudige
300 plechtigheid begon.

De resident stond op, en las het besluit van den Gouverneur-generaal voor, waarbij Max Havelaar was aangesteld tot adsistent-resident van de afdeeling *Bantan-Kidoel* of Zuid-Bantam, zooals *Lebak* door de inlanders genoemd wordt. Hy nam daarna 't staatsblad waarin de eed stond
305 die tot de aanvaarding van bedieningen in 't algemeen voorgeschreven is, en houdende: *'dat men om tot het ambt van ***** te worden benoemd of bevorderd, niemand iets beloofd of gegeven heeft, beloven of geven zal; dat men gehouw en getrouw zal zijn aan zijne Majesteit den Koning der Nederlanden; gehoorzaam aan zijner Majesteits vertegenwoordiger in de Indische gewesten; dat*
310 *men stiptelyk zal opvolgen en doen opvolgen de wetten en bepalingen, die gegeven zijn of gegeven zullen worden, en dat men zich in alles zal gedragen gelijk een goed...* (hier: adsistent-resident) *betaamt.'*

Hierop volgde natuurlijk het sakramentele: *'zoo waarlijk helpe mij God Almachtig.'*

315 Havelaar sprak de voorgelezen woorden na. Als in dezen eed begrepen, had eigenlyk moeten worden beschouwd de belofte: *de inlandsche bevolking te zullen beschermen tegen uitzuiging en onderdrukking*. Want, zwerende dat men de bestaande wetten en bepalingen zou handhaven, behoefde men slechts het oog te slaan op de talryke voorschriften dien-
320 aangaande, om intezien dat eigenlyk een byzondere eed hieromtrent niet te-pas kwam. Maar de wetgever schynt gemeend te hebben dat overvloed van goed niet schaden kan, althans men vordert van de adsistent-residenten een afzonderlyken eed, waarbij die verplichting omtrent den geringen man nogeens uitdrukkellyk vermeld wordt. Havelaar
325 moest dus andermaal 'God Almachtig' tot getuige nemen by de belofte: dat hy de *'inlandsche bevolking beschermen zou tegen onderdrukking, mishandeling en knevelarij.'*

Voor een fynen opmerker zou 't de moeite waard zyn geweest, het onderscheid gadeteslaan tusschen houding en toon van den resident en van Havelaar by deze gelegenheid. Beiden hadden zy dusdanige plechtigheid meermalen bygewoond. Het onderscheid dat ik bedoel, lag dus niet in 't meer of min getroffen zyn door het nieuwe en ongewone, doch werd alleen veroorzaakt door 't uiteenloopende der karakters en begrippen van deze beide personen. De resident sprak wel iets sneller dan gewoonlyk, daar hy 't besluit en de eeden slechts behoefde vóórtelezen, 'tgeen hem de moeite bespaarde naar zyn slotwoorden te zoeken, maar toch geschiedde van zyn kant alles met een deftigheid en een ernst, die den oppervlakkigen beschouwer een zeer hoog denkbeeld moesten inboezemen van 't gewicht dat hy aan de zaak hechtte. Havelaar integendeel, toen hy met opgeheven vinger de eeden nasprak, had iets in ge-
laet, stem en houding, alsof hy zeggen wilde: 'dat spreekt vanzelf, ook *zonder God Almachtig* zou ik dat doen' en wie menschkunde bezat, zou meer vertrouwd hebben op zyn ongedwongenheid en schynbare onverschilligheid, dan op de ambtelyke deftigheid van den resident.

Is 't niet inderdaad bespottelyk, te meenen dat de man die geroepen is recht te spreken, de man aan wien het wel of wee van duizenden is in handen gegeven, zich zou gebonden achten door een paar uitgesproken klanken, wanneer hy niet, ook zonder die klanken, zich daartoe gedrongen voelt door zyn eigen hart?

Wy gelooven van Havelaar, dat hy de armen en onderdrukten, waar hy die mocht aantreffen, zou beschermd hebben, al had hy by 'God Almachtig' het tegendeel beloofd.

Daarop volgde een toespraak van den resident tot de Hoofden, waarop hy hun den adsistent-resident als opperhoofd der Afdeeling voorstelde, hen uitnoodigde hem te gehoorzamen, hun verplichtingen stipt natekomen, en dergelyke gemeenplaatsen meer. De hoofden werden daarop één-voor-één by name aan Havelaar voorgesteld. Hy reikte ieder de hand, en de 'installatie' was afgelopen.

Men gebruikte ten-huize van den *Adhipatti* 't middagmaal, waartoe ook de kommandant Duclari genoodigd was. Terstond na afloop daarvan, stapte de resident die gaarne nog dien avond te *Serang* wilde terug zyn:

– Omdat. Hy. Het. Zoo. Byzonder. Druk. Had.

...weder in zyn reiswaagen, en zoo keerde *Rangkas-Betoeng* weldra terug tot een stilte, als te verwachten is van een javasche binnenpost die door slechts weinig Europeanen bewoond werd en daarenboven niet aan den grooten weg gelegen was.

De kennismaking tusschen Duclari en Havelaar was spoedig op een gemakkelyken voet gebracht. De *Adhipatti* gaf blyken van ingenomen-

370 heid met zyn nieuwen ‘ouder broeder’ en Verbrugge verhaalde later dat
ook de resident, dien hy op zyn terugreis naar Serang een eind wegs uit-
geleide had gedaan, zich zeer gunstig over de familie Havelaar, die op
haar doortocht naar Lebak eenige dagen ten-zynen-huize vertoefde, had
uitgelaten. Ook zeide hy dat Havelaar, by de Regeering goed aangetee-
375 kend staande, hoogstwaarschynlyk spoedig tot een hooger ambt bevor-
derd, of althans naar een meer ‘voordeelige’ afdeeling verplaatst wor-
den zou.

Max en ‘zyn Tine’ waren eerst onlangs van een reis naar Europa
teruggekeerd, en gevoelden zich vermoeid van wat ik eens zeer eigen-
380 aardig een koffertjes-leven heb hooren noemen. Zy achtten zich dus ge-
lukkig, na veel omzwervens eindelyk weder eens een plek te bewonen
waar zy zouden te-huis behooren. Vóór hun reis naar Europa, was Ha-
velaar adsistent-resident van Amboina geweest, waar hy met veel
moeielykheden had te stryden gehad, omdat de bevolking van dat ei-
385 land in een gistenden en oproerigen toestand verkeerde ten-gevolge van
de vele verkeerde maatregelen die in den laatsten tyd genomen waren.
Niet zonder veerkracht had hy dezen geest van verzet weten te onder-
drukken, doch uit verdriet over de weinige hulp die men hem hierin
van-hooger-hand verleende, en uit ergernis over ’t ellendig bestuur dat
390 sedert eeuwen de heerlyke streken der Molukken ontvolkt en bederft...

De belangstellende lezer trachte te lezen te krygen wat over dit on-
derwerp reeds in 1825 door den baron Van der Capellen geschreven
werd, en kan de Publikatien van dezen menschenvriend vinden in het
Indische Staatsblad van dat jaar. De toestand is er sedert dien tyd niet
395 beter op geworden!

Hoe dit zy, Havelaar deed te Amboina wat hy mocht en kon, maar
uit ergernis over gebrek aan medewerking van hen die in de eerste
plaats geroepen waren zyn pogingen te steunen, was hy ziek geworden,
en dit had hem bewogen naar Europa te vertrekken.⁴⁴ Strikt genomen
400 had hy by wederplaatsing aanspraak gehad op beter keuze dan de arme
geenszins welvarende afdeeling *Lebak*, daar zyn werkkring te Amboina
van grooter gewicht was, en hy dáár, zonder resident boven zich, ge-
heel op zichzelf gestaan had. Bovendien was er, reeds voor hy naar Am-
boina vertrok, spraak van geweest hem tot resident te verheffen, en het
405 bevreemdde dus sommigen dat hem thans het bestuur eener Afdeeling
werd opgedragen, die aan kultuur-emolumenten zoo weinig opbracht,
dewyl velen het belang eener bediening naar de daaraan verbonden in-
komsten afmeten. Hyzelf echter beklagde zich hierover volstrekt niet,
want zyn eerezucht was geenszins van dien aard dat hy bedelen zou om
410 hooger rang of meer gewin.⁴⁵

En dit laatste ware hem toch goed te-stade gekomen! Want op zyn
reizen in Europa had hy het weinige uitgegeven, dat hy in vorige jaren

had overgegaard. Zelfs had hy daar schulden achtergelaten, en hy was
dus, in één woord, arm. Doch nooit had hy zyn ambt beschouwd als
415 een geldwinning, en by zyn benoeming naar *Lebak* nam hy zich met te-
vredenheid voor, het achterstallige door zuinigheid intehalen, in welk
voornemen zyn vrouw die zoo eenvoudig was in smaak en behoeften,
hem met genoegten ondersteunen zou.

Maar zuinigheid viel Havelaar moeielyk. Hy voor zichzelf kon zich
420 tot het strikt-noodige bepalen. Ja, zonder de minste inspanning kon hy
binnen de grens daarvan blyven, doch waar anderen hulp behoefden,
was hem 't helpen, het geven, een ware hartstocht. Hyzelf zag dit zwak
in, beredeneerde met al 't gezond verstand dat hem gegeven was, hoe
425 *onrecht* hy deed, iemand te ondersteunen, waar hyzelf meer aanspraak
zou gehad hebben op zyn eigen hulp ... gevoelde dit onrecht nog leven-
diger, wanneer ook 'zyn Tine' en Max, die hy beiden zoo lief had, te
lyden hadden onder de gevolgen zyner vrygevigheid ... hy verweet zich
zyn goeðhartigheid als zwakte, als ydelheid, als zucht om voor een ver-
kleeden prins doortegaan ... hy beloofde zich beterschap, en toch ... tel-
430 kens als deze of gene zich aan hem wist voortedoen als 't slachtoffer van
tegenspoed, vergat hy alles om te helpen. En dit in-weerwil der bittere
ondervinding van de gevolgen dezer door overdryving tot fout gewor-
den deugd. Acht dagen voor de geboorte van zyn kleinen Max, bezat
hy 't noodige niet om 't yzeren wiegje te koopen waarin zyn lieveling
435 rusten zou, en weinig tyds te-voren nog had hy de weinige versierselen
zyner vrouw opgeofferd, om iemand bytestaan die gewis in beter om-
standigheden verkeerde dan hyzelf.

Maar dit alles lag al weer ver achter hen toen zy waren aangekomen
te *Lebak*! Met vroolyke kalmte hadden zy bezit genomen van het huis:
440 'waar ze nu toch eenigen tyd hoopten te blyven.' Met een eigenaardig
genot hadden zy te Batavia de meubelen besteld, die alles zoo *comforta-
ble* en gezellig maken zouden. Zy toonden elkaar de plekken waar ze
zouden ontbyten, waar kleine Max spelen zou, waar de bibliotheek zou
staan, waar hy 's avends haar zou voorlezen wat hy dien dag geschreven
445 had, want hy was altyd bezig met het ontwikkelen zyner denkbeelden
op 't papier ... en: 'eens zou dat gedrukt worden, meende Tine, en dan
zou men zien wie haar Max was!' Maar nooit had hy iets ter-perse laten
leggen van wat er in zyn hoofd omging, omdat zekere schroom hem
bezielde, die wel iets zweemde naar eerbaarheid. Hyzelf althans wist de-
450 zen tegenzin niet beter te beschryven, dan door aan wie hem aanspoor-
den tot publiciteit, te vragen: 'zoudt *gy* uw dochter op-sstraat laten loo-
pen zonder hemd?'

Dit was dan weer een van de vele *boutades*, die zyn omgeving deden
zeggen dat 'die Havelaar toch een zonderling mensch was', en ik be-
455 weer het tegendeel niet. Maar als men de moeite nam zyn ongewone

460 wyze van spreken te vertalen, zou men in die vreemde vraag over het toilet van een meisje, wellicht den tekst gevonden hebben voor een verhandeling over de kuisheid van den geest, die schuw is voor de blikken van den lompen voorbyganger, en zich terugtrekt in een hulsel van maagdelyke schroomvalligheid.⁴⁶

465 Ja, ze zouden gelukkig zyn te *Rangkas-Betoeng*, Havelaar en zyn Tine! De eenige zorg die hen drukte, waren de schulden die zy in Europa hadden achtergelaten, verhoogd met de nog onbetaalde kosten der terugreis naar Indie, en met de uitgaven voor 't meubelen hunner woning. Maar nood was er niet. Ze zouden immers leven van de helft, van een derde zyner inkomsten? Misschien ook, ja waarschyglyk, zou hy spoedig resident worden, en dan werd alles makkelyk geregeld in weinig tyds...

470 – Hoewel 't my erg spyten zou, Tine, *Lebak* te verlaten, want er is hier veel te doen. Je moet heel zuinig wezen, beste, dan kunnen wy misschien alles afdoen, ook zonder bevordering ... en dan hoop ik lang hier te blyven, heel lang!

475 Een aansporing tot zuinigheid nu, behoefde hy tot háár niet te richten. Zy had er waarlyk geen schuld aan, dat spaarzaamheid noodig was geworden, doch ze had zich zoo vereenzelvigd met haar Max, dat ze die aansporing geenszins opvatte als een verwyf, wat het dan ook niet was. Want Havelaar wist zeer goed dat *hy* alleen gefaald had door zyn te ver gedreven vrygevigheid, en dat *haar* fout – als er dan een fout bestond aan hare zyde – alleen hierin had gelegen, dat ze uit liefde voor Max altyd alles had goedgekeurd wat hy deed.

485 Ja, *zy* had het goed gevonden, toen hy die beide arme vrouwen uit de *Nieuwstraat*, die nooit Amsterdam hadden verlaten, en nooit waren 'uitgeweest' rondleidde op de Haarlemmer kermis, onder 't koddig voorwendsel dat de Koning hem belast had met: 'het amuzeeren van oude vrouwtjes die zich zoo goed gedragen hadden.' Zy vond het goed dat hy de weeskinderen uit alle gestichten te Amsterdam op koek en amandelmelk onthaalde, en ze overlaadde met speelgoed. Zy begreep volkomen dat hy de logementsrekening van de familie arme zangers betaalde, die terug wilden naar hun land, maar niet gaarne de have achterlieten, waartoe de harp behoorde, en de viool, en de bas, die zy zoo noodig hadden voor hun schamel bedryf. Zy kon het niet afkeuren dat hy 't meisje tot haar bracht, dat 's avends op de straat hem had aangesproken ... dat hy haar te eten gaf en herbergde, en 't àl te goedkoop 'ga heen, en zondig niet meer!' niet uitsprak, voor hy haar dat 'niet zondigen' had mogelyk gemaakt. Zy vond het zeer schoon in haar Max, dat hy 't klavier liet terugbrengen in de voorkamer van den huisvader, dien hy had hooren zeggen hoe leed het hem deed dat de meisjes verstoken waren van muziek 'na dat bankroet'. Zy begreep zeer goed dat haar

500 Max de slavenfamilie vrykocht te Menado, die zoo bitter bedroefd was te moeten stygen op de tafel des afslagers. Zy vond het natuurlyk dat Max paarden weergaf aan de Alfoeren in de *Minabassa*, wier paarden waren doodgereden door de officieren van de *Bayonnaise*. Zy had er niet tegen dat hy te Menado en te Amboina de schipbreukelingen der amerikaansche *whalers* by zich riep en verzorgde, en zich te *grand seigneur* achtte om een herbergiersrekening voorteleggen aan 't amerikaansch Gouvernement.⁴⁷ Zy begreep volkomen waarom de officieren van byna elk aangekomen oorlogschip grootendeels by Max logeerden, en dat zyn huis hun geliefd *pied-à-terre* was.

510 Was hy niet háár Max? Was het niet te klein, te nietig, was 't niet ongerymd, hem die zoo vorstelyk dacht, te willen binden aan de regels van spaarzaamheid en huishoudelykheid die voor anderen gelden? En bovendien, al mocht er dan soms voor 't oogenblik iets onevenredigs wezen tusschen inkomsten en uitgaven, was Max, háár Max, niet bestemd voor een schitterende loopbaan? Moest hy niet weldra in omstandigheden verkeerden, die hem zouden in-staat stellen zonder overschryding zynere inkomsten den vryen loop te laten aan zyn groothartige neigingen? Moest háár Max niet Gouverneur-generaal worden van dat lieve Indie, of... een koning? Was 't niet vreemd zelfs, dat hy niet reeds koning wàs?

520 Als er een fout by haar kon gevonden worden, dan was haar ingenomenheid met Havelaar schuld daaraan, en zoo ooit, dan zou 't hier gelden: dat men veel vergeven moet aan wie veel heeft lief gehad!

525 Doch men had haar niets te vergeven. Zonder nu te deelen in de overdreven begrippen die zy van haren Max koesterde, mag men toch aannemen dat hy een goede loopbaan voor zich had, en wanneer dit gegrond uitzicht zich had verwezenlykt, zouden inderdaad de onaangename gevolgen zynere vrygevigheid weldra uit den weg te ruimen geweest zyn. Maar nog een reden van geheel anderen aard verontschuldigde hare en zyne schynbare zorgeloosheid.

530 Ze had zeer jong haar beide ouders verloren, en was by hare familie opgevoed. Toen ze huwde, deelde men haar mede dat zy een klein vermogen bezat, 'tgeen dan ook werd uitbetaald, doch Havelaar ontdekte uit enkele brieven van vroeger tyd, en uit eenige losse aantekeningen die zy in een van haar moeder afkomstige kassette bewaarde, dat haar familie zoo van vaders- als van moeders-zyde zeer ryk was geweest, 535 zonder dat hem evenwel duidelyk worden kon, wáár, waardoor of wanneer die rykdom was verloren gegaan. Zyzelf, die nooit belang gesteld had in zaken van geldelyken aard, wist weinig of niets te antwoorden, toen Havelaar by haar aandrang op eenige inlichtingen aangaande de 540 vorige bezittingen van haar verwanten. Haar grootvader, de baron Van W., was met Willem den vyfden naar Engeland uitgeweken en ridmees-

ter geweest by 't leger des hertogs van York. Hy scheen met de uit-
geweken leden der stadhouderlyke familie een vroolyk leven geleid te
hebben, wat dan ook door velen werd opgegeven als oorzaak van den
545 ondergang zyner fortuin. Later, by Waterloo, sneuvelde hy in een char-
ge onder de huzaren van Boreel. Aandoenlyk was het, de brieven te le-
zen van haar vader – toen een jongeling van achttien jaren, die als luite-
nant by dat korps in dezelfde charge een sabelhouw op 't hoofd be-
kwam, aan welks gevolgen hy acht jaren later krankzinnig sterven zou
550 – brieven aan zyn moeder, waarin hy zich beklagde hoe hy vruchteloos
op het slagveld naar 't lyk zyns vaders had gezocht.⁴⁸

Wat haar afkomst van moederszyde aangaat, herinnerde zy zich dat
haar grootvader op zeer aanzienlyken voet geleefd had, en uit sommige
papieren bleek dat deze in het bezit was geweest van de posteryen in
555 Zwitserland, op de wyze zooals thans nog in een groot gedeelte van
Duitschland en Italie, die tak van inkomst de *apanage* uitmaakt der vor-
sten van *Turn en Taxis*.⁴⁹ Dit deed een groot vermogen veronderstellen,
maar ook hiervan was door geheel onbekende oorzaken niets, of zeer
weinig althans, overgegaan op het tweede geslacht.

Havelaar vernam 't weinige dat daarvan te vernemen was, eerst na
zyn huwelyk, en by zyn nasporingen wekte het zyn verwondering dat
de kassette waarvan ik zoo-even sprak – en die zy met den inhoud uit
een gevoel van *pieteit* bewaarde, zonder te gissen dat daarin misschien
stukken waren, die belang hadden uit een geldelyk oogpunt – op on-
565 begrypelyke wyze was verloren gegaan. Hoe onbaatzuchtig ook, hy
bouwde op deze en vele andere omstandigheden de meening dat hier-
achter een *roman intime* verscholen lag, en men mag 't hem niet euvel
duiden dat hy, die voor zyn duren inborst veel behoefde, met vreugde
dien roman een bly einde had zien nemen. Hoe 't nu wezen moog met
570 het bestaan van dien roman, en of er al dan niet *spoliatie* had plaats ge-
had, zeker is 't dat er in Havelaars verbeelding iets geboren werd, wat
men een *rêve aux millions* zou kunnen noemen.⁵⁰

Doch alweer was 't eigenaardig dat hy die zoo nauwkeurig en scherp
het recht van een ander – hoe diep ook begraven onder stoffige akten
575 en dikwebbighe *chicanes* – zou hebben nagespoord en verdedigd, dat hy
hier waar zyn eigen belang in 't spel was, met slordigheid het oogenblik
verwaarloosde, waarin misschien de zaak had moeten worden aangevat.
Hy scheen iets als schaamte te gevoelen omdat het hier zyn eigen voor-
deel gold, en ik geloof zeker wanneer 'zyn Tine' gehuwd ware geweest
580 met een ander, met iemand die zich tot hem had gewend met het ver-
zoek de spinrag te verbreken waarin haar voorouderlyk fortuin was
blyven hangen, dat hy geslaagd zou zyn 'de interessante wees' in 't bezit
te stellen van het vermogen dat haar behoorde. Maar nu was die inte-
ressante wees *zyn* vrouw, háár vermogen was het *zyne*, hy vond er dus

585 iets koopmansachtigs in, iets derogeerends, in haar naam te vragen: ‘zyt ge my niet nog iets schuldig?’

En toch kon hy dien millioenendroom niet van zich schudden, al ware het dan ook slechts om een verontschuldiging by de hand te hebben, by het dikwyls voorkomend zelfverwyt dat hy te veel geld uitgaf.

590 Eerst kort voor het terugkeeren naar Java, toen hy reeds veel geleden had onder den druk van geldgebrek, toen hy zyn fier hoofd had moeten buigen onder de *furca caudina* van menigen schuldeischer, had hy zyn traagheid of zyn schroom kunnen overwinnen om werk te maken van de millioenen die hy meende nog te-goed te hebben. En men
595 antwoordde hem met eene oude rekening-courant... een argument, zooals men weet, waartegen niets valt intebrengen.

Maar ze zouden zoo spaarzaam wezen te *Lebak*! En waarom ook niet? Er dwalen in zoo’n onbeschaafd land, op den laten avond geen meisjes over straat, die een weinig eer te verkoopen hebben voor een
600 weinig voedsel.⁵¹ Er zwerven daar zoo geen menschen rond, die van problematische beroepen leven. Daar valt het niet voor, dat een gezin op-eens te-gronde gaat door wisseling van fortuin... en van zoodanigen aard toch waren gewoonlyk de klippen waarop de goede voornemens van Havelaar strandden. Het getal Europeanen in die Afdeeling was
605 zoo gering dat het niet in aanmerking komen kon, en de Javaan te *Lebak* te arm om – by welke lotwisseling ook – belangwekkend te worden door nog grooter armoede. Dit alles overdacht Tine zoo niet – hiertoe toch had zy zich, juister dan zy uit liefde voor Max doen wilde, reenschap moeten geven van de oorzaken hunner min gunstige omstandigheden – maar er lag in hun nieuwe omgeving iets dat kalmte ademde,
610 en afwezen van alle aanleidingen – met meer of min valsch-romanesken tint dan – die vroeger Havelaar zoo dikwyls hadden doen zeggen:

– Niet waar, Tine, dàt is nu toch een geval waaraan ik me niet onttrekken kan?

615 En waarop zy altyd geantwoord had:

– Wel neen, Max, dáaraan kanje je niet onttrekken!

We zullen zien hoe ’t eenvoudige, schynbaar onbewogen *Lebak* Havelaar meer kostte dan alle vorige uitspattingen van zyn hart te-zamen genomen. Maar dit wisten zy niet! Zy zagen de toekomst met vertrouwen te-gemoet, en voelden zich zoo gelukkig in hun liefde en in ’t bezit
620 van hun kind...

– Wat al rozen in den tuin, riep Tine, en ziedaar ook *rampeh* en *tjem-paka*, en zooveel *melati*, en zie eens al die schoone lelien...

En, kinderen als ze waren, vermaakten zy zich met hun nieuw huis.
625 En toen ’s avends Duclari en Verbrugge, na een bezoek by Havelaar,

terugkeerden naar hun gemeenschappelyke woning, spraken zy veel over de kinderlyke vroolykheid van de nieuw aangekomen familie.

Havelaar begaf zich naar zyn kantoor, en bleef daar den nacht door, tot den volgenden morgen.

ACHTSTE HOOFDSTUK

Havelaar had den kontroleur verzocht, de hoofden die te *Rangkas-Be-*
toeng aanwezig waren, uittenoodigen daar tot den volgenden dag te ver-
toeven om de *Sebah*⁵² bytewonen, die hy beleggen wilde. Zulk een ver-
gadering had gewoonlyk eens in de maand plaats, doch hetzyd-i aan
5 sommige Hoofden die wat ver van de hoofdplaats woonden – want de
Afdeeling *Lebak* is zeer uitgestrekt – het onnoodig heen- en weerreizen
wilde besparen, hetzyd-i wenschte, terstond en zonder den vastgestel-
den dag aftewachten, hen op plechtige wyze toetespreken, hy had den
eersten *Sebah*-dag op den volgenden morgen bepaald.

10 Links voor zyn woning, doch op 'tzelfde 'erf' en tegenover 't huis
dat mevrouw Slotering bewoonde, stond een gebouw dat gedeeltelyk
de bureaux der adsistent-residentie bevatte, waartoe tevens de landskas
behoorde, en gedeeltelyk bestond in een vry ruime open galery die een
zeer goede gelegenheid tot zulk een vergadering aanbod. Daar waren
15 dan ook den volgenden morgen de Hoofden vroegtydig vereenigd. Ha-
velaar trad binnen, groette, en nam plaats. Hy ontving de geschreven
maandelyksche berichten over landbouw, veestapel, politie, en justitie,
en legde die tot nader onderzoek ter-zyde.

Ieder verwachtte hierop een toespraak als die welke de resident op
20 den vorigen dag had gehouden, en het is niet geheel-en-al zeker dat Ha-
velaar zelf van voornemen was iets anders te zeggen, doch men moest
hem by zulke gelegenheden gehoord en gezien hebben om zich voort-
stellen hoe hy, by toespraken als deze, zich opwond en door zyn eigen-
aardige wyze van spreken aan de bekendste zaken een nieuwe kleur
25 meedeelde, hoe zich dan zyn houding oprichtte, hoe zyn blik vuur
schoot, hoe zyn stem van 't vleiend zachte in 't vlymend scherpe over-
ging, hoe de beelden van zyn lippen vloeiden als strooide hy iets kost-
baars om zich heen dat toch hem niets kostte, en hoe, als hy ophield,
ieder hem aanstaarde met open mond als om te vragen: 'myn God, wie
30 zyt ge?'

Het is waar dat hyzelf, die by zulke gelegenheid sprak als een apostel,
als een ziener, later niet juist wist hoe hy gesproken had, en zyn wel-

35 sprekendheid had dan ook meer de eigenschap van te verbazen en te
treffen, dan door bondigheid van redeneering te overtuigen. Hy zou
den krygslust der Atheners, zoodra tot den oorlog tegen Philippus be-
sloten was, tot dolzinnigheid hebben kunnen aanvuren, maar minder
goed waarschyglyk zou hy geslaagd zyn, als zyn taak geweest ware hen
door redeneering tot dien oorlog te bewegen. Zyn aanspraak tot de *Le-*
40 *baksche* hoofden was natuurlyk in 't maleisch, en ontleende hieraan een
eigenaardigheid te meer, daar de eenvoudigheid der oostersche talen
aan veel uitdrukkingen een kracht verleent, die in onze idiommen door
litterarische gekunsteldheid is verloren gegaan, terwyl aan den anderen
kant het zoetvloeiende van 't maleisch moeielyk in eenige andere taal
45 is weertegeven. Men bedenke bovendien dat het meerendeel zyn
hoorders uit eenvoudige, doch geenszins domme menschen bestond, en
tevens dat het Oosterlingen waren, wier indrukken zeer verschillen van
de onze.

Havelaar moet nagenoeg aldus gesproken hebben:

50 – Mynheer de *Radhen Adhipatti*, Regent van *Bantan-Kidoel*, en gy,
Radbens Dhemang die Hoofden zyt der distrikten in deze Afdeeling, en
gy, *Radhen Djaksa* die de justitie tot uw ambt hebt, en ook gy, *Radhen*
Kliwon die gezag voert op de hoofdplaats, en gy *Radbens*, *Mantries*, en
allen die Hoofden zyt in de afdeeling *Bantan-Kidoel*, ik groet u!⁵³

55 En ik zeg u dat ik vreugde voel in myn hart, nu ik hier u allen verga-
derd zie, luisterende naar de woorden van myn mond.

Ik weet dat er onder ulieden zyn, die uitsteken in kennis en in braaf-
heid van hart: ik hoop myn kennis door de uwe te vermeerderen, want
zy is niet zoo groot als ik wenschte. En ik heb wel de braafheid lief,
60 maar dikwyls bespeur ik dat er in myn gemoed fouten zyn, die de braaf-
heid overschaduw en daaraan den groei benemen ... gy allen weet hoe
de groote boom den kleinen verdringt en doodt. Daarom zal ik letten
op degenen onder u, die uitstekend zyn in deugd, om te trachten beter
te worden dan ik ben.

Ik groet u allen zeer.

65 Toen de Gouverneur-generaal my gelastte tot u te gaan om adsistent-
resident te zyn in deze afdeeling, was myn hart verheugd. Het kan u be-
kend zyn dat ik nooit *Bantan-Kidoel* had betreden. Ik liet my dus ge-
schriften geven, die over uwe afdeeling handelen, en heb gezien dat er
veel goeds is in *Bantan-Kidoel*. Uw volk bezit rystvelden in de dalen, en
70 er zyn rystvelden op de bergen. En ge wenscht in vrede te leven, en ge
begeert niet te wonen in de landstreken die bewoond worden door an-
deren. Ja, ik weet dat er veel goeds is in *Bantan-Kidoel*!

Maar niet hierom alleen was myn hart verheugd. Want ook in andere
streken zou ik veel goeds gevonden hebben.

75 Doch ik ontwaarde dat uwe bevolking arm is, en hierover was ik bly-
de in het binnenste myner ziel.

Want ik weet dat Allah den arme liefheeft, en dat Hy rykdom geeft aan wien hy beproeven wil. Maar tot de armen zendt Hy wie zyn woord spreekt, opdat zy zich oprichten in hun ellende.

80 Geeft Hy niet regen waar de halm verdort, en een dauwdrup in den bloemkelk die dorst heeft?

En is het niet schoon, te worden uitgezonden om de vermoeiden te zoeken, die achterbleven na den arbeid en neerzonken langs den weg, daar hun knieën niet sterk meer waren om optegaan naar de plaats van het loon? Zou ik niet verheugd wezen de hand te mogen reiken aan wie in de groeve viel, en een staf te geven aan wien de bergen beklimt? Zou niet myn hart opspringen als het ziet gekozen te zyn onder velen, om van klagen een gebed te maken en dankzegging van geween?

85 Ja, ik ben zeer blyde geroepen te zyn in *Bantan-Kidoel*!

90 Ik heb gezegd tot de vrouw die myne zorgen deelt en myn geluk grooter maakt: 'verheug u, want ik zie dat Allah zegen geeft op het hoofd van ons kind! Hy heeft my gezonden naar een oord waar niet alle arbeid is afgeloopen, en Hy keurde my waardig daar te zyn vóór den tyd van den oogst.' Want niet in het snyden der *padie* is de vreugde: de

95 vreugde is in het snyden der *padie* die men geplant heeft. En de ziel des menschen groeit niet van het loon, maar van den arbeid die het loon verdient. En ik zeide tot haar: 'Allah heeft ons een kind gegeven, dat eenmaal zeggen zal: "weet ge dat ik zyn zoon ben?"' En dan zullen er wezen in het land, die hem groeten met liefde, en die de hand zullen leggen op zyn hoofd, en zeggen zullen: "zet u neder aan ons maal, en bewoon ons huis, en neem uw deel aan wat wy hebben, want ik heb uwen vader gekend."'

100 Hoofden van *Lebak*, er is veel te arbeiden in uwe landstreek!

Zegt my, is niet de landman arm? Rypt niet uw *padie* dikwerf ter voeding van wie niet geplant hebben? Zyn er niet vele verkeerdheden in uw land? Is niet het aantal uwer kinderen gering?

105 Is er niet schaamte in uwe zielen, als de bewoner van *Bandoeng*,⁵⁴ dat daar ten-oosten ligt, uwe streken bezoekt, en vraagt: 'waar zyn de dorpen, en waar de landbouwers? En waarom hoor ik den *gamlang* niet, die blydschap spreekt met koperen mond, noch het gestamp der *padie* uwer dochters?'

110 Is het u niet bitter, te reizen van hier tot de Zuidkust, en de bergen te zien die geen water dragen op hunne zyden, of de vlakten waar nooit een buffel den ploeg trok?

115 Ja, ja, ik zeg u dat uw en myn ziel daarover bedroefd is! En daarom juist zyn wy Allah dankbaar dat hy ons macht heeft gegeven om hier te arbeiden.

Want wy hebben in dit land akkers voor velen, schoon de bewoners weinig zyn. En het is niet de regen die ontbreekt, want de toppen der bergen zuigen de wolken des hemels ter aarde. En niet overal zyn rotsen die plaats weigeren aan den wortel, want op veel plaatsen is de

120

grond week en vruchtbaar, en roept om de graankorrel die hy ons wil weergeven in gebogen halm. En er is geen oorlog in het land die de *padie* vertreedt als ze nog groen is, noch ziekte die den *patjol* nutteloos maakt.⁵⁵ Noch zyn er zonnestrallen, heeter dan noodig is om het graan te doen ripen dat u en uw kinderen voeden moet, noch *banjirs* die u doen jammeren: 'wys my de plaats waar ik gezaaid heb!'⁵⁶

125
130
135
140
145
150
155
160
165
170
175
180
185
190
195
200
205
210
215
220
225
230
235
240
245
250
255
260
265
270
275
280
285
290
295
300
305
310
315
320
325
330
335
340
345
350
355
360
365
370
375
380
385
390
395
400
405
410
415
420
425
430
435
440
445
450
455
460
465
470
475
480
485
490
495
500
505
510
515
520
525
530
535
540
545
550
555
560
565
570
575
580
585
590
595
600
605
610
615
620
625
630
635
640
645
650
655
660
665
670
675
680
685
690
695
700
705
710
715
720
725
730
735
740
745
750
755
760
765
770
775
780
785
790
795
800
805
810
815
820
825
830
835
840
845
850
855
860
865
870
875
880
885
890
895
900
905
910
915
920
925
930
935
940
945
950
955
960
965
970
975
980
985
990
995

Waar Allah waterstroomen uitgiet, die de akkers wegnemen ... waar Hy den grond hard maakt als dorre steen ... waar Hy Zyn zon doet gloeien ter verschroeijing ... waar Hy oorlog zendt, die de velden omkeert ... waar Hy slaat met ziekten die de handen slap maken, of met droogte die de aren doodt ... daar, Hoofden van *Lebak*, buigen wy deemoedig het hoofd, en zeggen: 'Hy wil het zoo!'

Maar niet aldus in *Bantan-Kidoel*!

Ik ben hier gezonden om uw vriend te zyn, uw ouder broeder. Zoudt gy uw jongeren broeder niet waarschuwen als ge een tyger zaagt op zyn weg?

Hoofden van *Lebak*, we hebben dikwyls misslagen begaan, en ons land is arm omdat we zooveel misslagen begingen.

Want in *Tjikandi* en *Bolang*, en in het *Krawangsche*, en in de ommelanden van *Batavia*, zyn velen die geboren zyn in ons land, en die ons land verlaten hebben.⁵⁷

Waarom zoeken zy arbeid, ver van de plaats waar ze hun ouders begroeven? Waarom vlieden zy de *dessah*,⁵⁸ waar zy de besnydenis ontvingen? Waarom verkiezen zy de koelte van den boom die dáár groeit, boven de schaduw onzer bosschen?

En ginds in 't noordwesten over de zee, zyn velen die onze kinderen moesten zyn, maar die *Lebak* hebben verlaten om rondtedolen in vreemde streken met *kris* en *klewang* en schietgeweer. En ze komen ellendig om, want er is macht van de Regeering daar, die de opstandelingen verslaat.⁵⁹

Ik vraag u, Hoofden van *Bantan-Kidoel*, waarom zyn er zoovelen die weggingen, om niet begraven te worden waar ze geboren zyn? Waarom vraagt de boom, waar de man is dien hy als kind zag spelen aan zyn voet?

Havelaar hield hier een oogenblik op. Om eenigszins den indruk te begrypen dien zyn taal maakte, had men hem moeten hooren en zien. Toen hy sprak van zyn kind, was er in zyn stem iets zachts, iets onbeschryfelyk roerends, dat uitlokte tot de vraag: 'waar is de kleine? Reeds nu wil ik 't kind kussen, dat zyn vader zoo spreken doet!' Maar toen hy kort daarna, schynbaar met weinig geleidelykheid, overging tot de vragen waarom *Lebak* arm was, en waarom er zooveel bewoners van die streken verhuisden naar elders, klonk er in zyn toon iets dat denken

165 deed aan 't geluid dat een boor maakt, als ze met kracht wordt ge-
schroefd in hard hout. Toch sprak hy niet luid, noch drukte hy by-
zonder op enkele woorden, en zelfs was er iets eentonigs in zyn stem,
maar hetzy studie of natuur, juist deze eentonigheid maakte den indruk
zyner woorden sterker op gemoederen die zoo byzonder ontvankelyk
170 waren voor zulke taal.

Zyn beelden, die altyd genomen waren uit het leven dat hem omring-
de, waren voor hem werkelyk hulpmiddelen tot begrypelyk maken van
wat hy bedoelde, en niet, zooals vaak geschiedt, lastige aanhangsels die
de zinsneden der redenaars bezwaren, zonder eenige duidelykheid toete-
175 voegen aan 't begrip der zaak die men voorgeeft toetelichten. We zyn
thans gewoon aan de ongerymdheid van de uitdrukking: 'sterk als een
leeuw' maar wie in Europa dit beeld het eerst gebruikte, toonde dat hy
zyn vergelyking niet had geput uit de zielepoëzie die beelden geeft voor
redeneering en niet anders spreken *kan*, doch zyn aanvullende gemeen-
180 plaats eenvoudig had afgeschreven uit een of ander boek – uit den by-
bel misschien – waarin een *leeuw* voorkwam. Want niemand zyner hoor-
ders had ooit de sterkte des leeuws ondervonden, en 't ware dus veeleer
noodig geweest hun die sterkte te doen beseffen door vergelyking van
den leeuw met iets waarvan de kracht hun by ervaring bekend was, dan
185 omgekeerd.

Men erkenne dat Havelaar werkelyk dichter was. Ieder gevoelt dat
hy, sprekende van de rystvelden die er waren op de bergen, de oogen
daarheen richtte door de open zyde der zaal, en dat hy die velden inder-
daad zag. Men beseft, als hy den boom liet vragen waar de man was die
190 als kind aan zyn voet gespeeld had, dat die boom daar stond en voor
de verbeelding van Havelaars toehoorders in werkelykheid vragend
rondstaarde naar de heengegane bewoners van *Lebak*. Ook verzon hy
niets: hy hoorde den boom spreken, en meende slechts natezeggen wat
hy in zyn dichterlyke opvatting zoo duidelyk verstaan had.

195 Wanneer misschien iemand de opmerking maken mocht, dat het oor-
spronkelyke in Havelaars wyze van spreken niet zoo onbetwistbaar is,
daar zyn taal denken doet aan den styl der profeten van 't Oude-Testa-
ment, moet ik herinneren reeds gezegd te hebben dat hy in oogenblik-
ken van vervoering werkelyk iets had van een ziener. Gevoed door de
200 indrukken die 't leven in wouden en op bergen hem had meegedeeld,
omgeven door de poëzie-ademende atmosfeer van het oosten, en alzoo
scheppende uit gelyksoortige bron als de Vermaners der Oudheid waar-
mee men soms zich genoopt voelde hem te vergelyken, gissen wy dat
hy niet anders zou gesproken hebben, ook wanneer hy nooit de heerly-
205 ke dichtstukken van het Oude-Testament gelezen had. Vinden we niet
reeds in de verzen die van zyn jeugd dagteekenen, regels als deze, die
geschreven waren op den *Salak* – een der reuzen, maar niet de grootste,

210 onder de bergen van de *Preanger Regentschappen* – waarin alweder de aan-
hef de zachtheid zyner aandoeningen teekent, om op-eens overtegaan in
't naspreken van den donder dien hy onder zich hoort:

't Is zoeter hier zijn Maker luid te loven...
't Gebed klinkt schoon langs berg- en heuvelrij...
Veel meer dan ginds rijst hier het hart naar boven:
Men is zijn God op bergen meer nabij!
215 Hier schiep Hijzelf altaar en tempelkoren,
Nog door geen tred van 's menschen voet ontwijd,
Hier doet Hij zich in 't raat'lend onweer hooren...
En rollend roept Zijn donder: Majesteit! *
.....

220 ...en gevoelt men niet, dat hy de laatste regels niet zóó had kunnen
schryven, als hy niet werkelyk had meenen te hooren en te verstaan hoe
Gods donder hem die regels in klaterende trilling tegen de wanden van
't gebergte toeriep?

225 Maar hy hield niet van verzen. 'Het was een leelyk ryglyf' zeide hy,
en als hy er toe gebracht werd iets te lezen van wat hy 'begaan' had,
zooals hy zich uitdrukte, schiep hy er vermaak in, zyn eigen werk te be-
derven, òf door 't voortedragen op een toon die 't belachelyk maken
moest, òf door op-eenmaal, vooral by een hoogst-ernstigen passus, afte-
breken, en er een kwinkslag tusschen te werpen, die de toehoorders
230 pynlyk aandeed, maar die by hem niets anders was dan een bloedige sa-
tire op de onevenredigheid tusschen dat keurslyf en zyn ziel die zich
daarin zoo benauwd voelde.

235 Er waren onder de Hoofden slechts weinigen die van de rondgedien-
de ververschingen iets gebruikten. Havelaar had namelyk met een wenk
gelast, de by zoodanige gelegenheid onvermydelyke thee met *manies-*
*san*⁶¹ rondtedienen. Het scheen dat hy met voordacht na de laatste zin-
snede zyner toespraak een rustpunt wilde laten. En hier was reden toe.
'Hoe, moesten de Hoofden denken, hy weet reeds dat er zoovelen onze
Afdeeling verlieten, met bitterheid in 't hart? Reeds is hem bekend hoe-
240 veel huisgezinnen naar naburige landstreken verhuisden, om de armoe-
de te ontwyken die hier heerscht? En zelfs weet hy dat er zooveel *Ban-*
tammers zyn onder de benden die in de *Lampongs* de vaan des opstands
hebben ontrold tegen 't nederlandsch gezag? Wat wil hy? Wat bedoelt
hy? Wien gelden zyne vragen?'

245 * Frits zegt: *ijd* en *eit* rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens
verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd.

B. Droogstoppel.⁶⁰

En er waren er die *Radhen Wiera Koesoema*, het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* aanzagen.⁶² Maar de meesten sloegen de oogen ter-aarde.

250 'Kom eens hier, Max!' riep Havelaar, die zyn kind gewaar werd, spelende op het erf, en de Regent nam den kleine op den schoot. Maar deze was te wild om daar lang te blyven. Hy sprong weg, en liep den grooten kring rond, en vermaakte de Hoofden door zyn gekeuvel, en speelde met de gevesten van hun krissen. Toen hy by den *Djaksa* kwam, die

255 de aandacht van 't kind trok omdat hy sierlyker dan de anderen gekleed was,⁶³ scheen deze iets op 't hoofd van kleinen Max te wyzen aan den *Kliwon* die naast hem zat en een gefluisterde opmerking daarover scheen te beamen.

– Ga nu heen, Max, zei Havelaar, papa heeft iets aan die heeren te zeggen.

260 De kleine liep weg nadat hy met kushandjes gegroet had.

Hierop ging Havelaar aldus voort:

– Hoofden van *Lebak*! Wy allen staan in dienst des Konings van Nederland. Maar Hy, die rechtvaardig is, en wil dat wy onzen plicht

265 doen, is vèr van hier. Dertig-maal duizend-maal duizend zielen, ja, meer dan zooveel, zyn gehouden zyn bevelen te gehoorzamen, maar hy kan niet wezen naby allen die afhangen van zynen wil.

De Groote-Heer te Buitenzorg is rechtvaardig, en wil dat ieder zyn plicht doe. Maar ook deze, machtig als hy is, en gebiedende over al wat

270 gezag heeft in de steden en over allen die in de dorpen de oudsten zyn, en beschikkende over de macht des legers en over de schepen die op zee varen,⁶⁴ ook hy kan niet zien waar onrecht gepleegd is, want het onrecht blyft verre van hem.

En de resident te *Serang*, die heer is over de landstreek *Bantam*, waar

275 vyf-maal-honderd-duizend menschen wonen, wil dat er recht geschiede in zyn gebied, en dat er rechtvaardigheid heersche in de landschappen die hem gehoorzamen. Doch waar onrecht is, woont hy verre. En wie boosheid doet, verschuilt zich voor zyn aangezicht omdat hy straffe vreest.

En de heer *Adhipatti*, die Regent is van *Zuid-Bantam*, wil dat ieder

280 leve die het goede betracht, en dat er geen schande zy over de landstreek die zyn regentschap is.

En ik, die gisteren den Almachtigen God tot getuige nam dat ik rechtvaardig zou zyn en goedertieren, dat ik recht zou doen zonder

285 vrees en zonder haat, dat ik zal zyn: 'een goed adsistent-resident' ... ook ik wensch te doen wat myn plicht is.

Hoofden van *Lebak*! Dit wenschen wy allen!

Maar als er soms onder ons mochten zyn, die hun plicht verwaarloozen voor gewin, die het recht verkoopen voor geld, of die den buffel

290 van den arme nemen, en de vruchten die behooren aan wie honger hebben ... wie zal ze straffen?

Als een van u het wist, hy zou 't beletten. En de Regent zou niet dulden dat zoo-iets geschiedde in zyn regentschap. En ook ik zal het tegen-
gaan waar ik kan. Maar als noch gy, noch de *Adhipatti*, noch ik het wisten...

295 Hoofden van *Lebak*! Wie toch zal dan recht doen in *Bantan-Kidoel*?

Hoort naar my, als ik u zeggen zal hoe er dan recht zal gedaan worden.

Er komt een tyd dat onze vrouwen en kinderen schreien zullen by het gereedmaken van ons doodkleed, en de voorbyganger zal zeggen: 'daar is een mensch gestorven.' Dan zal wie aankomt in de dorpen, tyding brengen van den dood desgenen die gestorven is, en wie hem herbergt, zal vragen: 'wie *was* de man die gestorven is?' En men zal zeggen:

305 'Hy was goed en rechtvaardig. Hy sprak recht en verstootte den klager niet van zyn deur. Hy hoorde geduldig aan, wie tot hem kwam, en gaf weder wat ontnomen was. En wie den ploeg niet dryven kon door den grond omdat de buffel uit den stal was gehaald, hielp hy zoeken naar den buffel. En waar de dochter was geroofd uit het huis der moeder, zocht hy den dief en bracht de dochter weder. En waar men gearbeid had onthield hy het loon niet, en hy ontnam de vruchten niet aan wie den boom geplant hadden. Hy kleepte zich niet met het kleed dat anderen dekken moest, noch voedde zich met voedsel dat den arme behoorde.'

315 Dan zal men zeggen in de dorpen: 'Allah is groot, Allah heeft hem tot zich genomen. Zyn wil geschiedde ... er is een goed mensch gestorven.'

Doch andermaal zal de voorbyganger stilstaan voor een huis, en vragen, 'wat is dit, dat de *gamlang* zwygt, en het gezang der meisjes?' En wederom zal men zeggen: 'er is een man gestorven.'

320 En wie rondreist in de dorpen, zal 's avonds zitten by zyn gastheer, en om hem heen de zonen en dochteren van het huis, en de kinderen van wie het dorp bewonen, en hy zal zeggen:

325 'Daar stierf een man die beloofde rechtvaardig te zyn, en hy verkocht het recht aan wie hem geld gaf. Hy mestte zyn akker met het zweet van den arbeider dien hy had afgeroepen van den akker des arbeids. Hy onthield den werkman zyn loon, en voedde zich met het voedsel van den arme. Hy is ryk geworden van de armoede der anderen. Hy had veel gouds en zilvers en edele steenen in menigte, doch de landbouwer die in de nabuurschap woont, wist den honger niet te stillen van zyn kind. Hy glimlachte als een gelukkig mensch, maar men hoorde gekners tusschen de tanden van den klager die recht zocht. Er was tevredenheid op zyn gelaat, maar geen zog in de borsten der moeders die zoogden.'

330 Dan zullen de bewoners der dorpen zeggen: 'Allah is groot ... wy vloeken niemand!'

335 Hoofden van *Lebak*, eens sterven wy allen!

Wat zal er gezegd worden in de dorpen waar wy gezag hadden? En wàt door de voorbygangers die de begrafenis aanschouwen?

En wat zullen wy antwoorden, als er na onzen dood een stem spreekt tot onze ziel, en vraagt: 'waarom is er gewezen in de velden, en waarom verbergen zich de jongelingen? Wie nam den oogst uit de schuren, en uit de stallen den buffel die het veld ploegen zou? Wat hebt gy gedaan met den broeder dien ik u gaf te bewaken? Waarom is de arme treurig en vloekt de vruchtbaarheid zyner vrouw?'

Hier hield Havelaar weder op, en na eenig zwygen ging hy op den eenvoudigsten toon van de wereld, en als had er volstrekt niets plaats gehad dat indruk maken moest, voort:

– Ik wenschte gaarne in goede verstandhouding met u te leven, en daarom verzoek ik u my te beschouwen als een vriend. Wie gedwaald mocht hebben, kan op een zacht oordeel van myn kant staat-maken, want daar ikzelf zoo menig keer dwaal, zal ik niet streng zyn ... niet althans in de gewone dienstvergrypen of nalatigheden. Alleen waar nalatigheid zou worden tot gewoonte, zal ik die tegengaan. Over misslagen van groveren aard ... over knevelary en onderdrukking, spreek ik niet. Zoo-iets zal niet voorkomen, niet waar, m'nheer de *Adhipatti*?

– O neen, mynheer de adsistent-resident, zoo-iets zal niet voorkomen in *Lebak*.

– Welnu dan, myne heeren Hoofden van *Bantan-Kidoel*, laat ons verheugd zyn dat onze Afdeeling zoo verachterd en zoo arm is. Wy hebben iets schoons te doen. Als Allah ons in 't leven spaart, zullen wy zorg dragen dat er welvaart komt. De grond is vruchtbaar genoeg, en de bevolking gewillig. Als ieder in 't genot wordt gelaten van de vruchten zyner inspanning, lydt het geen twyfel dat binnen weinig tyds de bevolking zal toenemen, zoo in zielental als in bezittingen en beschaving, want dit gaat veelal hand-aan-hand. Ik verzoek u nogmaals my te beschouwen als een vriend die u helpen zal waar hy kan, vooral waar onrecht moet worden te-keer gegaan. En hiermede beveel ik my zeer aan in uwe medewerking.

Ik zal u de ontvangen berichten over Landbouw, Veeteelt, Politie en Justitie met myn beschikkingen doen teruggeworden.

Hoofden van *Bantan-Kidoel*! Ik heb gezegd. Ge kunt terugkeeren, ieder naar zyne woning. Ik groet u allen zeer!⁶⁵

Hy boog, bood den ouden Regent den arm, en geleidde hem over het erf naar 't woonhuis, waar Tine hem stond te wachten in de voorgallery.

– Kom, Verbrugge, ga nog niet naar huis! Kom ... een glas Madera? En ... ja, dit moet ik weten, *Radhen Djaksa*, hoor eens!

Havelaar riep dit, toen alle Hoofden na veel buigingen zich gereed maakten naar hun woningen terug te keeren. Ook Verbrugge stond op 't punt het erf te verlaten, doch keerde met den *Djaksa* terug.

380 – Tine, ik wil madera drinken, Verbrugge ook. *Djaksa*, laat hooren,
 wat hebt ge toch aan den *Kliwon* over myn kleinen jongen gezegd?
 – *Mintah ampong*⁶⁶ mynheer de adsistent-resident, ik bezag zyn hoofd,
 omdat mynheer gesproken had.
 – Wat drommel heeft zyn hoofd daarmee te maken? Ik weet zelf al
 niet meer wat ik gezegd heb.
 385 – Mynheer, ik zeide tot den *Kliwon*...
 Tine schoof by: er werd over kleinen Max gesproken.
 – Mynheer, ik zeide tot den *Kliwon* dat de *Sienjo*⁶⁷ een koningskind
 was.
 Dàt deed Tine goed: zy vond het ook!
 390 De *Adhipatti* bezag 't hoofd van den kleine, en inderdaad, ook hy zag
 op de kruin den dubbelen haarwervel die, naar 't bygeloof op Java, be-
 stemd is een kroon te dragen.
 Daar de etikette niet toeliet den *Djaksa* een plaats aantebieden in
 tegenwoordigheid van den Regent, nam hy afscheid, en men was eeni-
 395 gen tyd by-een zonder iets aanteroeren dat betrekking had op den
 'dienst'. Maar op-eenmaal – en dus in stryd met den zoo uitermate hof-
 felyken volksaard – vroeg de Regent of zekere gelden die de belasting-
 kollekteur te-goed had, niet konden worden uitbetaald?
 – Wel neen, riep Verbrugge, mynheer de *Adhipatti* weet dat dit niet
 400 geschieden mag voor zyn verantwoording afgeloopen is.
 Havelaar speelde met Max. Maar er bleek dat dit hem niet belette op
 't gelaat van den Regent te lezen dat Verbrugge's antwoord hem niet
 aanstond.
 – Kom, Verbrugge, laat ons niet lastig wezen, zeide hy. En hy liet
 405 een klerk van 't kantoor roepen. We zullen dat maar uitbetalen... die
 verantwoording zal wel goedgekeurd worden.
 Nadat de *Adhipatti* vertrokken was, zei Verbrugge, die veel hield van
 de staatsbladen:
 – Maar, m'nheer Havelaar, dat mag niet! De verantwoording van den
 410 kollekteur is nog altyd te *Serang* in onderzoek... als nu eens daaraan iets
 ontbreekt?
 – Dan leg ik 't er by, zei Havelaar.
 Verbrugge begreep maar niet waaruit deze groote inschikkelykheid
 voor den belasting-kollekteur geboren werd. De klerk kwam weldra
 415 met eenig geschryf terug. Havelaar teekende, en zei dat men spoed
 moest maken met die uitbetaling.

– Verbrugge, ik zal je zeggen waarom ik dit doe! De Regent heeft geen duit in huis: zyn schryver heeft het my gezegd, en bovendien ... dat brusque vragen! De zaak is duidelyk. *Hyzelf* heeft dat geld noodig, en de kollekteur wil 't hem voorschieten. Ik overtreed liever op eigen verantwoordelykheid een vorm, dan dat ik een man van zyn rang en jaren in verlegenheid laten zou. Bovendien, Verbrugge, er wordt in *Lebak* gruwelyk misbruik gemaakt van gezag. Dit moet je weten. Weet je 't?

Verbrugge zweeg. Hy wist het.⁶⁸

– Ik weet het, ging Havelaar voort, *ik weet het!* Is niet m'nheer Slotering gestorven in November? Welnu, *den dag na zyn dood* heeft de regent volk opgeroepen om *zyn Sawahs* te bewerken ... zonder betaling! Ge hadt dit moeten weten, Verbrugge. *Wist* je 't?

Dit wist Verbrugge niet.

– Als kontroleur hadt je 't *moeten* weten! *Ik* weet het, ging Havelaar voort. Dáár liggen de maandstaten van de distrikten – en hy toonde 't pak geschryf dat hy ontvangen had in de vergadering – zie, ik heb niets geopend. Daarin zyn, onder andere zaken, de opgaven van op de hoofdplaats geleverde arbeiders tot heeredienst. Welnu, zyn die opgaven juist?

– Ik heb ze nog niet gezien...

– Ik ook niet! Maar toch vraag ik je of ze juist zyn? Waren de opgaven van de vorige maand juist?

Verbrugge zweeg.

– Ik zal 't je zeggen: ze waren *valsch!* Want er was driemaal meer volk opgeroepen om voor den Regent te werken dan de bepalingen op de heerediensten toelaten, en dit durfde men natuurlyk in de staten niet opgeven. Is 't waar, wat ik zeg?

Verbrugge zweeg.

– Ook de staten die ik vandaag ontving, zyn valsch, ging Havelaar voort. De Regent is arm. De Regenten van *Bogor (Buitenzorg)* en *Tjiandjoer*⁶⁹ zyn leden van 't geslacht waarvan hy 't hoofd is. Die laatste heeft slechts rang van *Tommongong*, onze Regent is *Adhipatti*, en toch laten zyn inkomsten, omdat *Lebak* niet geschikt is voor koffi en hem dus geen emolumenten opbrengt, niet toe in praal en luister te wedyveren met een eenvoudigen *Dhemang* in de *Preanger*, die den stygbeugel houden zou als zyn neven te-paard stygen. Is dit waar?

– Ja, dit is zoo.

– Hy heeft niets dan zyn traktement, en hierop is een korting ter afbetaling van een voorschot dat de Regeering hem gegeven heeft, toen hy ... *weet* je 't?

– Ja, ik weet het.

- Toen hy een nieuwe *medsjid* wilde laten bouwen, waartoe veel geld
noodig was. Bovendien, veel leden zyner familie ... *weet* je 't?
- 460 – Ja, dat weet ik.
- Veel leden van zyn familie – die eigenlyk niet in 't *Lebaksche* te-huis
behoort, en daarom ook by 't volk niet gezien is – scharen zich als een
plunderbende om hem heen, en persen hem geld af. Is dit waar?
- 't Is de waarheid, zei Verbrugge.
- 465 – En als zyn kas ledig is, wat dikwyls gebeurt, nemen zy *in zyn naam*
de bevolking af, wat hun aanstaat. Is dit zoo?
- Ja, het is zoo.
- Ik ben dus goed onderricht, doch daarover nader. De Regent, die
in jaren klimmende den dood vreest, wordt beheerscht door de zucht
470 zich verdienstelyk te maken door giften aan geestelyken. Hy geeft veel
geld uit voor reiskosten van pelgrims naar Mekka, die hem allerlei vod-
den van relieken, talismans en *djimats*⁷⁰ terugbrengen. Is 't niet zoo?
- Ja, dat is waar.
- Welnu, door dit alles is hy zoo arm. De *Dhemang* van *Parang-Koed-*
475 *jang* is zyn schoonzoon. Waar de Regent zelf uit schaamte voor zyn rang
niet durft nemen, is het die *Dhemang* – maar hy is 't niet alléén – die aan
den *Adhipatti* zyn hof maakt door 't afpersen van geld en goed aan de
arme bevolking, en door de lieden wegtehalen van hun eigen rystvelden
om ze heentedryven naar de *sawabs* van den Regent. En deze ... zie, ik
480 wil gelooven dat hy gaarne anders wilde, maar de nood dwingt hem ge-
bruik te maken van zulke middelen. Is dit alles niet waar, Verbrugge?
- Ja, 't is waar, zei Verbrugge, die hoe langer hoe meer begon inte-
zien dat Havelaars blik scherp was.
- Ik wist, vervolgde deze, dat hy geen geld in huis had, toen hy zoo-
485 even over de afrekening met den onderkollekteur begon te spreken. Ge
hebt heden morgen gehoord dat het myn voornemen is, myn plicht te
doen. Onrecht duld ik niet, by God, dat duld ik niet!
- En hy sprong op, en er was in zyn toon geheel iets anders dan den
vorigen dag by zyn *officieelen* eed.
- 490 – Maar, ging hy voort, ik wil myn plicht doen met zachtheid. Ik wil
niet te nauwkeurig weten wat geschied *is*. Doch wat *van heden af* ge-
schiedt, is ter *myner* verantwoording, daarvoor zal *ik* zorg dragen! Ik
hoop lang hier te blyven. Weet je wel, Verbrugge dat onze roeping
heerlyk schoon is? Maar weet je ook wel dat ik alles wat ik je zoo-even
495 zei, eigenlyk van *u* had moeten hooren? Ik ken u even goed als ik weet
wie er *garem glap* maken aan de zuidkust.⁷¹ Je bent een braaf mensch
... ook dit weet ik. Maar waarom heb je my niet gezegd dat hier zooveel
verkeerds was? Gedurende twee maanden ben je waarnemend adsistent-
resident geweest, en bovendien reeds lang hier als kontroleur ... je
500 moest het dus weten, niet waar?
- M'nheer Havelaar, ik heb nooit gediend onder iemand als u. Ge
hebt iets zeer byzonders, neem het me niet kwalyk.

– Volstrekt niet! Ik weet wel dat ik niet ben als alle menschen, maar wat doet dit tot de zaak?

505 – Dat doet er dit toe, dat u iemand begrippen en denkbeelden meedeelt, die vroeger niet bestonden.

– Neen! Die ingesluimerd waren door den vervloekten officieelen *slender* die zyn styl zoekt in ‘*ik heb de eer*’ en de rust van zyn geweten in ‘*de hooge tevredenheid van de Regeering*’. Neen, Verbrugge! laster jezelf niet! Je behoeft van my niets te leeren. Heb ik je by-voorbeeld heden

510 morgen in de *Sebah* iets nieuws verteld?

– Neen, nieuws niet, maar u sprak anders dan anderen.

– Ja, dat komt... omdat myn opvoeding wat verwaarloosd is: ik spreek te-hooi en te-gras. Maar je zoudt me zeggen waarom je tot-nog-

515 toe zoo berust hebt in alles wat er verkeerd was in *Lebak*.

– Ik heb nooit zoo den indruk gehad van een *initiatief*. Bovendien, dat alles is altyd zoo geweest in deze streken.

– Ja, ja, dat weet ik wel! Ieder kan geen profeet of apostel wezen... hm, ’t hout zou duur worden van ’t kruisigen! Maar je wilt me

520 toch wel helpen alles te-recht te brengen? Je wilt toch wel je *plicht* doen?

– Zeker! Vooral by u. Maar niet ieder zou dit zoo streng vorderen of zelfs goed opvatten, en dan komt men zoo ligt in de positie van iemand die windmolens bestrydt.

525 – Neen! Dan zeggen zy die ’t onrecht liefhebben omdat ze daarvan leven, dat er geen onrecht *was*, om ’t vermaak te hebben u en my uitte-maken voor Don Quichotten, en te-gelyker-tyd *hun* windmolens draaiende te houden. Doch, Verbrugge, je hadt niet op *my* hoeven te wachten om je plicht te doen! M’nheer Slotering was een bekwaam en

530 eerlyk man: hy wist wat er omging, hy keurde het af en verzette zich er tegen... ziehier!

Havelaar nam uit een portefeuille twee vellen papier, en deze aan Verbrugge tonende, vroeg hy:

– Wiens hand is dit?

535 – Dat is de hand van m’nheer Slotering.

– Juist! Welnu, dit zyn kladnotaas, bevattende blykbaar onderwerpen waarover hy met den resident spreken wilde. Daar lees ik... zie: 1° *Over den rijstbouw*. 2° *Over de woningen der dorpschouten*. 3° *Over het innen der landrenten, enz.* Daar achter staan twee uitroepingsteekens. Wat bedoelde m’nheer Slotering daarmee?

540 – Hoe kan *ik* dat weten? riep Verbrugge.

– Ik wel! Dit beduidt dat er veel meer landrenten worden opgebracht, dan er in ’s lands kas vloeien. Doch ik zal je dan iets tonen dat wy beiden weten, omdat het in letters en niet in teekens geschreven is. Ziehier:

545

‘12° *Over het misbruik dat door de regenten en mindere hoofden van de bevolking wordt gemaakt. (Over het houden van verschillende woningen ten koste der bevolking, enz.)*’

550 Is dit duidelyk? Ge ziet dat de heer Slotering wèl iemand was, die een *initiatief* wist te nemen. Je had je dus by hem kunnen aansluiten. Luister verder:

555 ‘15° *Dat vele personen van de familien en bedienden der inlandsche hoofden op de uitbetalingstaten voorkomen, die inderdaad geen deel nemen in de kultuur, zoodat de voordeelen hiervan hun ten-deel vallen, ten préjudice van de werkelijke deelhebbers. Ook worden zij gesteld in het onrechtmatig bezit van sawah-velden, terwijl die alleen toekomen aan degenen, die aandeel hebben in de kultuur.*’

Hier heb ik een andere nota, en wel in potlood. Zie eens, ook dáárop staat iets zeer duidelyks:

560 ‘*De verloop van volk te Parang-Koedjang is alleen toeteschrijven aan het VERREGAAND misbruik, dat van de bevolking wordt gemaakt.*’

Wat zegje dáárvan? Ziet ge wel dat ik niet zoo excentriek ben als ’t schynt, wanneer ik werk maak van recht? Zie je nu dat ook anderen dit deden?⁷²

565 – Het is waar, zei Verbrugge, de heer Slotering heeft den resident dikwyls over dat alles gesproken.

– En wat volgde daarop?

– Dan werd de Regent geroepen: er werd *geaboutcheerd*...

– Juist! En verder?

570 – De Regent ontkende gewoonlyk alles. Dan moesten er getuigen komen ... niemand durfde tegen den Regent getuigen ... och, m’nheer Havelaar, die zaken zyn zoo moeielyk!

De lezer zal, vóór hy myn boek heeft uitgelezen, even goed als Verbrugge weten waarom die zaken zoo byzonder moeielyk waren.

575 – Mynheer Slotering had er veel ergernis over, vervolgde de kontroleur, hy schreef scherpe brieven aan de Hoofden...

– Ik heb ze gelezen ... heden nacht, zei Havelaar.⁷³

580 – En ik heb hem dikwyls hooren zeggen dat hy, als er geen verandering kwam, en als de resident niet *doortastte*, zich rechtstreeks zou wenden tot den Gouverneur-generaal. Dit heeft hy ook aan de Hoofden zelf gezegd op den laatsten *Sebah* dien hy heeft voorgezeten.

585 – Daaraan zou hy zeer verkeerd hebben gedaan. De resident was zyn chef dien hy in geen geval mocht voorbygaan. En waarom zou hy dat ook? Het is toch niet te veronderstellen dat de resident van *Bantam* onrecht en willekeur zou goedkeuren?

– Goedkeuren ... neen! Maar men klaagt niet gaarne by de Regeering een Hoofd aan.

– Ik klaag niet gaarne iemand aan, wien ook, maar als 't *moet*, een
Hoofd zoo goed als een ander. Doch van aanklagen is nu hier, god-
590 dank, nog geen spraak! Morgen ga ik den Regent bezoeken. Ik zal hem
't verkeerde van onwettige gezagsoefening onder 't oog brengen, voor-
al waar 't om de bezitting van arme menschen te doen is. Maar in af-
wachting dat alles te-recht komt, zal ik hem in zyn netelige omstandig-
heden helpen zooveel ik kan. Je begrypt nu immers waarom ik dat geld
595 aan den kollekteur dadelyk heb laten uitbetalen, niet waar? Ook ben ik
van voornemen aan de Regeering te verzoeken, den Regent zyn voor-
schot kwytteschelden.⁷⁴ En u, Verbrugge, stel ik voor, gezamenlyk
stipt onzen plicht te doen. Zoolang 't kàn, met zachtheid, maar als 't
moet, zonder vrees! Je bent een eerlyk man, dit weet ik, maar je bent
600 beschroomd. Zeg voortaan flink uit waar 't op staat, *advienne que pourra!*
Werp die halfheid van je, beste kerel ... en nu, blyf by ons eten: we heb-
ben hollandsche bloemkool in blik ... maar alles is zeer eenvoudig, want
ik moet heel zuinig zyn ... ik ben erg ten-achter in geldzaken: de reis
naar Europa, weetje? Kom, Max ... sakkerloot, jongen, wat word je
605 zwaar!

En, met Max te-paard op zyn schouder, trad hy, gevolgd door Ver-
brugge, de binnengalery in, waar Tine hen wachtte aan den gedekten
disch die, zooals Havelaar gezegd had, wel *zeer* eenvoudig was! Duclari,
die aan Verbrugge kwam vragen of hy al dan niet dacht thuis te zyn
610 voor 't middagmaal, werd meegenoodigd aan-tafel, en wanneer de lezer
gesteld is op wat afwisseling in myn vertelling, wordt hy naar 't vol-
gend hoofdstuk verwezen, waarin ik medeel wat er zoo-al gesproken
werd by dat maal.

NEGENDE HOOFDSTUK

Ik gaf er veel voor, met juistheid te weten, lezer, hoe lang ik nu een heldin in de lucht zou kunnen laten zweven, voor ge, by de beschryving van een kasteel, myn boek moedeloos uit de hand zoudt leggen, zonder te wachten tot het mensch op den grond kwam? Als ik in myn
5 verhaal zulk een luchtsprong noodig had, zou ik voorzichtigheidshalve nog altyd een eerste verdieping kiezen als uitgangspunt van haar sprong, en een kasteel waarvan weinig te zeggen viel. Wees echter voorloopig gerust: Havelaars huis had geen verdieping, en de heldin van myn boek – goede hemel, de lieve trouwe *anspruchlose* Tine, een heldin!
10 – is nooit uit een venster gesprongen.

Toen ik 't vorig hoofdstuk sloot met een aanwyzing op wat afwisseling in het volgende, was dit eigenlyk meer een oratorische kunstgreep, en om een slot te maken dat goed 'knipte' dan wel omdat ik inderdaad meende dat het volgend hoofdstuk alleen 'ter afwisseling' waarde hebben zou. Een schryver is ydel als ... een man. Spreek kwaad van zyn
15 moeder of van de kleur zyner haren, zeg dat hy een amsterdamsch accent heeft – wat nooit een Amsterdammer toestemt – wellicht vergeeft hy u die dingen. Maar ... roer nooit aan de buitenzy van 't kleinste onderdeel eener byzaak van iets dat er lag naast zyn geschryf ... want dat vergeeft hy u niet! Als ge dus myn boek niet schoon vindt, en ge mocht my ontmoeten, houd u dan alsof wy elkander niet kenden.
20

Neen, zelfs zulk een hoofdstuk 'ter afwisseling' komt me door het vergrootglas myner schryvers-ydelheid, hoogst belangryk en zelfs onmisbaar voor, en als ge het oversloegt, en daarna niet naar behooren waart ingenomen met myn boek, zou ik niet aarzelen u dat overslaan te verwyten als oorzaak dat ge myn boek niet kondet beoordeelen, want dat ge juist het *essentieele* niet gelezen hadt. Zóó zou ik – want ik ben man en schryver – elk hoofdstuk voor *essentieel* houden, dat gy hadt overgeslagen met onvergeeflyke lezerslichtzinnigheid.
25

Ik verbeeld me dat uwe vrouw vraagt: 'is er nogal wat *aan* dat boek?' En ge zegt by-voorbeeld – *horribile auditu* voor my – met de woordenrykheid die eigen is aan gehuwde mannen:
30

– Hm ... zóó ... ik weet nog niet.

35 Welnu, barbaar, lees verder! Het belangryke staat juist voor de deur. En met een bevende lip staar ik u aan, en meet de dikte van de omgeslagen bladen, en ik zoek op uw gelaat naar den weerschyn van 't hoofdstuk 'dat zoo mooi is...

Neen, zeg ik, hy is er nog niet. Straks zal hy opspringen, in vervoe- ring iets omhelzen, zyn vrouw misschien...

40 Maar ge leest verder. Het 'mooie hoofdstuk' moet voorby wezen, dunkt me. Ge zyt in 't minst niet opgesprongen, hebt niets omhelsd...

En al dunner wordt de bundel bladen onder uw rechterduim, en al schraller wordt myn hoop op die omhelzing ... ja, waarachtig, ik had zelfs staat-gemaakt op een traan!

45 En ge hebt den roman uitgelezen tot 'waar ze elkaar krygen' toe, en ge zegt – een andere vorm van welsprekendheid in den echtstaat – geeuwend:

– Zóó ... zóó! 't Is een boek dat ... hm! Och, ze schryven zoo véél tegenwoordig!

50 Maar weet ge dan niet, ondier, tyger, *Europeaan*, lezer, weet ge dan niet dat ge daar een uur hebt doorgebracht met byten op *myn* geest als op een tandenstoker? Met knagen en kauwen op vleesch en been van uw geslacht? Menscheneter, daarin stak myn ziel, *myn* ziel die ge hebt vermaald als eens gegeten gras! 't Was *myn* hart dat ge daar hebt op- geslikt als een versnapering! Want in dat boek had ik dat hart en die

55 ziel neergelegd, en er vielen zooveel tranen op dat handschrift, en myn bloed week weg uit de âren naarmate ik voortschreef, en ik gaf u dat alles, en dat kocht ge voor weinige stuivers ... en ge zegt: *hm*!

De lezer begrypt dat ik hier niet spreek van *myn* boek.

60 Zoodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blankaart te spreken...

– Wie is dat, Abraham Blankaart? vroeg Louise Rosemeyer, en Frits vertelde het haar, wat me groot genoeg deed, want dit gaf my gelegenheid eens optestaan en, voor dien avend althans, een eind te maken

65 aan de voorlezing. Ge weet dat ik makelaar in koffi ben – *Lauriergracht N° 37* – en dat ik alles over heb voor myn vak. Ieder zal dus kunnen nagaan, hoe weinig ik tevreden was met het werk van Stern. Ik had op koffi gehoopt, en hy gaf ons ... ja, de hemel weet, wàt!

70 Met zyn opstel heeft hy ons al drie kransavenden bezig gehouden, en, wat het ergste is, de Rosemeyers vinden het mooi. Zoo zeggen ze, ten-

minste. Als ik een aanmerking maak, beroept hy zich op Louise. Háár goedkeuring, zegt hy, weegt hem zwaarder dan alle koffi van de wereld, en bovendien: ‘als ’t hart me gloeit ... enz. – Zie deze tirade op bladzij 75 zooveel, of liever, zie ze niet. – Daar sta ik dan, en weet niet wat te doen! Dat pak van Sjaalman is een waar Trojaansch paard. Ook Frits wordt er door bedorven. Hy heeft, naar ik bemerk, Stern geholpen, want die Abraham Blankaart is veel te hollandsch voor een Duitscher.⁷⁵ Beiden zyn ze zoo pedant, dat ik waarlyk met de zaak verlegen word. Het ergste is, dat ik met Gaafzuiger een overeenkomst heb aangegaan 80 voor het uitgeven van een boek dat over de *koffiveilingen* moet handelen – heel Nederland wacht er op – en daar gaat me nu die Stern een heel anderen weg uit! Gister zeide hy: ‘wees gerust, alle wegen leiden naar Rome. Wacht nu eerst het slot van de inleiding af – is dat alles nog maar *inleiding*? – ik beloof u – hy zeide eigenlyk: “ik verspreek u” – dat 85 ten-slotte de zaak zal neerkomen op koffi, koffi, op niets dan koffi! Denk aan Horatius, ging hy voort, heeft niet hy reeds gezegd: *omne tulit punctum, qui miscuit* ... koffi met wat anders? Handelt gyzelf niet even zoo, als ge suiker en melk in uw kopje doet?’

En dan moet ik zwygen. Niet omdat hy gelyk heeft, maar omdat ik 90 aan de firma *Last & Co* verplicht ben zorgtedragen dat de oude Stern niet vervalle in Busselinck & Waterman, die hem slecht zouden bedien- nen omdat het knoeiers zyn.

By u, lezer, stort ik myn hart uit, en opdat ge na het lezen van Stern’s geschryf – hebt ge ’t werkelyk gelezen? – uwen toorn niet zoudt uit- 95 storten over een onschuldig hoofd – want ik vraag u, wie zal een make- laar nemen, die hem voor menscheneter uitscheldt? – hecht ik er aan, dat ge overtuigd zyt van myn onschuld. Ik kan toch dien Stern niet uit de firma van myn boek dringen, nu de zaken eenmaal zóóver zyn dat Louise Rosemeyer, als ze uit de kerk komt – de jongens schynen haar 100 optewachten – vraagt of hy wat vroeg komen zal dien avend, om toch recht veel van Max en Tine voortelezen?

Maar omdat ge het boek hebt gekocht of gehuurd in ’t vertrouwen op den deftigen titel die wat degelyks belooft, erken ik uw aanspraken op wat goeds voor uw geld, en daarom schryf ikzelf nu eens weer een 105 paar hoofdstukken. Ge zyt niet in den krans van de Rosemeyers, lezer, en dus gelukkiger dan ik die alles moet aanhooren. U staat het vry, de hoofdstukken overteslaan, die naar duitsche opgewondenheid rieken, en u alleen bezig te houden met wat geschreven is door my, die een def- tig man ben, en makelaar in koffi.

Met bevreemding heb ik uit Stern’s geschryf vernomen – en uit Sjaal- 110 man’s pak heeft hy me aangetoond dat het waar was – dat er in die af- deeling *Lebak* geen koffi wordt geplant. Dit is zeer verkeerd, en ik zal myn moeite ruim beloond achten, als de Regeering door myn boek op

115 die fout wordt opmerkzaam gemaakt. Uit de papieren van Sjaalman zou
blyken, dat de grond in die streken voor de koffikultuur niet geschikt
is. Maar hierin ligt volstrekt geen verschooning, en ik beweer dat men
zich schuldig maakt aan onvergeefflyk plichtverzuim omtrent Nederland
in 't algemeen en de koffimakelaars in 't byzonder, ja omtrent de Java-
120 nen zelf, door niet, òf dien grond te veranderen – de Javaan heeft toch
niets anders te doen – òf, als men meent dit niet te kunnen, de men-
schen die dáár wonen, te zenden naar andere streken waar de grond wèl
goed is voor koffi.

125 Ik zeg nooit iets wat ik niet goed overwogen heb, en durf beweren
dat ik hier met kennis van zaken spreek, daar ik over dit stuk rypelyk
heb nagedacht, vooral sedert het hooren der preek van dominee Wawe-
laar in den bidstond voor 't bekeeren der heidenen.

130 Dat was woensdag avend. Ge moet weten, lezer, dat ik myn plichten
als vader stipt vervul, en dat de zedelyke opleiding myner kinderen me
zeer na aan het hart ligt. Daar nu Frits sedert eenigen tyd in toon en
manieren iets heeft aangenomen, dat me niet bevalt – 't komt alles uit
dat verwenschte pak! – heb ik hem eens goed onder-handen genomen,
en gezegd:

135 'Frits, ik ben niet over je tevreden! Ik heb je altyd het goede voor-
gehouden, en toch wyk je van den rechten weg af. Je bent pedant en
lastig, en maakt verzen, en je hebt Betsy Rosemeyer een zoen gegeven.
De vreeze des Heeren is 't beginsel van alle wysheid, je moet dus de Ro-
semeyers niet zoenen, en niet zoo pedant wezen. Zedeloosheid brengt
ten-verderve, jongen. Lees in de Schrift, en let eens op dien Sjaalman.
140 Hy heeft de wegen van den Heer verlaten: nu is hy arm, en woont op
een klein kamertje ... ziedaar de gevolgen van onzedelykheid en slecht
gedrag! Hy heeft verkeerde artikels in de *Indépendance* geschreven en de
Aglaia laten vallen. Zoo gaat het, als men wys is in zyn eigen oogen.
Hy weet nu niet eens hoe laat het is, en zyn jongetje heeft maar een half
broekjen aan. Bedenk dat je lichaam een tempel Gods is, en dat je vader
145 altyd hard heeft moeten werken voor den kost – 't is de waarheid! – sla
dus 't oog naar boven, en tracht optegroeien tot een fatsoenlyk make-
laar, als ik naar Driebergen ga. En let toch op al de menschen die niet
hooren willen naar goeden raad, die godsdienst en zedelykheid met
voeten trappen, en spiegel je aan die menschen. En stel je niet gelyk met
150 Stern, wiens vader zoo ryk is, en die altyd geld genoeg zal hebben, al
wil hy geen makelaar worden, en al doet hy nu-en-dan eens wat ver-
keerds. Bedenk toch dat al het kwade gestraft wordt: zie maar weer dien
Sjaalman die geen winterjas heeft, en er uitziet als een komediespeler.
Luister toch goed in de kerk, en zit daar niet zoo heen-en-weer te
155 draaien op je bank, alsof 't je verveelde, jongen, want ... wat moet God
daarvan denken? De kerk is *Zyn* heiligdom, zieje? En wacht geen jonge
meisjes op als 't uit is, want dit neemt de stichting weg. Maak ook Ma-

160 rie niet aan 't lachen, als ik by 't ontbyt uit de Schrift lees. Dat komt
 in een fatsoenlyk huishouden niet te-pas. Ook heb je poppetjes getee-
 kend op 't legblad van Bastiaans, toen de man weer niet binnen was –
 omdat hy telkens de jicht heeft – dat houdt de menschen op 't kantoor
 van hun werk, en er staat in Gods Woord dat zulke dwaasheden ten-
 verderve leiden. Die Sjaalman deed ook verkeerde dingen toen hy jong
 165 was: hy heeft als kind op de Westermarkt een Griek geslagen... nu is
 hy lui, pedant en ziekelyk, ziedaar! Maak dus niet zoo altyd grappen
 met Stern, jongen: *zyn* vader is ryk, moet je denken. Houd je alsof je
 't niet zag, als hy gezichten trekt tegen den boekhouder. En als hy bui-
 ten 't kantoor met verzen bezig is, zeg hem dan zoo-eens, dat hy liever
 aan zyn vader moest schryven dat hy 't hier by ons zoo goed heeft, en
 170 dat Marie pantoffels voor hem heeft geborduurd met echte floszy.
 Vraag hem – zoo-eens uit jezelf, weetje? – of hy gelooft dat zyn vader
 by Busselinck & Waterman gaan zal, en zeg hem dat het knoeiers zyn.
 Zieje, dat is men zyn naaste schuldig – zoo breng je hem op den goeden
 weg, meen ik – en ... al dat verzenmaken is gekheid. Wees toch braaf en
 175 gehoorzaam, Frits, en trek de meid niet aan de rokken, als ze thee
 brengt op 't kantoor, en maak me niet te-schande, want dan stort ze,
 en Paulus zegt dat nooit een zoon verdriet moet doen aan zyn vader.
 Ik bezoek twintig jaar de beurs, en durf zeggen dat ik geacht ben by
 myn pilaar. Hoor dus naar myn vermaningen, Frits, en wees braaf, en
 180 haal je hoed, en trek je jas aan, en ga mee naar den bidstond, dat zal
 je goed doen!'

185 Zóó heb ik gesproken, en ik ben overtuigd dat ik indruk op hem ge-
 maakt heb, vooral daar dominee Wawelaar tot onderwerp van zyn rede
 had gekozen: *de liefde Gods, blykbaar uit Zyn toorn tegen ongeloovigen*, naar
 aanleiding van Samuels berisping aan Saul: *Sam. XV: 33^b*.

190 By 't aanhooren van die predikatie, dacht ik gedurig hoe hemelsbreed
 toch het verschil is tusschen menschelyke en goddelyke wysheid. Ik zei-
 de reeds dat er in het pak van Sjaalman, onder veel vodden, toch ook
 een-en-ander was, dat in 't oog viel door degelykheid van redeneering.
 Maar, och, hoe weinig heeft toch zoo-iets te beduiden, als men 't ver-
 gelykt by een taal als van dominee Wawelaar! En niet uit eigen kracht
 – want ik ken Wawelaar, en houd hem voor iemand die waarlyk niet
 hoog vliegt – neen, door de kracht die van boven komt. Dit onder-
 scheid bleek te duidelyker, omdat hy sommige punten aanroerde, die
 195 ook door Sjaalman behandeld waren, want ge hebt gezien dat er in zyn
 pak veel over Javanen en andere heidenen voorkwam. Frits zegt dat de
 Javanen geen heidenen zyn, maar ik noem ieder die een verkeerd geloof
 heeft, een heiden. Want ik houd me aan Jezus Christus, en dien ge-
 kruist, en dit zal elk fatsoenlyk lezer ook wel doen.

200 Zoowel omdat ik uit Wawelaars redevoering myn meening heb ge-
 put omtrent het ongeoorloofde der intrekking van de koffikultuur te

205 *Lebak*, waarop ik straks zal terugkomen, als omdat ik als eerlyk man niet wil, dat de lezer volstrekt niets ontvangende voor zyn geld, zal ik hier eenige brokstukken uit de preek meedeelen, die al byzonder treffend waren.

Hy had kortelyk Gods liefde uit de aangehaalde tekstwoorden bewezen, en was al zeer spoedig overgegaan tot het punt, waarop 't hier eigenlyk aankwam, de bekeering namelyk van Javanen, Maleiers, en hoe al dat volk heeten moge. Ziehier wat hy daarvan zeide:

210 'Zóó, myn geliefden, was de heerlyke roeping van Israel – hy bedoelde het uitroeien der bewoners van Kanaän – en zóó is de roeping van Nederland! Neen, er zal niet gezegd worden dat het licht dat ons bestraalt, wordt weggezet onder de korenmaat, en niet ook dat wy gierig zyn in het meedeelen van het brood des eeuwigen levens! Slaat het oog
215 op de eilanden des Indischen Oceaans, bewoond door millioenen en millioenen kinderen des verstooten zoons – en des te-recht verstooten zoons – van den edelen Godgevalligen Noach! Dáár kruipen zy rond in de walgelyke slangenholen van heidensche onkunde, daar buigen zy het zwarte kroesharige hoofd onder het juk van eigenbelangzuchtige priesters! Daar aanbidden zy God onder aanroeping van een valschen profeet, die een gruwel is voor de oogen des Heeren! En, geliefden,
220 zelfs zyn er die, als ware het niet genoeg een valschen profeet te gehoorzamen, zelfs zyn er die een anderen God, wat zeg ik, die *goden* aanbidden, goden van hout of steen, die zyzelf gemaakt hebben naar hun beeld, zwart, afschuwelyk, met platte neuzen en duivelachtig! Ja, geliefden, byna beletten my de tranen hier voorttegaan, nog dieper is de verdorvenheid van Cham's geslachte! Er zyn er onder hen, die *geen* God kennen, onder welken naam ook! Die meenen dat het voldoende is, de wetten te gehoorzamen der burgerlyke maatschappy! Die een oogstlied,
230 waarin ze hun vreugde uitdrukken over het welslagen van hunnen arbeid, beschouwen als voldoende dank aan het Opperwezen dat dien oogst rypen liet! Er leven daar verdoolden, myne geliefden – wanneer zulk een gruwelyk bestaan den naam van *leven* dragen mag! – daar vindt men wezens die beweren dat het voldoende is, vrouw en kind liefdehebben en van hunnen naaste niet te nemen wat hun niet behoort, om 's avonds gerust het hoofd te kunnen nederleggen ter-slape! Yst ge niet by dit tafereel? Krimpt uw hart niet in-een by het bedenken wat het lot wezen zal van al die dwazen, zoodra de bazuine schallen zal, die de dooden oproept ter scheiding van rechtvaardigen en onrechtvaardigen?
240 Hoort ge niet – ja, gy hoort het, want uit de voorgelezen tekstwoorden hebt gy gezien dat uw God is een machtig God, en een God der gerechte wrake – ja, gy hoort het gekraak der beenderen en het geknetter der vlammen in het eeuwig Gehenna waar weeninge is, en tandengeknars! Dáár, dáár branden zy, en vergaan niet, want eeuwig is de straffe! Dáár
245 lekt de vlam met nooit voldane tong aan de gillende slachtoffers van het

ongeloof! Dáár sterft de worm niet, die hunne harten dóór en dóór
 knaagt, zonder ooit die te vernietigen, opdat er steeds een hart te kna-
 gen overblyve in de borst van den Godverzaker! Ziet, hoe men het
 250 zwarte vel afstroopt van het ongedoopte kind dat, nauwelyks geboren,
 werd weggeslingerd van de borst der moeder, in den poel der eeuwige
 verdoemenis...

Toen viel er een juffrouw flauw.

‘Maar, geliefden, ging dominee Wawelaar voort, God is een God van
 liefde! Hy wil niet dat de zondaar verloren ga, maar dat hy zalig worde
 255 *met* de genade, *in* Christus, *door* het geloof! En daarom is Nederland uit-
 verkoren om van die rampzaligen te redden wat er van te redden is!
 Dáártoe heeft Hy in Zyn onnaspeurlyke Wysheid aan een land, klein
 van omvang, maar groot en sterk door de kennisse Gods, macht ge-
 geven over de bewoners dier gewesten, opdat zy door het heilig nooit
 260 volprezen Euangelium worden gered van de straffen der helle! De sche-
 pen van Nederland bevaren de groote wateren, en brengen beschaving,
 godsdienst, Christendom, aan den verdoolden Javaan! Neen, ons geluk-
 kig Nederland begeert niet voor zich alleen de zaligheid: wy willen die
 ook mededeelen aan de ongelukkige schepselen op verre stranden, die
 265 daar gebonden liggen in de kluisters van ongelooft, bygeloof en zede-
 loosheid! Het beschouwen van de plichten die ten-dezen op ons rusten,
 zal het zevende deel myner rede uitmaken.’

Want, wat voorafging was het *zesde*. Onder de plichten die wy ten-
 aanzien van die arme heidenen te vervullen hebben, werden genoemd:

- 270 1° *Het geven van ruime bydragen in geld aan de zendelingsvereeniging.*
- 2° *Het ondersteunen der bybelgenootschappen, ten-einde deze in-staat te stel-
 len, bybels op Java uittedeelen.*
- 3° *Het bevorderen van ‘Oefeningen’ te Harderwyk, ten-dienste van het
 koloniaal werfdepôt.*
- 275 4° *Het schryven van preeken en godsdienstige gezangen, geschikt om door sol-
 daten en matrozen aan de Javanen te worden voorgelezen en voorgezongen.*
- 5° *Het oprichten eener vereeniging van invloedryke mannen, wier taak zoude
 zyn, onzen geëerbiedigden Koning te smeecken:*
 - a) *Slechts zulke gouverneurs, officieren en beambten te benoemen, die*
 280 *geacht kunnen worden vasttestaan in het ware geloof.*
 - b) *Den Javaan te doen vergunnen de kazernes, alsmede de op de ree-
 den liggende oorlogs- en koopvaardyschepen te bezoeken, om door*
*’t verkeer met nederlandsche soldaten en matrozen te worden op-
 geleid tot het Godsryk.*
 - 285 c) *Te verbieden, bybels of godsdienstige traktaatjes in drankhuizen*
te doen aannemen in betaling.
 - d) *Te doen opnemen in de voorwaarden der amfioenpacht op Java,*
de bepaling: dat er in elke amfioenkit een voorraad bybels moet

290 *aanwezig zyn, in verhouding met het vermoedelyk getal bezoekers
van zoodanig gesticht, en dat de pachter zich verbindt geen opium
te verkoopen, zonder dat de kooper een godsdienstig traktaatje
daarby neme.*

e) Te gelasten dat de Javaan door arbeid tot God worde gebracht.

6° *Het geven van ruime bydragen aan de zendelinggenootschappen.*

295 Ik weet wel dat ik dit laatste punt reeds onder nummer één heb op-
gegeven, maar hy herhaalde het, en deze overtolligheid komt my, in het
vuur der rede, zeer verklaarbaar voor.⁷⁶

 Doch, lezer, hebt gy op nummer 5, *e* gelet? Welnu, juist die voorslag
herinnerde my zoo aan de koffiveilingen, en aan de voorgewende on-
vruchtbaarheid van den grond te *Lebak*, dat het u nu niet meer zoo
300 vreemd zal voorkomen, als ik verzeker dat dit punt sedert woensdag
avond geen oogenblik uit myn gedachten geweest is. Dominee Wawe-
laar heeft de berichten der zendingen voorgelezen, niemand kan hem
dus een grondige kennis der zaken betwisten. Welnu, als hy, met die
305 rapporten voor zich, en met het oog op God, beweert dat veel arbeids
gunstig werken zal op de verovering der javaansche zielen voor het
Godsryk, dan mag ik toch wel vaststellen niet zoo geheel bezyden alle
waarheid te spreken, als ik zeg dat er te *Lebak* zeer goed koffi kan ge-
plant worden. En, sterker nog, dat misschien het Opperwezen juist
310 hierom alleen dien grond voor koffikultuur ongeschikt heeft gemaakt,
om door den arbeid die er noodig wezen zal om een anderen grond
daarheen te verleggen, de bevolking van die streek vatbaar te maken
voor de zaligheid.

 Ik hoop toch dat myn boek onder de oogen van den Koning komt,
315 en dat er weldra door grootere veilingen blyken moge hoe nauw de
kennisse Gods in-verband staat met het welbegrepen belang van de ge-
heele burgery! Zie eens hoe de eenvoudige en nederige Wawelaar,
zonder wysheid naar den mensch – de man heeft nooit een voet op de
beurs gezet – maar voorgelicht door het Evangelie dat een lamp op zyn
320 pad is, my, makelaar in koffi, daar op-eenmaal een wenk geeft, die voor
heel Nederland belangryk is niet alleen, maar die my in-staat zal stellen,
als Frits goed oppast – hy heeft redelyk stil gezeten in de kerk – wel-
licht vyf jaren vroeger naar Driebergen te gaan. Ja, arbeid, arbeid, dat
is myn wachtwoord! Arbeid voor den Javaan, dat is myn principe! En
325 myn principes zyn me heilig.

 Is niet het Evangelie 't hoogste goed? Gaat er iets boven de zalig-
heid? Is het dus niet onze plicht, die menschen zalig te maken? En wan-
neer, als hulpmiddel hiertoe, arbeid noodig is – ikzelf heb twintig jaar
de beurs bezocht – mogen we dan den Javaan arbeid weigeren, waar
330 zyn ziel daaraan zoo dringend behoefte heeft om later niet te branden?
Zelfzucht zou het wezen, schandelyke zelfzucht, als we niet alle pogin-

gen aanwendden om die arme verdoolde menschen te behoeden voor
de verschrikkelyke toekomst die dominee Wawelaar zoo welsprekend
geschetst heeft. Er is een juffrouw flauw gevallen toen hy van dat zwart-
335 te kind sprak ... misschien had ze een jongetje dat er wat donker uitzag.
Vrouwen zyn zoo!

En zou ik niet aandringen op arbeid, *ik* die zelf van den morgen tot
den avend aan de zaken denk? Is niet reeds dit boek – dat Stern me zoo
zuur maakt – een bewys hoe goed ik het meen met de welvaart van ons
340 vaderland, en hoe ik daarvoor alles veil heb? En als ik zoo zwaar moet
arbeiden, *ik* die gedoopt ben – in de Amstelkerk – zou men dan van
den Javaan niet mogen vorderen dat hy die zyn zaligheid nog verdienen
moet, de handen uitsteekt?

Als die vereeniging – van nummer 5, *e* meen ik – tot-stand komt,
345 sluit ik me daarby aan. En ik zal ook de Rosemeyers hiertoe trachten
overt halen, omdat de suikerraffinadeurs er ook belang by hebben,
schoon ik niet geloof dat ze zeer zuiver zyn in hun begrippen – de Ro-
semeyers meen ik – want ze houden een roomsche meid.

Hoe het zy, *ik* zal myn plicht doen. Dit heb ik mezelf beloofd, toen
350 ik met Frits van den bidstond naar-huis ging. In myn huis zal de Heere
gediend worden, daarvoor zal *ik* zorgen. En dit met te meer yver, om-
dat ik hoe langer hoe meer inzie hoe wys alles geregeld is, hoe liefderyk
de wegen zyn waarlangs wy worden geleid aan Gods hand, en hoe Hy
ons behouden wil voor het eeuwige en voor het tydelyke leven, want
355 die grond te *Lebak* kan zeer goed geschikt worden gemaakt voor de
koffikultuur.

TIENDE HOOFDSTUK

Hoewel ik, waar 't principes geldt, niemand ontzie, heb ik toch begrepen dat ik met Stern een anderen weg moet inslaan dan met Frits, en daar het te voorzien is dat myn naam – de firma is *Last & Co*, maar ik heet *Droogstoppel: Batavus Droogstoppel* – in aanraking komen zal met
5 een boek waarin zaken voorkomen, die niet strooken met den eerbied dien elk fatsoenlyk man en makelaar zichzelf verschuldigd is, acht ik het myn plicht u meedeelen, hoe ik getracht heb ook dien Stern terugtebrengen op den waren weg.

Ik heb hem niet van den Heer gesproken – omdat hy Luthersch is
10 – maar ik heb gewerkt op zyn gemoed en zyn eer. Ziehier hoe ik dit heb aangelegd, en merk daarby op, hoever men het brengt met menschkunde. Ik had hem hooren zeggen: *auf Ehrenwort*, en vroeg wat hy daarmee bedoelde?

– Wèl, zeide hy, dat ik myn eer verpand voor de waarheid van wat ik zeg.
15

– Dat is zeer veel, hernam ik. Ben je zoo overtuigd, altyd de waarheid te zeggen?

– Ja, verklaarde hy, de waarheid zeg ik altyd. Als de borst me gloeit...

De lezer weet de rest.

– Dat is waarlyk zeer schoon, zei ik, en ik hield me heel onnoozel alsof ik het geloofde.
20

Maar hierin lag juist de fynheid van den strik, dien ik hem spande met het doel om, zonder gevaar te loopen den ouden Stern in handen van Busselinck & Waterman te zien vallen, toch dat jonge kereltjen
25 eens goed op zyn plaats te zetten, en hem te doen gevoelen hoe groot de afstand is tusschen iemand die pas begint – al doet dan ook zyn vader groote zaken – en een makelaar die twintig jaar de beurs bezocht heeft. Het was me namelyk bekend dat hy allerlei tuig van verzen uit het hoofd wist – hy zegt: 'uitwendig' – en daar verzen altyd leugens bevatten, was ik zeker dat ik hem zeer spoedig zou betrappen op onwaarheid. Dit duurde dan ook niet lang. Ik zat in de zykamer, en hy was
30

in de *suite* ... want we hebben een *suite*. Marie was aan 't breien, en hy zou haar wat vertellen. Ik luisterde aandachtig toe, en toen 't uit was, vroeg ik hem of hy 't boek bezat, waarin het ding stond, dat hy daar
35 zoo-even had opgedeund. Hy zei ja, en bracht het my. Het was een deeltje der werken van zekeren Heine. Den volgenden morgen gaf ik hem – aan Stern, meen ik – de onderstaande:

Beschouwingen omtrent de waarheidsliefde van iemand die het volgend prul van Heine vóór zegt aan een jong meisje dat in de suite zit te breien.

40 Auf Flügeln des Gesanges,
Herzliebchen, trag ich dich fort,

Herzliebchen? Marie, jouw *Herzliebchen*? Weten je ouwelui daarvan, en Louise Rosemeyer? Is het braaf, dit te zeggen aan een kind, dat door zoo-iets al zeer ligt ongehoorzaam zou worden aan hare moeder, door
45 zich in het hoofd te halen dat ze mondig is, omdat men haar: *Herzliebchen* noemt? Wat beduidt dat: *voortdragen op je vleugels*? Je hebt geen vleugels, en je gezang ook niet. Probeer 't eens over de Lauriergracht, die niet eens heel breed is. Maar al had je vleugels, mag je dan zulke dingen voorstellen aan een meisje dat haar belydenis nog niet gedaan heeft? En
50 al was 't kind aangenomen, wat beduidt dat aanbod van wegvliegen samen? Foei!

Fort nach den Fluren des Ganges,
Da weiss ich den schönsten Ort;

Ga er dan alleen heen, en huur er een optrek, maar neem niet een
55 meisje mee, dat haar moeder moet helpen in 't huishouden! Maar je meent het ook niet! Vooreerst heb je nooit den Ganges gezien, en kunt dus niet weten of 't daar goed leven is. Wil *ik* je eens zeggen hoe de zaken staan? Het zyn alles leugens, die je alleen dáárom vertelt, omdat je in al dat gevers je tot slaaf maakt van maat en rym. Als de eerste regel
60 geëindigd was op *koek, wyn, kina*, zou je aan Marie gevraagd hebben of ze meeging naar *Broek, Berlyn, China*, en zoo voort. Je ziet dus dat je voorgestelde reisroute niet oprecht gemeend was, en dat alles neerkomt op een laf geklinkklank van woorden zonder slot of zin. Hoe zou 't wezen, als Marie nu eens werkelyk lust kreeg om die malle reis te doen?
65 Ik spreek nu nog niet eens van de ongemakkelyke manier die je voorstelt! Maar zy is, den Hemel zy dank, te verstandig om naar een land te verlangen, waarvan je zegt:

Da liegt ein rothblühender Garten
Im stillen Mondenschein;
70 Die Lotosblumen erwarten
Ihr trautes Schwesterlein;
Die Veilchen kichern und kosen,
Und schau'n nach den Sternen empor;
Heimlich erzählen die Rosen
75 Sich düftende Märchen in 's Ohr.

80 Wat wou je in dien tuin by maneschyn met Marie uitvoeren, Stern?
 Is dat zedelyk, is dat braaf, is dat fatsoenlyk? Wil je dat ik beschaamd
 moet staan, evenals Busselinck & Waterman, met wie geen fatsoenlyk
 handelshuis iets te doen wil hebben, omdat hun dochter weggelopen
 is, en omdat het knoeiers zyn? Wat zou ik moeten antwoorden, als men
 my op de beurs vroeg, waarom myn dochter zoo lang in dien rooien
 85 tuin is gebleven? Want dit begryp je toch, dat niemand me gelooven
 zou, als ik zei dat zy daar wezen moest om een bezoek te brengen aan
 de lotusbloemen die, zooals je zegt, haar al lang gewacht hebben. Even
 zoo zou ieder verstandig mensch my uitlachen, als ik gek genoeg was
 om te zeggen: Marie is daar in dien rooien tuin – waarom *rood*, en niet
geel of *paars*? – om te luisteren naar 't snappen en giechelen van de
 viooltjes, of naar de sprookjes die de rozen elkaar heimelyk in 't oor
 90 blazen. Al *kon* zoo iets waar zyn, wat zou Marie er aan hebben, als het
 toch zoo heimelyk geschiedt, dat zy er niets van verstaat? Maar leugens
 zyn het, flauwe leugens! En leelyk zyn ze ook, want neem eens een pot-
 lood, en teeken een roos met een oor, en zie eens hoe dat er uitziet? En
 wat beduidt het, dat die *Märchen* zoo *düftend* zyn? Wil *ik* je dat eens zeg-
 gen in goed rond hollandsch? Dat wil zeggen dat er een luchtjen is aan
 95 die malle sprookjes ... zóó is het!

100 Da hüpfen herbei, und lauschen
 Die frommen, klugen Gazellen;
 Und in der Ferne rauschen
 Des heiligen Stromes Wellen...
 Da wollen wir niedersinken
 Unter dem Palmenbaum,
 Und Ruhe und Liebe trinken,
 Und träumen seligen Traum.

105 Kan je niet naar *Artis* gaan – je hebt immers aan je vader geschreven
 dat ik lid ben? – zeg, kan je niet in *Artis* terecht, als je dan volstrekt
 vreemde dieren zien wilt? Moeten het juist die gazellen aan den Ganges
 wezen, die toch in 't wild nooit zoo goed zyn waartenemen, als in een
 nette omheining van gekoolteerd yzer? Waarom noem je die dieren
 110 vroom en verstandig? Het laatste laat ik gelden – ze maken althans zul-
 ke zotte verzen niet – maar: *vroom*? Wat beteekent dat! Is 't niet mis-
 bruik maken van een heilige uitdrukking die alleen mag gebruikt wor-
 den voor menschen van 't ware geloof? En dan die heilige stroom? Mag
 je aan Marie dingen vertellen, die haar tot een heidin zouden maken?
 115 Mag je haar doen wankelen in de overtuiging dat er geen ander heilig
 water is, dan dat van den doop, en geen andere heilige rivier dan de
 Jordaan? Is dit niet ondermynen van zedelykheid, deugd, godsdienst,
 christendom en fatsoen?

Denk over dit alles eens na, Stern! Je vader is een achtenswaardig
 huis, en ik ben zeker dat hy 't goedvindt dat ik zoo op je gemoed werk,
 120 en dat hy gaarne zaken doet met iemand die deugd en godsdienst voor-
 staat. Ja, principes zyn me heilig, en ik heb geen schroom om ronduit
 te zeggen wat ik meen. Maak dus geen geheim van wat ik je zeg, schryf
 't gerust aan je vader dat je hier in een soliede familie bent, en dat ik
 je zoo op 't goede wys. En vraag jezelf eens af, wat er van je zou ge-
 125 worden zyn, als je by Busselinck & Waterman waart gekomen? Dáár
 zou je ook zulke verzen opgezegd hebben, en dáár had men niet op je
 gemoed gewerkt, omdat het knoeiers zyn. Schryf dit gerust aan je va-
 der, want als er principes in 't spel zyn, ontzie ik niemand. Dáár zouden
 de meisjes met je meegegaan zyn naar den Ganges, en dan lag je daar
 130 nu misschien onder dien boom in 't natte gras, terwyl je nu, omdat *ik*
 je zoo vaderlyk waarschuwde, hier by ons kunt blyven in een fatsoenlyk
 huis. Schryf dat alles aan je vader, en zeg hem dat je zoo dankbaar bent
 dat je by ons zyt gekomen, en dat ik zoo goed voor je zorg, en dat de
 dochter van Busselinck & Waterman is weggelopen, en groet hem
 135 zeer van my, en schryf dat ik nog $\frac{1}{16}$ procent courtage zal laten vallen
 beneden hun bod, omdat ik geen onderkruipers lyden kan, die een kon-
 kurrent het brood uit den mond stelen door gunstiger voorwaarden.

En doe me toch 't genoeg, in je voorlezingen uit Sjaalman's pak,
 wat meer degelyks te brengen. Ik heb er opgaven gezien van de koffi-
 140 produktie der laatste twintig jaren, uit alle residentien op Java: lees zóó-
 iets eens voor! Zieje, dan kunnen de Rosemeyers, die in suiker doen,
 eens te hooren krygen wat er eigenlyk omgaat in de wereld. En je moet
 ook de meisjes en ons allen niet zoo uitmaken voor kannibalen die wat
 van je hebben opgeslikt ... dit is niet fatsoenlyk, myn beste jongen. Ge-
 145 loof toch iemand die weet wat er in de wereld te koop is! Ik heb je va-
 der reeds bediend voor zyn geboorte – zyn firma, meen ik, neen ... onze
 firma, meen ik: *Last & Co* – vroeger was het *Last & Meyer*, maar de
Meyers zyn er lang uit – je begrypt dus dat ik 't goed met je meen. En
 spoor Frits aan, dat hy wat beter oppast, en leer hem geen verzen ma-
 150 ken, en houd je alsof je het niet zag, als hy gezichten trekt tegen den
 boekhouder, en al zulke dingen meer. Geef hem een goed voorbeeld,
 omdat je zooveel ouder bent, en tracht hem bedaardheid en deftigheid
 inteprenten, want hy moet makelaar worden.

Ik ben je vaderlyke vriend

155 Batavus Droogstoppel.
 (firma: *Last & Co*, makelaars in koffi,
Lauriergracht, N° 37.)

ELFDE HOOFDSTUK

Zoodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blankaart te spreken, dat ik dit hoofdstuk als ‘essentieel’ beschouw, omdat het, naar ik meen, Havelaar beter doet kennen, en hy schynt nu toch eenmaal de held van de historie te zyn.

5 – Tine, wat is dat voor *ketimon*?⁷⁷ Lieve meid, doe nooit plantenzuur by vruchten! Komkommers met zout, ananas met zout, pompelmoes met zout, al wat uit den grond komt, met zout. Azyn by visch en by vleesch ... er staat iets van in Liebig...

10 – Beste Max, vroeg Tine lachend, hoe lang meen je wel dat we hier zyn? Die *ketimon* is van mevrouw Slotering.

En Havelaar had moeite zich te herinneren dat hy pas gister was aangekomen, en dat Tine met den besten wil nog niets had kunnen regelen in keuken of huishouding. Hyzelf was reeds lang te *Rangkas-Betoeng*! Had hy niet den ganschen nacht doorgebracht met lezen in 't archief, 15 en was er niet reeds te veel door zyn ziel gegaan, dat in-verband stond met *Lebak*, dan dat hy zoo terstond weten kon dat hy eerst sedert gisteren dáár was? Tine begreep dit wel: zy begreep hem altyd!

– Ach ja, dat is waar, zeide hy. Maar toch moet je eens wat van Liebig lezen. Verbrugge, heb *hy* veel gelezen van Liebig?

20 – Wie is dat? vroeg Verbrugge.

– Dat is iemand die veel geschreven heeft over 't inleggen van augurken. Ook heeft hy ontdekt hoe men gras in wol verandert ... je begrypt wel?

– Neen, zeiden Verbrugge en Duclari tegelyk.

25 – Wèl, de zaak zelf was toch altyd bekend: stuur een schaap 't land in ... en je zult zien! Maar hy heeft de manier nagespoord, waarop het geschiedt. Andere wyzen zeggen weer dat hy er weinig van weet. Nu is men bezig met zoeken naar middelen om 't heele schaap in de bewerking overteslaan ... o, die geleerden!⁷⁸ Molière wist het wel ... ik houd 30 veel van Molière.⁷⁹ Als je wilt, zullen we samen een leeskursus houden, 's avonds, een paar maal in de week. Tine doet ook mee, als Max naar bed is.

35 Duclari en Verbrugge wilden dit gaarne. Havelaar zei dat hy niet veel boeken had, maar daaronder waren toch Schiller, Göthe, Heine, Vondel, Lamartine, Thiers, Say, Malthus, Scialoja, Smith, Shakespeare, Byron...

Verbrugge zei dat hy geen engelsch las.

40 – Wat drommel, je bent toch over de dertig! Wat heb je dan al dien tyd gedaan? Maar dat moet nogal lastig voor je geweest zyn op Padang, waar zooveel engelsch gesproken wordt. Heb je miss *Mata-api*⁸⁰ gekend?

– Neen, ik ken dien naam niet.

45 – 't Was ook haar naam niet. We noemden haar zoo, in 1843, omdat haar oogen zoo schitterden. Ze zal wel getrouwd zyn ... 't is al zoo lang geleden! Nooit heb ik zoo-iets gezien ... ja toch, te Arles ... dáár moet je eens heen gaan! Dat is 't schoonste wat ik gevonden heb op al myn reizen. Er bestaat niets, dunkt me, wat je zoo klaar de schoonheid in 't afgetrokkene voorstelt, als zichtbaar beeld van het *ware*, van 't *onstoffelykreine*, als een schoone vrouw. Geloof me, gaat eens naar Arles en Nîmes...

50 Duclari, Verbrugge en – ik moet het erkennen! – ook Tine, konden een luiden lach niet onderdrukken by de gedachte zoo op-eens uit den westhoek van Java overtestappen naar Arles of Nîmes in 't zuiden van Frankryk. Havelaar, waarschyntlyk in zyn verbeelding op den toren staande, die door de Saracenen gebouwd is op den omgang van de *arena* te Arles, had zich eenigszins intespannen, voor hy de oorzaak van dien lach begreep, en toen ging hy voort:

60 – Nu ja, ik meen ... als je daar in de buurt komt. Zóó-iets heb ik nooit ergens meer ontmoet. Ik was gewoon aan teleurstellingen by 't zien van alles wat zoo hoog wordt opgehemeld. Ziet eens, by-voorbeeld, de watervallen waarvan men zooveel spreekt en schryft. Wat my betreft, ik heb weinig of niets gevoeld te Tondano, te Maros, te Schafhausen, by den Niagara. Men moet zyn boekjen inzien om daarby de vereischte maat zyner bewondering by de hand te hebben, over 'zóóveel voeten vals' en 'zóóveel kubiek-voeten waters in de minuut' en als die cyfers dan hoog zyn, moet men *bè* zeggen. Ik wil nooit weer watervallen zien, althans niet als ik er een omweg voor moet maken. Die dingen zeggen me niets! Gebouwen spreken me wat luider toe, vooral wanneer 't bladziden uit de geschiedenis zyn. Maar hierby spreekt een gevoel van heel anderen aard! Men roept de vergangenheid op, en laat de schimmen van 't verledene de revue passeeren. Hieronder zyn zeer afschuwelyke, en dus, hoe belangryk dit soms wezen moog, men vindt in zyn gewaarwordingen niet altyd voldoening voor schoonheidsgevoel ... onvermengd althans nooit! En *zonder* de geschiedenis er byteroepen, is er wel veel schoons in sommige gebouwen, maar 't wordt gewoonlyk bedor-

ven door gidsen – van papier, van vleesch en been... 't komt overeen
 uit! – gidsen, die je den indruk wegstelen door hun eentonig: 'deze ka-
 pel is opgericht door den bisschop van Munster in 1423 ... de zuilen zyn
 63 voeten hoog, en rusten op... ik weet niet wat, en het kan me niet
 80 schelen ook. Dat gebabbel is vervelend, want men voelt dat men dan
 juist drie-en-zestig voet bewondering moet gereed hebben, om niet in
 de oogen van sommigen doortegaan voor een Vandaal of *geschäfts*-reizi-
 ger ... dāt is een ras!
 – De Vandalen?
 85 – Neen, die anderen. Nu zou men zeggen, houd dan je gids in den
 zak, als hy gedrukt is, en laat hem buiten staan of zwygen in 't andere
 geval, maar behalve dat men werkelyk tot eenigszins juist oordeelen,
 dikwyls inlichting noodig heeft, zoude men, ook al kon men die inlich-
 ting altyd missen, toch te-vergeefs in eenig gebouw iets zoeken, dat lan-
 90 ger dan een zeer kort oogenblik beantwoordt aan ons verlangen naar
 het schoone, omdat het niet *beweegt*. Dit geldt, geloof ik, ook voor
 beeldhouwwerk en schilderstukken. Natuur is beweging. Groei, hon-
 ger, denken, gevoelen, is beweging... stilstand is de dood! Zonder be-
 weging, geen smart, geen genot, geen aandoening! Beproof eens daar te
 95 zitten zonder u te verroeren, ge zult zien hoe spoedig je een spook-
 achtigen indruk maakt op ieder ander, en zelfs op je eigen verbeelding.
 By 't mooiste *tableau vivant* verlangt men al gauw naar een volgend
 nummer, hoe heerlyk ook de indruk was in 't begin. Daar nu onze
 100 schoonheidszucht niet voldaan is met één blik op iets schoons, maar be-
 hoefte heeft aan een reeks van opvolgende blikken, op de *beweging van*
het schoone, lyden wy aan iets onvolddaans by 't aanschouwen van *die*
 soort van kunstwerken, en daarom beweer ik dat een schoone vrouw
 – mits geen portretschoonheid die stilstaat – het naast komt aan het
 ideaal van 't goddelyke. Hoe groot de behoefte is aan de beweging die
 105 ik bedoel, kan men eenigszins opmaken uit de walging die een danseres
 veroorzaakt, al ware zy Elssler of Taglioni, wanneer ze na een dans op
 haar linkerbeen staat en 't publiek toegrynst.
 – Dit geldt hier niet, zei Verbrugge, want dat is *absoluut* leelyk.
 – Dat vind ik ook. Maar *zy* geeft het toch als schoon, en als *climax*
 110 op al 't vorige, waarin werkelyk veel schoons kan geweest zyn. Ze geeft
 het als de *pointe* van 't epigram, als 't *aux armes!* van de *marseillaise* die
 zy zong met haar voeten, als 't ruischen van de wilgen op het graf der
 zoo-even besprongene liefde. O, misselyk! En dat ook de toeschouwers,
 die gewoonlyk – zooals wy allen, meer of min – hun smaak gronden
 115 op gewoonte en navolging, dāt oogenblik beschouwen als het treffend-
 ste, blykt hieruit dat men juist dān uitberst in toejuiching, alsof men
 wilde te kennen geven: 'al het vorige was ook wel heel mooi, maar *nu*
 kan ik 't waarachtig niet langer uithouden van bewondering!' Je zei dat
 die slot-*pose volstrekt* leelyk was – ik ook! – doch vanwaar komt dit? Het
 120 is omdat de *beweging* ophield, en daarmee de *geschiedenis* die de danseres
 verhaalde. Geloof me, stilstand is de dood!

- Maar, bracht Duclari in 't midden, ge hebt ook de watervallen ver-
worpen als uitdrukking van het schoone. Watervallen *bewegen* toch!
- 125 – Ja, maar ... zonder *geschiedenis*! Ze bewegen, maar komen niet van de
plaats. Ze bewegen zich als een hobbelpaard, minus nog het *va et vient*.
Ze geven geluid, maar spreken niet. Ze roepen: *brroe ... brroe ... brroe*
... en nooit iets anders! Roep jy eens zesduizend jaar, of langer: *brroe*,
brroe ... en zie eens hoe weinigen je voor een onderhoudend mensch zul-
len aanzien.
- 130 – Ik zal de proef niet nemen, zei Duclari, maar ik ben het toch nog
niet met u eens, dat de door u gevorderde beweging zoo volstrekt
noodzakelyk wezen zou. Ik schenk u nu de watervallen, maar een goed
schilderstuk kan toch, dunkt me, veel uitdrukken.
- 135 – Wel zeker, maar slechts voor één oogenblik. Ik zal trachten myn
meening te verklaren door een voorbeeld. Het is van daag 18 Febru-
ari...
- Wel neen, zei Verbrugge, we hebben nog Januari...
- Neen, neen, het is heden de 18de Februari 1587, en je bent opgeslo-
ten in 't kasteel Fotheringhay...⁸¹
- 140 – *Ik?* vroeg Duclari, die meende niet goed verstaan te hebben.
- Ja, gy. Ge verveelt u, en zoekt afleiding. Dáár in dien muur is een
opening, maar zy is te hoog om er doortezien, en dit wil je toch. Ge
zet uw tafel er voor, en daarop een stoel met drie pooten, waarvan één
wat zwak. Je zag eens op de kermis een akrobaat die zeven stoelen op
145 elkaar zette, en zich zelf daarop met het hoofd naar beneden. Eigenlief-
de en verveling dringen u iets dergelyks te doen. Ge beklimt waggelend
dien stoel... bereikt uw oogmerk... slaat een blik door de opening, en
roept: o, god! En je valt! Weet je me nu te zeggen waarom je: o god!
riep, en gevallen bent?
- 150 – Ik denk dat de derde poot van den stoel brak, zei Verbrugge sen-
tentieus.
- Nu ja, die poot brak misschien, maar niet dáárom ben je gevallen.
Die poot is gebroken omdat je gevallen bent. Voor elke andere opening
had je 't een jaar lang op dien stoel uitgehouden, en nu *moest* je vallen,
155 al waren er dertien pooten onder dien stoel geweest, ja, al had je op den
grond gestaan.
- Ik neem er genoeg mee, zei Duclari. Ik zie dat ge u in 't hoofd
hebt gezet, my *coûte que coûte* te laten vallen. Ik lig daar nu zoo lang ik
ben ... maar ik weet waarachtig niet waarom?
- 160 – Wel, dat is toch zeer eenvoudig! Ge zaagt daar een vrouw, gekleed
in 't zwart, die geknield lag voor een blok. En ze boog het hoofd, en
blank als zilver was de hals die afstak by 't zwart fluweel. En daar stond
een man met een groot zwaard, en hy hield het hoog, en zyn blik staar-
de op dien blanken hals, en hy zocht den boog dien zyn zwaard be-
165 schryven zou, om dáár ... dáár, tusschen die wervels heen, te worden
doorgedreven met juistheid en kracht ... en toen viel je, Duclari. Je viel

- omdat je dat alles zag, en dáárom riep je: o god! Volstrekt niet omdat er maar drie pooten aan je stoel waren. En lang nadat je uit Fotheringhay werd verlost – op voorspraak van je neef, denk ik, of omdat het
- 170 de menschen verveelde je daar langer onverplicht den kost te geven, als een kanarievogeltje – lang daarna, ja, tot heden toe, droom je wakend van die vrouw, en in je slaap zelfs schrik je op, en valt met zwaren schok neer op je legerstede, omdat je den arm wilt grypen van den beul. Is dit niet waar?
- 175 – Ik wil 't wel gelooven, maar bepaald zeker kan ik 't waarlyk niet zeggen, omdat ik nooit te Fotheringhay door een gat in den muur heb gezien.
- Goed, goed! Ik ook niet. Maar nu neem ik een schildery die 't ont-
hoofden van Maria Stuart voorstelt. Laat ons aannemen dat de voor-
180 stelling volmaakt is. Daar hangt ze, in vergulden lyst, aan een rood koord als je verkiest... ik weet wat je zeggen wilt, goed! Neen, neen, ge ziet die lyst niet, ge vergeet zelfs dat ge uw rotting hebt afgegeven aan den ingang van de schilderzaal... ge vergeet uw naam, uw kind, het nieuw-model politiemuts, en dus *alles*, om niet te zien een *schildery*, maar
- 185 om werkelyk daarop Maria Stuart te aanschouwen: *geheel juist* als te Fotheringhay. De beul staat er volkomen zóó als hy werkelyk moet ge-
staan hebben, ja, ik wil zóóver gaan dat je den arm uitstrekt om den slag afteweren! Zóó ver dat je roept: 'laat die vrouw leven, misschien betert zy zich!' Je ziet, ik geef je *beau jeu* wat de *uitvoering* van 't schilder-
190 stuk aangaat...
- Ja, maar wat dan verder? Is dan de indruk niet even treffend, als toen ik 'tzelfde in werkelykheid zag te Fotheringhay?
- Neen, volstrekt niet, en wel omdat je niet waart geklommen op een stoel met drie pooten. Je neemt een stoel – met vier pooten ditmaal, en
195 liefst een fauteuil – je gaat voor de schildery zitten, om goed en lang te genieten – we *genieten* nu eenmaal by 't aanschouwen van iets akeligs – en welken indruk meent ge dat zy op je maakt?
- Wèl, schrik, angst, medelyden, ontroering... evenals toen ik door de opening van den muur zag. We hebben gesteld dat de schildery *vol-*
200 *maakt* is, ik moet dus daarvan geheel denzelfden indruk hebben als van de werkelykheid.
- Neen! Binnen twee minuten voel je pyn in je rechterarm, uit sym-
pathie met den beul die zoo lang dat zwaar stuk staal onbewegelyk om-
hoog moet houden.
- 205 – *Sympathie* met den *beul*?
- Ja! *evenlydendheid*, *gelykvoeligheid*, weetje? En tevens met de vrouw die daar zoo lang in ongemakkelyke houding, en waarschyglyk in onaan-
gename stemming, voor dat blok ligt. Je hebt nog altyd medelyden met haar, maar ditmaal niet omdat ze onthoofd moet worden, maar omdat
210 men haar zoo lang laat wachten vóór ze onthoofd wordt, en als je nog iets zeggen of roepen zoudt, in 't eind – gesteld dat je aandrift voelt je

- met de zaak te bemoeien – zou 't niets anders wezen dan: 'sla toch in-godsnaam toe, man, 't mensch wacht er op!' En wanneer je later die schildery weerziet, en *meermalen* weerziet, is zelfs reeds je *eerste* indruk:
- 215 'is die historie nog niet afgeloopen? Staat hy, en ligt zy daar nòg?'
 – Maar wat is er dan voor beweging in de schoonheid der vrouwen te Arles? vroeg Verbrugge.
 – O, dāt is iets anders! Zy spelen een geschiedenis *uit* in haar trekken. Karthago bloeit en bouwt schepen op haar voorhoofd ... hoor den Han-nibals-eed tegen Rome ... daar vlechten zy koorden voor de bo-gen ... daar brandt de stad ...
- 220 – Max, Max, ik geloof waarlyk dat je te Arles je hart verloren hebt, plaagde Tine.
 – Ja, voor een oogenblik ... maar ik vond het terug: dat zult ge hoo-ren. Verbeeldt u ... ik zeg niet, daar heb ik een vrouw gezien, die zóó of zóó schoon was, neen: allen waren zy schoon, en 't was dus een onmo-gelykheid daar *pour tout de bon* verliefd te worden, omdat elke volgende weer de vorige uit je bewondering verdrong, en ik dacht daarby waar-lyk aan Caligula of Tiberius – van wien vertellen ze 't fabeltje? – die 't
- 230 heele menschelyk geslacht maar één hoofd toewenschte. Zóó namelyk kwam onwillekeurig de wensch in my op, dat de vrouwen te Arles ...
 – Maar één hoofd hadden samen?
 – Ja ...
 – Om 't afteslaan?
 235 – Wel neen! Om ... het te kussen op 't voorhoofd, wilde ik zeggen, maar dat is het niet! Neen, om er op te staren, en er van te droomen, en om ... *goed te zyn*!
- Duclari en Verbrugge vonden waarschyglyk dit slot weer byzonder vreemd. Maar Max bemerkte hun verrassing niet, en ging voort:
- 240 – Want zóó edel waren de trekken, dat men iets als schaamte voelde, slechts een mensch te wezen, en niet een vonk ... een straal – neen, dat waar stof! – een gedachte! Maar ... dan zat daar op-eens een broer of een vader naast die vrouwen, en ... godbewaarme, ik heb er een gezien die haar neus snoot!
- 245 – Ik wist wel dat je er weer een zwarten streep over halen zou, zei Tine verdrietig.
 – Kan *ik* 't helpen? *Ik* had ze liever dood zien vallen! Mag zulk een meisje zich profaneeren?
 – Maar, mynheer Havelaar, vroeg Verbrugge, als ze nu eens verkou-wen is?
- 250 – Wèl, ze *moest* niet verkouwen zyn met zulk een neus!
 – Ja, maar ...
- Alsof 't booze spel sprak, op-eens moest Tine niezen, en ... voor ze er aan dacht, had ze haar neus gesnoten!

255 – Beste Max, wil je er niet boos om worden? vroeg ze met teruggehouden lach.

Hy antwoordde niet. En, hoe gek het schynt of is ... ja, hy *was* er boos om! En, wat óók vreemd klinkt, Tine was bly dat hy boos was, en van *haar* vergde meer te zyn dan de Phoceesche vrouwen te Arles,⁸² al was
260 't dan ook niet omdat ze reden had grootsch op haar neus te wezen.

Als Duclari nog meende dat Havelaar 'gek' was, had men 't hem niet ten-kwade kunnen duiden wanneer hy zich in deze meening versterkt voelde, by 't bemerken der korte verstoordheid die er, na en om dat neussnuiten, op Havelaars gelaat te lezen was. Maar deze was teruggekeerd van Karthago, en hy las – met de snelheid waarmee hy lezen
265 *kon*, als hy niet te ver van-huis was met zyn geest – op de gezichten van zyn gasten, dat zy de twee volgende stellingen opwierpen:

1° *Wie niet wil dat zyn vrouw haar neus snuit, is een gek.*

2° *Wie gelooft dat een in schoone lynen geteekende neus niet mag gesnoten worden, doet verkeerd dit geloof toetepassen op mevrouw Havelaar, wier
270 neus een beetje en pomme de terre is.*

De eerste stelling liet Havelaar rusten, maar ... de tweedel!

– O, riep hy, alsof hy te antwoorden had, schoon zyn gasten te beleefd waren geweest hun stellingen uittespreken, dāt zal ik u verklaren.
275 Tine is...

– Beste Max! zeide zy smekend.

Dit beteekende: 'vertel toch niet aan die heeren waarom ik in uw schatting verheven moest zyn boven verkoudheid!'

Havelaar scheen te verstaan wat Tine meende, want hy antwoordde:

280 – Goed, kind! Maar weet je wel, heeren, dat men zich dikwyls bedriegt in 't beoordeelen der aanspraken van sommige menschen op stofelyke onvolkomenheid?

Ik ben zeker dat de gasten nooit van die aanspraken gehoord hadden.

– Ik heb op Sumatra een meisje gekend, ging hy voort, de dochter van een *datoe*⁸³ ... welnu, ik houd het er voor dat zy op die onvolkomenheid geen recht had. En toch heb ik haar in 't water zien vallen by een schipbreuk ... evenals een ander. Ik, een mensch, heb haar moeten helpen om aan land te komen.
285

– Maar ... had ze dan moeten vliegen als een meeuw?

290 – Wel zeker, of ... neen, ze had geen lichaam moeten hebben. Wilt ge dat ik u vertel hoe ik kennis met haar maakte? 't Was in '42. Ik was kontroleur van Natal ... ben je daar geweest, Verbrugge?

– Ja.

– Welnu, dan weet je dat er peperkultuur in 't Natalsche is. De peper-

295 tuinen liggen te *Taloh-Baleh*, benoorden Natal, aan de kust. Ik moest ze inspekteren, en daar ik geen verstand van peper had, nam ik in de *prahoe*⁸⁴ een *datoe* mee, die er meer van wist. Zyn dochttertje, toen een kind van dertien jaren, ging mee. We zeilden langs de kust, en verveelden ons...

300 – En toen hebt ge schipbreuk geleden?

– Wel neen, 't was mooi weer, al te mooi. De schipbreuk waarop je doelt, viel veel later voor. Anders zou ik me niet verveeld hebben. Zoo zeilden we langs de kust, en 't was stikheet. Zoo'n prauw biedt weinig gelegenheid tot afleiding, en daarby was ik juist in een verdrietige stemming, waartoe veel oorzaken het hare bydroegen. Ik had, *primo*, een ongelukkige liefde, ten-tweede, een... ongelukkige liefde, ten-derde... nu ja, nòg iets van dien aard, enz. Och, dat hoort er zoo by. Maar bovendien bevond ik my in een statie tusschen twee aanvallen van eierzucht. Ik had me koning gemaakt, en was weer onttroond. Ik was op een toren geklommen, en weer op den grond gevallen... ik zal nu maar overslaan hoe dat kwam! Genoeg, ik zat daar in die prauw met een zuur gezicht en slecht humeur, en was, wat de Duitschers noemen: *ungeniessbar*. Ik vond onder anderen dat het niet te-pas kwam my pepertuinen te laten inspekteren, en dat ik lang had moeten aangesteld zyn tot gouverneur van een zonnestelsel. Hierby kwam het me voor als zedelyke moord, een geest als den mynen in één prauw te zetten met dien dommen *datoe* en zyn kind.

Ik moet je zeggen, dat ik anders de maleische Hoofden wèl lyden mocht, en goed met hen overweg kon. Zelfs bezitten zy veel dat my hen doet voortrekken boven de javaansche Grooten. Ja, ik weet wel, Verbrugge, dat je dit niet met my eens bent, er zyn slechts weinigen die 't me toestemmen... maar dit laat ik nu dáár.⁸⁵

Als ik dat reisjen op een anderen dag gedaan had – met wat minder muizenesten in 't hoofd, meen ik – zou ik waarschyglyk terstond met dien *datoe* in gesprek zyn gekomen, en misschien had ik gevonden dat hy myn omgang wel waard was. Wellicht had ik dan ook het meisje aan 't spreken gebracht, en dit had my misschien onderhouden en vermaakt, want een kind heeft meestal iets oorspronkelyks... schoon ik erkennen moet dat ikzelf toen nog te veel kind was, om belang te stellen in oorspronkelykheid. Thans is dit anders. Nu zie ik in elk meisje van dertien jaren een manuskript waarin nog weinig of niets is doorgestreken. Men verrast den auteur *en négligé*, en dit is dikwyls aardig.

Het kind reeg kralen aan een snoer, en scheen al haar aandacht daarby noodig te hebben. Drie rooden, één zwarte... drie rooden, één zwarte: 't was mooi!

Ze heette *Si Oepi Keteb*. Dit beduidt op Sumatra zooveel als: *kleine freule*... ja, Verbrugge, jy weet het wel, maar Duclari heeft altyd op Java

gediend.⁸⁶ Ze heette *Si Oepi Keteh*, maar in myn gedachten noemde ik
haar ‘stumpert’ of zoo-iets, omdat ik naar myn schatting zoo hemel-
340 hoog boven haar verheven was.

’t Werd middag ... avond byna, en de kralen werden opgeborgen. Het
land schoof langzaam naast ons weg, en kleiner en kleiner werd de
Ophir rechts achter ons.⁸⁷ Links in ’t westen boven de wyde, wyde zee,
die geen grens heeft tot waar Madagaskar ligt, en Afrika daar achter,
345 zakte de zon, en liet haar stralen in gedurig stomper buiging kiskas-
sen⁸⁸ over de golven, en zy zocht verkoeling in de zee. Hoe drommel
was ook weer dat ding?

– Wat voor ding ... de zon?

– Ach, neen ... ik maakte verzen in die dagen! O, verrukkelyk! Hoor
350 eens:

Ge vraagt waarom toch de Oceaan
Die Natals ree bespoelt,
Schoon elders minzaam en gedwee,
Ontstuimig slechts op Natals ree,
355 Gedurig kookt en woelt?

Ge vraagt, en de arme visschersknaap
Heeft nauw uw vraag verstaan,
Of wenkend met het donker oog,
Wyst hy u aan d’onmeetbren boog
360 Het verre Westen aan.

Hy wendt den blik van ’t donker oog
En staart naar ’t Westen heen,
En toont u, daar ge rondsom ziet,
Slechts water, water, in ’t verschiet,
365 En zee, en zee alleen!

En dáárom schuurt hier de Oceaan
Zoo fel het oeverzand:
’t Is zee slechts, waar ge rondsom ziet,
En water, water, anders niet,
370 Tot Madagaskars strand!

En menig offer werd gebracht
Ten zoen voor d’Oceaan!
En menig kreet, in ’t nat gesmoord,
Door vrouw, noch kind, noch maag gehoord,
375 Werd slechts door God verstaan!

En menig hand voor ’t laatst gestrekt
Rees opwaarts uit het meer,
En voelde en greep en plaste in ’t rond,
En zocht of ze ergens steunsel vond,
380 En zonk voor eeuwig neer!

En ...

– En ... en ... *ik weet de rest niet meer*.
 – Die is weertevinden door er om te schryven aan Krygsman, uw
 klerk te Natal. Hy heeft het, zei Verbrugge.
 385 – Hoe komt *hy* daaraan? vroeg Max.
 – Misschien uit uw papiermand. Maar zeker is 't, dāt hy het heeft!
 Volgt er niet de legende van de eerste zonde, die 't eiland zinken deed
 waardoor vroeger de reede van Natal werd beschermd? De geschiedenis
 van *Djiwa* met de twee broeders?
 390 – Ja, dāt is waar. Die legende ... was geen legende. Het was een para-
 bel die ik maakte, en die misschien over een paar eeuwen legende wor-
 den zal als Krygsman dat ding wat veel opdeunt. Zóó begonnen alle
 mythologien. *Djiwa* is: *ziel*, zooals je weet, *ziel*, *geest* of zoo-iets. Ik
 maakte er een vrouw van, de onmisbare, ondeugende Eva...
 395 – Wel, Max, waar blyft onze kleine freule met haar kraaltjes? vroeg
 Tine.
 – De kralen waren opgeborgen. Het was zes uur, en daar onder de
 evennachtslyn – *Natal* ligt op weinige minuten noord: als ik over-land
 naar *Ayer-Bangie* ging, stapte ik te-paard over de linie heen, of na-
 400 genoeg ... 't was om er over te struikelen, waarachtig! – dáár was zes
 uur 't sein tot avendgedachten. Nu vind ik dat een mensch 's avends
 altyd iets beter is, of minder ondeugend liever, dan 's morgens, en dit
 is natuurlyk. 's Morgens houdt men zich te-zamen – ik weet wel dat dit
 een *germanismus* is, maar hoe moet ik het zeggen in 't *hollandsch*? – men
 405 is ... deurwaarder of kontroleur, of ... neen, dit is genoeg! Een deurwaar-
 der *hält sich zusammen* om dien dag eens terdeeg zyn plicht te doen
 ... god, welk een plicht! Hoe moet dat *zusammen gehalten* hart er uitzien!
 Een kontroleur – ik zeg dit niet voor u, Verbrugge! – een kontroleur
 wryft zich de oogen uit, en ziet er tegen op den nieuwen adsistent-resi-
 410 dent te ontmoeten, die een bespottelyk overwicht wil aannemen op een
 paar jaren diensttyd meer, en van wien hy zooveel zonderlings gehoord
 heeft ... op Sumatra. Of hy moet dien dag velden opmeten, en staat in
 dubio tusschen zyn eerlykheid – jy weet dit zoo niet, Duclari, omdat je
 militair bent, maar er zyn werkelyk eerlyke kontroleurs! – dan staat hy
 415 te waggelen tusschen die eerlykheid en de vrees dat *Radben Dhemang* zóó
 of zóó hem den schimmel zal terugvragen, die zoo goed *telt*. Of wel,
 hy moet dien dag kordaat *ja* of *neen* zeggen in antwoord op missive
 nummer zóóveel. Kortom, 's morgens by 't ontwaken valt je de wereld
 op 't hart, en dat is zwaar voor een hart, al is het sterk. Maar 's avends
 420 heeft men een pauze. Er liggen tien volle uren tusschen nu en 't oogen-
 blik dat men zyn rok weerziet. Tien uren: zes-en-dertig-duizend sekon-
 den om mensch te zyn! Dit lacht ieder toe. Dit is 't oogenblik waarop
 ik hoop te sterven, om ginder aantekomen met een inofficieel gezicht.
 Dit is 't oogenblik waarop je vrouw iets weervindt in je gelaat, van wat
 425 haar *ving* toen ze je dien zakdoek behouden liet met een gekroonde *E*
 op de punt...

- En toen ze nog 't recht niet had, verkouwen te wezen, zei Tine.
 – Ach, plaag me niet! Ik wil maar zeggen dat men 's avends *gemüthlicher* is.
- 430 Toen alzo de zon langzamerhand verdween, ging Havelaar voort, werd ik een beter mensch. En als eerste blyk van die beterschap moge gelden, dat ik tot de kleine freule zei:
- ‘Het zal nu gauw wat koeler worden.’
 ‘Ja, *toewan!*’ antwoordde zy.
- 435 Maar ik boog myn hoogheid nog dieper tot die ‘stumpert’ neer, en ving een gesprek met haar aan. Myn verdienste was te grooter omdat zy heel weinig antwoordde. Ik had gelyk in al wat ik zei... dat ook al vervelend wordt, al is men nòg zoo verwaand.
- ‘Zou je graag een volgenden keer weer meegaan naar *Taloh-Baleh?*’ vroeg ik.
 440 ‘Zoo als *toewan kommandeur*⁸⁹ beveelt.’
 ‘Neen, ik vraag *u* of *gy* zoo’n reisjen aangenaam vindt?’
 ‘Als myn vader het verkiest,’ antwoordde zy.
- Zegt eens, heeren, was 't niet om dol te worden? Welnu, ik werd niet
 445 dol. De zon was onder, en ik voelde my *gemüthlich* genoeg om nòg niet afgeschrikt te worden door zóóveel domheid. Of liever, ik geloof dat ik begon vermaak te scheppen in 't hooren van myn stem – er zyn weinigen onder ons, die niet gaarne luisteren naar zichzelf – maar na myn *mutisme* van den heelen dag, meende ik, nu ik eindelyk aan 't spreken
 450 geraakt was, iets beters te verdienen dan de al te onnoozele antwoorden van *Si Oepi Keteh*.
- Ik zal haar een sprookje vertellen, dacht ik, dan hoor ikzelf het met-
 een, en ik heb niet noodig dat ze my antwoordt. Nu weet ge dat, even
 als by het lossen van een schip de laatst ingeladen *krandjang* suiker⁹⁰ 't
 455 eerst weer voor den dag komt, ook wy gewoonlyk die gedachte of die vertelling 't eerst lossen, die 't laatst is ingeladen. In het *Tydschrift van Nederlandsch Indie* had ik kort tevoren een verhaal gelezen van Jeronimus: *de Japansche Steenhouwer*...
- Hoort eens, die Jeronimus heeft lieve dingen geschreven! Hebt ge
 460 zyn *Vendutie in een sterfhuis* gelezen? En zyn: *Graven?* En, vooral: de *Pe-datti?*⁹¹ Ik zal 't u geven.
- Ik dan had pas *de Japansche Steenhouwer* gelezen. Ach, nu herinner ik
 my op-eenmaal hoe ik zoo-even verdwaald ben geraakt in dat liedje,
 waarin ik 't ‘donker oog’ van dien visschersknaap tot scheelwordens
 465 toe ‘rond-om laat dwalen’ in één richting... heel gek! Dat was een aaneenschakeling van denkbelden. Myn verstoordheid van dien dag stond in verband met het gevaarlyke der Natalsche ree... je weet, Verbrugge,

470 dat geen oorlogschip die reede mag aandoen, vooral niet in Juli... ja, Duclari, de westmousson is daar in Juli 't sterkst, juist andersom dan hier.⁹² Welnu, 't gevaarlyke van die reede schakelde zich vast aan myn gekrenkte eersucht, en die eersucht hangt weer samen met dat liedjen over *Djiwa*. Ik had den resident herhaaldelyk voorgesteld te *Natal* een zeewering te maken, of althans een kunsthaven in de monding van de rivier, met het doel om handel te brengen in de Afdeeling *Natal*, die
 475 de zoo belangryke Battahlanden met de zee verbindt. Anderhalf miljoen menschen in 't binnenland wisten geen weg met hun produkt, omdat de Natalsche ree – en terecht! – in zulk een slecht blaadje stond. Welnu, die voorstellen waren door den resident niet goedgekeurd, of althans hy beweerde dat de Regeering ze niet zou goedkeuren, en je
 480 weet dat behoorlyke residenten nooit iets voorstellen, dan wat ze vooruit kunnen berekenen dat aan 't Gouvernement bevalen zal. Het maken van een haven te *Natal* streed in principe tegen 't stelsel van afsluiting, en wel verre van schepen daarheen te lokken, was 't zelfs verboden – tenzy in geval van *force majeure* – raschepen op de reede *toetelaten*. Als
 485 er nu toch een schip kwam – 't waren meestal Amerikaansche walvischvangers, of Franschen die peper hadden geladen in de onafhankelyke rykjes op den noordhoek⁹³ – liet ik my altyd door den kapitein een brief schryven, waarin hy verlof vroeg om drinkwater intemen. De verstoordheid over 't mislukken myner pogingen om iets ten-voordeele van *Natal* te bewerken, of liever de gekrenkte ydelheid... was 't niet
 490 hard voor me, nog zoo weinig te beteekenen dat ik niet eens een haven kon laten maken waar ik wilde? Nu, dit alles, in verband met myn kandidatuur voor 't regelen van een zonnestelsel, had me dien dag zoo onbeminnellyk gemaakt. Toen ik door 't ondergaan der zon eenigszins genas – want ontevredenheid is een ziekte – bracht juist die ziekte my den
 495 *Japanschen Steenhouwer* voor den geest, en misschien dacht ik alleen dáárom die geschiedenis overluid, om, mezelf wysmakende dat ik het deed uit welwillendheid voor dat kind, ter-sluik den laatsten druppel intemen van het drankje dat ik voelde noodig te hebben. Maar zy, dat kind,
 500 genas me – voor een dag of wat althans – beter dan myn vertelling, die ongeveer aldus moet geluid hebben:

'Oepi, er was een man die steenen hieuw uit de rots. Zyn arbeid was zeer zwaar, en hy arbeidde veel, doch zyn loon was gering, en tevreden was hy niet.

505 Hy zuchtte omdat zyn arbeid zwaar was. En hy riep: och, dat ik ryk ware, om te rusten op een *baleh-baleh* met *klamboe* van roode zyde.⁹⁴

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

510 En hy wàs ryk. En hy rustte op een *baleh-baleh*, en de *klamboe* was van roode zyde.

En de koning des lands toog voorby, met ruiters voor zyn wagen.

En ook achter den wagen waren ruiters, en men hield den gouden *pajong*⁹⁵ boven het hoofd van den koning.

En toen de ryke man dit zag, verdroot het hem dat er geen gouden
515 *pajong* werd gehouden boven zyn hoofd. En tevreden was hy niet.
Hy zuchtte, en riep: ik wenschte koning te zyn.
En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wàs koning. En voor zyn wagen reden vele ruiters, en ook waren er ruiters achter zyn wagen, en boven zyn hoofd hield men den
520 gouden *pajong*.
En de zon scheen met heete stralen, en verbrandde het aardryk, zoodat de grasscheut dor werd.

En de koning klaagde dat de zon hem schroeide in het gelaat, en
525 macht had boven hem. En tevreden was hy niet.
Hy zuchtte, en riep: ik wenschte de zon te zyn.
En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wàs de zon. En hy zond zyn stralen naar boven, en naar beneden, naar de rechterzyde en naar de linkerzyde, en alom.

En hy verschroeide den grasscheut op het aardryk, en het gelaat der vorsten die op de aarde waren.

En een wolk stelde zich tusschen de aarde en hem, en de stralen van de zon stuitten daarop terug.

535 En hy werd toornig dat zyner macht weerstaan werd, en hy klaagde dat die wolk machtig was boven hem. En tevreden was hy niet.
Hy wilde de wolk zyn, die zoo machtig was.
En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

540 En hy werd een wolk, en plaatste zich tusschen de zon en de aarde, en ving de stralen op, zoodat het gras groen werd.

En de wolk regende in groote druppen op het aardryk, en deed de rivieren zwellen, en *banjirs* voerden de kudden weg.

En hy verwoestte door veel waters het veld.

545 En hy viel neer op een rots, die niet week. En hy klaterde in groote stroomen, maar de rots week niet.

En hy werd toornig omdat de rots niet wyken wilde, en omdat de sterkte van zyn stroomen ydel was. En tevreden was hy niet.

Hy riep: aan die rots is macht gegeven boven my. Ik wenschte die
550 rots te zyn.
En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wèrd rots, en bewoog niet als de zon scheen, en niet als het regende.

555 En daar kwam een man met houweel, en met puntigen bytel, en met zwaren hamer, die steenen hieuw uit de rots.

En de rots zeide: wat is dit, dat die man macht heeft boven my, en steenen houwt uit myn schoot? En tevreden was hy niet.

Hy riep: ik ben zwakker dan deze ... ik wenschte die man te zyn.

560 En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy was een steenhouwer. En hy hieuw steenen uit de rots, met zwaren arbeid, en hy arbeidde zeer zwaar voor weinig loons, en hy was tevreden.'

565 – Heel aardig, riep Duclari, maar nu zyt ge ons nog 't bewys schuldig dat die kleine *Oepi* imponderabel had moeten wezen.

– Neen, ik heb u dat bewys niet beloofd! Ik heb alleen willen vertellen hoe ik kennis met haar maakte. Toen myn verhaaltjen uit was, vroeg ik:

570 'En jy, *Oepi*, wat zou jy kiezen, als een engel uit den hemel je kwam vragen wat je begeerde?'

'Voorzeker, mynheer, ik zou hem bidden my meetenemen naar den hemel.'

575 – Is dat niet beeldig? vroeg Tine aan haar gasten, die 't misschien heel gek vonden...

Havelaar stond op, en vaagde iets weg van het voorhoofd.

TWAALFDE HOOFDSTUK

– Beste Max, zei Tine, ons dessert is zoo schraal. Zou je niet... je weet wel... Madame Geoffrin?⁹⁶

– Nog wat vertellen, in plaats van gebak? Wat drommel, ik ben heesch. De beurt is aan Verbrugge.

5 – Ja, m'nheer Verbrugge! Lost u Max wat af, verzocht mevrouw Havelaar.

Verbrugge bedacht zich even, en begon:

– Er was eens een man, die een kalkoen stal...

10 – O, deugniet, riep Havelaar, dat heb je van *Padang*! En hoe is 't verder?

– 't Is uit. Wie kent het slot van die historie?

– Wèl, *ik*! Ik heb hem opgegeten, samen met... iemand. Weet je waarom ik te *Padang* gesuspendeerd was?

15 – Men zei dat er een deficit was in uw kas te *Natal*, hernam Verbrugge.

– Dit was niet geheel onwaar, doch *waar* was 't ook niet. Ik was te *Natal* door allerlei oorzaken heel slordig geweest in myn geldelyke verantwoording, waarop inderdaad veel aanmerkingen te maken waren. Maar dit viel in die dagen zoo dikwyls voor! De omstandigheden in de
20 Noord van Sumatra waren kort na 't innemen van *Baroes*, *Tapoes* en *Singkel* zóó verward, alles was zóó onrustig, dat men het een jong mensch, die liever te-paard zat dan dat hy geld telde of kasboeken byhield, niet kwalyk nemen kon dat alles niet zoo ordelyk en geregeld ging als men zou kunnen vorderen van een amsterdamschen boekhouder die niet anders te doen heeft. De Battahlanden waren in roering, en je weet, Verbrugge, hoe altyd alles wat in de Battahs gebeurt, terugwerkt op 't Natalsche. Ik sliep 's nachts geheel gekleed om spoedig byde-hand te zyn, wat dan ook dikwyls noodig was. Daarby heeft het ge-
25 vaar – eenigen tyd voor myn komst was er een komplot ontdekt, om myn voorganger te vermoorden en opstand te maken – het gevaar heeft iets aantrekkelyks, vooral wanneer men slechts twee-en-twintig jaren oud is. Dit aantrekkelyke maakt dan iemand wel eens ongeschikt voor bureauwerk of voor de styve nauwkeurigheid die noodig is tot goed
30

- beheer van geldzaken. Bovendien, ik had allerlei gekheden in 't hoofd...
- 35 – *Traoessa!*⁹⁷ riep mevrouw Havelaar een bediende toe.
 – Wât hoeft niet?
 – Ik had gezegd nog iets gereed te maken in de keuken ... een omelet of zoo-iets.
- 40 – Ah! En dat hoeft niet meer nu ik van myn gekheden begin? Je bent ondeugend, Tine! 't Is my wel, maar die heeren hebben ook een stem. Verbrugge, wat kies je, je aandeel in de omelet of de historie?
 – Dat is een moeielyke positie voor een beleefd mensch, zei Verbrugge.
- 45 – En ook ik zou liever niet kiezen, voegde Duclari er by, want het is hier te doen om een uitspraak tusschen m'nheer en mevrouw, en: *entre l'écorce et le bois, il ne faut pas mettre le doigt*.
 – Ik zal u helpen, heeren, de omelet is ...
 – Mevrouw, zei de zeer beleefde Duclari, de omelet zal toch wel zoo-veel waard zyn als ...
- 50 – Als de historie? Zeker *als* ze wat waard was! Doch er is een bezwaar ...
 – Ik wed dat er nog geen suiker in huis is, riep Verbrugge. Och, laat toch by my halen wat ge noodig hebt!
 – Suiker is er ... van mevrouw Slotering. Neen, daaraan hapert het niet. Als de omelet overigens goed was, zou dat geen bezwaar zyn, maar ...
- 55 – Hoe dan, mevrouw, is ze in 't vuur gevallen?
 – Ik wou dat het waar was! Neen, ze kan niet in 't vuur vallen. Ze is ...
- 60 – Maar, Tine, riep Havelaar, wat is ze dan toch?
 – Ze is imponderabel, Max, als je vrouwen te Arles ... wezen moesten! Ik heb geen omelet ... ik heb niets meer!
 – Dan in 's hemelsnaam de historie! zuchtte Duclari met koddige wanhoop.
- 65 – Maar koffi hebben we, riep Tine.
 – Goed! Koffidrinken in de voorgalery, en laat ons mevrouw Slotering met de meisjes daarby roepen, zei Havelaar, waarop 't kleine gezelschap naar buiten toog.
- 70 – Ik gis dat ze bedanken zal, Max! Je weet dat ze ook liever niet met ons eet, en ik kan haar geen ongelyk geven.
 – Ze zal gehoord hebben dat ik histories vertel, zei Havelaar, en dat heeft haar afgeschrikt.
- 75 – Wel neen, Max, dat zou haar niet deren: ze verstaat geen hollandsch. Neen, ze heeft my gezegd dat ze haar eigen huishouding wil blyven voeren, en dit begryp ik heel goed. Weet je nog hoe je myn naam vertaald hebt?
 – *E. H. V. W: eigen haard veel waard*.
 – Daarom! Ze heeft groot gelyk. Bovendien, ze komt me wat men-

schenschuw voor. Verbeeld je dat zy alle vreemden die 't erf betreden,
80 laat weggagen door de oppassers...

– Ik verzoek om de historie of de omelet, zei Duclari.
– Ik ook! riep Verbrugge. Uitvluchten worden niet aangenomen. We hebben aanspraak op een volledig maal, en daarom eisch ik de geschiedenis van den kalkoen.

85 – Die heb ik je reeds gegeven, zei Havelaar. Ik had het beest gestolen van den generaal Vandamme, en heb 't opgegeten ... met iemand.
– Voor die 'iemand' ten-hemel voer, zei Tine schalk.
– Neen, dat is tricheeren: riep Duclari. We moeten weten waarom ge dien kalkoen ... weggenomen hebt.

90 – Wèl, omdat ik gebrek leed, en dat was de schuld van den generaal Vandamme die me gesuspendeerd had.
– Als ik er niet meer van te weten kryg, breng ik een volgenden keer zelf een omelet mee, klaagde Verbrugge.
– Geloof me, er stak niets meer achter dan dāt. Hy had zeer véél kalkoenen, en ik had niets. Men dreef die dieren voorby myn deur ... ik nam er een, en zei tot den man die zich verbeeldde er op te passen: 'zeg den generaal dat ik, Max Havelaar, dezen kalkoen neem omdat ik eten wil.'

95 – En dan dat epigram?
– Heeft Verbrugge je daarvan gesproken?
– Ja.
– Dat had niets met den kalkoen uittestaan. Ik maakte dat ding omdat hy zooveel ambtenaren suspendeerde. Er waren er op *Padang* zeker zeven of acht die hy met meer of min rechtvaardigheid in hun ambten geschorst had, en velen onder hen verdienden 't veel minder dan ik. De

105 adsistent-resident van *Padang* zelf was gesuspendeerd, en wel om een reden die, naar ik geloof, een geheel andere was dan de in het besluit opgegevene. Ik wil u dat wel vertellen, schoon ik niet verzekeren kan dat ik alles juist weet, en alleen overzeg wat men in de *chinesche kerk*⁹⁸ te *Padang* voor waar hield, en wat dan ook – vooral met het oog op de bekende eigenschappen van den generaal – waar *kan* geweest zyn.

110 Hy had, moet ge weten, zyn vrouw getrouwd om een weddingschap te winnen, en daarmee een anker wyn. Hy ging dus dikwyls 's avends uit, om ... overal rondteloopen. De surnumerair Valkenaar moet eens in een straatje naby 't meisjes-weeshuis zyn inkognito zóó stipt geëerbiedigd hebben, dat hy hem een pak slaag heeft gegeven even als een *gewonen* straatschender. Niet ver van daar woonde *Miss X*. Er liep een gerucht dat die *Miss* 't leven zou gegeven hebben aan een kindje, dat ... verdwenen was. De adsistent-resident was als hoofd der politie verplicht, en ook inderdaad van plan, zich met die zaak te bemoeien, en schynt van dit voornemen iets gezegd te hebben op een whistparty by den generaal. Doch zie, den volgenden dag ontvangt hy den last zich

115

120

naar zekere Afdeeling te begeven, welker gezagvoerende kontroleur wegens ware of veronderstelde oneerlykheid geschorst was in zyn be-
 125 heer, om *in loco* zekere zaken te onderzoeken en daarvan ‘te dienen van bericht’. Wèl was de adsistent-resident verwonderd dat hem iets werd opgedragen dat zyn Afdeeling in ’t geheel niet aanging, doch daar hy strikt genomen deze opdracht kon beschouwen als een vereerende onderscheiding, en dewyl hy met den generaal op zeer vriendschappelyken
 130 voet stond zoodat hy geen oorzaak had aan een valstrik te denken, berustte hy in deze zending, en begaf zich naar ... ik wil vergeten hebben waarheen, om te doen wat hem bevolen was. Na eenigen tyd keert hy terug, en biedt een verslag aan dat niet ongunstig luidde voor dien kontroleur. Doch ziet, er was gedurende dien tyd op *Padang* door ’t publiek – dat is: door niemand en iedereen – ontdekt dat die ambtenaar slechts gesuspendeerd was om een gelegenheid te scheppen den adsistent-resident van de plaats te verwyderen, ten-einde zyn voorgenomen onderzoek naar de verdwyning van dat kind te voorkomen, of althans te verschuiven tot een tydstip dat die zaak moeielyker zou optehelderen zyn.
 140 Ik herhaal nu dat ik niet weet of dit waar was, doch naar de kennis die ikzelf later van den generaal Vandamme opdeed, komt deze lezing van ’t geval my geloofbaar voor. Op *Padang* was er niemand die hem niet – wat het peil aangaat, waartoe zyn zedelykheid was afgedaald – tot zoo-iets in-staat keurde. De meesten kenden hem slechts één goede hoedanigheid toe, die van onverschrokkenheid in ’t gevaar, en indien ik, die hem in gevaar gezien heb, van meening ware dat hy *après tout* een dapper man was, zou dit alleen my bewegen u deze geschiedenis niet te vertellen. ’t Is waar, hy had op Sumatra veel laten ‘sabreeren’ doch wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had,⁹⁹ voelde neiging om
 150 wat aftedingen op zyn dapperheid, en, hoe vreemd het schyne, ik geloof dat hy zyn krygsmansroem grootendeels te danken had aan de zucht tot tegenstelling, die ons allen min of meer bezielt. Men zegt gaarne: ’t is waar dat Peter of Paul *dit, dit* of *dit* is, maar ... *dàt* is hy, *dàt* moet men hem laten! En nooit kan men zoo zeker zyn geprezen te worden, dan wanneer men een zeer in ’t oog vallend gebrek heeft. Jy, Verbrugge, bent alle dagen dronken...
 155 – Ik? vroeg Verbrugge die een voorbeeld was van matigheid.
 – Ja, *ik* maak je nu dronken, alle dagen! Je vergeet je zóó ver, dat Duclari ’s avends in de galery over je struikelt. Dit zal hy onaangenaam vinden, maar terstond zal hy zich herinneren iets goeds in je gezien te hebben dat hem toch vroeger niet in ’t oog viel. En als ik dan kom, en ik vind je zoo erg ... *horizontaal*, dan zal hy my de hand op den arm leggen, en uitroepen: ‘och, geloof toch dat hy overigens zoo’n beste brave knappe jongen is!’
 160 – Dat zeg ik tòch van Verbrugge, riep Duclari, al is hy *vertikaal*.
 – Niet met dat vuur en die overtuiging! Herinner je eens hoe dikwyls men hoort zeggen: ‘o, als *die* man op zyn zaken wilde passen, *dàt* zou

iemand wezen! Maar ... en dan volgt het betoog hoe hy *niet* op zyn za-
 ken past en dus *niemand* is. Ik geloof hiervan de reden te weten. Ook
 170 van de dooden verneemt men altyd goede hoedanigheden waarvan we
 vroeger niets bemerkten. De oorzaak zal wel zyn dat ze niemand *in den*
weg staan. Alle menschen zyn min of meer mededingers. We zouden
 gaarne elk ander *geheel* en *in alles* onder ons plaats. Dit echter te uiten,
 verbiedt de goede toon en zelfs het eigenbelang, want zeer spoedig zou
 175 niemand ons gelooven ook al beweerden wy iets waars. Er moet dus
 een omweg gezocht worden, en ziet hier hoe we dit doen. Als gy, Du-
 clari, zegt: 'de luitenant Slobkous is een goed soldaat, waarachtig hy is
 een goed soldaat, ik kan je niet genoeg zeggen welk een goed soldaat
 de luitenant Slobkous is ... maar een *theoretikus* is hy niet...
 180 Heb je niet zoo gezegd, Duclari?
 – Ik heb nooit een luitenant Slobkous gekend of gezien?
 – Goed, schep er dan een, en zeg dat van hem.
 – Wèl, ik schep hem, en zeg het.
 – Weet je wat ge nu gezegd hebt? Je hebt gezegd dat jy, Duclari, *à*
 185 *cheval* bent op de *theorie*. Ik ben geen haar beter. Geloof me, we doen
 onrecht zoo boos te worden op iemand die heel slecht is, want de goe-
 den onder ons zyn 't slechte zoo na! Laat eens de volmaaktheid nul hee-
 ten, en honderd graden voor slecht gelden, hoe verkeerd doen we dan
 – wy, die dobberen tusschen acht- en negen-en-negentig! – *haro* te roe-
 190 pen over iemand die op honderd-en-één staat! En nog geloof ik dat ve-
 len dien honderdsten graad slechts niet bereiken uit gemis aan goede
 eigenschappen, aan moed by-voorbeeld om geheel te zyn wat men is.
 – Op hoeveel graden sta ik, Max?
 – Ik heb een loep noodig voor de onderdeelen, Tine.
 195 – Ik reklameer, riep Verbrugge – neen, mevrouw, niet tegen uwe na-
 byheid aan de nul! – neen, maar er zyn ambtenaren gesuspendeerd, er
 is een kind zoek, een generaal in staat van beschuldiging ... ik vraag: *la*
pièce!
 – Tine, zorg toch dat er een volgenden keer wat in huis is! Neen,
 200 Verbrugge, je krygt *la pièce* niet, voor ik nog een beetje heb rondgere-
 den op myn stokpaardje over de tegenstellingen. Ik zei dat elk mensch
 in zyn medemenschen een soort van konkurrent ziet. Men mag niet altyd
 laken – wat in 't oog vallen zou! – daarom verheffen wy gaarne een goe-
 de eigenschap bovenmate, om de kwade hoedanigheid aan welker open-
 205 baring ons eigenlyk alleen gelegen is, te doen in het oog vallen, zonder
 den schyn op ons te laden van partydigheid. Als iemand zich by my be-
 klaagt omdat ik gezegd heb: 'zyn dochter is zeer schoon, maar hy is een
 dief' dan antwoord ik: 'hoe kan je dáárover zoo boos wezen! Ik heb im-
 mers gezegd dat je dochter een lief meisje is!' Zieje, dat wint dubbel!
 210 Wy beiden zyn kruieniers, ik neem hem zyn klanten af, die geen rozy-
 nen willen koopen by een dief, en te-gelyker-tyd zegt men van my dat
 ik een goed mensch ben, omdat ik de dochter prys van een konkurrent.

– Neen, zóó erg is 't niet, zei Duclari, dàt is wat sterk!
 – Dit komt u nu zoo voor, omdat ik de vergelyking wat kort en
 215 brusk gemaakt heb. We moeten ons dat: 'hy is een dief' eenigszins om-
 zwachteld voorstellen. De strekking der gelykenis blyft waar. Wanneer
 we genoodzaakt zyn iemand zekere eigenschappen toe te kennen die
 aanspraak geven op achting, eerbied of ontzag, dan doet het ons genoe-
 gen naast die eigenschappen iets te ontdekken, dat ons van den ver-
 220 schuldigden cyns voor een gedeelte of geheel ontslaat. 'Voor *zulk* een
 dichter zou men 't hoofd buigen, maar ... hy slaat zyn vrouw!' ¹⁰⁰ Ziet
 ge, dan gebruiken wy gaarne de blauwe plekken van die vrouw als
 voorwendsel om ons hoofd overeind te houden, en in 't eind doet het
 ons zelfs plezier dat hy 't mensch slaat, wat toch anders heel leelyk is.
 225 Zoodra wy erkennen moeten dat iemand hoedanigheden bezit die hem
 de eer van een voetstuk waardig maken, zoodra we zyn aanspraken
 daarop niet langer kùnnen loochenen zonder doortegaan voor onkun-
 dig, gevoelloos, of nayverig ... dan zeggen we ten-laatste: 'goed, zet
 hem er op!' Maar reeds onder dat opzetten, en als hyzelf nog meent dat
 230 we verrukt staan over zyn uitstekendheid, hebben we reeds den strik
 gelegd in den *laxzo* die dienen moet om hem by de eerste gunstige ge-
 legenheid naar-beneden te halen. Hoe meer *mutatie* onder de *inhabers* der
 voetstukken, hoe grooter de kans voor anderen om óók eens aan de
 beurt te komen, en dit is zóó waar dat wy uit gewoonte en tot oefening
 235 – even als een jager die op kraaien schiet, welke hy toch liggen laat –
 ook *die* standbeelden gaarne neerhalen, welker piedestal nooit door ons
 kan bestegen worden. Kappelman die zich voedt met zuurkool en
 scharrebier, zoekt verheffing in de klacht: 'Alexander wàs niet groot
 ... hy was onmatig' zonder dat er voor Kappelman de minste kans be-
 240 staat ooit met Alexander te konkurreeren in wereldverovering.

 Hoe dit zy, ik ben zeker dat velen nooit op 't denkbeeld zouden ge-
 komen zyn, den generaal Vandamme voor zoo dapper te houden, als
 zyn dapperheid niet had kunnen dienen tot voertuig van 't altyd daarby
 gevoegde: 'maar ... zyn zedelykheid!' En tevens, dat deze onzedelykheid
 245 niet zoo hoog zou opgenomen zyn door de velen die zelf niet zoo on-
 aantastbaar waren op dit stuk, wanneer men ze niet had noodig gehad
 tot het opwegen tegen zyn roem van dapperheid, die sommigen belette
 te slapen.

 Één eigenschap bezat hy werkelyk in hooge mate: wilskracht. Wat hy
 250 zich voornam, moest geschieden, en geschiedde ook gewoonlyk. Doch
 – zie je wel dat ik weer terstond de tegenstelling by-de-hand heb? –
 doch in de keuze der middelen was hy dan ook wat ... vry, en, zooals
 van der Palm – naar ik geloof, ten-onrechte – van Napoleon zeide: 'hin-
 derpalen der zedelykheid stonden hem nooit in den weg!' Nu, dan is 't
 255 zeker gemakkelyker zyn doel te bereiken, dan wanneer men zich door
 zoo-iets wèl gebonden acht.

De adsistent-resident van *Padang* dan had een bericht uitgebracht, dat gunstig luidde voor dien gesuspendeerden kontroleur, wiens suspensie hierdoor een tint van onrechtvaardigheid bekwam. De Padangsche praatjes duurden voort: men sprak nog altyd over 't verdwenen kind.
260 De adsistent-resident voelde zich op-nieuw geroepen die zaak optevatten, maar voor hy iets tot helderheid had kunnen brengen, ontving hy een besluit waarby hy door den Gouverneur van Sumatra's Westkust werd gesuspendeerd 'wegens oneerlykheid in ambtsbetrekking'. Het
265 heette dat hy uit vriendschap of medelyden de zaak van dien kontroleur, tegen beter weten aan, in een valsch daglicht had gesteld.

Ik heb de stukken die deze zaak betreffen, niet gelezen, maar ik weet dat de adsistent-resident niet in de minste betrekking met dien kontroleur stond, hetgeen reeds hieruit blykt dat men juist *hem* had gekozen
270 om die zaak te onderzoeken. Ik weet voorts dat hy een achtenswaardig persoon was, en dat ook de Regeering hem hiervoor hield, hetgeen blykt uit het vernietigen der suspensie, nadat de zaak elders dan op Sumatra's Westkust onderzocht was. Ook die kontroleur is later geheel in zyn eer hersteld geworden. Het was hun suspensie die my 't puntlicht
275 ingaf, dat ik op de ontbyttafel van den generaal liet neerleggen door iemand die toen by hem, en vroeger by my in dienst was.

Het wandlend schorsbesluit dat schorsend ons regeert,
Jan Schors-al, Gouverneur, de weerwolf onzer dagen,
Had zyn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd...
280 Als 't niet voor langen tyd finaal reeds ware ontslagen.

– Neem me niet kwalyk, m'nheer Havelaar, ik vind dat zoo-iets niet te pas kwam, zei Duclari.

– Ik ook ... maar ik moest toch *iets* doen! Verbeeld je dat ik geen geld had, niets ontving, en van-dag tot-dag vreesde te sterven van honger,
285 wat dan ook naby genoeg geweest is. Ik had weinig of geen betrekkingen op *Padang*, en bovendien, ik had den generaal geschreven dat *hy* verantwoordelyk was indien ik omkwam van ellende, en dat ik van niemand hulp zou aannemen. In de binnenlanden waren er die, vernemende hoe 't met my gesteld was, my uitnoodigden ten-hunnent te komen,
290 maar de generaal verbood dat men my daarheen een pas zou geven. Naar Java vertrekken mocht ik ook niet. Overal elders had ik me kunnen redden, en misschien ook dáár als men niet zoo bevreesd ware geweest voor den machtigen generaal. Het scheen zyn plan te zyn my te laten verhongeren. Dat heeft negen maanden geduurd!

– En hoe hebt ge u zoolang in 't leven gehouden? Of had de generaal véél kalkoenen!
295

– O ja! Maar dit hielp me niet ... zoo-iets doet men maar ééns, niet waar? Wat ik gedurende dien tyd uitrichtte? Och ... ik maakte verzen, schreef komedies ... en zoo al voort.

– En was daarvoor op *Padang* ryst te-koop?
300

– Neen, maar die heb ik er ook niet voor gevraagd. Ik zeg liever niet hoe ik geleefd heb.¹⁰¹

Tine drukte hem de hand, zy wist het.

305 – Ik heb een paar regels gelezen, die ge in die dagen zoudt geschreven hebben achter op een kwitantie, zei Verbrugge.

310 – Ik weet wat je bedoelt. Die regels schetsen myn positie. Er bestond in die dagen een tydschrift, *de Kopiist*, waarop ik inteekeenaar was. Het stond onder de bescherming van de Regeering – de redakteur was ambtenaar by de algemeene Sekretarie¹⁰² – en hierom werden de inteekeningsgelden in 's lands kas gestort. Men bood my een kwitantie van twintig gulden aan. Daar nu dit geld op de bureaux van den Gouverneur moest worden verhandeld, en dus de kwitantie, als zy onbetaald bleef, die bureaux te passeeren had om te worden teruggezonden naar Batavia, maakte ik van die gelegenheid gebruik om achter op dat stuk te protesteeren tegen myn armoede:

315
320
325
330
335
340
345
350
355
360
365
370
375
380
385
390
395
400
405
410
415
420
425
430
435
440
445
450
455
460
465
470
475
480
485
490
495
500
505
510
515
520
525
530
535
540
545
550
555
560
565
570
575
580
585
590
595
600
605
610
615
620
625
630
635
640
645
650
655
660
665
670
675
680
685
690
695
700
705
710
715
720
725
730
735
740
745
750
755
760
765
770
775
780
785
790
795
800
805
810
815
820
825
830
835
840
845
850
855
860
865
870
875
880
885
890
895
900
905
910
915
920
925
930
935
940
945
950
955
960
965
970
975
980
985
990
995

Vingt florins ... quel trésor! Adieu, littérature,
Adieu, Copiste, adieu! Trop malheureux destin:
Je meurs de faim, de froid, d'ennui et de chagrin,
Vingt florins font pour moi deux mois de nourriture!
Si j'avais vingt florins je serais mieux chaussé,
Mieux nourri, mieux logé, j'en ferais bonne chère...
Il faut vivre avant tout, soit vie de misère:
Le crime fait la honte, et non la pauvreté!

325 Maar toen ik later te Batavia by de redaktie van den *Kopiist* myn twintig gulden kwam brengen, was ik niets schuldig. Het schynt dat de generaal zelf dat geld voor my betaald heeft, om niet gedwongen te zyn die geïllustreerde kwitantie terug te zenden naar Batavia.

330 – Maar wat deed hy na 't ... na 't ... wegnemen van dien kalkoen? 't Was toch ... een diefstal! En na dat epigram?

335 – Hy strafte me vreeselyk! Wanneer hy my voor die zaken had laten terechtstaan als schuldig aan oneerbiedigheid jegens den Gouverneur van Sumatra's Westkust, hetgeen in die dagen met een beetje goeden wil had kunnen worden uitgelegd als '*poging tot ondermyning van 't nederlandsch gezag, en aanbitsing tot opstand*' of aan '*diefstal op den publieken weg*' zou hy getoond hebben een goedgehartig mensch te zyn. Maar neen, hy strafte me beter ... akelig! Aan den man die op de kalkoenen passen moest, liet hy gelasten voortaan een anderen weg te kiezen. En myn punt dicht ... ach, dat is nog erger! Hy zeide *niets*, en deed *niets*! Ziet ge, dit was wreed! Hy gunde me niet het minste martelaars-air, ik werd niet belangwekkend door vervolging, en mocht niet ongelukkig wezen door verregaande geestigheid! O, Duclari ... o, Verbrugge ... 't was om eens-voor-al te walgen van punt dicht en kalkoenen! Zóó weinig aanmoediging dooft de vlam van 't genie uit tot op de laatste vonk ... inkluzief: ik heb 't nooit weer gedaan!

DE TIENDE HOOFDSTUK

– En mag men nu weten waarom ge eigenlyk gesuspendeerd waart? vroeg Duclari.

– O ja, gaarne! Want daar ik alles wat ik u hiervan te zeggen heb, voor wáár geven en zelfs nog gedeeltelyk bewyzen kan, zult ge daaruit
5 zien dat ik niet lichtvaardig handelde toen ik in myn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van *Padang* niet verwierp als volstrekt ongerymd. Men zal ze zeer geloofbaar vinden, zoodra men onzen dapperen generaal leert kennen in de zaken die *my* betreffen.

Er waren dan in myn kasrekening te *Natal* onnauwkeurigheden en
10 verzuimen. Ge weet hoe elke onnauwkeurigheid op nadeel uitloopt: nooit heeft men door slordigheid geld over. De chef van de komptabiliteit te *Padang* – die nu juist myn byzondere vriend niet was – beweerde dat er duizenden te-kort kwamen. Maar let wel dat men *my*, zoolang ik te *Natal* was, daarop niet had opmerkzaam gemaakt. Geheel onverwachts ontving ik een overplaatsing naar de Padangsche bovenlanden.
15 Je weet, Verbrugge, dat op Sumatra een plaatsing in de bovenlanden van *Padang* als voordeeler en aangenamer wordt beschouwd dan in de noordelyke residentie. Daar ik nog slechts weinig maanden vroeger den Gouverneur by *my* had gezien – straks zult ge hooren waarom, en hoe? – en omdat er gedurende zyn verblyf te *Natal*, en zelfs in myn huis, zaken waren voorgevallen waarin ik meende *my* al zeer flink gedragen te hebben, nam ik die overplaatsing als een gunstige onderscheiding op, en vertrok van *Natal* naar *Padang*. Ik deed de reis met een fransch schip, de *Baobab* van Marseille, dat te Atjeh peper had ingeladen, en ... natuurlyk te *Natal* ‘gebrek had aan drinkwater’. Zoodra ik te *Padang* aankwam, met het doel vandaar terstond naar de binnenlanden te vertrekken, wilde ik volgens gebruik en plicht den Gouverneur bezoeken, maar hy liet me zeggen dat hy me niet ontvangen kon, en tevens dat ik myn vertrek naar myn nieuwe standplaats moest uitstellen tot nader
20 bevel. Ge begrypt dat ik hierover zeer verwonderd was, te-meer daar hy te *Natal* *my* verlaten had in een stemming die me deed meenen nogal goed by hem aangeschreven te staan. Ik had slechts weinig kennissen te *Padang*, maar van deze weinigen vernam ik – of liever ik bemerkte
25
30

35 het aan hen – dat de generaal zeer verstoord op me was. Ik zeg dat ik
 't *bemerkte* omdat op een buitenpost als *Padang* toen was, de welwillend-
 heid van velen dienen kon als graadmeter der genade die men gevonden
 had in de oogen des Gouverneurs. Ik gevoelde dat er een storm in aan-
 tocht was, zonder te weten uit welken hoek de wind komen zou. Daar
 40 ik geld noodig had, verzocht ik dezen en genen me daarmee te-hulp te
 komen, en ik stond werkelyk verbaasd dat men my overal een wei-
 gerend antwoord gaf. Op *Padang*, niet minder dan elders in Indie, waar
 over 't geheel het krediet een zelfs *te* groote rol speelt, was de stemming
 op dat stuk anders vry ruim. Men zou in elk ander geval met genoeg
 45 eenige honderden guldens hebben voorgeschooten aan een kontroleur
 die op reis was en tegen verwachting ergens werd opgehouden. Doch
 my weigerde men alle hulp. Ik drong by sommigen op 't noemen der
 oorzaken van dit wantrouwen aan, en *de fil en aiguille* kwam ik eindelyk
 te weten dat men in myn geldelyk beheer te *Natal* fouten en verzuimen
 had ontdekt, die me verdacht maakten van ontrouwe administratie. Dat
 50 er fouten in myn administratie waren, bevreemdde me volstrekt niet.
 Juist het tegendeel zou me verwonderd hebben, maar wel vond ik 't
 zonderling dat de Gouverneur, die persoonlyk getuige was geweest hoe
 ik gedurig ver van myn bureau had te kampen gehad met de ontevren-
 denheid der bevolking en aanhoudende pogingen tot opstand ... dat hy
 55 die zelf my geprezen had over wat hy 'kordaatheid' noemde, aan de ont-
 dekte fouten den naam geven kon van ontrouw of oneerlykheid. Nie-
 mand beter toch dan hy kon weten dat er in deze zaken nooit spraak
 kon zyn van iets anders dan van *force majeure*.

En, al loochende men deze *force majeure*, al wilde men my verant-
 woordelyk stellen voor fouten die begaan waren op oogenblikken dat
 60 ik – in levensgevaar dikwyls! – ver van de kas en wat er naar geleck,
 het beheer daarvan moest toevertrouwen aan anderen, al zou men
 eischen dat ik, het eene doende, het andere niet had mogen nalaten, dan
 nòg zou ik alleen schuldig geweest zyn aan een slordigheid die niets ge-
 65 meens had met 'ontrouw'. Er bestonden bovendien, in die dagen voor-
 al, talryke voorbeelden dat de Regeering deze moeielykheid der positie
 van de ambtenaren op Sumatra inzag, en 't scheen dan ook in grond-
 beginsel aangenomen by zulke gelegenheden iets door de vingers te
 zien. Men vergenoegde zich met van de betrokken ambtenaren de
 70 terugbetaling van 't ontbrekende te vorderen, en er moesten al zeer dui-
 delyke bewyzen zyn voor men 't woord 'ontrouw' uitsprak of zelfs
 daaraan dacht. Dit was dan ook zóó als regel aangenomen, dat ik te *Na-*
tal den Gouverneur zelf gezegd had bevreesd te zyn dat ik, na 't onder-
 zoeken van myn verantwoording op de bureaux te *Padang*, veel zou te
 75 betalen hebben, waarop hy schouder-ophalend antwoordde: 'och ... die
 geldzaken!' als gevoelde hyzelf dat het mindere voor 't meerdere wyken
 moest.

80 Nu erken ik dat geldzaken gewichtig zyn. Maar hoe gewichtig ook,
ze waren in dit geval onderschikt aan andere takken van zorg en bezig-
heid. Als er door slordigheid of verzuim eenige duizenden te-kort wa-
ren in myn beheer, noem ik dit *op-zichzelf* geen kleinigheid. Maar als
deze duizenden ontbraken ten-gevolge van myn gelukte pogingen om
den opstand te voorkomen, die de landstreek van *Mandhéling* dreigde in
85 vuur en vlam te zetten, en de Atjinezen te doen terugkeeren in de oor-
den waaruit wy hen pas met veel opoffering van geld en volk hadden
verjaagd, dan vervalt het gewicht van zoodanig te-kort, en 't werd zelfs
reeds eenigszins onbillyk de terugbetaling daarvan opteleggen aan
iemand die oneindig grooter belangen gered had.

90 En toch had ik vrede met zoodanige terugbetaling. Want door die
niet te vorderen, zou men een te wyde deur openstellen voor oneerlyk-
heid.

95 Na dagen toevens – ge begrypt in welke stemming! – ontving ik van
de sekretarie des Gouverneurs een brief, waarin men my te kennen gaf
dat ik van ontrouw werd verdacht gehouden, met last my te verant-
woorden op een tal van aanmerkingen die er gevallen waren op myn
beheer. Enkelen daarvan kon ik terstond ophelderen. Voor anderen
evenwel had ik inzage van zekere stukken noodig, en vooral was 't
voor my van belang die zaken natesporen te *Natal* zelf, om by myn
geëmployeerden naar de oorzaken der gevonden verschillen onderzoek
100 te doen, en waarschyglyk zou ik dáár geslaagd wezen in myn pogingen
om alles tot klaarheid te brengen. Het verzuim eener afschryving by-
voorbeeld van naar *Mandhéling* gezonden gelden – je weet, Verbrugge,
dat de troepen in 't binnenland uit de Natalsche kas worden betaald –
of iets dergelyks, dat me hoogstwaarschyglyk terstond zou gebleken
105 zyn als ik onderzoek had kunnen doen op de plaats zelf, had misschien
tot die verdrietige fouten aanleiding gegeven. Maar de generaal wilde
my niet naar *Natal* laten vertrekken. Deze weigering deed my te meer
letten op 't vreemde der wyze waarop die beschuldiging van ontrouw
tegen my was ingebracht. Waarom toch was ik van *Natal* onverwachts
110 overgeplaatst, en wel onder verdenking van ontrouw? Waarom deelde
men my dit onteerend vermoeden eerst mede, toen ik ver van de plaats
was waar ik gelegenheid zou gehad hebben my te verantwoorden? En
bovenal, waarom tegen my die zaken zoo terstond in het ongunstigst
daglicht gesteld, in tegenspraak met de aangenomen gewoonte en de
115 billykheid?

Voor ik nog al die aanmerkingen, zoo goed me zonder archief of
mondeling inlichtingen mogelyk was, beantwoord had, vernam ik zy-
delings dat de Generaal zoo verstoord op me was: '*omdat ik hem te Natal*
zoo gekontrarieerd had, waaraan ik dan ook, voegde men er by, zeer verkeerd
120 *had gedaan.*'

Toen ging er een licht voor my op. Ja, ik had hem gekontrarieerd, maar in 't naïf denkbeeld dat hy me daarom achten zou! Ik had hem gekontrarieerd, maar by zyn vertrek had niets me doen gissen dat hy daarover verstoord was! Dom genoeg had ik de gunstige overplaatsing naar
125 *Padang* aangenomen als een bewys dat hy myn 'kontrarieeren' schoon gevonden had. Ge zult zien, hoe weinig ik hem toen kende.

Maar zoodra ik vernam dat dit de oorzaak was van de scherppte waarmee men myn geldelyke administratie beoordeeld had, was ik in vrede met myzelf. Ik beantwoordde punt voor punt zoo goed ik kon, en eindigde myn brief – ik bezit daarvan nog de minuut – met de woorden:
130

'Ik heb de op myn administratie gevallen aanmerkingen, zoo goed het my zonder archief of lokale nasporing mogelyk was, beantwoord. Ik verzoek Uhoogedelgestreng my van alle welwillende konsideratien te versoonen. Ik ben jong, en onbeduidend in-vergelyking met de macht der heerschende begrippen waartegen myn principes me noodzaken optestaan, maar blyf niettemin trotsch op myn zedelyke onafhankelykheid, trotsch op myn eer.'
135

Den volgenden dag was ik gesuspendeerd wegens 'ontrouwe administratie'. Den Officier van Justitie – we zeiden nog *fiskaal* in dien tyd – werd gelast omtrent my 'ambt en plicht' te betrachten.

En zoo stond ik dus daar te *Padang*, nauw drie-en-twintig jaren oud, en staarde de toekomst aan, die my eerloosheid brengen zou! Men raadde my aan, me te beroepen op myn jonge jaren – ik was nog onmondig toen de voorgegeven vergrypen hadden plaats gehad – maar dit wilde ik niet. Ik had immers reeds te veel gedacht en geleden, en ... ik durf
140 zeggen: te veel reeds gewerkt, dan dat ik me verschuilen zou achter myn jeugd. Ge ziet uit het zoo-even aangehaald slot van dien brief, dat ik niet wilde behandeld zyn als een kind, ik die te *Natal* tegenover den generaal myn plicht had gedaan als een man. En tevens kunt ge uit dien brief zien hoe ongegrond de beschuldiging was, die men tegen my in-
145 bracht. Waarlyk, wie schuldig is aan lage vergrypen, schryft anders!
150

Men nam me niet gevangen, en dit had toch moeten geschieden als het ernst ware geweest met die krimineele verdenking. Misschien echter was dit schynbaar verzuim niet zonder grond. Den gevangene immers is men onderhoud en voedsel schuldig. Daar ik *Padang* niet verlaten
155 kon, was ik in werkelykheid tòch een gevangene, maar een gevangene zonder dak en zonder brood. Ik had herhaaldelyk, doch telkens zonder baat, aan den Generaal geschreven dat hy myn vertrek van *Padang* niet beletten mòcht, want dat, al ware ik schuldig aan 't allerergste, geen misdaad mocht gestraft worden met *hongerlyden*.

Nadat de rechtsraad, die blykbaar met de zaak verlegen was, den uitweg had gevonden zich onbevoegd te verklaren, omdat vervolgingen wegens misdryf in dienstbetrekking, niet mogen plaats hebben dan op
160

165 machtiging van de Regeering te *Batavia*, hield my de generaal, zooals ik zeide, negen maanden te *Padang*. Hy ontving eindelyk van-hoogerhand den last me naar *Batavia* te laten vertrekken.

170 Toen ik een paar jaren daarna wat geld had – beste Tine, *ji* hadt het me gegeven! – betaalde ik eenige duizenden guldens om de Natalsche kasrekeningen van 1842 en 1843 effen te maken, en toen zeide my iemand,¹⁰³ die geacht kon worden de Regeering van Nederlandsch-Indie voortestellen: ‘dat had ik in uw plaats niet gedaan ... ik zou een wissel op de eeuwigheid gegeven hebben.’ *Ainsi va le monde!*

175 Juist wilde Havelaar een aanvang maken met het verhaal dat zyn gasten van hem wachtten, en dat ophelderen zou waarin en waarom hy den Generaal Vandamme te *Natal* zoo ‘gekontrarieerd’ had, toen mevrouw Slotering zich in de voorgallery van haar woning vertoonde, en den politie-oppasser wenkte, die naast Havelaars huis op een bank zat. Deze begaf zich tot haar, en riep daarop iets tot een man die zoo-even het erf betreden had, waarschyglyk met het doel om zich naar de keuken te be-
180 geven die achter ’t huis gelegen was. Ons gezelschap zou hierop waarschyglyk niet gelet hebben, wanneer niet Tine dien middag aan tafel gezegd had dat mevrouw Slotering zoo schuw was, en een soort van toezicht scheen uitte oefenen over ieder die ’t erf betrad. Men zag den man die door den oppasser geroepen was, tot haar gaan, en ’t scheen wel dat
185 ze hem in een verhoor nam dat niet in zyn voordeel afliep. Althans hy wendde zyn schreden en liep naar-buiten terug.

– ’t Spyt me wel, zei Tine. Dat was misschien iemand die kippen tekoop had, of groente. Ik heb nog niets in huis.

190 – Wel, laat dan daartoe maar iemand uitzenden, antwoordde Havelaar. Je weet dat inlandsche dames gaarne gezag oefenen. Haar man was vroeger de eerste persoon hier, en hoe weinig een adsistent-resident eigenlyk beduidt, in zyn afdeeling is hy een kleine koning: zy is nog niet gewoon aan de onttrooning. Laat ons die arme vrouw dit klein genoegen niet ontnemen. Houd je maar alsof je ’t niet bemerkte.

195 Dit nu viel Tine niet zwaar: *zy* hield niet van gezag.

200 Een uitweiding is hier noodig, en zelfs wil ik eens uitweiden over uitweidingen. Het valt een schryver soms niet gemakkelyk, juist door-tezeilen tusschen de twee klippen van het te-veel of te-weinig, en deze moeielykheid wordt te grooter als men toestanden beschryft, die den lezer verplaatsen moeten op onbekenden bodem. Er is een te nauw verband tusschen plaatsen en gebeurtenissen, dan dat men de beschryving van die plaatsen geheel zou kunnen ontberen, en ’t vermyden der beide

205 klippen waarop ik doelde, wordt dubbel moeielyk voor iemand die In-
die tot tooneel zyner vertelling gekozen heeft. Want waar een schryver
die europesche toestanden behandelt, veel zaken als bekend kan veron-
derstellen, moet hy die zyn stuk in Indie spelen laat, zich gedurig vra-
gen of de niet-Indische lezer deze of gene omstandigheid juist opvatten
zal? Wanneer de europesche lezer zich mevrouw Slotering voorstelt als
210 'logeerende' by de Havelaars, zooals dit zou plaats-vinden in Europa,
moet het hem onbegrypelyk voorkomen dat ze niet tegenwoordig was
by 't gezelschap dat de koffi gebruikte in de voorgalery. Wel heb ik
reeds gezegd dat zy een afzonderlyk huis bewoonde, doch tot juist be-
grip hiervan en tevens van latere gebeurtenissen, is 't inderdaad noodig
dat ik hem Havelaars huis en erf eenigszins doe kennen.

215 De beschuldiging die zoo vaak wordt ingebracht tegen den grooten
meester die den *Waverley* schreef, dat hy dikwyls van 't geduld zyner le-
zers misbruik maakt door te veel bladzyden aan plaatsbeschryving te
wyden, komt me ongegrond voor, en ik geloof dat men zich tot het be-
oordeelen van de juistheid eener zoodanige aanmerking, eenvoudig de
220 vraag hebbe voorteleggen: was deze beschryving noodig tot juist op-
vatten van den indruk dien de schryver u wilde meedeelen? Zoo ja, men
duide dan hem niet ten-kwade dat hy van u de moeite verwacht te *lezen*
wat hy zich de moeite gaf te *schryven*. Zoo neen, dan werpe men 't boek
weg. Want de schryver die ledig genoeg van hoofd is, om *zonder nood-*
225 *zaak* topografie te geven voor denkbeelden, zal zelden de moeite van
't lezen waard zyn, ook daar waar ten-laatste zyn plaatsbeschryving een
eind neemt. Maar men vergete niet dat het oordeel van den lezer over
't al of niet noodzakelyke eener afwyking, dikwyls valsch is, omdat hy
vóór de katastrofe niet weten kan wat al of niet vereischt wordt tot ge-
230 leidelyke ontwikkeling der toestanden. En wanneer hy nà de katastroof
't boek weder opneemt – van boeken die men slechts éénmaal leest,
spreek ik niet – en zelfs dan nog meent dat deze of gene afwyking wel
had kunnen gemist worden zonder schade voor den indruk van 't ge-
heel, blyft het altyd de vraag of hy van 't geheel denzelfden indruk zou
235 verkregen hebben, wanneer niet de schryver op meer of min kunstige
wyze hem daartoe gebracht had, juist door de afwykingen die den op-
pervlakkig oordeelenden lezer overtollig voorkomen.

240 Meent ge dat Amy Robsart's dood u zoo treffen zou, als ge vreemde-
ling waart geweest in de hallen van Kenilworth? En geloof ge dat er
geen verband is – verband door tegenstelling – tusschen de ryke klee-
ding waarin de onwaardige Leicester zich aan haar vertoonde, en de
zwartheid zyner ziel? Gevoelt ge niet dat Lester – ieder weet dit, die
den man kent uit andere bronnen dan uit den roman alleen – dat hy on-
eindig lager stond dan hy geschetst wordt in den *Kenilworth*? Maar de
245 groote romanschryver die liever boeide door kunstige rangschikking
van kleuren dan door grofheid van kleur, achtte het beneden zich zyn

250 penseel te doopen in al het slyk en in al het bloed dat er kleefde aan
 den onwaardigen gunsteling van Elizabeth. Hy wilde slechts één stip
 aanwyzen in den poel van vuil, maar verstond het, zulke stippen te
 doen in 't oog vallen door de tinten die hy in zyn onsterfelyke geschrif-
 ten daarnaast legde. Wie nu al dat daarnaast gelegde als overtollig
 255 meent te kunnen verwerpen, verliest geheel uit het oog dat men dan,
 om effekt te-weeg te brengen, zou moeten overgaan tot de school die
 sedert 1830 zoolang in Frankryk gebloeid heeft, schoon ik ter-eere van
 dat land zeggen moet dat de schryvers die in dit opzicht het meest zon-
 digden tegen den goeden smaak, juist in 't buitenland, en niet in Fran-
 kryk zelf, den grootsten opgang maakten. Die school – ik hoop en ge-
 loof dat ze uitgebloeid heeft – vond het gemakkelyk met volle hand te
 260 grypen in plassen van bloed, en daarmee groote kladden te werpen op
 de schildery, dat men die zien zou in de verte! Ze zyn dan ook met min-
 der inspanning te schilderen, die ruwe strepen van rood en zwart, dan
 de fyne trekken te penseelen die er staan in den kelk eener lelie. Dáárom
 dan ook koos die school meestal koningen tot helden van haar verha-
 len, liefst uit den tyd toen de volkeren nog onmondig waren. Zie, de
 265 droefheid des konings vertaalt men op 't papier in volksgehuil... *zyn*
 toorn biedt den schryver gelegenheid tot het dooden van duizenden op
 't slagveld... *zyn* fouten geven ruimte tot het schilderen van hon-
 gersnood en pest... dat alles geeft werk aan grove penseelen! Als ge niet
 getroffen zyt door de stomme akeligheid van een lyk dat daar ligt, er
 270 is plaats in myn verhaal voor een slachtoffer dat nog stuiptrekt en gilt!
 Hebt ge niet geweend by die moeder, vruchteloos zoekend naar haar
 kind... wèl, ik toon u een andere moeder die haar kind ziet vierendee-
 len! Bleeft ge ongevoelig by den marteldood van dien man... ik verme-
 nigvuldig uw gevoel honderdmalen door negen-en-negentig andere
 275 mannen te laten martelen naast hem! Zyt ge verstokt genoeg om niet
 te yzen by 't zien van den soldaat die in een belegerde vesting uit hon-
 ger zyn linkerarm verslindt...

280 Epikurist! Ik stel u voor, te kommandeeren: 'rechts en links, for-
 meert den kring! Ieder ete den linkerarm op van zyn rechternevenman
 ... marsch!'

Ja, zóó gaat de kunst-akeligheid over in zotterny... wat ik in 't voor-
 bygaan bewyzen wilde.¹⁰⁴

285 En dáárin toch zou men vervallen door te spoedig een schryver te
 veroordeelen, die u geleidelyk wilde voorbereiden op zyn katastroof
 zònder zyn toevlucht te nemen tot die schreeuwende kleuren.

Het gevaar evenwel aan den anderen kant is nòg grooter. Ge veracht
 de pogingen der grove letterkunde die met zoo ruwe wapenen op uw
 gevoel meent te moeten instormen, maar... als de schryver in 't ander
 uiterste vervalt, als hy zondigt door *te veel* afwyking van de hoofdzaak,

290 door *te veel* penseel-gemanierdheid, dan is uw toorn nog sterker, en terecht. Want dan heeft hy u verveeld, en dit is onvergeeflyk.

Wanneer wy tezamen wandelen, en ge wykt telkens af van den weg, en roept my in 't kreupelhout, alleen met het doel om de wandeling te rekken, vind ik dit onaangenaam, en neem me voor, in 't vervolg alleen
295 te gaan. Maar als ge me daar een plant weet aantewyzen die ik niet kende, of waaraan voor my iets te zien valt dat vroeger myn aandacht ontsnapte ... als ge my van-tyd tot-tyd een bloem toont, die ik gaarne pluk en meedraag in 't knoopsgat, dan vergeef ik u dat afwyken van den weg, ja, ik ben er dankbaar voor.

En, zelfs zonder bloem of plant, zoodra ge my ter-zyde roept om me door 't geboomte heen het pad te wyzen, dat we straks zullen betreden, doch dat nu nog verre voor ons ligt in de diepte, en als een nauw merkbaar streepje zich slingert door 't veld daar-beneden ... ook dan neem ik u de afwyking niet euvel. Want als wy eindelyk zóó ver zullen gekomen
305 zyn, zal ik weten hoe zich onze weg heeft gekronkeld door 't gebergte, wat de oorzaak is dat wy de zon die zoo-even dáár stond, nu links van ons hebben, wáárom die heuvel nu achter ons ligt, welks top we vroeger vóór ons zagen ... zie, dan hebt ge my door die afwyking 't *begrypen* myner wandeling gemakkelyk gemaakt, en begrypen is genot.

Ik, lezer, heb u in myn verhaal dikwyls op den grooten weg gelaten, schoon 't my moeite kostte u niet meetevoeren in 't kreupelhout. Ik vreesde dat de wandeling u verdrieten zou, daar ik niet wist of ge vermaak zoudt scheppen in de bloemen of planten die ik u wyzen wilde. Maar omdat ik geloof dat het u later genoeg zal doen, het pad gezien
315 te hebben dat we straks zullen betreden, voel ik me nu genoopt u iets te zeggen van Havelaars huis.

Men zou verkeerd doen, zich van een huis in Indie een voorstelling te maken naar europesche begrippen, en zich daarby een steenmassa te denken van op-elkander gestapelde kamers en kamertjes, met de straat
320 er voor, rechts en links burens wier huisgoden tegen de onzen aanleunen, en een tuintje met drie bessenboompjes er achter. Op weinig uitzonderingen na, hebben de huizen in Indie geen verdieping. Dit komt den europeschen lezer vreemd voor, want het is een eigenaardigheid van beschaving – of van wat hiervoor doorgaat – alles vreemd te vinden wat natuurlyk is. De indische huizen zyn geheel anders dan de onzen, doch niet *zy* zyn vreemd, *onze* huizen zyn vreemd. Wie 't eerst zich de weelde kon veroorloven niet in één kamer te slapen met zyn koeien, heeft de tweede kamer van zyn huis niet *op*, maar *naast* de eerste gezet, want het bouwen gelykvloers is eenvoudiger en biedt ook meer gemak
330 aan in 't bewonen. Onze hooge huizen zyn geboren uit gebrek aan ruimte: we zoeken in de lucht wat er op den grond ontbreekt, en zoo is eigenlyk elk dienstmeisje dat 's avonds het venster sluit van 't dakka-

mertje waar ze slaapt, een levend protest tegen de overbevolking ... al denkt zyzelf aan iets anders, wat ik wel gelooven wil.

335 In landen dus, waar beschaving en overbevolking nog niet door
samenpersing beneden, 't menschdom naar-boven hebben opgeknepen,
zyn de huizen zonder verdieping, en dat van Havelaar behoorde niet tot
de weinige uitzonderingen op dezen regel. By 't binnentreden ... doch
neen, ik wil een bewys geven dat ik afstand doe van alle aanspraken op
340 schilderachtigheid. *Is gegeven:* een langwerpig vierkant dat ge wel wilt
verdeelen in een-en-twintig vakken, drie breed, zeven diep. We num-
meren die vakken, beginnende van den linker-bovenhoek rechts-uit,
zoodat *vier* onder *één* kome, *vyf* onder *twee*, en zoo vervolgens.

345 De eerste drie nummers tezamen vormen de voorgalery die aan drie
kanten open is, en welker dak aan de vóórzyde op zuilen rust. Van daar
treedt men door twee dubbeldeuren in de binnengalery die door de drie
volgende vakken wordt voorgesteld. De vakken 7, 9, 10, 12, 13, 15, 16
en 18 zyn kamers, waarvan de meesten door deuren met de daarnaast
liggenden in verbinding staan. De drie hoogste nummers vormen de
350 open achtergalery, en wat ik oversloeg is een soort van ongesloten bin-
nengalery, gang of doorloop. Ik ben recht grootsch op deze beschry-
ving.

Het is moeielyk te zeggen welke uitdrukking in Nederland het denk-
beeld teruggeeft, dat men in Indie aan 't woord 'erf' hecht. Erf is dáár
355 noch tuin, noch park, noch veld, noch bosch, maar òf iets daarvan, òf
alles tezamen, òf niets van dat alles. Het is de grond die tot het huis be-
hoort, voor-zoo-ver die niet door dat huis bedekt is, zoodat in Indie de
uitdrukking: 'tuin *en* erve' zou doorgaan voor een pleonasmus. Er zyn
daar geen of weinige huizen zonder zoodanig erf. Sommige erven be-
360 vatten bosch en tuin en weiland, en doen aan een park denken. Anderen
zyn bloemtuinen. Elders weer is 't geheele erf één groot grasveld. En
eindelyk zyn er die, al zeer eenvoudig, geheel-en-al zyn gemaakt tot een
gemacadamiseerd plein, dat misschien minder aangenaam is voor 't
oog, doch de zindelykheid in de huizen bevordert, omdat veel insekten-
365 soorten door gras en boomen worden aangetrokken.

Havelaars erf nu was zeer groot, ja, hoe vreemd het klinke, aan een
der zyden kon men 't oneindig noemen, daar het aan een ravyn grensde
die zich uitstreckte tot aan de oevers van den *Tjioedjoeng*, de rivier die
Rangkas-Betoeng in een zyner vele bochten omsluit.¹⁰⁵ Het viel moeielyk
370 te bepalen waar 't erf van de adsistent-residents-woning ophield, en
waar de gemeentegrond aanving, daar 't groot verval van water in den
Tjioedjoeng die dan eens zyn oevers een gezichtsverheid terugtrok, en
dan weer den ravyn vulde tot zeer naby Havelaars huis, gedurig de
grenzen veranderde.

375 Deze ravyn was dan ook altyd een doorn geweest in de oogen van
mevrouw Slotering, wat zeer begrypelyk is. De plantengroei, reeds
overal elders in Indie zoo snel, was op die plaats door de telkens achter-
gelaten slib byzonder welig, zóó zelfs dat, al had het op- of afloopen
des waters plaats gehad met een kracht die 't kreupelhout ontwortelde
380 en meevoerde, er maar zeer weinig tyds noodig was om den grond weer
te bedekken met al de ruigte die 't reinhouden van het erf, ook in de
onmiddellyke nabyheid van 't huis, zoo moeielyk maakte. En dit ver-
oorzaakte geen gering verdriet, zelfs aan wie geen huismoeder was.
Want zonder te spreken van allerlei insekten, die gewoonlyk des avends
385 om de lamp vlogen in zoo groote menigte dat lezen en schryven onmo-
gelyk werd – iets wat op véél plaatsen in Indie lastig is – hielden zich
in dat kreupelhout een tal van slangen en ander gedierte op, dat zich
niet bepaalde by den ravyn, maar telkens ook in den tuin naast en achter
't huis werd gevonden, of in het grasperk op 't voorplein.

390 Dit plein had men recht vóór zich als men in de buitengalery met den
rug naar 't huis gekeerd stond. Links daarvan lag het gebouw met de
bureaux, de kas en de vergaderzaal waar Havelaar dien morgen de
Hoofden had toegesproken, en daar-achter breidde zich de ravyn uit,
dien men overzag tot aan den *Tjioedjoeng* toe. Juist tegenover de bu-
395 reaux stond de oude adsistent-residents-woning die nu tydelyk door
mevrouw Slotering bewoond werd, en dewyl de toegang van den
grooten weg tot het erf plaats had door twee wegen die langs beide zy-
den van 't grasveld liepen, volgt hieruit vanzelf dat ieder die het erf be-
trad om zich naar de achter het hoofdgebouw gelegen keuken of stallen
400 te begeven, òf de bureaux òf de woning van mevrouw Slotering moest
voorbygaan. Terzyde van 't hoofdgebouw en daarachter, lag de vry
groote tuin die de vreugde van Tine had opgewekt door de vele bloe-
men die ze daar vond, en vooral omdat kleine Max daar zoo dikwyls
spelen zou.

405 Havelaar had zich by mevrouw Slotering laten verontschuldigen dat
hy haar nog geen bezoek had gebracht. Hy nam zich voor, den vol-
genden dag daarheen te gaan, maar Tine was er geweest en had kennis
gemaakt. We vernamen reeds dat die dame een zoogenaamd 'inlandsch
kind' was, die geen andere dan de maleische taal sprak. Ze had haar ver-
410 langen te kennen gegeven haar eigen huishouding te blyven voeren,
waarin Tine gaarne berustte. En niet uit ongastvryheid kwam deze be-
rusting voort, doch voornamelyk uit de vrees dat zy, pas te *Lebak* aan-
gekomen, en dus nog niet 'op orde' mevrouw Slotering niet zoo goed
zou kunnen ontvangen als wenschelyk gemaakt werd door de byzonde-
415 re omstandigheden waarin deze dame verkeerde. Wel zou ze – geen hol-
landsch verstaande – niet 'gedeerd' worden door de vertellingen van
Max, zooals Tine 't genoemd had, maar zy begreep dat er meer noodig
was dan de familie Slotering niet te *deren*, en de schrale keuken in-ver-

band met de voorgenomen zuinigheid deden haar werkelyk 't voorne-
men van mevrouw Slotering zeer verstandig vinden. Of nu overigens,
420 wanneer de omstandigheden anders waren geweest, de omgang met
iemand die slechts één taal sprak, waarin niets gedrukt is dat den geest
beschaaft, geleid zou hebben tot wederzydsch genoeg, blyft twyfel-
achtig. Tine zou haar zoo goed mogelyk gezelschap gehouden, en veel
425 met haar gesproken hebben over keukenzaken, over *sambal-sambal*,¹⁰⁶
over 't inmaken van *ketimon* – zonder Liebig, o goden! – maar zoo-iets
blyft toch altyd een opoffering, en men vond het dus zeer goed dat de
zaken door mevrouw Sloterings vrywillige afzondering geschikt waren
op een wyze die aan beide partyen volkomen vryheid liet. Zonderling
430 echter was het, dat die dame niet alleen geweigerd had deelenemen aan
de gemeenschappelyke maaltyden, maar dat zy zelfs geen gebruik maak-
te van 't aanbod om haar spyzen te doen gereed maken in de keuken
van Havelaars huis. 'Deze bescheidenheid, zei Tine, was wat ver gedre-
ven, want de keuken was ruim genoeg.'

VEERTIENDE HOOFDSTUK

Ge weet, begon Havelaar, hoe de nederlandsche bezittingen ter Westkust van Sumatra aan de onafhankelyke ryken in den noordhoek grenzen, waarvan *Atjeh* het aanzienlykste is. Men zegt dat een geheim artikel in het traktaat van 1824, ons jegens de Engelschen de verplichting oplegt, de rivier van *Singkel* niet te overschryden. De generaal Vandamme, die met een *faux-air Napoléon* gaarne zyn gouvernement zoo vèr mogelyk uitbreidde, stuitte dus in die richting op een onoverkome-lyken hinderpaal. Ik moet aan 't bestaan van dat geheim artikel wel gelooven, omdat het me anders bevreemden zou dat de Radjahs van *Troemon* en *Analaboe*, wier provincien niet zonder gewicht zyn door den peperhandel die daar gedreven wordt, niet sedert lang onder nederlandsche souvereiniteit zyn gebracht. Ge weet hoe gemakkelyk men een voorwendsel vindt om zulke landjes den oorlog aantedoën, en zich daarvan meester te maken. Het stelen van een landschap zal altyd makkelijker blyven dan van een molen. Ik geloof van den generaal Vandamme, dat hy zelfs een molen zou weggenomen hebben als hy daarin lust gevoeld had, en begryp dus niet dat hy die landschappen in de Noord zou hebben verschoond, wanneer niet daarvoor steviger gronden hadden bestaan dan recht en billykheid.¹⁰⁷

Hoe dit zy, hy richtte zyn veroveraarsblikken niet Noord- maar Oostwaarts. De landstreken *Mandbéling* en *Ankola* – dit was de naam der adsistent-residentie die gevormd was uit de pas tot rust gebrachte Battahlanden – waren wel nog niet gezuiverd van atjineschen invloed – want waar dweepzucht eens wortel schiet, is 't uitroeien moeielyk – maar de Atjinezen zelf waren er toch niet meer. Dit was evenwel den Gouverneur niet genoeg. Hy breidde zyn gezag tot aan de oostkust uit, en er werden nederlandsche beambten en nederlandsche garnizoenen gezonden naar *Bila* en *Pertibie*, welke posten echter – zooals je weet, Verbrugge – later weer ontruimd zyn.

Toen er op Sumatra een Regeeringskommissaris¹⁰⁸ aankwam, die deze uitbreiding doelloos vond en ze hierom afkeurde, vooral ook wyl ze in stryd was met de wanhopige spaarzaamheid waarop door 't moederland zoozeer was aangedrongen, beweerde de generaal Vandamme

35 dat die uitbreiding geen bezwarenden invloed behoefde te hebben op de
begroting, want dat de nieuwe garnizoenen gevormd waren uit troe-
pen waarvoor toch reeds gelden waren toegestaan, zoodat hy een zeer
groote landstreek onder nederlandsch bestuur had gebracht, zonder dat
hieruit geldelyke uitgaven waren voortgevloeid. En wat voorts het ge-
deeltelyk ontblooten van andere plaatsen aanging, voornamelyk in 't
40 Mandhélingsche, meende hy genoeg te kunnen rekenen op de trouw en
de aanhankelykheid van *Jang di Pertoean*, 't voornaamste hoofd in de
Battahlanden, om hierin geen bezwaar te zien.¹⁰⁹

Met weerzin gaf de Regeeringskommissaris toe, en wel op de her-
haalde betuigingen van den generaal dat hy *persoonlyk* zich tot borg stel-
45 de voor *Jang di Pertoean's* trouw.

Nu was de kontroleur die vóór my de afdeeling *Natal* bestuurde, de
schoonzoon van den adsistent-resident in de Battahlanden, welke amb-
tenaar met *Jang di Pertoean* in onmin leefde. Later heb ik veel hooren
spreken van klachten die tegen dien adsistent-resident waren in-
50 gebracht, doch men moest voorzichtig wezen met geloof-slaan aan deze
beschuldigingen, omdat ze grootendeels uit den mond kwamen van
Jang di Pertoean, en wel op een oogenblik toen deze zelf van veel zwaar-
der vergrypen was aangeklaagd, hetgeen hem misschien noopte zyn
verdediging te zoeken in de fouten van zyn beschuldiger ... wat meer
55 gebeurt. Hoe dit zy, de gezaghebber van *Natal* omhelsde de party van
zyn schoonvader tegen *Jang di Pertoean*, en dit te vuriger misschien om-
dat die kontroleur zeer bevriend was met zekeren *Soetan Salim*, een na-
talsch Hoofd dat ook zeer op den battakschen chef gebeten was. Sedert
lang heerschte er een veete tusschen de familien dezer beide hoofden.
60 Er waren huwelyksvoorstellen afgeslagen, er bestond yverzucht over
invloed, trots aan den kant van *Jang di Pertoean* die van beter geboorte
was, en meer andere oorzaken nog liepen samen om *Natal* en *Mandhé-
ling* tegen elkander opgezet te houden.

Op-eenmaal verspreidde zich 't gerucht dat er in *Mandhéling* een kom-
65 plot was ontdekt, waarin *Jang di Pertoean* zou betrokken wezen, en dat
ten-doel had de heilige vaan des opstands uittesteken en alle Europea-
nen te vermoorden. De eerste ontdekking hiervan had te *Natal* plaats
gehad, wat natuurlyk is, daar men in nabyliggende provincien altyd be-
70 ter van den stand der zaken onderricht wordt dan op de plaats zelf, de-
wyl velen die te-huis door vrees voor een betrokken Hoofd zich laten
weerhouden van de openbaring eener hun bekende omstandigheid, die
vrees eenigermate overwinnen zoodra ze zich op een grondgebied be-
vinden waar dat Hoofd geen invloed heeft.

Dit is dan ook de reden, Verbrugge, waarom ik geen vreemdeling
75 ben in de zaken van *Lebak*, en dat ik redelyk veel wist van wat hier om-
gaat, voor ik dacht hier ooit te zullen geplaatst worden. Ik was in 1846

in 't *Krawangsche*, en heb veel rondgedwaald in de *Preanger* waar ik reeds in 1840 *Lebaksche* uitgewekenen ontmoette. Ook ben ik bekend met sommige eigenaren van partikuliere landen in 't Buitenzorgsche en in
80 de Bataviasche ommelanden, en ik weet hoe van-oudsher die landheeren verheugd zyn over den slechten toestand dezer Afdeeling, omdat dit hun landeryen bevolkt.¹¹⁰

Zóó ook zou dan te *Natal* de samenzwering ontdekt wezen, die – *als* ze bestaan heeft, wat ik niet weet – *Jang di Pertoean* deed kennen als ver-
85 rader. Volgens door den kontroleur van *Natal* afgenomen verklaringen van getuigen, zou hy gezamenlyk met zyn broeder *Soetan Adam* de battaksche Hoofden hebben doen verzamelen in een heilig bosch, waarin zy zouden gezworen hebben niet te rusten voor 't gezag der 'christenhonden' in *Mandhéling* vernietigd was. Het spreekt vanzelf, dat hy hiertoe een ingeving van den hemel had ontvangen. Ge weet, dat dit by zulke gelegenheden nooit uitblyft.¹¹¹

Of nu inderdaad dit voornemen by *Jang di Pertoean* bestaan heeft, kan ik niet verzekeren. Ik heb de verklaringen der getuigen gelezen, doch ge zult terstond inzien waarom daaraan niet onvoorwaardelyk geloof
95 mag worden geslagen. Zéker is 't dat de man, wat zyn islamsche dweepzucht aangaat, wel tot zoo-iets kan in-staat geweest zyn. Hy was, met de geheele battaksche bevolking, eerst kort te voren door de *Padries* overgehaald tot het ware geloof, en nieuwbekeerden zyn gewoonlyk fanatiek.¹¹²

Het gevolg van die ware of vermeende ontdekking was dat *Jang di Pertoean* door den adsistent-resident van *Mandhéling* werd gevangen genomen en naar *Natal* gezonden. Hier sloot de kontroleur hem voorlooppig in 't fort op, en liet hy hem met de eerste geschikte scheepsgelegenheid gevankelyk naar *Padang* vervoeren. Het spreekt vanzelf dat men
105 den Gouverneur al de stukken aanbod, waarin de zoo bezwarende getuigenissen waren opgenomen, en die de strengheid van de genomen maatregelen moesten wettigen. Onze *Jang di Pertoean* was dus van *Mandhéling* vertrokken als een *gevangene*. Te *Natal* was hy *gevangen*. Aan-boord van 't oorlogsvaartuig dat hem overvoerde, was hy ook natuurlyk een *gevangene*. Hy verwachtte dus – schuldig of niet, dit doet niets tot de
110 zaak, daar hy in wettigen vorm en door bevoegde autoriteit was beschuldigd van hoogverraad – ook te *Padang* als een *gevangene* te zullen aankomen. Wèl moet hy dus zeer verwonderd hebben gestaan, by de ontscheping te vernemen dat hy *vry* was niet alleen, maar dat de generaal, wiens rytuig hem by 't aan wal stappen opwachtte, het zich tot een
115 eer rekenen zou hem by zich aan huis te ontvangen en te herbergen. Zeker is nooit een van hoogverraad beschuldigde aangenamer verrast geworden. Kort hierop werd de adsistent-resident van *Mandhéling* in zyn betrekking geschorst wegens allerlei vergrypen die ik hier niet beoor-

120 deel. *Jang di Pertoean* echter, na op *Padang* eenigen tyd ten-huize van den
generaal te hebben vertoefd, en na door dezen met de meeste onder-
scheiding te zyn behandeld, keerde over *Natal* naar *Mandhéling* terug,
niet met het zelfgevoel van den onschuldig-verklaarde, maar met den
125 trots van iemand die zóó hoog staat dat hy geen verklaring van on-
schuld noodig heeft. Immers, *onderzocht* was de zaak niet! Aannemende
dat men de tegen hem ingebrachte beschuldiging voor valsch hield, dan
had reeds dit vermoeden een onderzoek vereischt, ten-einde de valsche
getuigen te straffen, en vooral hen die blyken zouden zoodanige vals-
heid te hebben uitgelokt. Het schynt dat de generaal zyn redenen had
130 om dit onderzoek niet te doen plaats hebben. De tegen *Jang di Pertoean*
ingebrachte aanklacht werd beschouwd als *non avennu*, en ik houd voor
zeker dat de daarop doelende stukken nooit onder de oogen der Re-
geering te *Batavia* gebracht zyn.

Kort na *Jang di Pertoean's* terugkeer kwam ik te *Natal* aan om 't be-
135 stuur van die afdeeling overtenemen. Myn voorganger verhaalde me
natuurlyk wat er kort geleden in 't Mandhélingsche was voorgevallen,
en gaf my de noodige inlichting over de staatkundige verhouding tus-
schen die landstreek en myn Afdeeling. Het was hem niet euvel te dui-
den dat hy zich zeer beklagde over de zyns inziens onrechtvaardige be-
140 handeling die zyn schoonvader ten-deel viel, en over de onbegrypelyke
bescherming die *Jang di Pertoean* van den generaal bleek te genieten.
Noch hy noch ik wisten op dāt oogenblik dat de opzending van *Jang*
di Pertoean naar *Batavia*, een vuistslag in 't gelaat van dien generaal zou
geweest zyn, en dat deze – persoonlyk voor de trouw van dat hoofd
145 hebbende ingestaan – gegronde redenen had, wat het ook kosten
mocht, hem te vrywaren tegen een beschuldiging van hoogverraad. Dit
was voor den generaal des te belangryker, omdat inmiddels de zoo-even
bedoelde Regeeringskommissaris zelf Gouverneur-generaal was gewor-
den, en hem dus hoogstwaarschynlyk uit zyn gouvernement zou heb-
150 ben teruggeroepen, uit verstoordheid over 't ongegrond vertrouwen op
Jang di Pertoean, en over de hierop steunende hoofdigheid waarmee de
generaal zich tegen 't ontruimen van de Oostkust verzet had.

'Doch, zei myn voorganger, wat ook den generaal moge bewegen al
de beschuldigingen tegen myn schoonvader voetstoots aantenemen, en
155 de veel zwaarder grieven tegen *Jang di Pertoean* niet eens een onderzoek
waardig te keuren, de zaak is niet uit! En als men te *Padang*, zooals ik
gis, de afgelegde getuigenissen vernietigd heeft, ziehier iets anders dat
niet vernietigd worden *kan*.'

En hy toonde my een vonnis van den *Rappat*-raad te *Natal*,¹¹³ waar-
160 van hy voorzitter was, houdende: veroordeeling van zekeren *Si Pa-*
maga tot de straf van geeseling en brandmerk, en – ik meen – twin-
tigjarigen dwangarbeid, wegens poging tot moord op den Toe-
ankoe van *Natal*.

165 'Lees eens het proces-verbaal van de terechtzitting, zei myn voorganger, en beoordeel dan of myn schoonvader niet zal geloofd worden te *Batavia*, als hy dáár *Jang di Pertoean* aanklaagt van hoogverraad!'

170 Ik las de stukken. Volgens verklaringen van getuigen en '*de bekentenis van den beklaagde*' was *Si Pamaga* omgekocht om te *Natal* den *Toeankoe*, diens pleegvader *Soetan Salim* en den gezaghebbenden kontroleur te vermoorden. Hy had zich, om dit opzet uittevoeren, naar de woning van den *Toeankoe* begeven, en daar met de bedienden die op den trap der buitengallery zaten, een gesprek aangeknoopt over een *Sewah*,¹¹⁴ met het doel zyn tegenwoordigheid te rekken tot hy den *Toeankoe* zou gewaar worden, die zich dan ook weldra, omgeven van eenige verwanten en bedienden, vertoonde. *Pamaga* was met zyn *Sewah* op den *Toeankoe* losgegaan, doch had uit onbekende oorzaken zyn moorddadig opzet niet kunnen volvoeren. De *Toeankoe* was verschrikt uit het venster gesprongen, en *Pamaga* nam de vlucht. Hy verschool zich in 't bosch, en werd eenige dagen later door de natalsche politie opgevat.

180 'Aan den beschuldigde gevraagd: *wat hem tot dezen aanslag en den voorgenomen moord op Soetan Salim en den kontroleur van Natal had bewogen?*' antwoordt hy: 'daartoe te zyn omgekocht door Soetan Adam, uit naam van diens broeder *Jang di Pertoean* van Mandhéling.'

185 'Is dit duidelyk of niet?' vroeg myn voorganger. Het vonnis is na *fiat executie* van den resident, ten-uitvoer gelegd wat de geeseling en 't brandmerk aangaat, en *Si Pamaga* is op weg naar *Padang*, om vandaar als kettingganger naar Java te worden gezonden. Gelyk met hem komen de processtukken van de zaak te *Batavia*, en dan kan men dáár zien wie de man is, op wiens aanklacht myn schoonvader gesuspenderd werd! Dat vonnis kan de generaal niet vernietigen, al wilde hy.'

190 Ik nam het bestuur der natalsche afdeeling over, en myn voorganger vertrok. Na eenigen tyd ontving ik bericht dat de generaal met een oorlogsstoomboot in de Noord komen, en ook *Natal* bezoeken zou. Hy stapte met veel gevolg ten-mynen huize af, en verlangde oogenblikke-
195 lyk de oorspronkelyke processtukken te zien van: 'den armen man dien men zoo vreeselyk mishandeld had.'

'Zyzelf hadden een geeseling en een brandmerk verdiend!' voegde hy er by.

200 Ik begreep er niets van. Want de oorzaken van den stryd over *Jang di Pertoean* waren my toen nog onbekend, en 't kon dus niet in myn gedachten opkomen, evenmin dat myn voorganger willens en wetens een onschuldige zou veroordeeld hebben tot zóó zware straf, als dat de generaal een misdadiger zou in bescherming nemen tegen een rechtvaardig vonnis. Ik ontving den last, *Soetan Salim* en den *Toeankoe* te doen
205 gevangen nemen. Daar de jonge *Toeankoe* by de bevolking zeer bemind

was, en we slechts weinig garnizoen in 't fort hadden, verzocht ik den
generaal hem op vrye voeten te mogen laten, hetgeen me werd toe-
gestaan. Doch voor *Soetan Salim*, den byzonderen vyand van *Jang di Per-*
toean, was geen genade. De bevolking was in groote spanning. De Na-
tallers vermoedden dat de generaal zich verlaagde tot een werktuig van
210 mandhélingschen haat, en 't was in *die* omstandigheden dat ik van-tyd
tot-tyd iets doen kon, wat hy 'kordaat' vond, vooral daar hy de weinige
macht die er uit het fort kon gemist worden, en het detachement mari-
niers dat hy van boord had meegebracht, niet aan *my* afstond ter bedek-
king als ik naar de plekken reed waar men samenschoolde. Ik heb by
215 die gelegenheid opgemerkt dat de generaal Vandamme zeer goed zorg-
de voor zyn eigen veiligheid, en 't is dáárom dat ik zyn roem van dap-
perheid niet onderschryven mag voor ik er meer van gezien heb, of iets
anders.

Hy vormde in groote overhaasting een Raad, dien ik *ad hoc* zou kun-
nen noemen. Daarin waren leden: een paar adjudanten, andere officie-
ren, de officier van Justitie of fiscaal, dien hy van Padang had meegenomen,
en ik. Deze Raad zou een onderzoek instellen naar de wyze waar-
op onder myn voorganger 't proces tegen *Si Pamaga* was gevoerd ge-
225 worden. Ik moest een tal van getuigen laten oproepen, wier verklarin-
gen daartoe noodig waren. De generaal, die natuurlyk vóórzat, onder-
vraagde en de proces-verbalen werden geschreven door den fiscaal. Daar
evenwel deze beambte weinig maleisch verstond – en volstrekt niet het
maleisch dat in de Noord van Sumatra wordt gesproken – was 't dik-
230 wyls noodig hem de antwoorden der getuigen te vertolken, hetgeen
meestal de generaal zelf deed. Uit de zittingen van dien Raad zyn stuk-
ken voortgekomen, die ten-duidelykste schynen te bewyzen: dat *Si Pa-*
maga nooit het voornemen gekoesterd had iemand, wien het ook zy, te
vermoorden. Dat hy noch *Soetan Adam*, noch *Jang di Pertoean* ooit had
gezien of gekend. Dat hy *niet* op den *Toeankoe* van *Natal* was toe-
235 gesprongen. Dat deze *niet* uit het venster gevlucht was ... en zoo voort!
Verder: dat het vonnis tegen den ongelukkigen *Si Pamaga* was geslagen
onder de pressie van den voorzitter – myn voorganger – en van 't
Raadslid *Soetan Salim*, welke personen de voorgewende misdaad van *Si*
240 *Pamaga* hadden verzonnen om aan den gesuspendeerden adsistent-resi-
dent van *Mandhéling* een wapen ter zyner verdediging in de hand te stel-
len, en om lucht te geven aan hun haat jegens *Jang di Pertoean*.

De wyze nu waarop de generaal by die gelegenheid ondervraagde, deed
denken aan de whistparty van zekeren keizer van Marokko die zyn
245 partner toevoegde: 'speel harten, of ik sny je den hals af.' Ook de verta-
lingen, zooals hy die den fiscaal in den pen gaf, lieten veel te wenschen
over.

Of nu *Soetan Salim* en myn voorganger pressie hebben uitgeoefend
op den natalschen Rechtsraad om *Si Pamaga* schuldig te verklaren, is

- 250 my onbekend. Maar wel weet ik dat de generaal Vandamme pressie heeft uitgeoefend op de verklaringen die 's mans onschuld moesten bewyzen. Zonder op dat oogenblik nog de strekking daarvan te begrypen, heb ik me tegen die ... onnauwkeurigheid verzet, hetgeen zóó vergegaan is dat ik heb moeten weigeren eenige verbalen mede te onder-
- 255 teekenen, en ziedaar nu de zaak waarin ik den generaal zoo 'gekontra-rieerd' had. Ge begrypt nu ook waarop de woorden doelen, waarmee ik de beantwoording sloot van de aanmerkingen die er op myn geldelyk beheer gemaakt waren, de woorden waarin ik verzocht van alle welwil-lende konsideratien verschoond te blyven.
- 260 – Het was inderdaad zeer sterk voor iemand van uw jaren, zei Duclari.¹¹⁵
- Ik vond het natuurlyk. Doch zeker is 't, dat de generaal Vandamme niet aan zoo-iets gewoon was. Ik heb dan ook onder de gevolgen van die zaak veel geleden. O neen, Verbrugge, ik zie wat je zeggen wilt, *be-*
- 265 *rouwd* heeft het me nooit. Zelfs moet ik hierby voegen dat ik me niet zou bepaald hebben tot eenvoudig protesteeren tegen de wys waarop de generaal de getuigen ondervroeg, noch tot het weigeren myner hand-teekening op enkele verbalen, indien ik toen had kunnen gissen wat ik eerst later te weten kwam, dat alles voortspoot uit een vooraf vast-gestelden toeleg om myn voorganger te bezwaren. Ik meende dat de
- 270 generaal, overtuigd van *Si Pamaga's* onschuld, zich liet meesleepen door de achtenswaardige zucht om een onschuldig slachtoffer te redden van de gevolgen eener rechtsdwaling, voor-zoo-ver dit na de geeseling en 't brandmerk nog mogelyk was. Deze meening deed my wel in verzet komen tegen valsheid, maar ik was daarover niet zóó verontwaardigd
- 275 als ik zou geweest zyn indien ik geweten had dat het hier geenszins te doen was om een onschuldige te redden, maar dat deze valsheid de strekking had om ten-koste van de eer en 't welzyn myns voorgangers, de bewyzen te vernietigen die de politiek van den generaal in den weg stonden.
- 280 – En hoe ging 't verder met uw voorganger? vroeg Verbrugge.
- Gelukkig voor hem was hy reeds naar Java vertrokken voor de ge-neraal te *Padang* terugkeerde. Hy schynt zich by de Regeering te *Batavia* te hebben kunnen verantwoorden, althans hy is in dienst gebleven. De
- 285 resident van *Ayer-Bangie* die op 't vonnis *fiat executie* verleend had, werd...
- Gesuspendeerd?
- Natuurlyk! Ge ziet dat ik niet zoo heel onrecht had, in myn punt-dicht te zeggen dat de Gouverneur ons schorsend regeerde.
- 290 – En wat is er geworden van al die gesuspendeerde ambtenaren?
- O, er waren er nog veel meer! Allen, de een voor, de ander na, zyn in hun betrekkingen hersteld. Enkel van hen hebben later zeer aan-zienlyke ambten bekleed.¹¹⁶

- En *Soetan Salim*?
- 295 – De generaal voerde hem gevankelyk mede naar *Padang*, en vandaar werd hy als balling naar Java gezonden. Hy is thans nog te *Tjanjor* in de Preanger regentschappen. Toen ik in 1846 daar was, heb ik hem een bezoek gebracht. Weet je nog wat ik te *Tjanjor* kwam doen, Tine?
- Neen, Max, dat is me glad ontgaan.
- 300 – Wie kan ook alles onthouden? Ik ben daar getrouwd, heeren!
- Maar, vroeg Duclari, daar ge nu toch aan 't vertellen zyt, mag ik vragen of 't waar is dat ge te *Padang* zoo dikwyls geduëlleerd hebt?
- Ja, zeer dikwyls, en daartoe was aanleiding. Ik heb u reeds gezegd dat de gunst van den Gouverneur op zoodanigen buitenpost de maat-
- 305 staf is, waarnaar velen hun welwillendheid afmeten. De meesten waren dus voor my zeer *on*welwillend, en vaak ging dit over in grofheid. Ik van myn kant was prikkelbaar. Een niet beantwoorde groet, een schimpscheut op de 'zotterny van iemand die 't wil opnemen tegen den generaal', een toespeling op myn armoede, op myn hongerlyden, op 't
- 310 'slechte voedsel dat er scheen te liggen in zedelyke onafhankelykheid ... dit alles, begrypt ge, maakte my bitter. Velen, vooral onder de officieren, wisten dat de generaal niet ongaarne zag dat er geduëlleerd werd, en vooral met iemand die zoo in ongenade was als ik. Misschien wekte men dus myn gevoeligheid met voordacht op. Ook duëlleerde ik
- 315 wel eens voor een ander dien ik voor verongelykt hield. Hoe dit zy, het duel was daar in dien tyd aan de orde van den dag, en meer dan eens is 't gebeurd dat ik twee samenkomsten had op een ochtend. O, er is iets zeer aantrekkelyks in het duel, vooral met de sabel, of 'op' de sabel, zooals ze 't noemen ... ik weet niet waarom. Ge begrypt echter dat ik
- 320 nu zoo-iets niet meer doen zou, ook al ware daartoe zooveel aanleiding als in die dagen ... kom eens hier, Max – neen, vang dat beestje niet – kom hier! Hoor eens, je moet nooit kapellen vangen. Dat arme dier heeft eerst langen tyd als rups op een boom rondgekropen, dat was geen vroolyk leven! Nu heeft het pas vleugeltjes gekregen, en wil wat rondvliegen in de lucht, en zich vermaken, en 't zoekt voedsel in de
- 325 bloemen, en doet niemand leed ... kyk, is 't niet veel aardiger het daar zoo te zien rondfladderen?
- Zoo kwam 't gesprek van de duellen op de vlinders, op de ontferming des rechtvaardigen over zyn vee, op het dierenplagen, op de *loi*
- 330 *Grammont*, op de Nationale Vergadering waarin die wet werd aangenomen, op de republiek, en op wat niet al!
- Eindelyk stond Havelaar op. Hy verontschuldigde zich by zyn gasten, wyl hy bezigheden had. Toen de kontroleur hem den volgenden morgen op zyn kantoor bezocht, wist hy niet dat de nieuwe adsistent-
- 335 resident den vorigen dag na de gesprekken in de voorgalery, was uitgereden naar *Parang-Koedjang* – het distrikt der '*verregaande* misbruiken' – en eerst dien ochtend vroeg van daar was teruggekeerd.

Ik verzoek den lezer te gelooven dat Havelaar te wellevend was om
340 aan zyn eigen tafel zooveel te spreken als ik in de laatste hoofdstukken
heb opgegeven, en waardoor ik op hem den schyn laad alsof hy zich
meester zou hebben gemaakt van 't gesprek, met verwaarloozing der
plichten van een gastheer, die voorschryven aan zyn gasten de gelegen-
heid te laten of te verschaffen 'zich te doen uitkomen'. Ik heb uit de vele
345 bouwstoffen die voor me liggen, een paar grepen gedaan, en zou nog
lang de tafelgesprekken hebben kunnen voortzetten, met minder moeite
dan 't afbreken daarvan me gekost heeft. Ik hoop echter dat het mee-
gedeelde voldoende wezen zal om eenigermate de beschrijving te recht-
vaardigen, die ik van Havelaars inborst en hoedanigheden gegeven heb,
350 en dat de lezer niet geheel zonder belangstelling de lotgevallen zal gade-
slaan, die hem en de zynen wachtten te *Rangkas-Betoeng*.

De kleine familie leefde stil voort. Havelaar was dikwyls over-dag
uit, en bracht halve nachten op zyn bureau door. De verhouding tus-
schen hem en den kommandant van 't kleine garnizoen was alleraan-
355 genaamst, en ook in den huiselyken omgang met den kontroleur was
geen spoor te ontdekken van 't rangverschil dat anders in Indie zoo
vaak het verkeer styf en vervelend maakt, terwyl bovendien Havelaars
zucht om hulp te verleenen waar hy maar eenigszins kon, dikwyls den
Regent te-stade kwam, die dan ook zeer met zyn 'ouderen broeder' was
360 ingenomen. En ten-slote bracht de liefalligheid van mevrouw Have-
laar veel toe tot het aangenaam verkeer met de weinige op de plaats
aanwezige Europeanen en de Inlandsche Hoofden. De dienstkorrespon-
dentie met den resident te *Serang* droeg blyken van wederzydsche wel-
willendheid, terwyl de bevelen van den resident, met heusheid gegeven,
365 stipt werden opgevolgd.

Tine's huishouding was spoedig geregeld. Na lang wachten waren de
meubels van *Batavia* aangekomen, er waren *ketimon's* in zout gelegd, en
als Max aan-tafel iets verhaalde, geschiedde dit in 't vervolg niet meer
uit gebrek aan eieren voor de omelet, hoewel toch altyd de levenswys
370 van 't klein gezin duidelyke blyken droeg dat de voorgenomen spaar-
zaamheid zeer werd in acht genomen.

Mevrouw Slotering verliet zelden haar huis, en gebruikte slechts
eenige malen de thee by de familie Havelaar in de voorgalery. Ze sprak
weinig, en bleef altyd een wakend oog houden op ieder die hare of Ha-
375 velaars woning naderde. Men was echter gewoon geraakt aan wat men
haar *monomanie* begon te noemen, en lette daarop weldra niet meer.

Alles scheen kalmte te ademen, want voor Max en Tine was 't ver-
gelykenderwyze een kleinigheid zich te schikken in ontberingen die op
een niet aan den grooten weg gelegen binnenpost onvermydelyk zyn.
380 Daar er op de plaats geen brood werd gebakken, at men geen brood.
Men had het van *Serang* kunnen laten komen, maar de kosten op dat

vervoer waren te hoog. Max wist zoo goed als ieder ander dat er veel middelen te vinden waren om zònder betaling brood naar *Rangkas-Betoeng* te laten brengen, maar *onbetaalde arbeid*, die Indische kanker, was hem een gruwel. Zoo was er veel te *Lebak*, dat wel door gezag te verkrygen was om-niet maar niet te-koop voor billyken prys, en onder zulke gegevens schikten zich Havelaar en zyn Tine gaarne in 't gemis. Ze hadden wel andere ontberingen beleefd! Had niet die arme vrouw maanden doorgebracht aan-boord van een Arabisch vaartuig, zonder andere legerstede dan 't scheepsdek, zonder andere beschutting tegen zonnehitte en westmoessonsbuien, dan een tafeltje tusschen welks pootten ze zich moest vastklemmen? Had ze niet op dat schip zich moeten vergenoegen met een klein rantsoen droge ryst en vuil water? En was ze niet in die en vele andere omstandigheden altyd tevreden geweest, als ze maar mocht samen wezen met haar Max?

Eén omstandigheid echter was er te *Lebak*, die haar verdriet berokkende: kleine Max kon niet in den tuin spelen omdat daar zooveel slangen waren. Toen ze dit bemerkte en hierover zich by Havelaar beklagde, loofde deze aan de bedienden een prys uit voor elke slang die ze vangen zouden, doch reeds de eerste dagen betaalde hy zóóveel aan premien dat hy zyn belofte moest intrekken voor 't vervolg, want ook in gewone omstandigheden en dus zonder de voor hem zoo noodzakelyke zuinigheid, zou die betaling spoedig zyn middelen zyn te-boven gegaan. Er werd alzoo vastgesteld dat kleine Max voortaan 't huis niet meer zou verlaten, en dat hy zich, om frissche lucht te scheppen, vergenoegen moest met spelen in de voorgallery. In-weerwil van deze voorzorg was Tine toch altyd angstig, en vooral 's avends, daar men weet hoe slangen dikwyls in de huizen kruipen en zich, om warmte te zoeken, in de slaapkamers verbergen.

Slangen en dergelyk ongedierte vindt men wel-is-waar in Indiën overal, maar op de grootere hoofdplaatsen waar de bevolking dichter op elkander woont, komen zy natuurlyk zeldzamer voor dan in meer wilde streken, zooals te *Rangkas-Betoeng*. Indien echter Havelaar had kunnen besluiten zyn erf van onkruid te doen reinigen tot aan den rand van den ravyn toe, zouden toch wel de slangen zich van-tyd tot-tyd in den tuin vertoond hebben, maar niet in zóó grooten getale als dit nu 't geval was. De natuur dezer dieren doet hun duisternis en schuiling voortrekken boven 't licht van open plaatsen, zoodat, als Havelaars erf zindelyk ware gehouden, de slangen niet dan als 't ware haars ondanks en verdwaald, de ruigte in den ravyn zouden verlaten hebben. Maar 't erf van Havelaar was niet zindelyk, en ik wensch de reden hiervan te ontwikkelen, daar ze een blik te meer doet slaan op de misbruiken die byna alom in de nederlandsch-indische bezittingen heerschen.

De woningen der gezagvoerders in de binnenlanden staan op gron-

425 den die aan de gemeenten toebehooren, voor-zoo-ver men van gemeen-
 te-eigendom spreken kan in een land waar de Regeering zich alles toeëi-
 gent. Genoeg, dat die erven niet toebehooren aan den ambtelyken be-
 woner zelf. Deze toch zou, als dit het geval ware, zich wachten een
 430 grond te koopen of te huren, waarvan 't onderhoud boven zyn krach-
 ten ging. Wanneer nu het erf van de hem aangewezen woning te groot
 is om behoorlyk te worden onderhouden, zou dit, by den weligen tro-
 pischen plantengroei, binnen weinig tyds in een wildernis ontaarden.
 En toch ziet men zelden of nooit zoodanig erf in slechten staat. Ja, dik-
 435 wyls zelfs staat de reiziger verbaasd over 't schoone park dat een resi-
 dentswoning omringt. Geen beambte in de binnenlanden heeft inkom-
 men genoeg om den hiertoe noodigen arbeid te doen verrichten tegen
 behoorlyke betaling, en daar nu toch een deftig aanzien van de woning
 des gezaghebbers een vereischte is, opdat niet de bevolking die zooveel
 440 hecht aan uiterlykheden, in slordigheid grond vinde voor minachting,
 doet zich de vraag op, hoe dan dit doel bereikt wordt? Op de meeste
 plaatsen hebben de gezaghebbers te beschikken over eenige kettinggan-
 gers, dat zyn: elders veroordeelde misdadigers, een soort van werklie-
 den echter dat in *Bantam* om meer of min geldige redenen van politie-
 ken aard niet aanwezig was. Doch ook op plaatsen waar zich wel zooda-
 445 nige veroordeelden bevinden, is hun aantal, vooral met het oog op de
 behoefte aan anderen arbeid, zelden in evenredigheid met het werk dat
 zou vereischt worden tot het goed onderhouden van een groot erf. Er
 moeten dus andere middelen gevonden worden, en de oproeping van
 arbeiders tot het verrichten van *heeredienst* ligt voor-de-hand. De Regent
 450 of de *Dhemang* die zoodanige oproeping ontvangt, haast zich daaraan te
 voldoen, want hy weet zeer goed dat het den gezaghebbenden ambte-
 naar die van dat gezag misbruik maakt, later moeielyk vallen zou een
 inlandsch Hoofd te bestraffen over een gelyke fout. En alzoo strekt het
 vergryp van den een tot vrybrief voor den ander.

455 Het komt my echter voor, dat dusdanige fout van een gezaghebber
in sommige gevallen niet al te streng, en vooral niet naar europesche be-
 gripfen, moet worden beoordeeld. De bevolking zelf toch zou 't – mis-
 schien uit ongewoonte – zeer vreemd vinden als hy *altijd* en *in alle geval-*
 460 *len* zich stipt hield aan de bepalingen die 't getal der voor zyn erf be-
 stemde heeredienstplichtigen voorschryven, daar er omstandigheden
 kunnen voorkomen die by deze bepalingen niet waren voorzien. Maar
 zoodra eenmaal de grens van 't strikt wettige is overschreden, wordt
 het moeielyk een punt vaststellen, waarop zoodanige overschryding
 zou overgaan in misdadige willekeur, en vooral wordt groote omzich-
 465 tigheid noodig zoodra men weet dat de Hoofden alleen wachten op een
 slecht voorbeeld, om dat met verregaande uitbreiding natevolgen. De
 vertelling over zekeren koning die niet wilde dat men de betaling ver-
 zuimde van één korrel zout die hy by zyn eenvoudig maal gebruikt had,

470 toen hy aan 't hoofd zyns legers het land doortrok – omdat, naar hy zei-
de, dit het begin was van een onrecht dat ten-laatste zyn geheel ryk zou
vernietigen – hy moge dan *Timoerleng*, *Noereddien* of *Djengis-Khan* gehee-
ten hebben, zeker is òf die fabel, òf als 't geen fabel is, het voorval zelf,
van aziatischen oorsprong. En even als 't aanschouwen van zeedyken
475 aan de mogelykheid van hoog water doet gelooven, mag men aanne-
men dat er neiging bestaat tot *zulke* misbruiken in een land waar *zulke*
lessen worden gegeven.

Het gering getal lieden nu waarover Havelaar wettig beschikken
mocht, konden niet dan slechts een zeer klein gedeelte van zyn erf, in
480 de onmiddellyke nabyheid der woning, van onkruid en kreupelhout
vryhouden. Het overige was binnen weinig weken een volslagen wil-
dernis. Havelaar schreef aan den resident over de middelen om hierin
te voorzien, hetzy door een geldelyke toelage, hetzy door aan de Re-
geering voortestellen even als elders kettinggangers in de residentie
Bantam te doen arbeiden. Hy ontving hierop een weigerend antwoord,
485 met de opmerking dat hy immers 't recht had de personen die door hem
by policievonnis waren veroordeeld tot 'arbeid aan den publieken weg'
op zyn erf te-werk te stellen. Dit wist Havelaar wel, of althans 't was
hem meer dan voldoende bekend dat zoodanige beschikking over ge-
kondemneerden overal de gewoonste zaak van de wereld was, maar
490 nooit had hy, noch te *Rangkas-Betoeng*, noch te *Amboina*, noch te *Menado*,
noch te *Natal*, van dat vermeend recht willen gebruik maken. Het stuit-
te hem, zyn tuin te laten onderhouden als boete voor kleine vergrypen,
en meermalen had hy zich afgevraagd hoe de Regeering bepalingen kon
laten bestaan, die den ambtenaar in verzoeking kunnen brengen kleine
495 verschoonbare fouten te straffen, niet in evenredigheid met het vergryp,
maar met den toestand of de uitgestrektheid van zyn erf? Het denkbeeld
alleen dat de gestrafte, ook zelfs hy die rechtvaardig gestraft was, ver-
meenen zou dat er eigenbelang schulde onder het geslagen vonnis,
deed hem, waar hy straffen moest, altyd de voorkeur geven aan de an-
500 ders zeer afkeurenswaardige opsluiting.¹¹⁷

En vandaar kwam het dat kleine Max niet spelen mocht in den tuin,
en dat ook Tine van de bloemen niet zooveel genoeg smaakte als ze
zich had voorgesteld op den dag van haar aankomst te *Rangkas-Betoeng*.

Het spreekt vanzelf dat deze en dergelyke kleine verdrietelykheden
505 geen invloed uitoefenden op de stemming van een gezin dat zooveel
bouwstoffen bezat om zich een gelukkig huiselyk leven te verschaffen,
en 't was dan ook niet toeteschryven aan zulke kleinigheden, wanneer
Havelaar soms met een bewolkt voorhoofd binnentrad, by het terug-
keeren van een uitstap, of na 't aanhooren van dezen en genen die ver-
510 zocht hadden hem te spreken. We hebben uit zyn toespraak aan de
Hoofden gehoord dat hy zyn plicht wilde doen, dat hy onrecht wilde

te-keer gaan, en tevens hoop ik dat de lezer uit de gesprekken die ik meedeelde, hem heeft leeren kennen als iemand die wel in-staat was iets uitte vinden en tot klaarheid te brengen, dat voor sommige anderen ver-
515 borgen was of in 't duister lag. Er was dus te veronderstellen dat niet veel van wat er in *Lebak* omging zyn aandacht ontgaan zou. Ook zagen we dat hy vele jaren vroeger op die afdeeling gelet had, zoodat hy reeds den eersten dag, toen Verbrugge hem ontmoette in de *pendoppo* waar myn verhaal aanvangt, toonde in zyn nieuwen werkkring geen vreem-
520 deling te zyn. Hy had door nasporing op de plaatsen zelf, veel bevestigd gevonden van wat hy vroeger vermoedde, en vooral uit het archief was hem gebleken dat de landstreek waarvan het bestuur aan zyn zorg was toevertrouwd, werkelyk in een hoogsttreurigen toestand verkeerde.

525 Uit brieven en aanteekeningen van zyn voorganger bemerkte hy dat deze dezelfde opmerkingen gemaakt had. De korrespondentie met de Hoofden bevatte verwyten op verwyten, bedreiging op bedreiging, en deden zeer goed begrypen hoe die ambtenaar ten laatste zou gezegd hebben, zich rechtstreeks tot de Regeering te zullen wenden indien niet aan
530 dien stand van zaken een einde werd gemaakt.

Toen Verbrugge dit aan Havelaar meedeelde, had deze geantwoord dat zyn voorganger daaraan verkeerd zou gedaan hebben, daar de adsistent-resident van *Lebak* in geen geval den resident van *Bantam* mocht voorbygaan, en hy had daarby gevoegd dat dit ook door volstrekt niets
535 zoude gewettigd zyn, daar het toch niet te denken was dat die hooge beambte party zou trekken voor afpersing en knevelary.

Zoodanig partytrekken was dan ook waarlyk niet te veronderstellen in den zin zooals Havelaar 't bedoelde, niet namelyk alsof den resident eenig voordeel of gewin zou ten-deel vallen van die vergrypen. Doch
540 wèl bestond er een oorzaak die hem bewoog niet dan zeer ongaarne op de klachten van Havelaars voorganger recht te doen. We hebben gezien hoe die voorganger meermalen met den resident over de heerschende misbruiken had gesproken – *geaboucheerd*, zei Verbrugge – en hoe weinig hem dit gebaat had. Het is dus niet van belang ontbloot, te onderzoeken waarom een zoo hooggeplaatst ambtenaar, die als hoofd van de
545 geheele residentie evenzeer als de adsistent-resident, ja meer nog dan deze, gehouden was te zorgen dat er recht geschiedde, byna altyd reden meende te hebben om den loop van dat recht te stuiten.¹¹⁸

550 Reeds te *Serang*, toen Havelaar daar ten-huize van den resident vertoefde, had hy dezen over de Lebaksche misbruiken gesproken, en hierop ten-antwoord bekomen: 'dat dit alles in meer of mindere mate overal 't geval was.' Dit nu kon Havelaar niet ontkennen. Wie toch zou beweren een land te hebben gezien waar niets verkeerd geschiedt? Maar hy meende dat dit geen beweegreden was om misbruiken, waar men die

555 vond, te laten bestaan, vooral niet wanneer men uitdrukkelijk tot het
tegengaan daarvan geroepen was, en tevens dat, na al wat hy van *Lebak*
wist, hier geen spraak was van *meer of mindere*, doch van *zeer groote* maat,
waarop de resident hem onder anderen antwoordde: 'dat het in de af-
560 deeling *Tjiringien* – ook tot *Bantam* behoorende – nog erger gesteld
was.'

Wanneer men nu aanneemt, zooals men aannemen kan, dat een resi-
dent geen rechtstreeks voordeel heeft van afpersing en van willekeurig
beschikken over de bevolking, doet zich de vraag op, wat dan zooveel
565 beweegt in tegenspraak met eed en plicht zulke misbruiken te laten be-
staan, zonder daarvan aan de Regeering kennis te geven? En wie hier-
over nadenkt, moet het al zeer vreemd vinden dat men zoo koelbloedig
't bestaan van die misbruiken erkent, als ware er spraak van iets dat bui-
ten bereik of bevoegdheid lag. Ik zal trachten de oorzaken hiervan te
ontwikkelen.

570 In 't algemeen reeds is het overbrengen van slechte tydingen iets on-
aangenaams, en 't schynt wel of er van den ongunstigen indruk dien ze
veroorzaken, iets blyft kleven op wien de verdrietige taak te-beurt viel
zulke tydingen meeteedeelen. Wanneer nu dit alleen reeds voor sommi-
gen een reden zou wezen om tegen beter weten aan, het bestaan van iets
575 ongunstigs te ontkennen, hoeveel te meer dan wordt dit het geval wan-
neer men gevaar loopt, niet alleen zich de ongenade op den hals te halen
die nu eenmaal 't lot schynt des overbrengers van slechte berichten,
doch tevens als de *oorzaak* te worden aangezien van den ongunstigen
toestand dien men plichtshalve openbaart.

580 De Regeering van Nederlandsch Indie schryft by-voorkeur aan haar
meesters in 't moederland dat alles naar wensch gaat. De residenten
melden dit gaarne aan de Regeering. De adsistent-residenten, die zelf
van hun controleurs byna niet dan gunstige berichten ontvangen, zen-
den ook op hun beurt liefst geen onaangename tydingen aan de residen-
585 ten. Hieruit wordt in de officieele en schriftelyke behandeling der zaken
een gekunsteld optimismus geboren, in tegenspraak niet alleen met de
waarheid, maar ook met de eigen meening van die optimisten zelf, zoo-
dra zy dezelfde zaken mondeling behandelen, en – nog vreemder! – dik-
wyls zelfs in tegenspraak met hun eigen geschreven berichten. Ik zou
590 veel voorbeelden kunnen aanhalen van rapporten die den gunstigen
toestand van een residentie ten-hoogste verheffen, doch te-gelyker-tyd,
vooral waar de *cyfers* spreken, zichzelf logenstraffen. Deze voorbeelden
zouden, als niet de zaak om de eindelyke gevolgen te ernstig ware, aan-
leiding geven tot lach en spot, en men staat verbaasd over de naïveteit
595 waarmee vaak in zoodanig geval de grofste onwaarheden worden staan-
de gehouden en aangenomen, al biedt dan ook de schryver zelf weinig
zinsneden verder de wapens aan waarmee die onwaarheden te bestryden

zyn. Ik zal me tot een enkel voorbeeld bepalen, dat ik met zeer velen zou kunnen vermeerderen. Onder de stukken die voor me liggen, vind
600 ik het jaarverslag van een residentie. De resident roemt den handel die daar bloeit, en beweert dat in de geheele landstreek de grootste welvaart en bedrijvigheid worden waargenomen. Een weinig verder evenwel, sprekende over de geringe middelen die hem ten-dienste staan om sluikery te weren, wil hy terstond den onaangenamen indruk wegnemen, die op de Regeering zou worden te-weeg gebracht door de meening dat er dus in die residentie veel Inkomend-Recht wordt ontdoken. 'Neen, zegt hy, dáárvoor behoeft men niet bezorgd te zyn! Er wordt in myn residentie weinig of niets ingevoerd ter-sluik, want... er gaat in deze streken zóó weinig om, dat niemand hier zyn kapitaal in den handel wagen zou.'

Ik heb een dergelyk verslag gelezen dat aanving met de woorden: 'in 't afgeloopen jaar is de rust rustig gebleven.' Zulke zinsneden getuigen wel van een zeer rustige gerustheid op de inschikkelykheid van de Regeering voor ieder die haar onaangename tydingen spaart, of die, zooals
615 de term luidt: 'haar niet bemoeielykt' met verdrietige berichten!

Waar de bevolking niet toeneemt, is dit toeteschryven aan onjuistheid der tellingen van vorige jaren. Waar de belastingen niet stygen, maakt men zich daarvan een verdienste: de bedoeling is, door lagen aanslag den landbouw aantemoedigen, die zich juist *nu* gaat ontwikkelen, en weldra – liefst als de berichtgever zal afgetreden zyn – onbegryplyke vruchten moet afwerpen. Waar onordelykheid heeft plaats gehad die niet verborgen blyven *kon*, was dit het werk van eenige weinige kwalykgezinden die voor 't vervolg niet meer te vreezen zyn daar er een *algemeene* tevredenheid heerscht. Waar gebrek of hongersnood de bevolking heeft gedund, was dit een gevolg van misgewas, van droogte, regen of zoo-iets, nooit van wanbestuur.

De nota van Havelaars voorganger, waarin deze 'het verloop van volk uit het distrikt *Parang-Koedjang* toeschreef aan *verregaand* misbruik' ligt voor my.¹¹⁹ Deze nota was *inofficieel*, en bevatte punten waarover die ambtenaar met den resident van *Bantam* te *spreken* had. Maar vergeefs zocht Havelaar in 't archief naar een blyk dat zyn voorganger diezelfde zaak ruitelyk by den waren naam had genoemd in een *openbare dienstmissive*.

Kortom, de officieele berichten van de beambten aan het Gouvernement, en dus ook de daarop gegronde rapporten aan de Regeering in 't moederland, zyn voor het grootste en belangrijkste gedeelte: *onwaar*.

Ik weet dat deze beschuldiging gewichtig is, doch houd die staande, en voel me volkomen in-staat haar met bewyzen te staven. Wie verstoord mocht zyn over dit onbewimpeld uiten myner meening, bedenke

640 hoeveel millioenen schats en hoeveel menschenlevens er zouden gespaard zyn aan Engeland, indien men dáár tydig de oogen der natie voor de ware toedracht der zaken in Britsch-Indie geopend had, en hoe groote dankbaarheid men zou schuldig geweest zyn aan den man die den moed had getoond de Jobsbode te wezen, voor het te laat ware geweest om 't verkeerde te herstellen op minder bloedige wyze dan nu wel noodzakelyk geworden was.

Ik zeide, myn beschuldiging te kunnen staven. Waar 't noodig is, zal ik aantoonen dat er vaak hongersnood heerschte in streken die geroemd werden als toonbeelden van welvaart, en dat meermalen een bevolking die als rustig en tevreden wordt opgegeven, op 't punt stond uittebersten in woede. Het is myn voornemen niet deze bewyzen te leveren in *dit* boek, schoon ik vertrouw dat men 't niet uit de hand leggen zal zonder te gelooven dat ze bestaan.

655 Voor 't oogenblik bepaal ik me tot nog een enkel voorbeeld van het belachelyk optimisme waarvan ik gesproken heb, een voorbeeld dat door ieder, hy zy dan al of niet bekend met de zaken van Indie, gemakelyk zal kunnen begrepen worden.

Ieder resident dient maandelyks een opgaaf in van de ryst die in zyn landschap is ingevoerd, of daaruit naar elders verzonden. By deze opgave wordt dat vervoer in twee deelen gesplitst, naarmate het zich bepaalt tot Java zelf of zich verder uitstrekt. Wanneer men nu let op de hoeveelheid ryst welke volgens die opgaven is overgevoerd *uit* residentien op Java *naar* residentien op Java, zal men bevinden dat deze hoeveelheid vele duizende pikols *meer* bedraagt dan de ryst die, volgens dezelfde opgaven, *in* residentien op Java *uit* residentien op Java is ingevoerd.

665 Ik ga nu met stilzwygen voorby, wat men te denken hebbe van het doorzicht der Regeering die zulke opgaven aanneemt en publiceert, en wil den lezer alleen opmerkzaam maken op de *strekking* van deze valsheid.

670 De procentsgewyze belooning aan europesche en inlandsche beambten voor produkten die in Europa moeten verkocht worden, had den rystbouw zoodanig op den achtergrond gesteld, dat er in sommige streken een hongersnood geheerscht heeft, die niet voor de oogen der natie weggegoocheld worden kòn. Ik heb reeds gezegd dat er toen voorschriften zyn gegeven, de zaken niet weder te laten komen tot zóó ver. Tot de vele uitvloeisels van deze voorschriften behoorden ook de door my genoemde opgaven van uit- en ingevoerde ryst, opdat de Regeering voortdurend het oog houden kon op de ebbe en den vloed van dat levensmiddel. *Uitvoer* uit een residentie stelt welvaart voor, *Invoer*: betrekelyk gebrek.

680 Wanneer men nu die opgaven onderzoekt en vergelykt, blykt daaruit

dat de ryst overal zóó overvloedig is, *dat alle residentien tezamen meer ryst uitvoeren* dan er *in alle residentien tezamen wordt ingevoerd*. Ik herhaal dat hier geen spraak is van uitvoer over zee, waarvan de opgaaf afzonderlyk plaats heeft. De slotsom hiervan is dus de ongerymde stelling: *dat er op Java meer ryst is dan er ryst is*. Dát is toch welvaart!

Ik zeide reeds dat de zucht om nooit andere dan goede berichten aan de Regeering meetedeelen, zou overgaan in 't belachelyke, als niet de gevolgen van dit alles zoo treurig waren. Welke verbetering immers is er te hopen van veel verkeerds, als er een vooraf bepaald voornemen bestaat, in de berichten aan 't bestuur alles omtebuigen en te verdraaien? Wat is er by-voorbeeld te verwachten van een bevolking die, uit den aard zacht en gedwee, sedert jaren, jaren klaagt over onderdrukking, als zy den eenen resident vóór, den anderen nà ziet aftreden met verlof of met pensioen, of wegroepen tot een ander ambt, zonder dat er *iets* geschied is tot herstel der grieven waaronder ze gebukt gaat! Moet niet de gebogen veer eindelyk terugspringen? Moet niet de zoo-lang onderdrukte ontevredenheid – onderdrukt, opdat men zou kunnen voortgaan ze te loochenen! – eindelyk overslaan in woede, in wanhoop, in razerny? Ligt er niet een *Jacquerie* op 't eind van dezen weg?

En waar zullen dan de beambten zyn, die sedert jaren elkander opvolgden, zonder ooit op 't denkbeeld te zyn gekomen dat er iets hoogers bestaat dan de 'gunst der Regeering'? Iets hoogers dan de 'tevreidenheid van den Gouverneur-generaal'? Waar zullen zy dan wezen, de flauwe-berichtenschryvers die de oogen van 't Bestuur door hun onwaarheden verblindden? Zullen dan zy die vroeger den moed misten om een kordaat woord op 't papier te stellen, te-wapen vliegen en de nederlandsche bezittingen behouden voor Nederland? Zullen zy aan Nederland de schatten weergeven die er zullen noodig wezen tot demping van oproer, tot het voorkomen van omwenteling? Zullen zy 't leven weergeven aan de duizenden die er vielen door hun schuld?

En die ambtenaren, die kontroleurs en residenten, zyn niet de *meest* schuldigen. Het is de Regeering zelf die, als geslagen met onbegrypelyke blindheid, het indienen van gunstige berichten aanmoedigt, uitlokt en beloont.¹²⁰ Vooral is dit het geval, waar spraak is van onderdrukking der bevolking door inlandsche Hoofden.

Door velen wordt dit beschermen van de Hoofden toegeschreven aan de onedele berekening dat zy, pracht en praal moetende ten-toon spreiden om op de bevolking den invloed uitte oefenen dien de Regeering noodig heeft om háár gezag staande te houden, daartoe een veel hooger bezoldiging zouden moeten genieten dan thans 't geval is, wanneer men hun niet de vryheid liet het ontbrekende aantevullen door onwettige beschikking over de bezittingen en den arbeid van 't volk. Hoe dit zy, de Regeering gaat niet dan noode over tot het toepassen der be-

725 palingen die den Javaan tegen afpersing en roof heeten te beschermen.
Meestal weet men in onbeoordeelbare en vaak uit de lucht gegrepen re-
denen van staatkunde, een oorzaak te vinden om *dien* Regent of *dat*
Hoofd te sparen, en 't is dan ook in Indie een tot spreekwoord geykte
730 meening dat het Gouvernement liever tien residenten zou ontslaan dan
één Regent. Ook die voorgewende politieke redenen – als ze op *iets* ge-
vestigd zyn – steunen gewoonlyk op valsche opgaven, daar ieder resi-
dent belang heeft by 't verheffen van den invloed zyner Regenten op de
bevolking, om daarachter zich te verschuilen als er later eenmaal aan-
merking mocht vallen op te groote inschikkelykheid omtrent die hoof-
735 den.¹²¹

Ik ga nu de afschuwelyke huichelary voorby van de menschlievend-
luidende bepalingen – en van de eeden! – die den Javaan tegen wille-
keur beschermen ... op 't papier, en verzoek den lezer zich te herinneren
hoe Havelaar by 't naspreken van die eeden iets te kennen gaf dat den-
740 ken deed aan minachting. Voor 't oogenblik wil ik alleen wyzen op het
moeielyke van den toestand des mans die, geheel anders dan uit kracht
eener uitgesproken formule, zich gebonden achtte aan zyn plicht.

En voor hem was deze moielykheid grooter nog dan ze voor som-
mige anderen zou geweest zyn, omdat zyn gemoed zacht was, geheel in
745 tegenspraak met zyn doorzicht dat de lezer nu wel als vry scherp zal
hebben leeren kennen. Hy had dus niet alleen te stryden met vrees voor
mensen of met de zorg voor loopbaan en bevordering, noch ook al-
leen met de plichten die hy als echtgenoot en huisvader te vervullen
had: hy moest een vyand overwinnen in zyn eigen hart. Hy kon niet
750 zonder lyden leed zien, en 't zou my te ver leiden als ik de voorbeelden
wilde aanvoeren hoe hy immer, ook waar hy gekrenkt en beleedigd
was, de party van een tegenstander beschermde tegen zichzelf. Hy ver-
haalde aan Duclari en Verbrugge hoe hy in zyn jeugd iets aantrekkelyks
had gevonden in het duel met den sabel, 'tgeen de waarheid was ... doch
755 hy zeide er niet by hoe hy na 't wonden van zyn tegenparty gewoonlyk
schreide, en zyn gewezen vyand als een liefdezuster verpleegde tot de
genezing toe. Ik zou kunnen verhalen hoe hy te *Natal* den kettinggan-
ger die op hem geschoten had,¹²² by zich nam, den man vriendelyk toe-
sprak, hem voeden liet en vryheid gaf boven alle anderen, omdat hy
760 meende te ontdekken dat de verbittering van dien veroordeelde 't ge-
volg was van een, elders geslagen, te streng vonnis. Gewoonlyk werd
de zachtheid van zyn gemoed of ontkend, of belachelyk gevonden.
Ontkend door wie zyn hart verwarde met zyn geest. Belachelyk gevon-
den door wie niet begrypen kon hoe een verstandig mensch zich moeite
765 gaf om een vlieg te redden, die vastgeraakt was in het web eener spin.
Ontkend weder door ieder – buiten Tine – die hem daarna hoorde
schimpen op die 'domme dieren' en op de 'domme natuur' die zulke
dieren schiep.

770 Maar nog een andere wyze bestond er om hem neertehalen van 't
voetstuk waarop zyn omgeving – men mocht hem beminnen of niet –
wel gedwongen was hem te plaatsen. 'Ja, hy *is* geestig, maar... er is
vluchtigheid in zyn geest.' Of: 'hy *is* verstandig, maar... hy gebruikt zyn
verstand niet goed.' Of: 'ja, hy *is* goedhartig, maar... hy koketteert er
mee!'

775 Voor zyn geest, voor zyn verstand, trek ik geen party. Maar zyn
hart? Arme spartelende vliegjes die hy redde als hy geheel alleen was,
wilt *gy* dat hart verdedigen tegen de beschuldiging van koketterie?

780 Maar ge zyt weggevlogen, en hebt u niet bekommerd om Havelaar,
gy die niet weten kondet dat hy eenmaal behoefte hebben zou aan uw
getuigenis!

785 Was 't koketterie van Havelaar, toen hy te *Natal* een hond – *Sappho*
heette het dier – nasprong in de riviermonding, omdat hy vreesde dat
het nog jonge dier niet goed genoeg zwemmen kon om de haaien te
ontwyken die daar zoo menigvuldig zyn? Ik vind zulk koketteeren met
goedhartigheid moeielyker te gelooven dan de goedhartigheid zelf.

790 Ik roep u op, u, de velen die Havelaar gekend hebt – wanneer ge niet
verstyfd zyt door winterkou en dood... als de geredde vliegen, of ver-
droogd door de hitte daarginds onder de linie! – ik roep u op om getui-
genis te geven van zyn hart, gy allen die hem hebt gekend! Thans voor-
al roep ik u op met vertrouwen, omdat ge niet meer noodig hebt te zoe-
ken waar de koord moet worden ingehaakt om hem neertehalen van
welke luttele hoogte ook.¹²³

795 Intusschen, hoe bont het schyne, zal ik hier plaats geven aan eenige
regels van zyn hand, die zulke getuigenissen misschien overbodig ma-
ken. Max was eens verre, verre weg van vrouw en kind. Hy had haar
in Indie moeten achterlaten, en bevond zich in Duitschland. Met de
vlugheid die ik hem toeken, doch die ik niet in bescherming neem als
men ze mocht willen aantasten, maakte hy zich meester van de taal des
lands waar hy eenige maanden verkeerd had. Ziehier die regels, die te-
gelyker-tyd de innigheid schetsen van den band die hem aan de zynen
hechte.

805 – Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!
Der Nachtwind säuselt, und die Luft wird kühl,
Zu kühl für dich vielleicht: dein Stirnchen glüht!
Du hast den ganzen Tag so wild gespielt,
Und bist wohl müde, komm, dein *Tikar* harret.¹²⁴

810 – Ach, Mutter, lass mich noch 'nen Augenblick!
Es ist so sanft zu ruhen hier... und dort,
Da drin auf meiner Matte, schlaf' ich gleich,
Und weiss nicht einmal was ich träume! Hier

Kann ich doch gleich dir sagen was ich träume,
Und fragen was mein Traum bedeutet ... hör,
Was war das?

– 's War ein *Klapper* der da fiel.²⁸

815 – Thut das dem Klapper weh?

– Ich glaube nicht,
Man sagt, die Frucht, der Stein, hat kein Gefühl.

– Doch eine Blume, fühlt die auch nicht?

820 – Nein,
Man sagt, sie fühle nicht.

– Warum denn, Mutter,
Als gestern ich die *Pukul ampat* brach¹²⁵
Hast du gesagt: es thut der Blume weh?

825 – Mein Kind, die *Pukul ampat* war so schön
Du zogst die zarten Blättchen roh entzwei,
Das that mir für die arme Blume leid.
Wenn gleich die Blume selbst es nicht gefühlt,
Ich fühlt' es für die Blume, weil sie schön war.

– Doch, Mutter, bist du auch schön?

830 – Nein, mein Kind,
Ich glaube nicht.

– Allein *du* hast Gefühl?

– Ja, Menschen haben's ... doch nicht alle gleich.

835 – Und kann *dir* etwas weh thun? Thut dir's weh,
Wenn dir im Schooss so schwer mein Köpfchen ruht?

– Nein, *das* thut mir nicht weh!

– Und, Mutter, ich ...
Hab' *ich* Gefühl?

840 – Gewiss! Erinn're dich
Wie du, gestrauchelt einst, an einem Stein
Dein Händchen hast verwundet, und geweint.

Auch weintest du, als *Saudien* dir erzählte¹²⁶
Dass auf den Hügeln dort, ein Schäflein tief
In eine Schlucht hinunter fiel, und starb.
845 Da hast du lang geweint ... das war Gefühl.

– Doch, Mutter, ist Gefühl denn Schmerz?

– Ja, oft!

850 Doch ... immer nicht, bisweilen nicht! Du weisst,
 Wenn's Schwesterlein dir in die Haare greift,
 Und krähend dir 's Gesichtchen nahe drückt,
 Dann lachst du freudig, das ist auch Gefühl.

– Und dann mein Schwesterlein ... es weint so oft,
 Ist das vor Schmerz? Hat sie denn auch Gefühl?

855 – Vielleicht, mein Kind, wir wissen's aber nicht,
 Weil sie, so klein, es noch nicht sagen kann.

– Doch, Mutter ... höre, was war das?

– Ein Hirsch

860 Der sich verspätet im Gebüsch, und jetzt
 Mit Eile heimwärts kehrt, und Ruhe sucht
 Bei andren Hirschen die ihm lieb sind.

– Mutter,

Hat solch ein Hirsch ein Schwesterlein wie ich?
 Und eine Mutter auch?

– Ich weiss nicht, Kind.

865 – Das würde traurig sein, wenn's nicht so wäre!
 Doch, Mutter, seh' ... was schimmert dort im Strauch?
 Seh' wie es hüpf und tanzt ... ist das ein Funk?
 – 's Ist eine Feuerfliege.

– Darf ich 's fangen?

870 – Du darfst es, doch das Flieglein ist so zart,
 Du wirst gewiss es weh thun, und sobald
 Du 's mit den Fingern all zu roh berührst,
 Ist 's Thierchen krank, und stirbt, und glänzt nicht mehr.

875 – Das wäre Schade! Nein, ich fang' es nicht!
 Seh', da verschwand es ... nein, es kommt hierher ...
 Ich fang' es doch nicht! Wieder fliegt es fort,
 Und freut sich dass ich's nicht gefangen habe!
 Da fliegt es ... hoch! Hoch, oben ... was ist *das*,
 Sind das auch Feuerflieglein dort?

– Das sind

880 Die Sterne.

– Ein, und zehn, und tausend!

Wieviel sind denn wohl da?

– Ich weiss es nicht,

885 Der Sterne Zahl hat Niemand noch gezählt.

– Sag', Mutter, zählt auch *Er* die Sterne nicht?

– Nein, liebes Kind, auch *Er* nicht.

– Ist das weit,
Dort oben wo die Sterne sind?

890 – Sehr weit!

– Doch haben diese Sterne auch Gefühl?
Und würden sie, wenn ich sie mit der Hand
Berührte, gleich erkranken, und den Glanz
Verlieren, wie das Flieglein? – Seh', noch schwebt es! –
895 Sag', würd' es auch den Sternen weh thun?

– Nein,
Weh thut's den Sternen nicht! Doch 's ist zu weit
Für deine kleine Hand: du reichst so hoch nicht.

– Kann *Er* die Sterne fangen mit der Hand?

900 – Auch *Er* nicht: das kann Niemand!

– Das ist Schade!
Ich gäb so gern dir einen! Wenn ich gross bin,
Dann will *ich so dich lieben dass ich 's kann*.

905 Das Kind schlief ein. Ihm träumte von Gefühl,
Von Sternen die es fasste mit der Hand.....
Die Mutter schlief noch lange nicht! Doch träumte
Auch sie, und dacht' an den der fern war...

910 Ja, op 't gevaar af van bont te schynen, heb ik aan die regels hier
plaats gegeven. Ik wensch geen gelegenheid te verzuimen om den man
te doen kennen die de hoofdrol vervult in myn verhaal, opdat hy den
lezer eenig belang inboezeme wanneer later donkere wolken zich samen-
trekken over zyn hoofd.

VYFTIENDE HOOFDSTUK

Havelaars voorganger, die wel het goede wilde doch tevens de hooge ongenade van de Regeering eenigszins scheen gevreesd te hebben – de man had veel kinderen, en geen vermogen – had alzoo liever met den resident *gesproken* over wat hyzelf *verregaande* misbruiken noemde, dan
5 die ronduit te noemen in een officieel bericht. Hy wist dat een resident niet gaarne een schriftelyk rapport ontvangt, dat in zyn archief blyft liggen en later kan gelden als bewys dat hy tydig was opmerkzaam gemaakt op deze of gene verkeerdheid, terwyl een mondelinge mededeeling hem zonder gevaar de keus laat tusschen 't al of niet gevolg geven
10 aan een klacht. Zulke mondelinge mededeelingen hadden gewoonlyk een onderhoud ten-gevolge met den Regent, die natuurlyk alles ontkende en op bewyzen aandrang. Dan werden de lieden opgeroepen die de stoutheid hadden gehad zich te beklagen, en kruipende voor de voeten van den *Adhipatti*, baden zy om versochooning. 'Neen, die buffel was
15 hun niet afgenomen om-niet, ze geloofden wel dat daarvoor een dubbel prys zou betaald worden.' 'Neen, ze waren niet afgeroepen van hun velden om zonder betaling te arbeiden in de *Sawahs* van den Regent, ze wisten zeer goed dat de *Adhipatti* hen later ruim zou beloond hebben.' 'Ze hadden hun aanklacht ingebracht in een oogenblik van on-
20 gegronden wrevel...ze waren waanzinnig geweest, en smeekten dat men hen straffen mocht voor zulke verregaande oneerbiedigheid!'

Dan wist de resident wel wat hy over die intrekking der aanklacht te denken had, maar dat intrekken gaf hem niettemin een schoone gelegenheid om den Regent te handhaven in ambt en eer, en hemzelf was
25 de onaangename taak bespaard de Regeering te 'bemoeielyken' met een ongunstig bericht. De roekelooze aanklagers werden met rottingslagen gestraft, de Regent had gezegepraald, en de resident keerde naar de hoofdplaats terug, met het aangenaam bewustzyn die zaak alweer zoo goed 'geschipperd' te hebben.

30 Maar wat moest nu de adsistent-resident doen, als den volgenden dag weer andere klagers zich by hem aanmeldden? Of – en dit geschiedde dikwyls – als dezelfde klagers terugkeerden en hun intrekking introkken? Moest hy *weder* die zaak op zyn nota schryven, om *weder* daarover

35 te spreken met den resident, om *weder* dezelfde komedie te zien spelen,
alles op 't gevaar af van in het eind doortegaan voor iemand die – dom
en boosaardig dan – telkens beschuldigingen voorbracht welke gedurig
moesten worden afgewezen als ongegrond? Wat moest er worden van
40 de zoo noodige vriendschappelyke verhouding tusschen 't voornaamst
Inlandsch Hoofd en den eersten europeschen ambtenaar, als deze gedu-
rig scheen gehoor te geven aan valsche aanklachten tegen dat Hoofd?
En vooral, wat werd er van die arme klagers nadat ze waren weer-
gekeerd in hun dorp, onder de macht van het distrikts- of dorpshef
dat ze hadden aangeklaagd als uitvoerder van des Regents willekeur?

45 Wat er van die klagers werd? Wie vluchten kon, vluchtte. Dáárom
zwierven er zooveel Bantammers in de naburige provincien! Dáárom
waren er zooveel bewoners van *Lebak* onder de opstandelingen in de
Lampongsche distrikten! Dáárom had Havelaar in zyn toespraak aan de
Hoofden gevraagd: 'wat is dit, dat er zooveel huizen ledig staan in de
dorpen, en waarom verkiezen velen de schaduw der bosschen elders,
50 boven de koelte der wouden van *Bantan-Kidoel*?'

Doch niet ieder *kon* vluchten. De man wiens lyk 's morgens de rivier
afdreef, nadat hy den vorigen avond, in 't geheim, schoorvoetend, ang-
stig, verzocht had om gehoor by den adsistent-resident ... hy had geen
behoefte meer aan vlucht.¹²⁷ Misschien ware het als menschlievendheid
55 te achten, hem door oogenblikkelyken dood te onttrekken aan nog
eenigen tyd levens. Hem bleef de mishandeling gespaard die hem
wachtte by terugkeer in zyn dorp, en de rottingslagen die de straffe zyn
voor al wie een oogenblik meenen kon geen beest te wezen, geen on-
bezield stuk hout of steen. De straffe van wie in een aanval van dwaas-
heid geloofd had dat er *Recht* in 't land was, en dat de adsistent-resident
60 den wil had, en de macht, om dat Recht te handhaven...

Was 't niet inderdaad beter dien man te beletten den volgenden dag
by den adsistent-resident terugtekeeren – zooals deze hem 's avonds
zeggen liet – en zyn klachte te smoren in 't gele water van den *Tjioe-*
65 *djoeng*, dat hem zachtens zou afvoeren naar hare monding, gewoon als
ze was overbrengster te wezen van die broederlyke groetgeschenken
der haaien in 't binnenland aan de haaien in zee?

En Havelaar wist dit alles! Gevoelt de lezer wat er in zyn gemoed
omging by 't bedenken dat hy tot recht-doen geroepen, en daarvoor
70 verantwoordelyk was aan een hoogere macht dan de macht van een Re-
geering die wel dat recht voorschreef in haar wetten, maar niet altyd
even gaarne daarvan de toepassing zag? Gevoelt men hoe hy werd ge-
slingerd door twyfel, niet aan wát hem te doen stond, maar aan de *wyze*
waarop hy te handelen had?¹²⁸

75 Hy had aangevangen met zachtheid. Hy had tot den *Adhipatti* ge-
sproken als: 'ouder broeder' en wie meenen mocht dat ik, ingenomen

met den held myner geschiedenis, de wyze waarop hy sprak, tracht te verheffen boven maat, hoore hoe eens na zoodanig onderhoud, de Regent zyn *Patteh* tot hem zond om voor de welwillendheid zyner woorden dank te zeggen, en hoe nog lang daarna die *Patteh*, sprekende met den kontroleur Verbrugge – nadat Havelaar had opgehouden adsistent-resident van *Lebak* te zyn, nadat er dus van hem niets meer te hopen of te vreezen was – hoe die *Patteh* by de herinnering aan zyn woorden getroffen uitriep: ‘nog nooit heeft eenig heer gesproken als hy!’¹²⁹

85 Ja, hy wilde helpen, terechtbrengen, redden, niet verderven! Hy had medelyden met den Regent. Hy, die wist hoe geldgebrek kan drukken, vooral waar het leidt tot vernedering en smaad, zocht naar gronden van verschooning. De Regent was oud, en ’t Hoofd van een geslacht dat op grooten voet leefde in naburige provincien, waar veel koffi geoogst en
90 dus veel emolument genoten werd. Was ’t niet grievend voor hem, in levenswys zoo ver te moeten achterstaan by zyn jongere verwanten? Bovendien meende de man, door dweepzucht beheerscht, by ’t klimmen zyner jaren het heil van zyn ziel voor bezoldigde bedevaarten naar Mekka en voor aalmoezen aan gebedzingende leegloopers te kunnen in-
95 koopen. De ambtenaren die Havelaar in *Lebak* waren voorafgegaan, hadden niet altyd goede voorbeelden gegeven. En eindelyk maakte de uitgebreidheid der *Lebaksche* familie van den Regent, die geheel ten-zy-
nen laste leefde, hem het terugkeeren tot den goeden weg moeielyk.

100 Zóó zocht Havelaar naar gronden om alle strengheid uittestellen, en nog-eens en nòg-eens te beproeven wat er kon bereikt worden met zachtheid.

En hy ging verder nog dan zachtheid. Met een edelmoedigheid die aan de fouten herinnerde waardoor hy zoo arm gemaakt was, schoot hy den Regent gedurig op eigen verantwoordelykheid geld voor, opdat
105 niet behoefte al te sterk zou dringen tot vergryp, en hy vergat als gewoonlyk zichzelf zóó ver dat hy aanbood zich en de zynen tot het strikt noodige te bekrimpen, om den Regent ter-hulpe te komen met het weinige dat hy nog van zyn inkomsten zou kunnen uitsparen.

Indien ’t nog noodig schynen mocht, de zachtmoedigheid te bewyzen waarmee Havelaar zyn moeielyken plicht vervulde, zou dit bewys kun-
110 nen gevonden worden in een mondelinge boodschap die hy den kontroleur opdroeg, toen deze eens naar *Serang* zou vertrekken: ‘zeg den resident, dat hy, hoorende van de misbruiken die hier plaats vinden, niet geloove dat ik daaromtrent onverschillig ben. Ik maak daarvan niet ter-
115 stond officieele melding omdat ik den Regent, met wien ik medelyden heb, wensch te bewaren voor te groote strengheid, daar ik eerst beproeven wil hem door zachtheid tot zyn plicht te brengen.’¹³⁰

Havelaar bleef dikwyls dagen achtereen uit. Als hy te-huis was, vond men hem meestal in de kamer die wy op onzen platten grond vinden

120 voorgesteld door 't zevende vak. Daar zat hy gewoonlyk te schryven,
en ontving de personen die om gehoor lieten vragen. Hy had die plek
gekozen omdat hy daar in de nabyheid was van zyn Tine die zich ge-
woonlyk in de kamer daarnaast ophield. Want zóó innig waren zy ver-
bonden dat Max, ook als hy bezig was met eenigen arbeid die aandacht
125 en inspanning vorderde, gedurig behoefte voelde haar te zien of te
hooren. Het was dikwyls koddig hoe hy op-eenmaal tot haar een woord
richtte dat in zyn gedachten over de onderwerpen die hem bezig-hiel-
den opkwam, en hoe snel zy, zonder te weten wat hy behandelde, den
zin van zyn meening wist te vatten, die hy haar dan ook gewoonlyk niet
130 toelichtte, als sprak het vanzelf dat zy wel weten zou wat hy bedoelde.
Dikwyls ook, als hy ontevreden was over eigen arbeid of pas ontvan-
gen verdrietig bericht, sprong hy op en zeide iets onvriendelyks tot
haar...die toch geen schuld had aan zyn ontevredenheid! Maar dit
hoorde zy gaarne omdat het een bewys te meer was hoe Max haar ver-
135 warde met zichzelf. En nooit ook was er spraak van berouw over zoo-
danige schynbare hardheid, of van vergiffenis aan de andere zyde. Dit
zou hun geweest zyn, als hadde iemand vergeving gevraagd aan zich-
zelf, omdat hy in wrevel zich had geslagen voor zyn eigen hoofd.

Zy kende hem dan ook zoo goed, dat ze juist wist wanneer ze dáár
140 moest zyn om hem een oogenblik verpoozing te verschaffen... juist,
wanneer hy behoefte had aan haren raad, en niet minder juist, wanneer
ze hem alleen moest laten.

In die kamer zat Havelaar op zekeren morgen toen de kontroleur by
hem binnentrad, met een zoo-even ontvangen brief in de hand.

145 – Dat is een moeielyke zaak, m'nheer Havelaar, zeide hy onder 't bin-
nentreden. Zeer moeielyk!

Wanneer ik nu zeg dat die brief eenvoudig Havelaars last inhield, om
optehelderen waarom er een verandering was gekomen in de pryzen
van houtwerken en arbeidsloon, zal de lezer vinden dat de kontroleur
150 Verbrugge al zeer spoedig iets moeielyk vond. Ik haast me dus hierby
te voegen dat veel anderen evenzeer moeielykheid zouden gevonden
hebben in 't beantwoorden van die eenvoudige vraag.

Voor eenige jaren was er te *Rangkas-Betoeng* een gevangenis ge-
bouwd. Nu is 't van algemeene bekendheid dat de beambten in de bin-
155 nenlanden van Java de kunst verstaan gebouwen opterichten die dui-
zenden waard zyn, zonder meer dan even zooveel honderden daarvoor
uittegeven. Men verkrygt daardoor den roep van bekwaamheid en yver
voor 's lands dienst. Het verschil tusschen de uitgegeven gelden en de
waarde van het daarvoor verkregene, wordt aangevuld door onbetaalde
160 levering of onbetaalden arbeid. Sedert eenige jaren bestaan er voor-
schriften die dit verbieden. Of ze worden nagekomen, is hier de vraag

165 niet. Evenmin of de Regeering zelf *wil* dat ze nagekomen worden met een stiptheid die bezwarend werken zou op de begrooting van 't bouwdepartement? Het zal hiermede wel gaan zooals met veel andere voorschriften die er zoo menschlievend uitzien op 't papier.

170 Nu moesten er te *Rangkas-Betoeng* nog veel andere gebouwen worden opgericht, en de ingenieurs die met het ontwerpen van de plannen daartoe belast waren, hadden opgaven gevraagd van de plaatselyke pryzen der arbeidsloonen en materialen. Havelaar had den kontroleur belast met een nauwkeurig onderzoek hieromtrent, en hem aanbevolen de pryzen optegeven naar waarheid, zonder terugzicht op wat vroeger geschiedde. Toen Verbrugge aan dezen last had voldaan, bleek er dat die pryzen niet overeen kwamen met de opgaven van eenige jaren vroeger. Van dit verschil nu werd de reden gevraagd, en dit vond Verbrugge 175 zoo moeielyk. Havelaar, die zeer goed wist wat er achter deze schynbaar eenvoudige zaak schuilde, antwoordde dat hy zyn denkbeelden over die moeielykheid schriftelyk zou meedeelen, en ik vind onder de voor my liggende stukken een afschrift van den brief die 't gevolg schynt van deze toezegging.

180 Wanneer de lezer klagen mocht dat ik hem ophoud met een korrespondentie over de pryzen van houtwerken, waarmee hy schynbaar niet te maken heeft, moet ik hem verzoeken niet onopgemerkt te laten dat hier eigenlyk spraak is van geheel iets anders, *van den toestand namelyk der ambtelyke Indische huishouding*, en dat de brief dien ik meedeel niet alleen 185 een straal van licht te meer werpt op 't kunstmatig optimismus waarvan ik gesproken heb, maar tevens de moeielykheden schetst, waarmee iemand te kampen had die zooals Havelaar rechtuit en zonder omzien zyn weg wilde gaan.

'N° 114

Rangkas-Betoeng, 15 Maart 1856.

190 *Aan den Kontroleur van Lebak.*

Toen ik den brief van den Directeur der Openbare-Werken, van den 16^{den} Februari l.l., N° 271/354 aan u renvoieerde, heb ik u verzocht het daarby gevraagde, na overleg met den Regent, te beantwoorden met inachtneming van wat ik schreef in myn missive van 5 dezer N° 97.

195 Die missive bevatte eenige algemeene wenken omtrent hetgeen als billyk en rechtvaardig te beschouwen is by 't bepalen der pryzen van materialen, door de bevolking te leveren aan, en op last van, het Bestuur.

200 By uwe missive van 8 dezer, N° 6, hebt ge daaraan – en naar ik geloof, volgens uw beste weten – voldaan, zoodat ik, vertrouwend op uw lokale kennis en die des Regents, die opgaven, zooals ze door u waren gesteld, den resident heb aangeboden.

Daarop volgde eene missive van dien hoofdambtenaar, van 11 dezer,

205 N° 326, waarby inlichting wordt verzocht omtrent de oorzaak van het verschil tusschen de door my opgegeven pryzen, en die welke in 1853 en 1854 by het opbouwen eener gevangenis besteed werden?

Ik stelde natuurlyk dien brief in uwe handen, en gelastte u mondeling, alsnu uwe opgave te justificeeren, hetgeen u te minder moeielyk moest vallen, daar ge u kondet beroepen op de voorschriften u in myn schryven van den 5^{en} dezer gegeven, en die we mondeling meermalen uitvoerig bespraken.

Tot hiertoe is alles eenvoudig en geleidelyk.

215 Maar gisteren kwaamt ge ten-mynen-kantore, met den gerenvoieerden brief des residents in de hand, en begon te spreken over de moeielykheid der afdoening van het daarin voorkomende. Ik ontwaarde by u wederom zekeren schroom om sommige zaken by den waren naam te noemen, iets waarop ik u reeds meermalen opmerkzaam maakte, onder anderen onlangs in tegenwoordigheid van den resident, iets wat ik ter bekorting *halfheid* noem, en waartegen ik u reeds dikwyls vriend-

220 schappelyk waarschuwde.

Halfheid leidt tot niets. *Half*-goed is *niet* goed. *Half*-waar is *on*waar.

Voor vol traktement, voor vollen rang, na een duidelyken *volledigen* eed, doe men zyn *vollen* plicht.

Is er soms moed noodig dien te volvoeren, men bezitte dien.

225 Ik voor my zou den moed niet hebben dien moed te missen. Want, afgescheiden van de ontevredenheid met zichzelf die een gevolg is van plichtverzuim of lauwheid, baart het zoeken naar gemakkelyker omwegen, de zucht om altyd en overal botsing te ontgaan, de begeerte om te 'schipperen' meer zorg, en inderdaad meer gevaar, dan men op den rechten weg ontmoeten zal.

230 Gedurende den loop eener zeer belangryke zaak, die thans by 't Gou-vernement in overweging is, en waarin gy eigenlyk ambtshalve behoorde betrokken te zyn, heb ik u stilzwygend als het ware neutraal gelaten, en slechts lachend van-tyd tot-tyd daarop gezinspeeld.

235 Toen, by-voorbeeld, onlangs uw rapport over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking by my was ingekomen, en ik daarop schreef: '*dit alles moge de waarheid zyn, het is niet al de waarheid, noch de voornaamste waarheid. De hoofdoorzaak zit dieper*' stemde gy dit volmondig toe, en ik maakte geen gebruik van myn *recht*, te eischen dat ge dan ook die hoofdwaarheid *noemen* zoudt.

240 Ik had tot myn inschikkelykheid vele redenen, en onder anderen deze, dat ik 't onbillyk vond op-eenmaal iets van U te vorderen, wat vele anderen in uw plaats evenmin zouden presteeren, U te dwingen zoo op-eenmaal de routine van achterhoudendheid en menschenvrees
245 vaarwel te zeggen, die niet zoozeer *uw* schuld is als wel die der leiding welke u te beurt viel. Ik wilde eindelyk eerst u een voorbeeld geven hoeveel eenvoudiger en gemakkelyker het is, zyn plicht *geheel* te doen dan *half*.

250 Thans echter, nu ik de eer heb u weder zooveel dagen langer onder
myn bevelen te zien, en nadat ik u herhaaldelyk in de gelegenheid stel-
de, principes te leeren kennen die – tenzy ik dwaal – ten-laatste zullen
zegevieren, ¹³¹ wenschte ik dat ge die aannaamt, dat gy u de niet ontbre-
kende, maar in onbruik geraakte kracht eigen maakte die er noodig
255 schynt om altyd naar uw beste weten ronduit te zeggen wat er te zeggen
valt, en dat ge dus geheel-en-al varen liet dien onmannelyken schroom
om flink voor een zaak uittekomen.

Ik verwacht dus nu een eenvoudige maar *volledige* opgave van wat u
voorkomt de oorzaak te wezen van 't prysverschil tusschen *nu* en 1853
of 1854.

260 Ik hoop ernstig dat gy geen enkele zinsnede van dezen brief zult op-
nemen, als geschreven met de bedoeling om u te krenken. Ik vertrouw
dat ge my genoeg hebt leeren kennen om te weten dat ik niet meer of
minder zeg dan ik meen, en bovendien geef ik u nog ten-overvloede de
verzekering dat myn opmerkingen eigenlyk minder *U* betreffen, dan de
265 school waarin ge tot Indisch ambtenaar gevormd zyt.

Deze *circonstance atténuante* zou echter vervallen wanneer ge, langer
met my omgaande en 't Gouvernement onder myn leiding dienende,
voortgingt den slender te volgen waartegen ik my verzet.

270 Ge hebt opgemerkt dat ik my van het '*Uweledelgestrenge*' heb ontsla-
gen: 't verveelde my. Doe het ook, en laat onze 'weledelheid' en waar
't noodig is onze 'gestrengheid' elders en vooral anders blyken, dan uit
die vervelende, zinstorende titulatuur.

De Adsistent-resident van Lebak

MAX HAVELAAR.'

275 Het antwoord op dezen brief bezwaarde sommigen van Havelaars
voorgangers, en bewees dat hy niet zoo onrecht had, toen hy de '*slechte
voorbeelden van vroegeren tyd*' mede opnam onder de redenen die pleiten
konden ter versooning van den Regent.

280 Ik ben in 't meedeelen van dezen brief den tyd vooruitgelopen, om
reeds nu te doen in 't oog vallen, hoe weinig hulp Havelaar van den
kontroleur te verwachten had, zoodra geheel andere, meer belangryke,
zaken zouden moeten genoemd worden by den rechten naam, wanneer
reeds deze ambtenaar die zonder twyfel een braaf mensch was, zóó
moest worden toegesproken om de waarheid te zeggen waar het slechts
285 de opgaven der pryzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon gold. Men
beseft alzoo dat hy niet alleen te stryden had met de macht der personen
die voordeel genoten van misdryf, maar tevens met de beschroomdheid
dergenen die – hoezeer dat misdryf evenzeer afkeurende als hy – zich
niet geroepen of geschikt achtten daartegen met den vereischten moed
290 optetreden.

Misschien ook zal men na 't lezen van dien brief, eenigszins terugkomen van de minachting voor de slaafsche onderworpenheid van den Jav-
aan die in tegenwoordigheid van zyn Hoofd de ingebrachte beschuldiging, hoe gegrond ook, lafhartig terugtrekt. Want, als men bedenkt dat
295 er zooveel oorzaak was tot vreeze, zelfs voor den europeschen beambte, die dan toch geacht kon worden iets minder bloottestaan aan wraak, wat wachtte dan den armen landbewoner, die in een dorp ver van de hoofdplaats geheel-en-al in de macht zyner aangeklaagde onderdrukkers verviel? Is 't wonder dat die arme menschen, verschrikt over de gevol-
300 gen van hun stoutheid, die gevolgen zochten te ontwyken of te verzachten door deemoedige onderwerping?

En 't was niet alleen de kontroleur Verbrugge, die zyn plicht deed met een schuwheid als voegen zou aan plichtverzuim. Ook de *Djaksa*, 't Inlandsch Hoofd dat by den Landraad het ambt van publieke aankla-
305 ger vervult, trad liefst 's avends, ongezien en zonder gevolg, in Havelaars woning. Hy, die diefstal moest tegengaan, dien 't was opgedragen den sluipenden dief te betrappen, hy sloop, als ware hyzelf de dief die betrapping vreesde, met zachten tred het huis aan de achterzyde in, na zich eerst te hebben overtuigd dat geen gezelschap daar was, dat later
310 hem zou kunnen verraden als schuldig aan plichtsbetrachting.

Was 't wonder dat Havelaars ziel bedroefd was, en dat Tine meer dan ooit noodig had zyn kamer binnentetreden om hem optebeuren, als ze zag hoe hy daar zat met de hand onder 't hoofd?

En toch was voor hem 't grootst bezwaar niet gelegen in de schroomvalligheid van wie hem ter-zyde stonden, noch in de medeplichtige lafhartigheid van wie zyn hulp hadden ingeroepen. Neen, geheel alleen des-noods zou hy recht doen, met of zonder hulp van anderen dan, ja, *tegen* allen, al ware 't ook tegen henzelf die behoefte hadden aan dat recht! Want hy wist hoe hy invloed had op het Volk, en hoe
315 – als eenmaal de arme onderdrukten, opgeroepen om luide en voor 't gerecht te herhalen wat ze hem 's avends en 's nachts hadden toegefluis- terd in eenzaamheid – hy wist hoe hy de macht had op hun gemoederen te werken, en hoe de kracht zyner woorden sterker zyn zou dan de angst voor wraak van Distriktshoofd of Regent. De vrees dat zyn beschermelingen zouden afvallen van hun eigen zaak weerhield hem dus
320 niet. Maar 't kostte hem zooveel dien ouden *Adhipatti* aanteklagen: dat was de reden van zyn tweestryd! Want ook aan den anderen kant mocht hy niet toegeven in dezen weerzin, daar de geheele bevolking, afgescheiden nog haar goed recht, evenzeer aanspraak had op medelyden.
325

Vrees voor eigen leed had geen deel in zyn twyfel. Want al wist hy hoe ongaarne in 't algemeen de Regeering een Regent ziet aanklagen, en hoeveel gemakkelijker 't sommigen valt den europeschen beambte broodeloos te maken dan een Inlandsch Hoofd te straffen, hy had een
330

335 byzondere reden om te gelooven dat er juist op dit oogenblik by de be-
oordeeling van zulke zaak andere grondstellingen dan de gewone zou-
den voorheerschen. Het is waar dat hy, ook zonder deze meening,
evenzeer zyn plicht zou gedaan hebben, te liever zelfs als hy 't gevaar
voor zich en de zynen grooter had geacht dan ooit. We zeiden reeds dat
340 moeielykheid hem aantrok, en hoe hy dorstte naar opoffering. Doch hy
meende dat de aanlokkelykheid van een zelfoffer hier niet bestond, en
vreesde – als hy in 't eind zou moeten overgaan tot ernstigen stryd te-
gen 't onrecht – zich te moeten spenen van 't ridderlyk genoeg dien
stryd te hebben aangevangen als de zwakste.

Ja, dit *vreesde* hy. Hy meende dat er aan 't hoofd van de Regeering
345 een Gouverneur-generaal stond die zyn bondgenoot wezen zou, en 't
was een eigenaardigheid te meer in zyn karakter, dat deze meening hem
van strenge maatregelen terughield, langer juist dan iets anders hem
zou weerhouden hebben, omdat het hem stuitte het Onrecht aante-
grypen op een oogenblik dat hy 't Recht voor sterker hield dan ge-
350 woonlyk. Ik zeide immers reeds in de proeve der beschryving van zyn
inborst, dat hy naïf was by al zyn scherpte?

Laat ons trachten optehelderen hoe Havelaar tot die meening geko-
men was.

355 Zeer weinig europesche lezers kunnen zich een juist denkbeeld vor-
men van de hoogte waarop een Gouverneur-generaal staan moet als
mensch, om niet beneden de hoogte zyner bediening te blyven, en 't
gelde dan ook niet als een te streng oordeel wanneer ik de meening aan-
kleef dat zeer weinigen, geenen misschien, aan zóó zwaren eisch hebben
360 kunnen beantwoorden. Om nu niet al de hoedanigheden van hoofd en
hart te noemen die daartoe noodig zyn, vestige men slechts 't oog op
de duizelingwekkende hoogte waarop zoo eensklaps de man wordt ge-
plaatst, die – gisteren nog eenvoudig burger – heden macht heeft over
millioenen onderdanen. Hy die voor weinig tyds nog verscholen was
365 onder zyn omgeving, zonder daarboven uittesteken in rang of gezag,
voelt zich op-eenmaal, onverwachts meestal, opgeheven boven een me-
nigte, oneindig grooter dan de kleine kring die hem vroeger toch ge-
heel voor 't oog verborg, en ik geloof dat ik niet ten-onrechte de hoog-
te duizelingwekkend noemde, die inderdaad herinnert aan de duizeling
370 van iemand die onverwachts een afgrond voor zich ziet, of aan de
blindheid die ons treft wanneer we met snelheid worden overgebracht
van diepe duisternis in scherp licht. Tegen zulke overgangen zyn de ze-
nuwen van gezicht of hersenen niet bestand, ook al waren zy overigens
van buitengewone sterkte.

375 Indien alzoo reeds in zichzelf de benoeming tot Gouverneur-generaal
veelal de oorzaken van bederf meedraagt, ook van denzulken die uit-
stekend was in verstand en gemoed, wat is er dan te verwachten van
personen die reeds vóór die benoeming leden aan veel gebreken? En al
stellen we voor een oogenblik dat de Koning altyd goed is voorgelicht,
380 als hy zyn hoogen naam teekent onder de akte waarin hy zegt overtuigd
te wezen van de *'goede trouw, den yver en de bekwaambeden'* des benoemden
Stedehouders, al nemen wy aan dat de nieuwe Onderkoning yverig,
trouw en bekwaam *is*, dan nog blyft het de vraag of die yver, en vooral
of die *bekwaamheid*, by hem bestaat in eene *maat*, hoog genoeg verheven
385 boven *middelmatigheid*, om aan de eischen van zyn roeping te voldoen.

 Want de vraag kan niet zyn of de man die te 's Gravenhage voor 't
eerst als Gouverneur-generaal het kabinet des Konings verlaat, op dat
oogenblik de bekwaamheid bezit die noodig zal wezen voor zyn nieuw
ambt ... dit is *onmogelyk!* Met de betuiging van vertrouwen op zyn be-
390 kwaamheid kan slechts de meening bedoeld zyn dat hy in een geheel
nieuwen werkkring, op een gegeven oogenblik, by ingeving als 't ware,
weten zal wat hy te 's Gravenhage niet kan geleerd hebben. Met andere
woorden: dat hy een genie is, een genie dat op eenmaal kennen moet
en kunnen, wat het kende noch kon. Zulke genien zyn zeldzaam, zelfs
395 onder personen die in gunste staan by koningen.¹³²

 Daar ik van genien spreek, gevoelt men dat ik wil overslaan wat er
zou te zeggen vallen van zoo menigen Landvoogd. Ook zou 't me stui-
ten in myn boek bladzyden intevoegen die 't ernstig doel van dit werk
zouden blootstellen aan de verdenking van jacht op schandaal. Ik ga
400 dus nu de byzonderheden die bepaalde personen zouden raken voorby,
maar als *algemeene* ziektegeschiedenis van de Gouverneurs-generaal,
meen ik te mogen opgeven: *eerste stadium*. Duizeling. Wierook-dronken-
schap. Eigenwaan. Onmatig zelfvertrouwen. Minachting van anderen,
vooral van 'oudgasten'. *Tweede stadium*. Afmatting. Vrees. Moedeloos-
heid. Neiging tot slaap en rust. Bovenmatig vertrouwen op den Raad
405 van Indie. Afhankelykheid van de Algemeene Sekretarie. Heimwee naar
een hollandsche buitenplaats.

 Tusschen deze beide stadien in, en als overgang – misschien zelfs als
oorzaak van dien overgang – liggen dyssenterische buikaandoeningen.

410 Ik vertrouw dat velen in Indie me dankbaar zullen wezen voor deze
diagnose. Ze is nuttig toetepassen, want men kan voor zeker houden
dat de zieke, die door overspanning in de eerste periode stikken zou aan
een mug, later – na de buikziekte! – zonder bezwaar kemels zal verdra-
gen. Of, om duidelyker te spreken, dat een beambte die 'geschenken
415 aanneemt, *niet met het doel zich te verryken*' – by-voorbeeld een bos *pisang*
ter-waarde van eenige duiten – met smaad en schande zal worden weg-
gejaagd in de *eerste* periode der ziekte, maar dat iemand die 't geduld

420 heeft het *laatste* tydperk aftewachten, zeer gerust en zonder eenige vrees voor straf, zich zal kunnen meester maken van den tuin waar de *pisang* groeide, met de tuinen die daarnaast liggen er by ... van de huizen die in den omtrek staan ... van wat er in die huizen is ... en van nog een-en-ander meer, *ad libitum*.¹³³

425 Ieder doe met deze pathologisch-wysgeerige opmerking zyn voordeel, en houde myn raad geheim, ter voorkoming van te groote mededinging...

430 Vervloekt, dat verontwaardiging en droefheid zoo vaak zich moeten kleeden in 't lappenpak van de satire! Vervloekt, dat een traan, om begrepen te worden, moet verzelde gaan van gegryns! Of is 't de schuld myner onbedrevenheid, dat ik geen woorden vind om de diepte te peilen van de wonde die er kankert aan ons staatsbestuur, zonder myn styl te zoeken by *Figaro* of *Polichinel*?

435 Styl ... ja! Daar liggen stukken voor my, waarin styl is! Styl die aantoonde dat er een *mensch* in de buurt was, een *mensch* wien het de moeite waard geweest ware, de hand te reiken! En wat heeft die styl den armen Havelaar gebaat? *Hy* vertaalde zyn tranen niet in gegryns, *hy* spotte niet, *hy* zocht niet te treffen door bontheid van kleur of door de grappen van den uitroeper voor de kermistent ... wat heeft het hem gebaat?

Kon ik schryven zooals hy, ik zou anders schryven dan hy.

440 Styl? Hebt ge gehoord hoe hy sprak tot de Hoofden? Wat heeft het hem gebaat?

Kon ik spreken zooals hy, ik zou anders spreken dan hy.

445 Weg met gemoedelyke taal, weg met zachtheid, rondborstigheid, duidelykheid, eenvoud, gevoel! Weg met al wat herinnert aan Horatius' *justum ac tenacem*! Trompetten hier, en scherp gekletter van bekkenslag, en gesis van vuurpylen, en gekras van valsche snaren, en hier-en-daar een waar woord, dat het mee insluipe als verboden waar, onder bedekking van zooveel getrommel en zooveel gefluit!

450 Styl? *Hy* had styl! *Hy* had te veel ziel om zyn gedachten te verdrinken in de 'ik heb de eers' en de 'edelgestrengheden' en de 'eerbiedig-in-overweging-gevingen' die den wellust uitmaken van de kleine wereld waarin hy zich bewoog. Als hy schreef, doordrong u iets by 't lezen, dat u begrypen deed hoe er wolken dreven by dat onweder, en dat ge niet het gerammel hoorde van een blikken tooneeldonder. Als hy vuur sloeg uit zyn denkbeelden, voelde men de hitte van dat vuur, tenzy men geboren kommies was, of Gouverneur-generaal, of schryver van 't walgelykst verslag over 'rustige rust'. En wat heeft het hem gebaat?

455 Als ik dus wil worden gehoord – en verstaan vooral! – moet ik anders schryven dan hy. Maar *hoe* dan?

460 Zie, lezer, ik zoek naar 't antwoord op dat *hoe?* en daarom heeft myn boek een zoo bont aanzien. Het is een staalkaart: bepaal uw keuze. Later zal ik u geel of blauw of rood geven naar uwen wensch.

465 Havelaar had de Gouverneurs-ziekte reeds zoo dikwyls waargenomen by zoo véél lyders – en vaak *in animâ vili*, want er zyn analogische residents-, controleurs- en surnumerairs-ziekten, die tot de eerste in verhouding staan als mazelen tot pokken, en eindelyk: hyzelf had aan die ziekte geleden! – reeds zóó dikwyls had hy dat alles waargenomen, dat hy de verschynselen daarvan vry-wel kende. Hy had den tegenwoordigen Gouverneur-generaal in 't begin van de ongesteldheid minder duizelig gevonden dan de meeste anderen, en hy besloot hieruit dat
470 ook de verdere loop der ziekte een andere richting nemen zou.

Het was om deze reden dat hy vreesde de sterkste te zullen zyn, wanneer hy in 't eind zou moeten optreden als verdediger van het goed recht der inwoners van *Lebak*.

ZESTIENDE HOOFDSTUK

Havelaar ontving een brief van den Regent van *Tjanjor*, waarin deze hem mededeelde dat hy een bezoek wenschte te brengen aan zyn oom, den *Adhipatti* van *Lebak*. Deze tyding was hem zeer onaangenaam. Hy wist hoe de Hoofden in de *Preanger Regentschappen* gewoon waren een
5 groote weelde ten-toon te spreiden, en hoe de *Tjanjorsche Tommongong* zulk een reis niet zou doen zonder een gevolg van vele honderden die allen met hun paarden moesten geherbergd en gevoed worden. Gaarne alzoo had hy dit bezoek verhinderd, doch hy peinsde vruchteloos op middelen die 't konden voorkomen zonder den Regent van *Rangkas-Be-*
10 *toeng* te kwetsen, daar deze zeer trotsch was en zich diep beledigd zou gevoeld hebben wanneer men zyn betrekkelyke armoede had opgegeven als beweegreden om hem niet te bezoeken. En wanneer dit bezoek *niet* te ontwyken was, zou 't onmisbaar aanleiding geven tot verzwaring van den druk waaronder de bevolking gebukt ging.

15 Het is te betwyfelen of Havelaars toespraak een blyvenden indruk op de Hoofden gemaakt had. By velen was dit zeker niet het geval, waarop hyzelf dan ook niet gerekend had. Doch even zeker is 't, dat er een roep was opgegaan in de dorpen, dat de *toewan* die gezag had te *Rangkas-Be-*
20 *toeng*, recht wilde doen, en al hadden dus zyn woorden de kracht gemist om terugtehouden van misdaad, ze hadden toch aan de slachtoffers daarvan den moed gegeven zich te beklagen, al geschiedde dit dan ook slechts schoorvoetend en in 't geheim.

Ze kropen 's avends door den ravyn, en als Tine in haar kamer zat, werd ze meermalen opgeschrikt door onverwacht geruisch, en ze zag
25 door 't open venster donkere gedaanten die voorby slopen met schuwen tred. Weldra schrikte ze niet meer, want ze wist wat het beduidde als die gestalten zoo spookachtig om 't huis waarden en bescherming zochten by haren Max! Dan wenkte zy dezen, en hy stond op om de klagers tot zich te roepen. De meesten kwamen uit het distrikt *Parang-*
30 *Koedjang*, waar des Regents schoonzoon Hoofd was, en hoewel dat Hoofd gewis niet verzuimde zyn aandeel van 't afgeperste te nemen, was het toch voor niemand een geheim dat hy meestal roofde uit naam en ten-behoeve van den Regent. Het was aandoenlyk hoe die arme lie-

35 den op Havelaars ridderlykheid vertrouwden en overtuigd waren dat
 hy hen niet roepen zou om den volgenden dag in 't openbaar te herha-
 len wat ze des nachts of den vorigen avond in zyn kamer gezegd had-
 den. Dit toch ware mishandeling geweest voor allen, en voor velen de
 dood! Havelaar teekende aan wat ze zeiden, en daarna gelastte hy de
 40 klagers naar hun dorp terugtekeeren. Hy beloofde dat er recht zou ge-
 geschieden, mits zy zich niet verzetten, en niet uitweken zooals 't voorne-
 men was van de meesten. Meestal was hy kort daarna op de plaats waar
 't onrecht geschiedde, ja, vaak was hy reeds daar geweest en had – ge-
 woonlyk des-nachts – de zaak onderzocht, voor nog de klager zelf in
 45 zyn woonstede was teruggekeerd. Zoo bezocht hy in die uitgestrekte
 afdeeling, dorpen die twintig uren verwyderd waren van *Rangkas-Be-
 toeng*, zonder dat noch de Regent noch zelfs de kontroleur Verbrugge
 wisten dat hy afwezig was van de hoofdplaats. Zyn bedoeling hiermede
 was, 't gevaar der wraak van de klagers aftewenden en tevens den Re-
 gent de schaamte te besparen van een openlyk onderzoek dat gewis
 50 onder hem niet als vroeger met een intrekking van de klacht zou af-
 gelopen zyn. Zoo hoopte hy nog altyd dat de Hoofden zouden terug-
 keeren van den gevaarlyken weg dien zy reeds zoolang betraden, en hy
 zou in dat geval zich vergenoegd hebben met het vorderen van schade-
 loosstelling aan de beroofden ... voor-zoo-ver 't vergoeden der geleden
 55 schade mogelyk wezen zou.

Maar telkens nadat hy op-nieuw met den Regent had gesproken,
 deed hy de overtuiging op dat de beloften van beterschap ydel waren,
 en hy was bitter bedroefd over 't mislukken van zyn pogingen.

60 We zullen hem nu eenigen tyd aan die droefheid en zyn moeielyken
 arbeid overlaten, om den lezer de geschiedenis te verhalen van den Ja-
 vaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer*. Ik kies de namen van dat dorp en dien
 Javaan uit de aantekeningen van Havelaar.¹³⁴ Er zal daarin spraak zyn
 van afpersing en roof, en wanneer men – wat de hoofdstrekking aan-
 gaat – bewyskracht mocht willen ontzeggen aan een verdichtsel, geef ik
 65 de verzekering dat ik in-staat ben de namen optegeven van *twee-en-dertig*
personen in het distrikt *Parang-Koedjang* alleen, aan welke in één maand
 tyds *zes-en-dertig buffels* zyn afgenomen ten-behoeve van den Regent. Of,
 juister nog, dat ik de namen kan noemen van de twee-en-dertig perso-
 nen uit dat distrikt, die zich in één maand *hebben durven beklagen*, en wier
 70 klacht door Havelaar *onderzocht en gegrond bevonden is*.

Er zyn *vyf* zoodanige distrikten in de afdeeling *Lebak*...

75 Wanneer men nu verkiest aantenemen dat het getal geroofde buffels
 minder hoog was in de streken die niet de eer hadden bestuurd te wor-
 den door een schoonzoon van den *Adbipatti*, wil ik dit wel toegeven,
 hoezeer het de vraag blyft of niet de onbeschaamdheid van andere
 Hoofden op even vaste gronden rustte als hooge verwantschap? Het

distriktshoofd, by-voorbeeld, van *Tjilang-kaban* aan de Zuidkust kon, by-gebreke van een gevreesden schoonvader, steunen op de moeielykheid van 't inbrengen eener klacht, voor arme lieden die *veertig* tot *zestig* palen hadden afteleggen voor zy 's avends zich konden verbergen in den ravyn naast Havelaars huis. En als men hierby acht geeft op de velen die op weg gingen om nooit dat huis te bereiken ... op de velen die niet eenmaal vertrokken uit hun dorp, afgeschrikt als ze waren door eigen ondervinding of door 't aanschouwen van het lot dat anderen klagers te-beurt viel, dan geloof ik dat men onrecht hebben zou in de meening dat de vermenigvuldiging met *vyf* van 't getal gestolen buffels uit één distrikt, een te hoogen maatstaf opleverde voor wie naar de statistiek vraagt van 't getal runderen dat elke maand geroofd werd in *vyf* distrikten, om te voorzien in de behoeften der hofhouding des Regents van *Lebak*.

En 't waren niet buffels alleen die gestolen werden, noch zelfs was buffelroof 't voornaamste. Er is – in Indie vooral, waar nog altyd *heeredienst* wettelyk bestaat – een geringer maat van onbeschaamdheid noodig om de bevolking onwettig opteroepen tot onbetaald werk, dan er vereischt wordt tot het wegnemen van eigendom. Het is gemakkelijker de bevolking diets te maken dat de Regeering behoefte heeft aan haren arbeid zonder dien te willen betalen, dan dat ze haar buffels eischen zou om-niet. En al *durfde* de vreesachtige Javaan nasporen of de zoogenaamde *heeredienst* dien men van hem vordert, overeenstemt met de bepalingen daaromtrent, dan nog zou hem dit onmogelyk wezen daar de een niet weet van den ander, en hy dus niet berekenen kan of 't vastgesteld getal personen tien- ja vyftigvoud overschreden is? Waar dus 't meer gevaarlyke, het lichter te ontdekken feit wordt uitgevoerd met zulke stoutheid, wat is er dan te denken van de misbruiken die gemakkelijker zyn aantewenden en minder gevaar loopen van ontdekking?¹³⁵

Ik zeide, te zullen overgaan tot de geschiedenis van den Javaan *Saïd-jah*. Vooraf echter ben ik genoodzaakt tot een der afwykingen die zoo moeielyk kunnen vermeden worden by 't beschryven van toestanden welke den lezer geheel vreemd zyn. Ik zal tevens daaruit aanleiding nemen tot het wyzen op een der beletselen die 't juist beoordeelen van indische zaken aan niet-indische personen zoo byzonder moeielyk maken.

Herhaaldelyk heb ik van Javanen gesproken, en hoe natuurlyk dit den europeschen lezer moge toeschynen, toch zal deze benaming als een fout hebben geklonken in de ooren van wien op Java bekend is. De westelyke residentien *Bantam*, *Batavia*, *Preanger*, *Krawang* en een gedeelte van *Cheribon* – tezamen genomen: *Soendablanden* genaamd – worden geacht niet tot eigenlyk Java te behooren, en om nu niet van de over zee gekomen vreemdelingen in die gewesten te spreken, de oorspronkelyke bevolking is inderdaad een geheel andere dan op midden-Java en in den

120 zoogenaamden Oosthoek. Kleeding, volksaard en taal zyn zoo geheel
 anders dan meer oostwaarts, dat de *Soendanees* of *Orang Goenoeng*¹³⁶ van
 den eigenlyk gezegden Javaan meer verschilt dan een Engelschman van
 den Hollander. Dusdanige verschillen geven dikwyls aanleiding tot
 125 oneenigheid in 't oordeel over indische zaken. Immers wanneer men na-
 gaat dat Java alleen reeds zoo scherp is afgedeeld in twee ongelyksoor-
 tige deelen, zonder nog te letten op de vele onderdeelen van die split-
 sing, kan men berekenen hoe groot het onderscheid moet wezen tus-
 schen volkstammen die verder van elkander wonen en zelfs door de zee
 gescheiden zyn. Wie nederlandsch Indie alleen kent van Java, kan zich
 130 evenmin een juist denkbeeld vormen van den *Maleier*, den *Amboinees*,
 den *Battab*, den *Alfoer*, den *Timorees*, den *Dajak*, den *Boegie*, of den *Ma-
 kassar*, alsof hy nooit Europa verlaten had, en 't is voor iemand die in
 de gelegenheid was 't onderscheid tusschen deze volkeren waartene-
 men, dikwyls vermakelyk om de gesprekken aantehooren – grappig en
 135 bedroevend tevens, de redevoeringen te lezen! – van personen die hun
 kennis der indische zaken opdeden te *Batavia* of te *Buitenzorg*. Meerma-
 len heb ik me verwonderd over den moed waarmee, by-voorbeeld een
 gewezen Gouverneur-generaal, in de Kamer der Volksvertegenwoordi-
 ging, gewicht tracht byzetten aan zyn woorden door voorgewende
 140 aanspraak op plaatselyke kennis en ondervinding. Ik stel hoogen prys
 op wetenschap die door ernstige studie in 't boekvertrek verkregen is,
 en vaak stond ik verbaasd over de uitgebreidheid der kennis van indi-
 sche zaken, die sommigen toonen te bezitten zonder ooit indischen
 grond betreden te hebben. Zoodra nu een gewezen Gouverneur-gene-
 145 raal blyken geeft zich zulke kennis te hebben eigen gemaakt op *die*
 wyze, behoort men voor hem den eerbied te gevoelen die 't rechtmatig
 loon is van veeljarigen nauwgezetten vruchtbaren arbeid. Grooter nog
 zy die eerbied voor hem dan voor den geleerde die minder moeielykhe-
 den te overwinnen had omdat hy, op verre afstand *zonder* aanschou-
 150 wing, minder gevaar liep te vervallen in de dwalingen die 't gevolg zyn
 eener *gebrekkige* aanschouwing zooals onmisbaar ten-deel viel aan den
 gewezen Gouverneur-generaal.

Ik zeide dat ik verwonderd was over den moed dien sommigen by
 de behandeling van indische zaken ten-toon spreiden. Zy weten immers
 155 dat hun woorden ook door anderen worden gehoord, dan wie meenen
 mochten dat het genoeg is een paar jaren te *Buitenzorg* te hebben door-
 gebracht om Indie te kennen. Het moet hun toch bekend zyn dat die
 woorden ook gelezen worden door de personen die in Indie zelf getui-
 gen waren van hun onbedrevenheid, en die evenzeer als ik verbaasd
 160 staan over de stoutheid waarmee iemand die nog zoo kort geleden ver-
 geefs trachtte zyn onbekwaamheid wegstekken onder den hoogen rang
 dien hem de Koning gaf, nu zoo op-eenmaal spreekt alsof hy werkelyk
 kennis droeg van de zaken die hy behandelt.

165 Telkens hoort men dan ook klachten over onbevoegde inmenging.
Telkens wordt deze of gene richting in de koloniale staatkunde bestre-
den door 't loochenen der bevoegdheid van hem die zulke richting ver-
tegenwoordigt, en misschien ware het niet onbelangryk een gezet on-
derzoek instellen naar de eigenschappen die iemand bevoegd maken
om ... bevoegdheid te beoordeelen. Meestal wordt een belangryke vraag
170 getoetst, niet aan de zaak waarover ze handelt, maar aan de waarde wel-
ke men toekent aan de meening van den man die daarover 't woord
voert, en daar dit meestal de persoon is die doorgaat voor een *Speciali-
teit*, by-voorkeur iemand 'die in Indie een zoo gewichtige betrekking
heeft bekleed' volgt hieruit dat de slotsom eener stemming meestal de
175 kleur draagt van de dwalingen die nu eenmaal schynen te kleven aan
'die gewichtige betrekkingen'. Indien dit reeds geldt waar de invloed
van zoodanige specialiteit slechts wordt uitgeoefend door een lid der
Volksvertegenwoordiging, hoe groot wordt dan niet de voorbeschik-
king tot verkeerd oordeelen, als zulke invloed gepaard gaat met het
180 vertrouwen des Konings die zich dwingen liet zulk een specialiteit aan
't hoofd van zyn Ministerie van Kolonien te plaatsen.

Het is een eigenaardig verschynsel – wellicht voortspruitende uit een
soort van traagheid die de moeite van 't zelf oordeelen schuwt – hoe
185 licht men vertrouwen schenkt aan personen die zich den schyn weten
te geven van meerder kennis, zoodra slechts die kennis kan geput we-
zen uit bronnen die niet voor ieder toegankelyk zyn. De oorzaak ligt
misschien hierin, dat de eigenliefde minder gekwetst wordt door 't er-
kennen van zoodanig overwicht, dan 't geval wezen zou wanneer men
van dezelfde hulpmiddelen had kunnen gebruik maken, waardoor iets
190 als wedyver ontstaan zou. Het valt den Volksvertegenwoordiger ge-
makkelyk zyn gevoelen optegeven, zoodra 't bestreden wordt door
iemand die geacht kan worden een juister oordeel te vellen dan het
zyne, wanneer slechts zulke veronderstelde meerdere juistheid niet be-
hoeft te worden toegeschreven aan persoonlyke meerderheid – waarvan
195 de erkenning moeielyker vallen zou – doch alleen aan de byzondere om-
standigheden waarin zoodanige tegenstander verkeerd heeft.

En zonder te spreken van hen 'die zulke *hooge betrekkingen* in Indie
vervulden' het is inderdaad vreemd hoe men meermalen waarde toekent
aan de meening van personen die volstrekt niets bezitten wat die toe-
200 kenning rechtvaardigt dan de 'herinnering aan een zóóveeljarig verblyf
in die gewesten'. Dit is te meer zonderling omdat zy die gewicht hec-
ten aan dusdanigen bewysgrond, toch niet gereedelyk alles zouden aan-
nemen wat hun by-voorbeeld zou gezegd worden over de huishouding
des nederlandschen staats, door ieder die aantoonde dat hy veertig of
205 vyftig jaren in Nederland gewoond had. Er zyn personen die byna even
zooveel tyd in Nederlandsch-Indie doorbrachten, zonder ooit in aanra-
king gekomen te zyn, noch met de bevolking, noch met inlandsche

210 Hoofden, en 't is bedroevend, dat de Raad van Indie zeer dikwyls geheel of grootendeels uit zoodanige personen is samengesteld, ja dat men zelfs middel heeft gevonden, den Koning benoemingen te laten teekenen tot Gouverneur-generaal, van iemand die tot *deze* soort van specialiteiten behoorde.¹³⁷

215 Toen ik zeide dat de veronderstelde bekwaamheid van een nieuw-benoemden Gouverneur-generaal moest geacht worden de meening in-tesluiten dat men hem voor een genie hield, was myn bedoeling geenszins het benoemen van genien aantepryzen. Buiten het bezwaar toch dat er liggen zou in 't gedurig onvervuld laten van een zoo gewichtige betrekking, pleit nog een andere reden hiertegen. Een genie zou niet kunnen werken onder het Ministerie van Kolonien, en dus als Gouverneur-generaal onbruikbaar wezen ... zooals genien wel meer zyn.

225 Het ware misschien te wenschen dat de door my in den vorm eener ziektegeschiedenis opgegeven hoofdfeilen de aandacht trokken dergenen die tot de keuze van een nieuwen Landvoogd geroepen zyn. Op den voorgrond stellende dat al de personen die daarvoor worden in aanmerking gebracht, rechtschapen zyn, en in 't bezit van een bevattingsvermogen dat hen eenigermate zal in-staat stellen te leeren wat ze zullen moeten weten, houd ik 't voor hoofdzaak dat men met eenig grond vertrouwen van hen de vermyding kunne verwachten van die aanmatigende betwery in 't begin, en vooral van die apathische slaperigheid in de laatste jaren van hun bestuur. Ik heb er reeds op gewezen
230 dat Havelaar in zyn moeielyken plicht meende te kunnen steunen op de hulp van den Gouverneur-generaal, en ik voegde er by 'dat deze meening naïef was'. Die Gouverneur-generaal wachtte zyn opvolger: de rust in Nederland was naby!

235 We zullen zien wat deze neiging tot slaap berokkend heeft aan de *Lebaksche* Afdeeling, aan Havelaar, en aan den Javaan *Saidjab*, tot wiens eentonige geschiedenis – één onder zeer velen! – ik thans overga.

240 Ja, eentonig zal ze wezen! Eentonig als 't verhaal van de werkzaamheid der mier die haar bydrage tot den wintervoorraad moet opslepen tegen den aardkluft – voor haar een berg – die er ligt op den weg naar de voorraadschuur. Telkens valt ze terug met haar vracht, om telkens weer te beproeven of ze eindelyk vasten voet zou kunnen zetten op dat steentje daar-boven ... op de rots die den berg kroont. Maar tusschen haar en dien top is een afgrond die moet worden omgetrokken ... een
245 diepte die duizend mieren niet vullen zouden. Daartoe moet zy, die nauwlyks kracht heeft haar last voortteslepen op gelyken grond – een last vele malen zwaarder dan eigen lyf – dien omhoog heffen, en zich overeind houden op een bewegelyke plek. Ze moet het evenwicht bewaren als ze zich opricht met haar vracht tusschen de voorpooten. Ze
250 moet die omslingeren in schuinsche richting naar-boven, om ze te doen

neerkomen op de punt die uitsteekt aan den rotswand. Ze wankelt, waggelt, schrikt, bezwykt ... tracht zich te houden aan den half ontwortelden boomstam die met zyn kruin naar de diepte wyst – een grasspriet! – ze mist het steunpunt dat ze zoekt: de boom slingert terug –
 255 de grasspriet wykt onder haren tred – ach, de tobster valt in de diepte met haar vracht. Dan is zy een oogenblik stil, wel een sekonde ... dat lang is in het leven van een mier. Zou ze verdoofd wezen van pyn door haar val? Of geeft ze toe in wat droefheid dat zooveel inspanning ydel was? Maar ze verliest den moed niet. Weder grypt ze haren last, en
 260 weder sleept zy dien naar-boven, om straks nògeens, en nògeens, neervallen in de diepte.

Zóó eentonig is myn verhaal. Maar ik zal niet spreken van mieren, welker vreugde of leed door de grofheid onzer zintuigen aan onze waarneming ontsnapt. Ik zal verhalen van menschen, van wezens die
 265 gelyke beweging hebben als wy. 't Is waar, wie aandoening schuwt en vermoeiend mede-lyden ontgaan wil, zal zeggen dat die menschen geel zyn, of bruin – velen noemen ze zwart – en voor dezulken is 't verschil van kleur beweegreden genoeg om hun oog aftekeeren van die ellende, of ten-minste als zy er op neerzien, daarop neertezien zonder aandoening.
 270

Myn vertelling is dus alleen gericht aan hen die in-staat zyn tot het moeielyk geloof dat er harten kloppen onder die donkere opperhuid, en dat, wie gezegend is met blankheid en de daarmee samengaande beschaving, edelmoedigheid, handels- en Godskennis, deugd ... zyn blanke
 275 hoedanigheden zou kunnen aanwenden op àndere wyze dan tot nog toe ondervonden werd door wie minder gezegend zyn in huidskleur en zielevoortreffelykheid.

Myn vertrouwen op medegevoel met de Javanen gaat echter niet zóó ver, dat ik by de beschryving hoe men den laatsten buffel roofte uit den
 280 *kendang*,¹³⁸ by-dag, zonder schroom, onder bescherming van 't nederlandsch gezag ... als ik 't weggevoerd rund laat volgen door den eigenaar en zyn schreiende kinderen ... als ik hem laat neerzitten op den trap van 't huis des roovers, sprakeloos en wezenloos en verzonken in smart ... als ik hem van daar laat weggagen met hoon en smaad, met bedreiging van rottingslag en blokgevangenis ... zie, ik eisch niet – noch verwacht, o Nederlanders! – dat ge daardoor zult aangegrepen zyn in gelyke maat als wanneer ik u het lot schetste van een boer wien men zyn koe ontnam. Ik vraag geen traan by de tranen die er vloeien op zoo donkere gezichten, noch edelen toorn als ik zal spreken van de vertwyfeling der beroofden. Evenmin verwacht ik dat ge zult opstaan, en met
 285 myn boek in de hand tot den Koning gaan, en zeggen: 'zie, o Koning, dat geschiedt in *m* Ryk, in uw schoon ryk van Insulinde!'
 290

295 Neen, neen, neen, dat alles verwacht ik niet! Te veel leeds in de naby-
heid maakt zich meester van uw gevoel, om u zóó veel gevoels overte-
laten voor wat zoo ver is! Worden niet al uw zenuwen in spanning ge-
houden door de akeligheid der keus van een nieuw Kamerlid? Dobbert
niet uw verscheurde ziel tusschen de wereldberoemde verdiensten van
Nietigheid A en Onbeduidendheid B? En hebt ge niet uw dure tranen
300 nodig voor ernstiger zaken dan ... maar wat hoef ik méér te zeggen!
Was er niet gister slapte op de beurs, en dreigde niet ietwat overvoer
de koffimarkt met daling?

305 ‘Schryf toch zulke zinnelooze dingen niet aan je papa, Stern!’ heb ik
gezegd, en misschien zei ik ’t wat driftig, want ik kan geen onwaarheid
lyden, dit is altyd een vast principe van me geweest. Ik heb dien avond
terstond aan den ouden Stern geschreven dat hy haast moest maken met
zyn orders, en vooral zich in-acht nemen tegen valsche berichten, want
de koffi staat heel goed.

310 De lezer gevoelt wat ik by ’t aanhooren van die laatste hoofdstukken
weer heb uitgestaan. Ik heb in de kinderkamer een solitairspelletje ge-
vonden, en dàt neem ik voortaan mee naar den krans. Had ik niet ge-
lyk, toen ik zei dat die Sjaalman allen had gek gemaakt met zyn pak?
Zou men in al dat geschryf van Stern – en Frits doet ook mee, dit is
315 zeker! – jongelieden herkennen, die opgebracht worden in een deftig
huis? Wat zyn dat voor malle uitvallen tegen een ziekte, die zich open-
baart in ’t verlangen naar een buitenplaats? Is dat op my gemunt? Mag
ik niet naar Driebergen gaan, als Frits makelaar is? En wie spreekt van
buikaandoeningen, in gezelschap van vrouwen en meisjes? Het is een
vast principe van me, altyd bedaard te blyven – want ik houd dit voor
320 nuttig in de zaken – maar ik moet erkennen, dat het me dikwyls veel
moeite kostte, by ’t aanhooren van al de gekheid die Stern voorleest.
Wat wil hy toch? Wat moet het eind zyn? Wanneer komt er nu eindelyk
iets degelyks? Wat gaat het my aan, of die Havelaar zyn tuin schoon
houdt, en of de menschen voor of achter by hem binnenkomen? By
325 Busselinck en Waterman moet men door een nauw gangetje, naast een
oliepakhuis, waar ’t altyd heel vuil is. En dan dat gemaal over die buf-
fels! Wat hoeven ze buffels te hebben, die zwarten? Ik heb nog nooit
een buffel gehad, en toch ben ik tevreden. Er zyn menschen die altyd
klagen. En wat dat schimpen op gedwongen arbeid aangaat, men ziet
330 wel dat hy de preek van dominee Wawelaar niet gehoord heeft, anders
zou hy weten hoe nuttig dat werken is voor de uitbreiding van ’t Gods-
ryk. ’t Is waar, hy is luthersch.

O, zeker, als ik had kunnen gissen *hoe* hy ’t boek schryven zou, dat
zoo gewichtig worden moet voor alle makelaars in koffi – en anderen

335 – had ik 't liever zelf gedaan. Maar hy heeft een steun in de Rosemeyers,
die in suiker doen, en dit maakt hem zoo boud. Ik heb ronduit gezegd
– want ik ben oprecht in die dingen – dat wy de geschiedenis van dien
Saidjah wel kunnen missen, maar daar begon op-eens Louise Rosemeyer
340 tegen my optestaan. Het schynt dat Stern haar gezegd heeft dat er van
liefde zou inkomen, en daar zyn zulke meisjes dol op. Ik zou me echter
hierdoor niet hebben laten afschrikken, als maar niet de Rosemeyers me
gezegd hadden, gaarne kennis te willen aanknoopen met Sterns vader.
Dit is natuurlyk om door den vader te komen tot den oom, die in sui-
ker doet. Als ik nu te sterk party trek voor 't gezond verstand tegen
345 den jongen Stern, laad ik den schyn op my, alsof ik hen van hem wil
aftrekken, en dit is volstrekt het geval niet, want ze doen in suiker.

Ik begryp volstrekt Sterns bedoeling niet met zyn geschryf. Er zyn
altyd ontevreden menschen, en staat het hem nu fraai, hy die zooveel
goeds geniet in Holland – van de week nog heeft myn vrouw kamillen-
350 thee voor hem gezet – om te schimpen op de Regeering? Wil hy daar-
mee de algemeene ontevredenheid aanvuren? Wil *hy* Gouverneur-gene-
raal worden? Hy is er verwaand genoeg toe ... om het te *willen*, meen ik.
Ik vroeg hem dit eergister, en zei er ronduit by, dat zyn hollandsch nog
zoo gebrekkig was. 'O, dit is geen bezwaar, antwoordde hy. Er schynt
355 maar zelden een Gouverneur-generaal daarheen gezonden te worden,
die de taal van 't land verstaat.' Wat moet ik nu doen met zoo'n wys-
neus? Hy heeft niet den minsten eerbied voor myn ondervinding. Toen
ik hem van de week zei dat ik reeds zeventien jaar makelaar was, en al
twintig jaar de beurs bezocht, haalde hy Busselinck & Waterman aan,
360 die al achttien jaar makelaars zyn, en, zeide hy 'die hebben dus één jaar
ondervinding meer'. Zoo ving hy me, want ik moet erkennen, omdat
ik van de waarheid houd, dat Busselinck & Waterman weinig van de
zaken weten, en dat het knoeiers zyn.

Marie is ook in de war. Verbeeld u, dat ze van de week – het was
365 haar beurt van voorlezen aan 't ontbyt, en we waren aan de geschiede-
nis van Loth – op eens stilhield en niet verder lezen wilde. Myn vrouw,
die evenzeer als ik op godsdienst gesteld is, trachtte haar met zachtheid
tot gehoorzaamheid overtehalen, omdat het toch voor een zedig meisje
niet past, zoo hoofdig te wezen. Alles vergeefs! Toen moest ik als vader
370 met groote strengheid haar beknorren, omdat ze door haar hardnekkig-
heid de stichting van 't ontbyt bedierf, wat altyd slecht werkt op den
heelen dag. Maar er was niets aan te doen, en ze ging zóóver, dat ze
zeide, liever doodgeslagen te willen worden dan voorttelezen. Ik heb
haar gestraft met drie dagen kamerarrest op koffi en brood, en hoop dat
375 het haar goed zal doen. Om tevens die straf te doen strekken tot zedely-
ke verbetering, heb ik haar gelast, het kapittel dat ze niet lezen wilde,
tien maal afteschryven, en ik ben tot deze strengheid vooral over-
gegaan, omdat ik bemerkte heb dat ze in den laatsten tyd – of 't van

380 Stern komt, weet ik niet – begripen heeft aangenomen, die me gevaar-
lyk voorkomen voor de zedelykheid, waarop myn vrouw en ik zoo by-
zonder gesteld zyn. Ik heb haar onder anderen een fransch liedje hooren
zingen – van *Béranger*, geloof ik – waarin een arme oude bedelaarster
beklaagd wordt, die in haar jeugd op een theater zong, en gister was
385 zy aan 't ontbyt zonder korset – Marie, meen ik – dat toch niet fatsoen-
lyk is.

Ook moet ik erkennen dat Frits weinig goeds heeft thuisgebracht
van den bidstond. Ik was redelyk tevreden geweest over zyn stilzitten
in de kerk. Hy verroerde zich niet, en wendde geen oog van den preek-
stoel, maar later vernam ik dat Betsy Rosemeyer in 't doophek had ge-
390 zeten. Ik heb er niets van gezegd, want men moet voor jongelieden niet
al te streng zyn, en de Rosemeyers zyn een fatsoenlyk huis. Ze hebben
aan hun oudste dochter die met Bruggeman in drogeryen getrouwd is,
iets heel aardigs meegegeven, en daarom geloof ik dat zoo-iets Frits van
de Westermarkt afhoudt, wat me heel aangenaam is, omdat ik zoo op
395 zedelykheid gesteld ben.

Maar dit belet niet, dat het me ergert, Frits zyn hart te zien verhar-
den, even als Pharao, die minder schuldig was dan hy, omdat hy geen
vader had die hem zoo gedurig den rechten weg wees, want van den
ouden Pharao zegt de Schrift niets. Dominee Wawelaar klaagt over zyn
400 verwaandheid – van Frits, meen ik – op de katechisatie, en de jongen
schynt – uit dat pak van Sjaalman alweer! – een neuswyzigheid gehaald
te hebben, die den gemoedelyken Wawelaar dol maakt. Het is aandoen-
lyk hoe de waardige man, die dikwyls koffi by ons drinkt, by Frits op
't gevoel tracht te werken, en hoe de kwajongen telkens nieuwe vragen
405 gereed heeft, die de weerbarstigheid van zyn gemoed aantoonen... 't
komt alles uit dat vervloekte pak van Sjaalman! Met tranen van gevoel
op de wangen, tracht de yverige dienaar des Evangeliums hem te bewe-
gen, aftezien van de wysheid naar den mensch, om te worden ingeleid
in de geheimenissen der wysheids Gods. Met zachtheid en teederheid
410 smeekt hy hem, toch niet te verwerpen het brood des eeuwigen levens,
en dusdoende te vervallen in de klauwen van Satan, die met zyn engelen
het vuur bewoont, dat hem bereid is tot in eeuwigheid. 'O, zeide hy gis-
teren – Wawelaar meen ik – o, jonge vriend, open toch de oogen en
de ooren, en hoor en zie wat de Heer u geeft te zien en te hooren door
415 myn mond. Let op de getuigenissen der heiligen die gestorven zyn voor
't ware geloof! Zie Stefanus, als hy nederzinkt onder de keien die hem
verpletteren! Zie, hoe nog zyn blik ten hemel is gericht, en hoe nog zyn
tong psalmzingt...

'Ik had liever weerom gegoooid!' zei Frits daarop. Lezer, wat moet ik
420 met dien jongen aanvangen?

Een oogenblik later begon Wawelaar op-nieuw, want hy is een yverig dienstknecht, en laat niet af van den arbeid. 'O, zeide hy, jonge vriend, open toch ... de aanhef was als zooeven. 'Maar, ging hy voort, kunt gy ongevoelig blyven by 't bedenken wat er van u worden zal, als gy eenmaal zult gerekend worden tot de bokken aan de linkerzyde...

Daar berstte de deugniet uit in gelach – Frits meen ik – en ook Marie begon te lachen. Zelfs meende ik iets wat naar lachen geleek, te bespeuren op 't gelaat van myn vrouw. Maar toen ben ik Wawelaar te-hulp gekomen, ik heb Frits gestraft met een boete uit zyn spaarpot, aan 't zendelinggenootschap.¹³⁹

Och, lezer dat alles treft me diep. En men zou, by zulk lyden, zich kunnen vermaken met het aanhooren van vertelsels over buffels en Javanen? Wat is een buffel in vergelyk met de zaligheid van Frits? Wat gaan my de zaken aan van die menschen in de verte, als ik vreezen moet dat Frits door zyn ongeloof myn eigen zaken zal bederven, en dat hy nooit een flink makelaar worden zal? Want Wawelaar zelf heeft gezegd, dat God alles zóó bestiert, dat rechtzinnigheid tot rykdom voert. 'Zie maar, zeide hy, is er niet veel rykdom in Nederland? Dat komt door 't geloof. Is niet in Frankryk telkens moord en doodslag? Dat is omdat ze daar katholiek zyn. Zyn niet de Javanen arm? 't Zyn heidenen. Hoe langer de Hollanders met de Javanen omgaan, hoe meer rykdom er zal komen hier, en hoe meer armoede daarginder. Dat is Gods wil zoo!'

Ik sta verbaasd over Wawelaars doorzicht in zaken. Want het is de waarheid dat ik, die stipt op de godsdienst ben, myn zaken zie vooruitgaan van-jaar tot-jaar, en Busselinck & Waterman, die om God noch gebod geven, zullen knoeiers blyven hun leven lang. Ook de Rosemeyers, die in suiker doen en een roomsche meid houden, hebben onlangs weer 27 % moeten aannemen uit de massa van een jood die fout was. Hoe meer ik nadenk, hoe verder ik kom in 't doorgronden van Gods onnaspeurlyke wegen. Onlangs is gebleken dat er weer dertig millioen zuiver gewonnen is op den verkoop van produkten die door de heidenen geleverd zyn, en daarby is niet eens gerekend wat ik daarop verdiend heb, en de vele anderen die van deze zaken leven. Is dit nu niet alsof de Heer zeide: 'ziedaar dertig millioen ter belooning van uw geloof'? Is dit niet duidelyk de vinger Gods, die den booze laat arbeiden om den rechtvaardige te behouden? Is dit niet een wenk om voorttegaan op den goeden weg? Om ginds veel te laten voortbrengen, en hier te volharden in 't ware geloof? Heet het niet daarom: 'bidt en werkt' opdat *wy* zouden bidden, en 't werk laten doen door 't zwarte goedje dat geen 'Onze Vader' kent?

O, hoe heeft Wawelaar gelyk, als hy Gods juk zacht noemt! Hoe licht wordt de last gemaakt aan ieder die gelooft! Ik ben pas in de veertig, en zou kunnen uitscheiden als ik wilde, en naar Driebergen gaan, en zie

eens hoe 't met anderen afloopt, die den Heer verlieten? Gisteren heb
 465 ik Sjaalman gezien met zyn vrouw en hun jongetje: ze zagen er uit als
 spoken. Hy is bleek als de dood, zyn oogen puilen uit, en zyn wangen
 staan hol. Zyn houding is gebogen, schoon hy nog jonger is dan ik.
 Ook zy was zeer armoedig gekleed, en ze scheen weer geschreid te heb-
 470 ben. Nu, ik had terstond bemerkt dat zy ontevreden van natuur is, want
 ik behoef iemand maar eenmaal te zien om hem te beoordeelen. Dat
 komt van de ondervinding. Ze had een manteltje van zwarte zyde om,
 en 't was toch vry koud. Van krinoline was geen spoor. Haar licht ja-
 ponnetje hing slap om de knieen, en aan den rand was franje. Hy had
 zelfs zyn sjaal niet meer om, en zag er uit alsof 't zomer was. Toch
 475 schynt hy nog een soort van trots te bezitten, want hy gaf iets aan een
 arme vrouw, die op de sluis zat – Frits zegt: *brug*, maar wat van steen
 is zonder een wip, noem ik *sluis*¹⁴⁰ – en wie zelf zoo weinig heeft, doet
 zonde als hy nog weggeeft aan een ander. Bovendien, ik geef nooit op
 straat – dit is een principe van me – want ik zeg altyd, als ik zoo arme
 480 menschen zie: wie weet of 't hun eigen schuld niet is, en ik mag hen
 niet styven in verkeerdheid. Zondags geef ik tweemaal: eens voor de ar-
 men, en eens voor de kerk. Zóó behoort het! Ik weet niet of Sjaalman
 me gezien heeft, maar ik ging snel voorby, en keek naar boven, en
 dacht aan de rechtvaardigheid van God, die hem toch niet zoo zou laten
 485 loopen zonder winterjas, als hy beter had opgepast en niet lui, pedant
 en ziekelyk was.

Wat nu myn boek aangaat, moet ik waarlyk den lezer om verschoo-
 ning vragen voor de onvergeeflyke wyze, waarop Stern misbruik maakt
 van ons kontrakt. Ik moet erkennen dat ik zeer opzie tegen den eersten
 490 kransavend en de liefdegeschiedenis van dien *Saïdjah*. De lezer weet
 reeds, welke gezonde begrippen ik over liefde heb ... men denke slechts
 aan myn beoordeeling van dat uitstapje naar den Ganges. Dat jonge
 meisjes zoo-iets aardig vinden, kan ik wel begrypen, maar 't is my on-
 verklaarbaar dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aan-
 495 hooren. Ik ben zeker, dat ik op den aanstaanden krans den triolet vind
 van myn solitairspel.

Ik zal beproeven niets van dien *Saïdjah* te hooren, en hoop dat de
 man gauw trouwt, als *hy* ten-minste de held is van de liefdehistorie.
 't Is nog al wèl van Stern, dat hy vooraf gewaarschuwd heeft, dat het
 500 een eentonige geschiedenis wezen zal. Zoodra hy dan later aan wat an-
 ders begint, zal ik weer toeluisteren. Maar dat afkeuren van 't Bestuur,
 verveelt me byna evenzeer als liefdegeschiedenissen. Men ziet uit alles,
 dat Stern jong is en weinig ondervinding heeft. Om de zaken goed te
 beoordeelen, moet men alles van naby zien. Toen ik trouwde, ben ik
 505 zelf in den Haag geweest, en heb met myn vrouw 't Mauritshuis be-
 zocht. Ik ben daar in aanraking gekomen met alle standen van de maat-
 schappy, want ik heb den Minister van Financien zien voorbyryden, en

we hebben samen flanel gekocht in de Veenestraat – ik en myn vrouw,
meen ik – en nergens heb ik 't minste blyk bespeurd van ontevreden-
heid met de Regeering. Die juffrouw in den winkel zag er welvarend
510 en tevreden uit, en toen dus in 1848 sommigen ons trachtten wys te ma-
ken dat in den Haag niet alles was zoo als 't behoorde, heb ik op den
krans over die ontevredenheid het myne gezegd. Ik vond geloof, want
ieder wist dat ik by ondervinding sprak. Ook op de terugreis met de
515 diligence heeft de kondukteur 'schep vreugd' geblazen, en dat zou de
man toch niet gedaan hebben, als er zooveel verkeerds was. Zóó heb
ik op alles gelet, en wist dus terstond wat ik te denken had van al dat
morren in 1848.

Tegenover ons woont een juffrouw, wier neef een *toko* doet in de
520 Oost, zooals ze daar een winkel noemen. Wanneer dus alles zoo slecht
ging als Stern zegt, zou zy er ook wel wat van weten, en 't schynt toch
dat het mensch zeer tevreden is met de zaken, want ik hoor haar nooit
klagen. Integendeel, ze zegt dat haar neef daar op een buiten woont, en
dat hy lid is van den kerkeraad, en dat hy haar een pauweveeren sigaar-
525 koker heeft gezonden, dien hy zelf gemaakt had van bamboe. Dit alles
toont toch duidelyk, hoe ongegrond dat geklaag is over slecht bestuur.
Ook ziet men daaruit, dat er voor iemand die wil oppassen, in dat land
nog wel wat te verdienen valt, en dat dus die Sjaalman ook dáár al lui,
pedant en ziekelyk geweest is, anders zou hy niet zoo arm zyn thuis-
530 gekomen, en hier rondloopen zonder winterjas. En de neef van die juf-
frouw tegenover ons, is de eenige niet, die in de Oost fortuin heeft ge-
maakt. In 'Polen'² zie ik velen die daar geweest zyn, en waarlyk heel
knap in de kleeren steken. Maar dit begrypt zich, op de zaken moet men
passen, ginder zoo goed als hier. Op Java zullen de gebraden duiven
535 niemand in den mond vliegen: er moet gewerkt worden! En wie dát
niet wil, is arm en blyft arm, dat spreekt vanzelf.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK ¹⁴¹

5 *Saïdjab's* vader had een buffel, waarmede hy zyn veld bewerkte. Toen deze buffel hem was afgenomen door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang*, was hy zeer bedroefd, en sprak geen woord, vele dagen lang. Want de tyd van ploegen was naby, en 't was te vreezen, als men de *sawah* niet tydig bewerkte, dat ook de tyd van zaaien zou voorbygaan, en eindelyk dat er geen padie zou te snyden zyn, om die te bergen in den *lombong* van het huis.

10 Ik moet hierby voor lezers, die wel Java doch niet *Bantam* kennen, de opmerking maken dat in deze residentie *persoonlyk grondeigendom* bestaat, wat elders niet het geval is.¹⁴²

Saïdjab's vader nu was zeer bekommerd. Hy vreesde dat zyn vrouw behoefte zou hebben aan ryst, en ook *Saïdjab* die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van *Saïdjab*.

15 Ook zou het distriktshoofd hem aanklagen by den adsistent-resident, als hy achterlyk was in de betaling van zyn landrenten. Want daarop staat straf by de wet.

20 Toen nam *Saïdjab's* vader een *kris* die *poesaka* was van zyn vader. De kris was niet zeer schoon, maar er waren zilveren banden om de scheede, en ook op de punt der scheede was een plaatje zilver. Hy verkocht deze kris aan een Chinees die op de hoofdplaats woonde, en kwam tehuis met vier-en-twintig gulden, voor welk geld hy een anderen buffel kocht.

25 *Saïdjab*, die toen omstreeks zeven jaar oud was, had met den nieuwen buffel spoedig vriendschap gesloten. Ik zeg niet zonder doel: vriendschap, want het is inderdaad treffend te zien hoe de javasche *kerbo* zich hecht aan den kleinen jongen die hem bewaakt en verzorgt. Het sterke dier buigt gewillig den zwaren kop rechts of links of omlaag naar den vingerdruk van 't kind, dat hy kent, dat hy verstaat, waarmede hy is opgegroeid.

30 Zulke vriendschap dan had ook de kleine *Saïdjab* spoedig weten inteboezemen aan den nieuwen gast, en *Saïdjab's* aanmoedigende kinder-

stem scheen meer kracht nog te geven aan de krachtvolle schoften van 't sterke dier, als het den zwaren kleigrond opscheurde en zyn weg teekende in diepe scherpe voren. De buffel keerde gewillig om als hy aan
35 't eind was van den akker, en verloor geen duimbreed gronds by het terugploegen van de nieuwe voor, die altyd naast de oude lag als ware de *sawah* een tuingrond geweest, geharkt door een reus.

Daarnaast lagen de *sawahs* van *Adinda's* vader, den vader van 't kind dat met *Saïdjah* huwen zou. En als *Adinda's* broertjes aankwamen aan
40 de tusschenliggende grens, juist als ook *Saïdjah* dáár was met zyn ploeg, dan riepen zy elkander vroolyk toe, en roemden om-stryd de kracht en de gehoorzaamheid hunner buffels. Maar ik geloof dat die van *Saïdjah* de beste was, misschien wel omdat deze hem beter dan de anderen wist toetespreken. Want buffels zyn zeer gevoelig voor goede toespraak.

45 *Saïdjah* was negen jaar oud geworden, en *Adinda* reeds zes jaren, voor deze buffel aan *Saïdjah's* vader werd afgenomen door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang*.

Saïdjah's vader, die zeer arm was, verkocht nu aan een Chinees twee zilveren *klamboe*-haken, *poesaka* van de ouders zyner vrouw, voor acht-
50 tien gulden. En voor dat geld kocht hy een nieuwen buffel.

Maar *Saïdjah* was bedroefd. Want hy wist van *Adinda's* broertjes, dat de vorige buffel was heengedreven naar de hoofdplaats, en hy had zyn vader gevraagd of deze dat dier niet gezien had toen hy dáár was om de *klamboe*-haken te verkoopen? Op welke vraag *Saïdjah's* vader niet
55 had willen antwoorden. Daarom vreesde hy dat zyn buffel geslacht was, zooals de andere buffels die het distriktshoofd afnam aan de bevolking.

En *Saïdjah* schreide veel als hy dacht aan den armen buffel waarmee hy twee jaren zoo innig had omgegaan. En hy kon niet eten, langen tyd, want zyn keel was te nauw als hy slikte.

60 Men bedenke dat *Saïdjah* een kind was.

De nieuwe buffel leerde *Saïdjah* kennen, en nam in de genegenheid van 't kind zeer spoedig de plaats in van zyn voorganger ... al te spoedig eigenlyk. Want, helaas, de was-indrukken van ons hart worden zoo licht gladgestreken, om plaats te maken voor later schrift. Hoe dit zy,
65 de nieuwe buffel was wel niet zoo sterk als de vorige ... wel was 't oude juk te ruim voor zyn schoft ... maar 't arme dier was gewillig als zyn voorganger die geslacht was, en al kon dan *Saïdjah* niet meer roemen op de kracht van zyn buffel by 't ontmoeten van *Adinda's* broertjes aan de grens, hy beweerde toch dat geen ander den zynen overtrof in goeden wil. En wanneer de vore niet zoo rechtlynig liep als voorheen, of
70 als er aardklonten ondoorgesneden waren omgegaan, werkte hy dat gaarne by met zyn *patjol*, zooveel hy kon. Bovendien, geen buffel had

een *oeser-oeseran* als de zyne. De *penghoeloe* zelf had gezegd dat er *ontong* was in den loop van die haarwervels op de achterschoften.

75 Eens, in 't veld, riep *Saïdjab* te-vergeefs zyn buffel toe, wat spoed te maken. Het dier stond pal. *Saïdjab*, verstoord over zoo groote en vooral zoo ongewone weerspanningheid, kon zich niet weerhouden een beleediging te uiten. Hy riep: *a. s.* Ieder die in Indie geweest is, zal my verstaan. En wie me niet verstaat, wint er by dat ik hem de uitlegging
80 spaar van een grove uitdrukking.

Saïdjab bedoelde evenwel niets kwaads daarmede. Hy zei 't maar omdat hy 't zoo dikwyls had hooren zeggen door anderen, als ze ontevreden waren over hun buffels. Maar hy had het niet behoeven te zeggen, want het baatte niets: zyn buffel deed geen stap verder. Hy schudde den
85 kop als om 't juk aftewerpen ... men zag den adem uit zyn neusgaten ... hy blaasde, sidderde, rilde ... er was angst in zyn blauw oog, en de bovenlip was opgetrokken zoodat het tandvleesch bloot lag...

'Vlucht, vlucht, riepen op-eenmaal *Adinda's* broertjes, *Saïdjab*, vlucht! Daar is een tyger!'

90 En allen ontteden hun buffels van de ploegjukken, en slingerden zich op de breede ruggen, en galoppeerden weg door *sawahs*, over *galangans*, door modder, door kreupelhout en bosch en *allang-allang*, langs velden en wegen. En toen ze hygend en zweetend binnenrenden in het dorp *Badoer*, was *Saïdjab* niet by hen.

95 Want toen deze zyn buffel, bevryd van het juk, had bestegen als de anderen om te vluchten als zy, had een onverwachte sprong van het dier hem 't evenwicht benomen en ter-aarde geworpen. De tyger was zeer na...

Saïdjab's buffel, voortgedreven door eigen vaart, schoot eenige
100 sprongen voorby de plek waar zyn kleine meester den dood wachtte. Maar door eigen vaart alleen, en niet door eigen wil, was het dier verder gegaan dan *Saïdjab*. Want nauw had het de stuwing overwonnen die alle stof beheerscht, ook na 't ophouden van de oorzaak die haar voortstuwde, of 't keerde terug, zette zyn lomp lyf op zyn lompe pooten als
105 een dak over het kind, en keerde zyn gehoornden kop naar den tyger. Deze sprong ... maar hy sprong voor 't laatst. De buffel ving hem op zyn hoornen, en verloor slechts wat vleesch dat de tyger hem uitsloeg aan den hals. De aanvaller lag daar met opgescheurden buik, en *Saïdjab* was gered. Wèl was er *ontong* geweest in de *oeser-oeseran* van dien buffel!¹⁴³
110

Toen deze buffel aan *Saïdjab's* vader was afgenomen, en geslacht...

Ik heb u gezegd, lezer, dat myn verhaal eentonig is.

...toen deze buffel geslacht was, telde *Saidjah* twaalf jaar, en *Adinda* weefde *sarongs*, en *batikte* die met puntige *kapala*. Ze had reeds gedachten te brengen in den loop van haar verfschuitje, en ze teekende droefheid op haar weefsel, want ze had *Saidjah* zeer treurig gezien.

En ook *Saidjah*'s vader was bedroefd, doch zyn moeder het meest. Deze toch had de wonde genezen aan den hals van het trouwe dier dat haar kind ongedeerd had thuis-gebracht, nadat zy op de mare van *Adinda*'s broertjes gemeend had dat het was weggevoerd door den tyger. Ze had die wond zoo dikwyls gezien met de gedachte hoe diep de klauw die zóó ver indrong in de ruwe vezelen van den buffel, zou voortgedreven zyn in 't weeke lyf van haar kind, en telkens als ze versche geneeskruiden had gelegd op de wonde, streelde zy den buffel en sprak hem eenige vriendelyke woorden toe, dat het goede trouwe dier toch weten zou hoe dankbaar een moeder is! Ze hoopte later dat de buffel haar toch mocht verstaan hebben, want dan had hy ook haar schreien begrepen toen hy werd weggevoerd om geslacht te worden, en hy had geweten dat het niet *Saidjah*'s moeder was, die hem slachten liet.

Eenigen tyd daarna vluchtte *Saidjah*'s vader uit het land. Want hy was zeer bevreesd voor de straf als hy zyn landrenten niet betalen zou, en hy had geen *poesaka* meer om een nieuwen buffel te koopen, daar zyn ouders altyd in *Parang-Koedjang* woonden, en hem dus weinig hadden nagelaten. Ook de ouders van zyn vrouw woonden altyd in hetzelfde distrikt. Na 't verlies van den laatsten buffel hield hy zich nog eenige jaren staande door te werken met gehuurde ploegdieren. Maar dit is een zeer ondankbare arbeid, en bovenal verdrietig voor iemand die in 't bezit van eigen buffels geweest is. *Saidjah*'s moeder stierf van verdriet, en toen maakte zyn vader in een moedeloos oogenblik zich weg uit *Lebak* en uit *Bantam*, om werk te zoeken in 't *Buitenzorgsche*. Hy werd met rottingslagen gestraft omdat hy *Lebak* verlaten had zonder pas, en door de politie teruggebracht naar *Badoer*. Hier werd hy in de gevangenis geworpen omdat men hem voor krankzinnig hield, wat zoo onverklaarbaar niet zou geweest zyn, en omdat men vreesde dat hy in een oogenblik van *matab-glap*, misschien *amokh* maken of andere verkeerdheden begaan zou. Maar hy was niet lang gevangen, wyl hy kort daarop stierf.

Wat er geworden is van de broertjes en zusjes van *Saidjah*, weet ik niet. Het huisje dat zy bewoonden te *Badoer*, stond eenigen tyd ledig, en spoedig viel het in, daar 't slechts van bamboe gebouwd was, en gedekt met *atap*. Een weinig stof en vuil dekte de plek waar veel geleden werd. Er zyn veel zulke plekken in *Lebak*.

Saidjah was reeds vyftien jaar, toen zyn vader naar *Buitenzorg* vertrok. Hy had dezen niet daarheen vergezeld omdat hy grooter plannen in zyn gemoed omdroeg. Men had hem gezegd dat er te *Batavia* zooveel hee-

ren waren die in *bendies* reden, en dat er dus misschien voor hem een dienst zou te vinden zyn als *bendie*-jongen, waartoe men gewoonlyk iemand kiest, die nog jong is en onvolwassen, om niet door te veel zwaarte achter op het tweewielig rytuig, 't evenwicht te breken. Er was,
160 had men hem verzekerd, by goed gedrag veel te winnen in zoodanige bediening. Misschien zelfs zou hy op deze wyze binnen drie jaren geld kunnen oversparen, genoeg om twee buffels te koopen. Dit vooruitzicht lachte hem toe. Met fieren tred, zooals iemand gaat die groote zaken in den zin heeft, trad hy na 't vertrek zyns vaders by *Adinda* binnen,
165 en deelde haar zyn plan mede.

– Denk eens, zeide hy, als ik wederkom zullen wy oud genoeg zyn om te trouwen, en we zullen twee buffels hebben!

– Heel goed, *Saïdjab*! Ik wil gaarne met je trouwen als je terugkomt. Ik zal spinnen, en *sarongs* en *slendangs* weven, en *batikken*, en heel vlytig
170 zyn al dien tyd.

– O, ik geloof je, *Adinda*! Maar ... als ik je getrouwd vind?

– *Saïdjab*, je weet immers wel dat ik met niemand trouwen zal. Myn vader heeft me toegezegd aan uw vader.

– En jyzelf?

175 – Ik zal trouwen met u, wees daar zeker van!

– Als ik terugkom, zal ik roepen in de verte...

– Wie zal dat hooren, als we ryst stampen in 't dorp?

– Dat is waar. Maar *Adinda* ... o ja, dit is beter: wacht me by het *djati*-bosch, onder den *ketapan* waar je my de *melatti* hebt gegeven.

180 – Maar, *Saïdjab*, hoe kan ik weten wanneer ik moet heengaan om je te wachten by den *ketapan*?

Saïdjab bedacht zich een oogenblik, en zeide:

– Tel de manen. Ik zal uitblyven driemaal twaalf manen ... deze maan rekent niet mee. Zie, *Adinda*, kerf een streep in je rystblok by elke nieu-
185 we maan. Als je driemaal twaalf strepen hebt ingesneden, zal ik den dag die dáárop volgt, aankomen onder den *ketapan*. Beloof je, dáár te zyn?

– Ja, *Saïdjab*! Ik zal onder den *ketapan* by het *djatibosch* wezen als je terugkomt.

190 Nu scheurde *Saïdjab* een strook van zyn blauwen hoofddoek, die zeer versleten was, en hy gaf dat stukje lynwaad aan *Adinda*, dat ze 't bewaren zou als een pand. En toen verliet hy haar en *Badoer*.

195 Hy liep vele dagen voort. Hy ging *Rangkas-Betoeng* voorby, dat nog niet de hoofdplaats was van *Lebak*, en *Waroeng-Goenoeng* waar toen de adsistent-resident woonde, en den volgenden dag zag hy *Pandeglang* dat daar ligt als in een tuin. Weder een dag later kwam hy te *Serang* aan, en stond verbaasd over de pracht van zulke groote plaats met vele huizen, gebouwd van steen, en gedekt met roode pannen. *Saïdjab* had nooit

200 zoo-iets gezien. Hy bleef daar een dag omdat hy vermoeid was, maar 's nachts in de koelte ging hy verder, en kwam tot *Tangerang*, den volgenden dag, voor nog de schaduw gedaald was tot zyn lippen, hoewel hy den grooten *toedoeng* droeg dien zyn vader hem had achtergelaten.

205 Te *Tangerang* baadde hy zich in de rivier naby de overvaart, en hy rustte uit in 't huis van een bekende zyns vaders, die hem wees hoe men stroohoeden vlecht, even als die van *Manilla* komen.¹⁴⁴ Hy bleef daar een dag om dit te leeren, omdat hy bedacht hiermee later iets te kunnen verdienen, in-geval hy niet slagen mocht te *Batavia*. Den volgenden dag tegen den avond toen 't koel werd, bedankte hy zyn gastheer zeer, en ging verder. Zoodra 't geheel donker was, opdat niemand het zien zou, haalde hy het blad te-voorschyn, waarin hy de *melatti* bewaarde, die 210 *Adinda* hem gegeven had onder den *ketapan*-boom. Want hy was bedroefd geworden omdat hy haar niet zien zou in zóó langen tyd. Den eersten dag, en ook den tweeden, had hy minder sterk gevoeld hoe al- léeen hy was, omdat zyn ziel geheel was ingenomen door 't groote denk- beeld geld te verdienen tot het koopen van twee buffels, daar zyn vader 215 zelf nooit meer bezeten had dan één, en zyn gedachten richtten zich te veel op 't weerzien van *Adinda*, om plaats te bieden aan veel droefheids over 't afscheid. Hy had dat afscheid genomen in overspannen hoop, en in zyn gedachten het vastgeknoopt aan 't eindelyk terugzien onder den *ketapan*. Want zóó groote rol speelde het uitzicht op dat weerzien in zyn 220 hart, dat hy, by 't verlaten van *Badoer* dien boom voorbygaande, iets vroolyks voelde, als waren ze reeds voorby, de zes-en-dertig manen die hem scheidden van dat oogenblik. Het was hem voorgekomen dat hy slechts omtekeeren had alsof hy reeds terugkwam van de reis, om *Adinda* te zien, hem wachtende onder dien boom.

225 Maar hoe verder hy zich verwyderde van *Badoer*, en hoe meer hy lette op den vreeselyken duur van één dag, hoe meer hy de zes-en-dertig manen die voor hem lagen, begon lang te vinden. Er was iets in zyn ziel, dat hem minder snel deed voortstappen. Hy voelde droefheid in zyn knieën, en al was 't geen moedeloosheid die hem overviel, het was toch 230 weemoed die niet ver is van moedeloosheid. Hy dacht er aan, terugtekeeren, maar wat zou *Adinda* zeggen van zóó weinig hart?

235 Daarom liep hy door, al ging hy minder snel dan den eersten dag. Hy had de *melatti* in de hand, en drukte die dikwyls tegen zyn borst. Hy was veel ouder geworden sedert drie dagen, en begreep niet meer hoe hy vroeger zoo kalm geleefd had, daar toch *Adinda* zoo naby hem was en hy haar zien kon telkens en zoo lang hy wilde. Want nù zou hy niet kalm wezen als hy verwachten kon dat ze straks voor hem staan zou. En ook begreep hy niet dat hy na 't afscheid niet nogeens was 240 teruggekeerd om haar nog éénmaal aantezien. Ook kwam hem voor den geest hoe hy nog kort geleden met haar getwist had over de koord

die ze spon voor den *lalayang* van haar broertjes, en die gebroken was omdat er, naar hy meende, een fout was in haar spinsel, waardoor een wedding-schap was verloren gegaan tegen de kinderen uit *Tjipoeroet*. 'Hoe was 't mogelyk, dacht hy, hierover boos te worden op *Adinda*?
 245 Want al hād zy een fout gesponnen in de koord, en al ware de wedding-schap van *Badoer* tegen *Tjipoeroet* verloren dáárdoor, en niet door de glasscherf – zoo ondeugend en handig dan geworpen door den kleinen *Djamien* die zich verschool achter den *pagger* – had ik zelfs dàn zoo hard mogen wezen tegen haar, en haar noemen met onbehoorlyke namen?
 250 Wat zal 't zyn, als ik sterf te *Batavia* zonder haar vergeving te hebben gevraagd voor zóó groote ruwheid? Zal 't niet wezen alsof ik een slecht mensch ben die scheldwoorden werpt op een meisje? En zal niet, als men hoort dat ik gestorven ben in een vreemd land, ieder te *Badoer* zeggen: het is goed dat *Saidjab* stierf, want hy heeft een grooten mond gehad tegen *Adinda*?'
 255

Zoo namen zyn gedachten een loop die veel verschilde van de vorige overspanning, en onwillekeurig uitten ze zich, eerst in halve woorden binnen'smonds, weldra in een alleenspraak, en eindelyk in den weemoedigen zang waarvan ik hier de vertaling laat volgen. Eerst was myn
 260 voornemen wat maat en rym te brengen in die overzetting, doch evenals Havelaar vind ik beter dat keurslyf wegtelaten.

'Ik weet niet waar ik sterven zal.
 Ik heb de groote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was met myn vader om
 zout te maken.
 265 Als ik sterf op de zee, en men werpt myn lichaam in het diepe water, zullen er haaien
 komen.
 Ze zullen rondzwemmen om myn lyk, en vragen: "wie van ons zal het lichaam ver-
 slinden dat daar daalt in het water?"

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
 Ik heb het huis zien branden van *Pa-ansoe*, dat hyzelf had aangestoken omdat hy *mata-*
glap was.
 Als ik sterf in een brandend huis, zullen er gloeiende stukken hout neervallen op myn
 lyk.
 275 En buiten het huis zal een groot geroep zyn van menschen die water werpen om het
 vuur te dooden.

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
 Ik heb den kleinen *Si-oenab* zien vallen uit den *klappa*-boom, toen hy een *klappa* plukte
 280 voor zyne moeder.
 Als ik val uit een *klappa*-boom, zal ik dood nederliggen aan den voet, in de struiken,
 als *Si-oenab*.
 Dan zal myne moeder niet schreien, want zy is dood. Maar anderen zullen roepen:
 "zie, daar ligt *Saidjab*!" met harde stem.

285

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het lyk gezien van *Pa-lisoe*, die gestorven was van hoogen ouderdom, want
zyne haren waren wit.

290

Als ik sterf van ouderdom, met witte haren, zullen de klaagvrouwen om myn lyk
staan.

En zy zullen misbaar maken als de klaagvrouwen by *Pa-lisoe*'s lyk. En ook de klein-
kinderen zullen schreien, zeer luid.

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

295

Ik heb velen gezien te *Badoer*, die gestorven waren. Men kleeedde hen in een wit kleed,
en begroef hen in den grond.

Als ik sterf te *Badoer*, en men begraaft my buiten de *dessah*, oostwaarts tegen den heu-
vel, waar 't gras hoog is,

300

Dan zal *Adinda* daar voorbygaan, en de rand van haar *sarong* zal zachtkens voortschui-
ven langs het gras...

Ik zal het hooren.'

305

Saïdjah kwam te *Batavia* aan. Hy verzocht een heer hem in dienst te nemen, hetgeen die heer terstond deed omdat hy *Saïdjah* niet verstond. Want te *Batavia* heeft men gaarne bedienden die nog geen maleisch spreken en dus nog niet zoo bedorven zyn als anderen die langer in aanraking waren met europesche beschaving. *Saïdjah* leerde spoedig maleisch, maar paste braaf op want hy dacht altyd aan de twee buffels die hy koopen wilde, en aan *Adinda*. Hy werd groot en sterk omdat hy alle dagen at, wat te *Badoer* niet altyd wezen kon. Hy was bemind in den stal, en zou zeker niet afgewezen zyn als hy de dochter van den koetsier ten-huwelyk gevraagd had. Zyn heer zelf hield zooveel van *Saïdjah*, dat deze spoedig werd verheven tot huisbediende. Men verhoogde zyn loon, en gaf hem bovendien gedurig geschenken, omdat men zoo byzonder tevreden was over zyn diensten. Mevrouw had den roman van *Sue* gelezen die zooveel kort gerucht maakte, en dacht altyd aan prins *Djalma* wanneer ze *Saïdjah* zag. Ook de jonge meisjes begrepen beter dan vroeger hoe de javaansche schilder *Radben Saleh* zoo grooten opgang had gemaakt te Parys.

310

315

320

Maar men vond *Saïdjah* ondankbaar toen hy, na byna drie jaren dienst, zyn ontslag vroeg en om een bewys verzocht dat hy zich goed gedragen had. Men kon hem dit echter niet weigeren, en *Saïdjah* ging met een vroolyk hart op reis.

325

Hy ging voorby *Pising*, waar eens Havelaar woonde, lang geleden. Maar dit wist *Saïdjah* niet. En al had hy 't geweten, hy droeg heel iets anders in de ziel dat hem bezig hield. Hy telde de schatten die hy t'huis-

bracht. In een bamboezen rol had hy zyn pas en 't getuigschrift van goed gedrag. In een koker die aan een lederen riem bevestigd was, scheen iets zwaars gedurig te slingeren tegen zyn schouder, maar hy voelde dit gaarne ... ik geloof 't wèl! Dáárin waren dertig *spaansche-matten*,
 330 *ten*, genoeg om drie buffels te koopen. Wat zou *Adinda* zeggen! En dit was nog niet alles. Op zyn rug zag men de met zilver beslagen scheede van een kris dien hy in den gordel droeg. Het gevest was zeker van fyn uitgesneden *kamoening*, want hy had het met veel zorg gewikkeld in een zyden omhulsel. En hy bezat nog meer schatten. In de wrong van den
 335 *kabin* om zyn lendenen bewaarde hy een buikband van breede zilveren schakels, met gouden *ikat-pendieng*. Het is waar dat de band kort was: maar ze was zoo slank ... *Adinda*!

En aan een koordjen om den hals, onder zyn voor-*baadjoe* droeg hy een zyden zakje, waarin eenige verdroogde *melatti*.

Was 't wonder dat hy te *Tangerang* zich niet langer ophield dan noodig was tot het bezoeken van den bekende zyns vaders, die zoo fyne stroohoeden vlocht? Was 't wonder dat hy weinig zeide tot de meisjes op zyn weg, die hem vroegen: 'waarheen, vanwaar?' zooals de groet is in die streken? Was 't wonder dat hy *Serang* niet meer zoo voornaam
 340 vond, hy die *Batavia* had leeren kennen? Dat hy niet meer wegkroop in de *pagger*, zooals hy deed voor drie jaren, toen de resident kwam voorbyryden, hy die den veel grooteren heer had gezien, die te *Buitenzorg* woont en de grootvader is van den *Soesoehoenan* van *Solo*? Was 't wonder dat hy weinig acht sloeg op de vertellingen van wie een eind wegs met
 345 hem gingen en spraken van al 't nieuws in *Bantan-Kidoel*? Dat hy nauwelijks luisterde toen men hem verhaalde dat de koffiekultuur na veel onbeloonde moeite geheel was ingetrokken? Dat het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* wegens roof op den publieken weg was veroordeeld tot veertien dagen arrest ten-huize van zyn schoonvader? Dat de hoofd-
 350 plaats was verlegd naar *Rangkas-Betoeng*? Dat er een nieuwe adsistent-resident gekomen was, omdat de vorige was gestorven, eenige maanden geleden? Hoe die nieuwe beambte gesproken had op de eerste *sebab*-vergadering? Hoe er sedert eenigen tyd niemand was gestraft wegens klachte, en hoe men onder de bevolking hoopte dat al 't gestolene zou
 355 worden weergegeven of vergoed?

Neen, schooner beelden vertoonden zich voor 't oog zyner ziel. Hy zocht den *ketapan*-boom in de wolken, te vèr nog als hy was om dien te zoeken by *Badoer*. Hy greep naar de lucht die hem omgaf, als wilde hy de gestalte omvatten die hem wachten zou onder dien boom. Hy teekende zich *Adinda*'s gelaat, haar hoofd, haar schouder ... hy zag den
 365 zwaren *kondeb*, zoo glinsterend zwart, gevangen in eigen strik, afhangend in haar hals ... hy zag haar groot oog, schitterend in donkeren weerschyn ... de neusvleugels die ze zoo fier optrok als kind, wanneer

370 hy – hoe was 't mogelyk! – haar plaagde, en den hoek van haar lippen
waarin zy een glimlach bewaarde. Hy zag hare borst, die nu zwellen zou
onder de *kabaai* ... hy zag hoe de *sarong*, die zyzelf geweven had, haar
heupen nauw omsloot, en, de dy volgend in gebogen lyn, langs de knie
neerviel in heerlyke golving op den kleinen voet...

375 Neen, hy hoorde weinig van wat men hem zeide. Hy hoorde geheel
andere tonen. Hy hoorde hoe *Adinda* zeggen zou: 'zy wèl gekomen,
Saïdjah! Ik heb aan u gedacht by spinnen en by weven, en by 't stampen
van de ryst in het blok dat driemaal twaalf kerven draagt van myne
hand. Hier ben ik onder den *ketapan*, den eersten dag der nieuwe maan.
Zy wèl gekomen, *Saïdjah*: ik wil uw vrouw zyn!'

380 Dàt was de muziek die in zyn ooren weerklonk, en hem belette te
luisteren naar al 't nieuws dat men hem verhaalde op zyn weg.

385 Eindelyk zag hy den *ketapan*. Of liever hy zag een donkere plek die
veel sterren bedekte voor zyn oog. Dat moest het *Djati*-bosch wezen,
by den boom waar hy *Adinda* zou weerzien, den volgenden dag na 't
opgaan van de zon. Hy zocht in het duister, en betastte vele stammen.
Weldra vond hy een bekende oneffenheid aan de zuidzyde van een
boom, en hy legde den vinger in een gleuf die *Si-Panteh* daarin gehakt
had met zyn *parang*, om den *pontianak* te bezweren die schuld had aan
de tandpyn van *Panteh*'s moeder, kort voor de geboorte van zyn broer-
390 tje. Dàt was de *ketapan* dien hy zocht.

395 Ja, wèl was dit de plek waar hy voor 't eerst *Adinda* anders had aan-
gezien dan zyn overige speelnootjes, omdat ze daar voor 't eerst gewe-
gerd had deelenemen aan een spel dat ze toch had meegespeeld met alle
kinderen, knapen en meisjes, nog kort te voren. Dáár had ze hem de
melatti gegeven.

400 Hy zette zich neder aan den voet van den boom, en zag op naar de
sterren. En als er een verschoot, nam hy dit aan als een groet by zyn
wederkomst te *Badoer*. En hy dacht er aan, of *Adinda* nu slapen zou? En
of ze wel goed de manen had ingesneden in haar rystblok? Het zou hem
zoo smarten wanneer zy een maan had overgeslagen, alsof 't niet ge-
noeg ware ... zes-en-dertig! En of ze schoone *sarongs* en *slendangs* zou ge-
batikt hebben? En ook vroeg hy zich, wie er toch wel wonen zou in
zyns vaders huis? En zyn jeugd kwam hem voor den geest, en zyne
moeder, en hoe die buffel hem had gered van den tyger, en hy bepeins-
405 de wat er toch zou geworden zyn van *Adinda* als die buffel minder
trouw ware geweest?

410 Hy lette zeer op het dalen van de sterren in 't westen, en by elke ster
die aan de kim verdween, berekende hy hoe de zon weer iets nader was
aan haren opgang in het oosten, en hoeveel nader hyzelf aan 't weerzien
van *Adinda*.

Want zeker zou ze komen by den eersten straal, ja, by 't schemeren reeds zou ze daar zyn ... ach, waarom was ze niet reeds gekomen den vorigen dag?

415 Het bedroefde hem dat ze 't niet was vooruitgelopen, het schoone oogenblik dat hem drie jaren lang de ziel had voorgelicht met onbeschryfelyken glans. En, onbillyk als hy was in de zelfzucht zyner liefde, scheen 't hem toe dat *Adinda* had moeten dáár zyn, wachtende op hèm, hy die zich nu beklagde – vóór den tyd reeds! – dat hy te wachten had op háár.

420 Maar hy beklagde zich ten-onrechte. Want nog was de zon niet opgegaan, nog had het oog van den dag geen blik geworpen op de vlakke. Wel verbleekten de sterren daar omhoog, beschaamd dat er spoedig een eind komen zou aan haar heerschappy ... wel vloeiden er vreemde kleuren over de toppen der bergen, die donkerder schenen naarmate ze
425 scherper afstaken op lichter grond ... wel vloog er hier-en-daar door de wolken in het oosten iets gloeiends – pylen van goud en van vuur die heen-en-weer werden geschoten, evenwydig aan de kim – maar ze verdwenen weer en schenen neertevallen achter de ondoordringbare gordyn die nog altyd den dag bleef verbergen voor de oogen van *Saïd-jah*.
430

Toch werd het allengs lichter en lichter om hem heen. Hy zag reeds het landschap, en reeds kon hy de kuif onderscheiden van het *klappa*-boschje waarin *Badoer* verscholen ligt ... daar sliep *Adinda*!

435 Neen, ze sliep niet meer! Hoe zou ze kunnen slapen? Wist ze niet dat *Saïdjah* haar wachten zou? Gewis, ze had niet geslapen den ganschen nacht! Zeker had de dorpswacht geklopt aan hare deur, om te vragen waarom de *pelitab* voortbrandde in haar huisjen, en met lieven lach had ze gezegd dat een gelofte haar wakker hield om den *slendang* afteweven waaraan ze bezig was, en die gereed moest zyn voor den eersten dag
440 der nieuwe maan...

Of ze had den nacht doorgebracht in 't donker, zittend op haar rystblok, en tellende met begeerigen vinger dat er wel waarlyk daarin zes-en-dertig diepe strepen stonden gekorven naast elkander. En ze had zich vermaakt met kunstigen schrik of ze zich misschien verrekende, of
445 er wellicht nog eene ontbrak, om nogeens, en nogeens, en telkens weder te genieten van de heerlyke zekerheid dat er wel degelyk drie-maal twaalf manen waren voorbygegaan sedert *Saïdjah* haar zag voor het laatst.

450 Ook zy zou thans, nu 't al zoo licht werd, haar oogen inspannen met vruchteloze vermoeyenis om de blikken te buigen over de kim, opdat ze de zon zouden ontmoeten, de trage zon, die wegbleef ... wegbleef...

Daar kwam een streep van blauwig rood die zich vastklemde aan de wolken, en de randen werden licht en gloeiend, en 't begon te bliksemen, en weer schoten er pylen van vuur door het luchtruim, maar ze
 455 vielen niet neder ditmaal, ze hechtten zich vast op den donkeren grond, en deelden hun gloed mede in grooter en grootere kringen, en ontmoetten elkander, kruisend, slingerend, wendend, dwalend, en ze verenigden zich tot vuurbundels, en weerlichtten in gouden glans op een grond van paarlemoer, en er was rood, en blauw, en geel, en zilver, en
 460 purper, en azuur in dat alles ... o God, dat was de dageraad: dat was het weerzien van *Adinda*!

Saïdjah had niet geleerd te bidden, en 't ware ook jammer geweest hem dat te leeren, want heiliger gebed en vuriger dank dan er lag in de sprakelooze opgetogenheid zyner ziel, was niet te vatten in menschelijke taal.
 465

Hy wilde niet naar *Badoer* gaan. Het weerzien zelf van *Adinda* kwam hem minder schoon voor, dan de zekerheid haar straks te *zullen* weerzien. Hy zette zich aan den voet van den *ketapan*, en liet zyn oogen dwalen over de landstreek. De natuur lachte hem toe en scheen hem welkom te heeten als een moeder haar teruggekeerd kind. En even als deze haar vreugde schildert door eigenwillige herinnering aan de voorbygegane smart, by 't vertoonen van wat ze bewaarde als aandenken gedurende het afzyn, liet ook *Saïdjah* zich vermaken door 't weerzien van zoovele plekken die getuigen waren van zyn kort leven. Maar hoe ook
 470 zyn oogen of zyn gedachten ronddwaalden, telkens viel zyn blik en zyn verlangen terug op het pad dat van *Badoer* leidt naar den *ketapan*. Alles wat zyn zinnen waarnamen, heette *Adinda*. Hy zag den afgrond links, waar de aarde zoo geel is, waar eens een jonge buffel verzonk in de diepte: daar hadden de dorpelingen zich verzameld om het dier te redden – want het is geen geringe zaak een jongen buffel te verliezen – en
 475 ze hadden zich neergelaten aan sterke *rottan*-koorden. *Adinda*'s vader was de moedigste geweest ... o, hoe zy in de handen klapte, *Adinda*!

En daarginds, aan de andere zyde, waar 't kokosboschje wuift over de hutten van het dorp, daar ergens was *Si-Oenah* uit een boom gevallen, en gestorven. Hoe schreide zyn moeder: 'omdat *Si-Oenah* nog zoo klein was' jammerde zy ... alsof ze minder bedroefd zou geweest zyn als *Si-Oenah* grooter geweest ware. Maar klein was hy, dät is waar, want hy was kleiner en zwakker nog dan *Adinda* ...
 485

Niemand betrad het wegje dat van *Badoer* leidde naar den boom. Straks zou ze komen: o, zeker ... 't was nog zoo vroeg!
 490

Saïdjah zag een *badjing* die met dartele vlugheid heen-en-weersprong tegen den stam van een *klappa*-boom. Het diertje – de ergernis van den eigenaar des booms, maar lief toch in gedaante en beweging – klauterde

495 onvermoeid op-en-neder. *Saïdjah* zag het, en dwong zich er naar te bly-
ven zien, wyl dit aan zyn gedachten rust gaf van den zwaren arbeid dien
ze verrichtten sedert het opgaan der zon ... rust na 't afmattend wachten.
Welhaast uitten zich zyn indrukken in woorden, en hy zong wat er om-
ging in zyn ziel. Het ware my liever u zyn lied te kunnen *voorlezen* in
't maleisch, dat italiaansch van het Oosten,¹⁴⁾ doch ziehier de vertaling:

500 'Zie hoe de *badjing* zyn levensonderhoud zoekt
Op den *klappa*-boom. Hy stygt, daalt, dartelt links en rechts,
Hy draait om den boom, springt, valt, klimt, en valt weder:
Hy heeft geen vleugels, en is toch zoo vlug als een vogel.

505 Veel geluk, myn *badjing*, ik wensch u heil!
Ge zult gewis vinden het levensonderhoud dat ge zoekt...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op levensonderhoud van myn hart.

510 Reeds lang is het buikje van myn *badjing* verzadigd...
Reeds lang is hy teruggekeerd in zyn nestje...
Maar nog altyd is myn ziel
En myn hart bitter bedroefd ... *Adinda!*'

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den *keta-*
pan.

515 *Saïdjah*'s oog viel op een kapel die zich scheen te verheugen omdat
het begon warm te worden.

'Zie hoe de vlinder daar rondfladdert.
Zyn vlerkjes schitteren als een veelkleurige bloem.
Zyn hartjen is verliefd op den bloesem der *kenari*:
Zeker zoekt hy zyn welriekende geliefde.

520 Veel geluk, myn vlinder, ik wensch u heil!
Ge zult gewis vinden wat gy zoekt...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op wat myn hart liefheeft.

525 Reeds lang heeft de vlinder gekust
Den kenari-bloesem die hy zoozeer bemint...
Maar nog altyd is myn ziel
En myn hart bitter bedroefd ... *Adinda!*'

En er was niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den boom.

De zon begon reeds hoog te staan ... er was al hitte in de lucht.

530 'Zie, hoe de zon schittert daar omhoog,
Hoog boven den *waringi*-heuvel!
Ze voelt zich te warm, en wenscht neertedalen,
Om te slapen in zee, als in de armen van een gade.

535 Veel geluk, o zon, ik wensch u heil!
Wat gy zoekt, zult ge gewis vinden...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op rust voor myn hart.

 Reeds lang zal de zon ondergegaan wezen,
En slapen in de zee, als alles duister is...
540 En nog altyd zal myn ziel
En myn hart bitter bedroefd zyn ... *Adinda!*'

Nog was er niemand op den weg die er leidt van *Badoer* naar den *ketapan*.

545 'Als er niet langer vlinders zullen rondfladderen,
Als de sterren niet meer zullen schitteren,
Als de *melatti* niet meer welriekend zal wezen,
Als er niet langer bedroefde harten zyn,
Noch wild gedierte in het woud...
Als de zon verkeerd zal loopen,
550 En de maan vergeten wat oost en west is...
Als dan *Adinda* nog niet gekomen is,
Dan zal een engel met blinkende vleugelen
Neerdalen op aarde, om te zoeken wat daar achterbleef.
Dan zal myn lyk hier liggen onder den *ketapan*...
555 Myn ziel is bitter bedroefd ... *Adinda!*'

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den *ketapan*.

 'Dan zal myn lyk door den engel gezien worden.
Hy zal het zyn broederen aanwyzen met den vinger:
560 "Ziet, daar is een gestorven mensch vergeten,
Zyn verstyfde mond kust een *melatti*-bloem.
Komt, dat wy hem opnemen en ten-hemel dragen,
Hem, die op *Adinda* gewacht heeft tot hy dood was.
Gewis, *hy* mag niet daar achterblyven,
565 Wiens hart de kracht had zóó te beminnen!"

 Dan zal nog ééns myn verstyfde mond zich openen
Om *Adinda* te roepen, die myn hart lief heeft...
Nog éénmaal zal ik de *melatti* kussen
Die *zy* me gaf ... *Adinda* ... *Adinda!*'

570 En nog altyd was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar
den boom.

O, ze was gewis tegen den morgenstond in slaap gevallen, vermoeid
van 't waken gedurende den nacht, van 't waken vele lange nachten
door! Zeker had ze niet geslapen sedert weken: zóó was het!

575 Zou hy opstaan en naar *Badoer* gaan? Neen! Mocht het schynen alsof
er twyfel was aan haar komst?

Als hy den man riep die daarginds zyn buffel naar 't veld dreef? Die man was te ver. En bovendien, *Saidjah* wilde niet spreken *over Adinda*, niet vragen *naar Adinda* ... hy wilde haar *weezien*, háár alleen, háár het eerst! O zeker, zéker zou ze nu spoedig komen!

580

Hy zou wachten, wachten...

Maar als ze ziek was, of ... dood?

Als een aangeschoten hert vloog *Saidjah* 't pad op, dat van den *keta-pan* leidt naar het dorp waar *Adinda* woonde. Hy zag niets en hoorde niets, en toch had hy iets kunnen hooren, want er stonden menschen op den weg by den ingang van het dorp, die riepen: '*Saidjah, Saidjah!*'

585

Maar ... was 't zyn haast, zyn drift, die hem belette *Adinda's* huis te vinden? Hy was reeds voortgevlogen tot aan 't einde van den weg waar het dorp ophoudt, en als dolzinnig keerde hy terug, en sloeg zich voor 't hoofd omdat hy háár huis had kunnen voorbygaan zonder het te zien. Maar weer was hy aan den ingang, en – myn God, was 't een droom? – weer had hy *Adinda's* huis niet gevonden! Nogeens vloog hy terug, en op-eenmaal bleef hy staan, greep met beide handen zyn hoofd, als om daaruit den waanzin wegtepersen die hem beving, en riep luide: 'dronken, dronken, ik ben dronken!'

590

595

En de vrouwen van *Badoer* kwamen uit hare huizen, en zagen met deernis den armen *Saidjah* daar staan, want zy herkenden hem, en begrepen dat hy *Adinda's* huis zocht, en wisten dat er geen huis van *Adinda* was in het dorp *Badoer*.

600

Want, toen het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* den buffel van *Adinda's* vader had weggenomen...

Ik heb u gezegd, lezer, dat myn verhaal eentonig is.

... toen was *Adinda's* moeder gestorven van verdriet. En haar jongste zusje was gestorven omdat het geen moeder had die 't zoogde. En *Adinda's* vader, die vreesde voor de straf als hy zyn landrenten niet betaalde...

605

Ik weet het wel, ik weet het wel, dat myn verhaal eentonig is!

... *Adinda's* vader was heengegaan uit het land. Hy had *Adinda* meegenomen, met hare broeders. Maar hy had vernomen hoe de vader van *Saidjah* te *Buitenzorg* was gestraft met rottingslagen omdat hy *Badoer* verlaten had zonder pas. En daarom was *Adinda's* vader niet gegaan naar *Buitenzorg*, noch naar *Krawang*, noch naar de *Preanger*, noch naar de *Bata-viasche Ommelanden* ... hy was gegaan naar *Tjilang-kahan*, het distrikt van *Lebak*, dat aan de zee grenst. Daar had hy zich verscholen in de bosschen, en gewacht op de komst van *Pa-Ento*, *Pa-Lontab*, *Si-Oeniah*, *Pa-Ansioe*, *Abdoel-Isma* en nog eenige anderen die door het distriktshoofd

610

615

van *Parang-Koedjang* beroofd waren van hun buffels, en die allen vreesden voor straf als ze hun landrenten niet betaalden. Daar hadden ze zich by-nacht meester gemaakt van een visschersprauw, en waren in zee gestoken. Ze hadden westelyk gestuurd, en hielden het land rechts van
620 zich, tot aan *Javapunt*. Vanhier waren zy noordwaarts gestevend tot ze *Panah-itam* voor zich zagen, dat de europesche zeelieden *Prinsen-eiland* noemen. Zy waren dat eiland omgezeild aan de oostzyde, en hadden toen aangehouden op de *Keizersbaai*, zich richtende op den hoogen piek
625 in de *Lampongs*. Zóó althans was de weg dien men elkander fluisterend vóórzei in 't *Lebaksche*, wanneer er gesproken werd over officieelen buf-felroof en onbetaalde landrenten.

Maar de verbysterde *Saïdjah* verstond niet duidelyk wat men hem zei-de. Zelfs begreep hy niet goed het bericht van den dood zyns vaders.
630 Er was een gegons in zyn ooren als had men op een *gong* geslagen in zyn hoofd. Hy voelde hoe 't bloed met schokken werd gewrongen door de aderen aan zyn slapen, die dreigden te bezwyken onder den druk van zoo zware uitzetting. Hy sprak niet, en staarde met verdoofden blik rond zonder te zien wat om en by hem was, en berstte eindelyk uit in
635 akelig gelach.

Een oude vrouw nam hem mede naar haar huisjen en verpleegde den armen dwaas. Weldra lachte hy niet meer zoo akelig, maar toch sprak hy niet. Alleen 's nachts werden de hutgenooten opgeschrikt door zyn stem, als hy toonloos zong: '*ik weet niet waar ik sterven zal*' en eenige be-woners van *Badoer* legden geld tezamen, om een offer te brengen aan de
640 *boaja's* van den *Tjioedjoeng* voor de genezing van *Saïdjah*, dien men voor zinneloos hield.

Maar zinneloos was hy niet.

Want eens by nacht, toen de maan helder lichtte, stond hy op van de
645 *baleh-baleh*, en verliet zachtken het huis, en zocht naar de plek waar *Adinda* gewoond had. Het was niet gemakkelyk die te vinden, omdat er zoovéél huizen waren ingestort. Doch hy scheen de plaats te herken-nen aan de wydte van den hoek dien sommige lichtlynen door 't ge-boomte vormden by haar ontmoeting in zyn oog, zooals de zeeman pei-ling neemt op vuurtorens of uitstekende bergpunten.
650

Ja, dáár moest het zyn ... dáár had *Adinda* gewoond!

Struikelend over halfvergane bamboe en over stukken van 't neer-gevallen dak, baande hy zich een weg naar 't heiligdom dat hy zocht. En, waarlyk, hy vond nog iets terug van den opstaanden *pagger* waar-naast *Adinda's* *baleh-baleh* gestaan had, en zelfs stak in dien *pagger* nog
655 de bamboezen pin, waaraan ze haar kleed hing als ze zich te slapen leg-de...

Maar de *baleh-baleh* was ingestort als het huis, en byna vergaan tot stof. Hy nam een handvol daarvan, drukte het aan zyn geopende lippen, en ademde zeer diep...

Den volgenden dag vroeg hy aan de oude vrouw die hem verpleegd had, waar 't rystblok was dat er gestaan had op het erf van *Adinda's* huis? De vrouw was verheugd dat ze hem hoorde spreken, en liep het dorp rond om dat blok te zoeken. Toen zy den nieuwen eigenaar aan *Saïdjah* kon aanwyzen, volgde deze haar zwygend, en by 't rystblok gebracht, telde hy daarop twee en dertig ingekorven strepen...

Toen gaf hy die vrouw zooveel *Spaansche-matten* als noodig was tot het koopen van een buffel, en verliet *Badoer*. Te *Tjilang-Kaban* kocht hy een visschersprauw, en kwam daarmede na eenige dagen zeilens in de *Lampongs* aan, waar de opstandelingen zich verzetten tegen het nederlandsch gezag. Hy sloot zich aan by een bende Bantammers, niet om te stryden zoozeer als om *Adinda* te zoeken. Want hy was zacht van aard, en meer ontvankelyk voor droefenis dan voor bitterheid.

Op zekeren dag dat de opstandelingen op-nieuw waren geslagen, doolde hy rond in een dorp dat pas veroverd was door het nederlandsche leger, en dus in brand stond.¹⁴⁶ *Saïdjah* wist dat de bende die daar vernietigd was geworden, grootendeels uit Bantammers had bestaan. Als een spook waarde hy rond in de huizen die nog niet geheel verbrand waren, en vond het lyk van *Adinda's* vader met een *klewang*-bajonetwonde in de borst. Naast hem zag *Saïdjah* de drie vermoorde broeders van *Adinda*, jongelingen, byna kinderen nog, en een weinig verder lag het lyk van *Adinda*, naakt, afschuwelyk mishandeld...

Er was een smal strookje blauw lynwaad gedrongen in de gapende borstwond die een eind scheen gemaakt te hebben aan lange worsteling...

Toen liep *Saïdjah* eenige soldaten te-gemoet, die met geveld geweer de laatstlevende opstandelingen in 't vuur dreven van de brandende huizen. Hy omvademde de breede zwaard-bajonetten, drukte zich voorwaarts met kracht, en drong nog de soldaten terug met een laatste inspanning toen de gevesten stuitten tegen zyn borst.

En weinig tyds later was er te *Batavia* groot gejubel over de nieuwe overwinning die weer zooveel lauweren had gevoegd by de lauweren van 't nederlandsch-indisch leger. En de Landvoogd schreef naar 't Moederland dat de rust in de *Lampongs* hersteld was. En de Koning van Nederland, voorgelicht door zyn Staatsdienaren, beloonde wederom zooveel heldenmoed met vele ridderkruisen.

En waarschyglyk stegen er in zondagskerk of bidstond uit de harten der vromen dankgebeden ten-hemel, by 't vernemen dat 'de Heer der heirscharen' weer had meegestreden onder de banier van Nederland...

Ik heb ’t slot der geschiedenis van *Saïdjah* korter gemaakt, dan ik had kunnen doen wanneer ik lust gevoeld had in ’t schetsen van iets akeligs. De lezer zal opgemerkt hebben hoe ik verwyldte by de beschrijving van het wachten onder den *ketapan*, als schrikte ik terug voor de treurige ontknooping, en hoe ik over deze ben heengegleden met afkeer. En toch was dit myn voornemen niet, toen ik begon over *Saïdjah* te spreken. Want aanvankelyk vreesde ik, sterker kleuren noodig te hebben om den lezer te treffen by ’t beschryven van zoo vreemde toestanden. Gaande-weg echter gevoelde ik dat het een beleediging voor myn publiek wezen zou, te gelooven dat ik meer bloed had moeten brengen in myn schildery.¹⁴⁸

Toch had ik dit kùnnen doen, want ik heb stukken voor myn liggen ... doch neen: liever een bekentenis.

Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niet of *Saïdjah Adinda* liefhad. Niet of hy naar *Batavia* ging. Niet of hy in de *Lampongs* werd vermoord met nederlandsche bajonetten. Ik weet niet of zyn vader bezweek ten-gevolge van de rottingslagen die hem werden gegeven omdat hy *Badoer* had verlaten zonder pas. Ik weet niet of *Adinda* de manen telde door kerven in haar rystblok...

Dit alles weet ik *niet*!

Maar ik weet *meer* dan dat alles. Ik weet *en kan bewyzen* dat er *veel* *Adinda*’s waren en *veel* *Saïdjah*’s, en dat, *wat verlichtsel is in ’t byzonder, waarheid wordt in ’t algemeen*. Ik zeide reeds dat ik de namen kan opgeven van personen die, zooals de ouders van *Saïdjah* en *Adinda*, door onderdrukking werden verdreven uit hun land. Het is myn doel niet, in dit werk mededeelingen te geven als voegen zouden voor een vierschaar die uitspraak te doen had over de wyze waarop ’t nederlandsch gezag in Indie wordt uitgeoefend, mededeelingen die slechts kracht van bewys zouden hebben voor wien het geduld had die met aandacht en belangstelling doortelezen, zooals niet verwacht kan worden van een publiek dat verstroojing zoekt in zyn lektuur. Daarom heb ik, in-plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de dagteekening er by, in-plaats van een afschrift *der lyst van diefstallen en afpersingen, die voor me ligt*,¹⁴⁹ getracht een schets te geven van wat er kàn omgaan in de harten der arme lieden die men berooft van wat dienen moet tot onderhoud van hun leven, of zelfs: ik heb dit slechts laten gissen, vreezende my te zeer te bedriegen in het teekenen der omtrekken van aandoeningen die ik nooit ondervond.

Maar wat de *hoofdzaak* aangaat? O, dat ik opgeroepen werde om te staven wat ik schreef! O, dat men zeide: ‘ge hebt dien *Saïdjah* verdicht ... hy zong nooit dat lied ... er woonde geen *Adinda* te *Badoer*!’ Maar dat het gezegd werd met de macht en den wil om recht te doen, zoodra ik zou bewezen hebben geen lasteraar te zyn!

Is er logen in de gelykenis van den barmhartigen Samaritaan, omdat er misschien nooit een geplunderd reiziger is opgenomen in een samari-taansch huis? Is er logen in de parabel van den zaaier, omdat geen land-bouwer zyn zaad zal uitwerpen op een rots? Of – om aftedalen tot meer gelykheid met myn boek – mag men de waarheid ontkennen die de hoofdzaak uitmaakt van de *Negerhut*, omdat er misschien nooit een *Evangeline* bestaan heeft? Zal men tot de schryfster van dat onsterfelyk pleidooi – onsterfelyk, niet om kunst of talent, maar door *strekking* en *indruk* – zal men tot haar zeggen: ‘ge hebt gelogen, de slaven worden niet mishandeld, want ... er is onwaarheid in uw boek: het is een ro-man!’ Moest niet ook zy, in-plaats eener optelling van dorre daadzaken, een verhaal geven dat die daadzaken inkleedde, om ’t besef der behoefte aan verbetering te doen doordringen in de harten? Zou haar boek gelezen zyn, als ze daaraan den vorm had gegeven van een processtuk? Is ’t haar schuld – of de myne – dat de waarheid, om toegang te vinden, zoo vaak het kleed moet borgen van de leugen?

En aan sommigen die misschien beweren dat ik *Saïdjah* en zyn liefde heb geïdealiseerd, moet ik vragen hoe ze dit weten kunnen? Slechts zeer weinig Europeanen immers achten het de moeite waard zich neertebui-gen tot waarneming der aandoeningen van de koffi- en suikerwerktui-gen die men ‘inlanders’ noemt. Doch al ware hun aanmerking gegrond, wie zülke bedenkingen aanvoert als bewys tegen de hoofdstrekking van myn boek, geeft my een groote zegepraal. Want ze luiden, vertaald, ‘het kwaad dat gy bestrydt, bestaat niet, of niet in zoo hooge maat, *omdat* de inlander niet is als uw *Saïdjah* ... er ligt in de mishandeling der Java-nen geen zoo groot kwaad als daarin liggen zou wanneer ge uwen *Saïd-jah* juister geteekend hadt. De Soendanees zingt zulke liederen niet, be-mint zoo niet, gevoelt zoo niet, en dus...

Neen, Minister van Kolonien, neen, Gouverneurs-generaal in ruste, niet dät hebt gy te bewyzen! Ge hebt te bewyzen dat de bevolking niet mishandeld wordt, onverschillig of er sentimenteele *Saïdjahs* onder die bevolking zyn. Of zoudt ge durven beweren buffels te mogen stelen van lieden die *niet* beminnen, die *geen* droefgeestige liedjes zingen, die *niet* sentimenteel zyn?¹⁵⁰

By een aanval op letterkundig gebied zou ik de juistheid der teeke-ning van *Saïdjah* verdedigen, maar op staatkundigen bodem geef ik ter-stond alle aanmerkingen op die juistheid gewonnen, om te beletten dat de groote vraag worde verplaatst op verkeerd terrein. Het is me geheel

785 om 't even of men my houde voor een onbekwaam schilder, mits men
my toegeve dat de mishandeling van den inlander is: VERREGAAND!
Zóó toch luidt het woord op de nota des voorgangers van Havelaar,
die door dezen getoond werd aan den kontroleur Verbrugge: *een nota*
die voor me ligt.¹⁴⁹

790 Maar ik heb andere bewyzen! En dit is gelukkig, want ook Have-
laar's voorganger kon zich vergist hebben.

Helaas, als *hy* zich vergiste, werd hy voor die vergissing zeer hard ge-
straft. Hy is vermoord.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK

’t Was namiddag. Havelaar trad uit de kamer, en vond zyn Tine in de voorgalery, hem wachtende met de thee. Mevrouw Slotering trad haar huis uit en scheen zich naar de Havelaars te willen begeven, maar eensklaps wendde zy zich naar ’t hek, en wees daar met vry hevige gebaren een man terug die even te-voren was binnengetreden. Ze bleef staan tot zy zich verzekerd had dat hy naar-buiten was teruggegaan, en keerde daarop langs het grasveld naar Havelaars huis terug.

‘Ik wil toch eindelyk eens weten wat dit beduidt!’ zei Havelaar, en toen de begroeting voorby was, vroeg hy op schertsenden toon, om haar niet te doen meenen dat hy haar een weinigje gezag misgunde, op een erf dat vroeger ’t hare was:

– Wel, mevrouw, zeg me toch eens waarom u de menschen die ’t erf betreden, zoo terugzendt? Als die man van zoo-even nu eens iemand was die kippen te-koop had, of iets anders wat noodig kon zyn voor de keuken?

Er vertoonde zich op ’t gelaat van mevrouw Slotering een pynlyke trek die niet ontsnapte aan Havelaars blik.

– Ach, zeide zy, er is zooveel slecht volk!

– Zeker, dat is er overal. Maar als men ’t de menschen zoo moeielyk maakt, zullen de goeden ook wegblyven. Kom-aan, mevrouw, vertel me toch eens ronduit waarom ge zoo streng opzicht houdt over ’t erf?

Havelaar zag haar aan, en trachtte vergeefs het antwoord te lezen in haar vochtig oog. Hy drong iets sterker op verklaring aan... de weduw berstte in tranen uit, en zei dat haar man ten-huize van het distrikts-hoofd te *Parang-Koedjang* vergiftigd was.

– Hy wilde rechtvaardig zyn, m’nheer Havelaar, ging de arme vrouw voort, hy wilde een eind maken aan de mishandeling waaronder de bevolking zucht. Hy vermaande en dreigde de Hoofden, in vergaderingen en schriftelyk ... ge moet zyn brieven gevonden hebben in ’t archief?

Dit was zoo. Havelaar had die brieven gelezen, *waarvan afschriften voor my liggen*.¹⁴⁹

– Hy sprak telkens met den resident, vervolgde de weduw, maar altyd vergeefs. Want daar 't van algemeene bekendheid was dat de knevelary plaats had ten-behoeve en onder bescherming van den Regent, wien de resident niet by de Regeering wilde aanklagen, leidden al die gesprekken tot niets dan tot mishandeling van de klagers. Daarom had myn arme man gezegd dat hy, als er geen verbetering kwam vóór 't einde des jaars, zich rechtstreeks wenden zou tot den Gouverneur-generaal. Dat was in November. Hy ging kort daarna op een inspektiereis, gebruikte het middagmaal ten huize van den *Dbemang* van *Parang-Koedjang*, en werd kort daarop in deerniswaarden toestand te-huis gebracht. Hy riep, op de maag wyzende: 'vuur, vuur!' en weinige uren later was hy dood, hy die altyd een voorbeeld was geweest van goede gezondheid.

– Hebt ge den dokter van *Serang* laten roepen? vroeg Havelaar.
– Ja, maar hy heeft myn echtgenoot slechts kort behandeld, omdat deze kort na zyn komst gestorven is. Ik durfde den dokter myn vermoeden niet mededeelen, omdat ik wegens myn toestand voorzag deze plaats niet spoedig te kunnen verlaten, en bevreesd was voor wraak. Ik heb gehoord dat gy even als myn echtgenoot u verzet tegen de misbruiken die hier heerschen, en daarom heb ik geen gerust oogenblik. Ik had dit alles voor u willen verbergen om u en mevrouw niet angstig te maken, en bepaalde my dus tot het bewaken van tuin en erf, opdat geen vreemden toegang zouden hebben tot de keuken.

Nu werd het Tine duidelyk waarom mevrouw Slotering haar eigen huishouding was blyven voeren, en zelfs geen gebruik had willen maken van de keuken 'die toch zoo ruim was'.

Havelaar liet den kontroleur roepen. Intusschen richtte hy aan den geneesheer te *Serang* een verzoek om opgave der verschynselen by Sloterings dood. Het antwoord dat hy op deze vraag bekwam, was niet in den geest der vermoedens van de weduw. Volgens den arts was Slotering gestorven aan een 'abcès in de lever'. Het is me niet gebleken of zoodanige kwaal zich zoo kan openbaren op-eenmaal, en den dood veroorzaken in weinige uren? Ik geloof hier te moeten achtslaan op de verklaring van mevrouw Slotering dat haar echtgenoot vroeger altyd gezond geweest was. Doch als men geen waarde hecht aan zoodanige verklaring – omdat de opvatting van 't begrip: *gezondheid*, vooral in de oogen van niet-geneeskundigen, zeer onderwerpelyk is – blyft toch de gewichtige vraag bestaan, of iemand die heden sterft aan een 'abcès in de lever' zich gister kon *te-paard* zetten met het doel om een bergachtige landstreek te inspekteren die in sommige richtingen twintig uren breed is? De arts die Slotering behandelde kan een bekwaam geneesheer geweest zyn, en zich niettemin vergist hebben in 't beoordeelen van de verschynselen der ziekte, onvoorbereid als hy was op 't vermoeden van misdaad.¹⁵¹

80 Hoe dit zy, ik kan niet bewyzen dat Havelaars voorganger vergiftigd was, daar men Havelaar den tyd niet heeft gelaten deze zaak tot klaarheid te brengen. Doch wel kan ik bewyzen *dat zyn omgeving hem voor vergiftigd hield*, en dat men dit vermoeden vastknoopte aan zyn zucht om onrecht te-keer te gaan.

De kontroleur Verbrugge trad de kamer van Havelaar binnen. Deze vroeg kortaf:

85 – Waaraan is m'nheer Slotering gestorven?
– Dat weet ik niet.
– Is hy vergiftigd?
– Dat weet ik niet, maar...
– Spreek duidelyk, Verbrugge!
– Maar hy trachtte de misbruiken te-keer te gaan, zooals u, m'nheer Havelaar, en... en...
90 – Welnu? Ga voort?
– Ik ben overtuigd dat hy ... zou vergiftigd geworden zyn als hy langer hier was gebleven.
– Schryf dat op!

95 Verbrugge heeft die woorden opgeschreven. *Zyn verklaring ligt voor my!*¹⁴⁹

– Nog iets. Is 't wáár of is 't *niet* waar dat er gekneveld wordt in *Lebak*?

Verbrugge antwoordde niet.

100 – Antwoord, Verbrugge!
– Ik durf niet.
– Schryf 't op, dat je niet durft!

Verbrugge heeft het opgeschreven: *het ligt voor my.*¹⁴⁹

105 – Wèl! Nog iets: je durft niet antwoorden op de laatste vraag, maar je zei me onlangs, toen er spraak was van *vergiftiging*, dat je de eenige steun was van je zusters te *Batavia*, niet waar? Ligt dáárin misschien de oorzaak van je vrees, de grond van wat ik altyd *halfheid* noemde?

– Ja!
– Schryf dat op.

Verbrugge schreef het op: *zyn verklaring ligt voor my!*¹⁴⁹

110 – 't Is wèl, zei Havelaar, nu weet ik genoeg. En Verbrugge kon gaan.

Havelaar trad naar buiten en speelde met kleinen Max dien hy met byzondere innigheid kuste. Toen mevrouw Slotering vertrokken was, zond hy 't kind weg en riep Tine in zyn kamer.

115 – Lieve Tine, ik heb je een verzoek te doen! Ik wenschte dat je met Max naar *Batavia* ging: ik klaag heden den Regent aan.

En ze viel hem om den hals, en was ongehoorzaam voor het eerst, en riep snikkende:

– Neen Max, neen Max, dat doe ik niet ... dat doe ik *niet!* *Wy eten en drinken tezamen!*

120 Had Havelaar ongelyk toen hy beweerde dat zy evenmin recht had op neussnuiten als de vrouwen te Arles?

Hy schreef en verzond den brief waarvan ik hier een afschrift geef. Nadat ik eenigszins de omstandigheden heb geschetst, waarin dit stuk geschreven werd, geloof ik niet noodig te hebben op de kordate plichts vervulling te wyzen die daarin doorstraalt, evenmin als op de
125 zachtmoedigheid die Havelaar bewoog den Regent in bescherming te nemen tegen al te zware straf. Doch niet zoo overbodig zal 't wezen, daarby zyn omzichtigheid te doen opmerken die hem geen woord deed uiten over de pas gedane ontdekking om niet het stellige zyner aanklacht te verzwakken door onzekerheid omtrent een wel belangryke,
130 maar nog onbewezen beschuldiging. Zyn voornemen was, 't lyk van zyn voorganger te doen opgraven en wetenschappelyk onderzoeken, zoodra de Regent zou verwyderd zyn en diens aanhang onschadelyk maakt. Maar men heeft hem hiertoe de gelegenheid niet gelaten.¹⁵²

135 In de afschriften van officieele stukken – afschriften die overigens letterlyk overeenstemmen met het oorspronkelyke – geloof ik de dwaze titulatuur te mogen vervangen door eenvoudige voornaamwoorden. Van den goeden smaak myner lezers verwacht ik dat zy in deze verandering genoeg nemen.

140 'N° 88. *Geheim.* *Rangkas-Betoeng*, 24 Februari 1856.
Spoed.

Aan den Resident van Bantam.

Sedert ik voor een maand myn betrekking alhier aanvaardde, heb ik my hoofdzakelyk beziggehouden met het onderzoek naar de wyze
145 waarop de Inlandsche Hoofden zich kwyten van hun verplichtingen jegens de bevolking op het stuk van *beerediensten*, *poendoetan* en dergelyke.¹⁵³

Zeer spoedig ontdekte ik dat de Regent op eigen autoriteit, en tenzynen-behoeve, menschen liet opkomen, vèr boven het hem wettig toekomend aantal *pantjens* en *kemits*.¹⁵⁴
150

Ik weifelde tusschen de keus om terstond officieel te rapporteeren, en de zucht om door zachtheid, of later zelfs door bedreigingen, dien Inlandschen Hoofdambtenaar daarvan terug te brengen, ten-einde het tweeledig doel te bereiken om dat misbruik te doen ophouden en te-gelyker-tyd dien ouden dienaar van het Gouvernement niet terstond al te
155 streng te behandelen, vooral uit aanmerking van de slechte voorbeelden

die, naar ik geloof, hem dikwyls gegeven zyn, en in-verband met de by-
zondere omstandigheid dat hy bezoek verwachtte van twee verwanten,
de Regenten van *Buitenzorg* en van *Tjanjor*, althans van den laatsten –
160 die, naar ik meen, reeds met groot gevolg op weg is – en hy dus meer
dan anders in de verzoeking was – en met het oog op den benarden
staat zyner geldmiddelen, als-het-ware in de *noodzakelykheid* – om door
onwettige middelen te voorzien in de noodige toebereidselen voor dat
bezoek.

165 Dit alles leidde my tot zachtheid omtrent hetgeen reeds geschied *was*,
doch geenszins tot toegevendheid voor den vervolg.

Ik drong aan op dadelyke staking van elke onwettigheid.

Van die voorloopige proeve om den Regent door zachtheid tot zyn
plicht te brengen, heb ik u onder'shands doen kennis dragen.¹⁵⁵

170 My is echter gebleken dat hy met brutale onbeschaamdheid alles in
den wind slaat, en ik gevoel my krachtens myn ambtseed verplicht u
meeteedeelen:

175 *dat ik den Regent van Lebak, Radhen Adhipatti Karta Natta Ne-
gara, beschuldig van misbruik van gezag, door het onwettig beschikken
over den arbeid zyner onderhoorigen, en verdenk van knevelary, door het
vorderen van opbrengsten in naturâ, zonder, of tegen willekeurig vastgestel-
de, onvoldoende, betaling;*

*dat ik voorts den Dbemang van Parang-Koedjang – zyn schoonzoon –
verdenk van medeplichtigheid aan de genoemde feiten.*

180 Om beide zaken behoorlyk te kunnen instrueeren, neem ik de vry-
heid u voortestellen, my te gelasten:

185 1° *den Regent van Lebak voornoemd, met den meesten spoed naar Se-
rang optezenden, en zorgtedragen dat hy noch voor zyn vertrek, noch
gedurende de reis in de gelegenheid zy, door omkoopning of op andere wyze
te influenceeren op de getuigenissen die ik zal moeten inwinnen;*

2° *den Dbemang van Parang-Koedjang voorloopig in arrest te nemen;*

3° *gelyken maatregel toetepassen op zoodanige personen van minderen rang,
als, behoorende tot de familie van den Regent, geacht kunnen worden
invloed uitte oefenen op de zuiverheid van het instellen onderzoek;*

190 4° *dat onderzoek terstond te doen plaats hebben, en van den uitslag te die-
nen van omstandig bericht.*

Ik neem de vryheid u voorts in overweging te geven, de komst des
Regents van *Tjanjor* te kontramandeeren.

195 Ten-slote heb ik de eer – ten-overvloede voor u, die de Afdeeling
Lebak beter kent dan my nog mogelyk is – de verzekering te geven dat
uit een *politiek* oogpunt de streng rechtvaardige behandeling dezer zaak
geen het minste bezwaar heeft, en dat ik eer voor gevaar zou beducht
zyn als ze *niet* tot klaarheid gebracht werd. Want ik ben geïnformeerd
dat de geringe man die, naar een getuige my zeide, *poessing* is van de
200 vexatie, reeds lang naar redding uitziет.¹⁵⁶

Ik heb de kracht tot den moeielyken plicht dien ik door het schryven van dezen brief volbreng, gedeeltelyk geput uit de hoop dat het my vergund zal wezen ter-zyner-tyd een en ander bytebrengen ter verschooning van den ouden Regent, met wiens positie, hoezeer door eigen schuld veroorzaakt, ik evenwel diep medelyden gevoel.

De Adsistent-resident van Lebak,

MAX HAVELAAR.'

Den volgenden dag antwoordde hem... de *resident van Bantam*? O neen, de heer Slymering, *partikulier*!

Dit antwoord is eene kostbare bydrage tot de kennis van de wyze waarop het bestuur in Nederlandsch-Indie wordt uitgeoefend. De heer Slymering beklagde zich 'dat Havelaar hem van de zaak die voorkwam in den brief N° 88, niet eerst mondeling had kennis gegeven'. Natuurlyk omdat er dan meer kans ware geweest op '*schipperen*'. En voorts: 'dat Havelaar *hem stoorde in zyn drukke bezigheden*!'

De man was zeker bezig met een jaarverslag over rustige rust! Ik heb dien brief voor my liggen,¹⁴⁹ en vertrouw myn oogen niet. Ik herlees den brief van den adsistent-resident van *Lebak*... ik plaats hem en den resident van *Bantam*, Havelaar en Slymering naast elkander.

Die Sjaalman is een gemeene schooier! Ge moet weten, lezer, dat Bastiaans weer dikwyls niet op 't kantoor komt, omdat hy de jicht heeft. Daar ik nu een gewetenszaak maak van het wegwerpen der fondsen van de firma – *Last & Co* – want in principes ben ik onwrikbaar, kwam ik eergister op 't denkbeeld dat Sjaalman toch een tamelyk goede hand schryft, en daar hy er zoo armoedig uitziet, en dus voor matig loon wel zou te krygen zyn, begreep ik aan de firma verplicht te wezen, op de goedkoopste wys in de vervanging van Bastiaans te voorzien. Ik ging dus naar de Lange-leidsche-dwarsstraat. De vrouw van den winkel was voor, doch scheen me niet te herkennen, schoon ik haar onlangs heel duidelyk had gezegd dat ik m'nheer *Droogstoppel* was, *Makelaar in koffi, van de Lauriergracht*. Er is altyd iets stuitends in dat niet herkennen, maar omdat het nu wat minder koud is, en ik den vorigen keer myn jas met bont aanhad, schryf ik het dáaraan toe, en trek 't my niet aan ... de beleediging, meen ik. Ik zei dus nogeens, dat ik m'nheer *Droogstoppel* was, *Makelaar in Koffi van de Lauriergracht*, en verzocht haar te gaan zien of die Sjaalman thuis was, omdat ik niet weer zooals onlangs wilde te doen hebben met zyn vrouw, die altyd ontevreden is. Maar die uitdraagster weigerde naar-boven te gaan. 'Ze kon niet den heelen dag trappen klimmen voor dat bedelvolk, zeide zy, ik moest maar zelf gaan zien.' En daar volgde weer een beschryving van de trappen en portalen,

die ik volstrekt niet noodig had, want ik herken altyd een plaats waar
 ik eens geweest ben, omdat ik altyd zoo op alles acht geef. Dit heb ik
 my aangewend in de zaken. Ik klom dus de trappen op, en klopte aan
 245 de bekende deur, die terugweek. Ik trad binnen, en daar ik niemand in
 de kamer vond, zag ik eens rond. Nu, veel te zien was er niet. Er hing
 een half broekje met geborduurde strook over een stoel ... wat hoeven
 zulke menschen geborduurde broekjes te dragen? In een hoek stond een
 niet zeer zware reiskoffer, dien ik in gedachte aan het hengsel vatte, en
 250 op den schoorsteenmantel lagen eenige boeken die ik eens inzag. Een
 wonderlyke verzameling! Een paar deelen van *Byron*, *Horatius*, *Bastiat*,
Béranger, en ... raad eens? Een bybel, een komplette bybel, met de apo-
 kriefe boeken er in! Dàt had ik by Sjaalman niet verwacht. En er scheen
 in gelezen te zyn ook, want ik vond veel aantekeningen op losse stuk-
 255 ken papier, die betrekking hadden op de Schrift – hy zegt dat Eva twee-
 maal ter-wereld kwam ... de man is gek! – nu, alles was van dezelfde
 hand als de stukken in dat verwenschte pak. Vooral 't boek van Job
 scheen hy yverig bestudeerd te hebben, want daar gaapten de bladen.
 Ik denk dat hy de hand des Heeren begint te voelen, en daarom door
 260 lektuur in de heilige boeken zich wil verzoenen met God. Ik heb er
 niets tegen. Maar, zoo al wachtende, viel myn oog op een dames-werk-
 doosje, dat op tafel stond. Zonder erg bezag ik dat. Er waren een paar
 half-afgewerkte kinderkousjes in, en een tal van zotte verzen. Ook een
 brief aan Sjaalmans vrouw, zooals uit het opschrift bleek. De brief was
 265 geopend, en zag er uit alsof men hem in drift had saamgeknepen. Nu
 is myn vast principe, nooit iets te lezen dat niet aan my gericht is, om-
 dat ik dit niet fatsoenlyk vind. Ik doe het dan ook nooit als ik er geen
 belang by heb. Maar nu kreeg ik een ingeving dat het myn plicht was,
 dien brief eens intezien, omdat de inhoud my misschien zou voorlichten
 270 omtrent de menschlievende bedoeling die me tot Sjaalman voerde. Ik
 dacht er aan, hoe toch de Heer altyd naby de Zynen is, daar Hy me hier
 onverwachts in de gelegenheid stelde, iets meer van dien man te weten
 te komen, en me dus behoevede voor 't gevaar een weldaad te bewyzen
 aan een onzedelyk persoon. Ik let nauwkeurig op zulke vingerwyzingen
 275 van den Heer, en dit heeft me dikwyls veel nut in de zaken gedaan. Tot
 myn groote verwondering zag ik, dat die vrouw van Sjaalman van def-
 tige familie was, althans de brief was geteekend door een bloedverwant,
 wiens naam in Nederland aanzienlyk is, en ik was inderdaad opgetogen
 over den schoonen inhoud van dat schryven. Het scheen iemand te zyn,
 280 die yverig werkt voor den Heer, want hy schreef 'dat de vrouw van
 Sjaalman zich moest laten scheiden van zulk een ellendeling, die haar
 armoed liet lyden, die zyn brood niet kon verdienen, die bovendien een
 schurk was, omdat hy schulden had ... dat de schryver van den brief met
 haar toestand begaan was, hoewel zy zich dat lot had op den hals ge-
 285 haald door eigen schuld, daar ze den Heer had verlaten, en Sjaalman
 aanhing ... dat ze tot den Heer moest terugkeeren, en dat dan de heele

familie misschien de handen zou inéénslaan, om haar naaiwerk te bezorgen. Maar vóór alles moest ze scheiden van dien Sjaalman, die een ware schande was voor de familie.'

290 Kortom, in de kerk zelf was niet meer stichting te halen dan er in dien brief stond.

Ik wist genoeg, en was dankbaar dat ik op zoo wonderbare wys was gewaarschuwd. Zonder deze waarschuwing toch ware ik zeker weer 't slachtoffer geworden van myn goed hart. Ik besloot dus nogmaals om
295 Bastiaans maar te houden tot ik een geschikten vervanger vind, want ik zet niet gaarne iemand op-straat, en we kunnen op 't oogenblik geen bediende missen, omdat er zooveel by ons omgaat.

De lezer zal wel nieuwsgierig zyn, te weten hoe ik 't gemaakt heb op den laatsten krans, en of ik den *triolet* heb gevonden? Ik ben niet op den krans geweest. Er zyn wonderlyke dingen voorgevallen: ik ben naar Driebergen geweest, met myn vrouw en Marie. Myn schoonvader, de oude Last, de zoon van den eersten Last – toen de Meyers er nog in waren, maar die zyn er lang uit – had al zoo dikwyls gezegd, dat hy myn vrouw en Marie eens wilde zien. Nu was 't vry goed weer, en myn
305 vrees voor de liefdegeschiedenis waarmee Stern gedreigd had, bracht my op-eens weer die uitnoodiging in de gedachten. Ik sprak er over met onzen boekhouder, die een man is van veel ondervinding, en me na ryp beraad in overweging gaf, my op myn plan te beslapen. Dit nam ik terstond voor, want ik ben snel in de uitvoering van myn besluiten.
310 Den volgenden dag reeds zag ik in, hoe wys die raad geweest was, want de nacht had my op het denkbeeld gebracht, dat ik niet beter kon doen dan de beslissing uittestellen tot vrydag. Kortom, na rypelyk alles te hebben overwogen – er was veel vóór, maar ook veel tegen – zyn we gegaan, saterdag-middag, en maandag-morgen teruggekeerd. Ik zou dit
315 alles niet zoo uitvoerig verhalen, als 't niet in nauw verband stond met myn boek. Ten-eerste hecht ik er aan, dat ge zoudt weten, waarom ik niet protesteer tegen de zotternyen die Stern den laatsten zondag zeker weer heeft uitgekraamd. – Wat is dat voor een vertelling, van iemand die wat hooren zou als hy dood was? Marie sprak er van. Ze had het
320 van de Rosemeyertjes, die in suiker doen. – Ten-tweede, omdat ik nu op-nieuw de zekere overtuiging heb opgedaan, dat al die vertellingen over ellende en onrust in den Oost, klinkklare leugens zyn. Zoo ziet men, hoe 't reizen iemand in de gelegenheid stelt, de zaken goed te doorgronden.

325 Saterdag-avond namelyk, had myn schoonvader een uitnoodiging aangenomen by een heer die vroeger in den Oost resident was, en nu op een groot buiten woont. Dáár zyn we geweest, en waarlyk, ik kan de lieve ontvangst niet genoeg roemen. Hy had zyn rytuig gezonden om ons aftehalen, en de koetsier had een rood vest aan. Nu was 't nog

330 wel wat te guur om de buitenplaats te bezien, die prachtig moet wezen
in den zomer, maar in 't huis zelf verlangde men naar niets meer, want
er was vol-op van alles wat vermaak geeft: een billardzaal, een biblio-
theekzaal, een overdekte yzeren glasgalery als broeikast, en de *kakatoea*
zat op een kruk van zilver.¹⁵⁷ Ik had nooit zoo-iets gezien, en maakte
335 terstond de opmerking, hoe toch altyd goed gedrag beloond wordt. Die
man had terdeeg op zyn zaken gepast, want hy had wel drie ridderor-
den. Hy bezat een heerlyke buitenplaats, en bovendien een huis te Am-
sterdam. Aan 't souper was alles getruffeld, en ook de bedienden aan taf-
fel hadden roode vesten aan, net als de koetsier.

340 Daar ik veel belang stel in indische zaken – om de koffi – bracht ik
dáárop het gesprek, en zag al heel spoedig waaraan ik me te houden
had. Die resident heeft me gezegd, dat hy 't in den Oost altyd heel goed
heeft gehad, en dat er dus geen woord waar is aan al die vertellingen
over ontevredenheid onder de bevolking. Ik bracht het gesprek op
345 Sjaalman. Hy kende hem, en wel van een zeer ongunstige zyde. Hy ver-
zekerde my, dat men zeer goed had gedaan dien man wegtejagen, want
hy was een zeer ontevreden persoon, die altyd op alles aanmerking
maakte, terwyl er bovendien veel viel aftekeuren in zyn eigen gedrag.
Hy schaakte namelyk telkens meisjes, en bracht die dan by zyn eigen
350 vrouw, en hy betaalde zyn schulden niet, wat toch zeer onfatsoenlyk is.
Daar ik nu uit den brief dien ik gelezen had, zoo juist wist hoe gegrond
al die beschuldigingen waren, deed het me groot genoeg, te zien dat
ik de zaken zoo goed beoordeeld had, en was ik zeer tevreden met my-
zelf. Ik ben hiervoor dan ook bekend by myn pilaar ... dat ik altyd zoo
355 juist oordeel, meen ik.

Die resident en zyn vrouw waren lieve, gulle menschen. Ze verhaal-
den ons veel van hun levenswys in den Oost. Het moet daar toch wel
aangenaam wezen. Zy zeiden dat hun buitenplaats by Driebergen niet
half zoo groot was als hun 'erf', zooals ze dat noemden, in de binnen-
360 landen van Java, en dat daartoe wel honderd menschen noodig waren
tot onderhoud. Maar – en dit is wel een bewys hoe bemind ze waren
– dat deden die menschen geheel om-niet, en alleen uit genegenheid.
Ook verhaalden zy, dat by hun vertrek de verkoop hunner meubelen
wel tienmaal meer dan de waarde had opgebracht, omdat de Inlandsche
365 Hoofden zoo graag een aandenken koopen van een resident die goed
voor hen geweest is. Ik zei dit later aan Stern, die beweerde dat het
door dwang geschiedde, en dat hy dit uit Sjaalmans pak bewyzen
kon.¹⁵⁸ Maar ik heb hem gezegd, dat die Sjaalman een lasteraar is, dat
hy meisjes heeft geschaakt – even als die jonge Duitscher by Busselinck
370 & Waterman – en dat ik volstrekt geen waarde hecht aan zyn oordeel,
want dat ik nu van een resident zelf had gehoord hoe de zaken stonden,
en dus van m'nheer Sjaalman niets te leeren had.

Er waren daar nog meer menschen uit den Oost, onder anderen een heer die heel ryk was, en nog altyd veel geld verdiende aan thee, die
375 de Javanen voor hem moeten maken voor weinig geld, en die de Regeering van hem koopt voor hoogen prys, om de werkzaamheid van die Javanen aantemoedigen. Ook die heer was zeer boos op al de ontevreden menschen, die gedurig spreken en schryven tegen de Regeering. Hy kon 't bestuur van de kolonien niet genoeg roemen, want hy zei
380 overtuigd te wezen dat er veel verloren werd op de thee die men van hem kocht, en dat het dus een ware edelmoedigheid was, by voortdurende een zoo hoogen prys te betalen voor een artikel dat eigenlyk weinig waarde heeft, en dat hyzelf dan ook niet lustte, want hy dronk altyd chinesche thee. Ook zeide hy dat de Gouverneur-generaal die de zoo-
385 genaamde theekontrakten had verlengd, in weerwil van de berekening dat er door 't Land zooveel verloren wordt op die zaken, zulk een bekwaam braaf mensch was, en vooral zulk een trouw vriend voor wie hem vroeger gekend hadden. Want die Gouverneur-generaal had zich volstrekt niet gestoord aan de praatjes over 't verlies op de thee, en
390 hem, toen er spraak was van de intrekking dier kontrakten, ik geloof in 1846, een grooten dienst gedaan door te bepalen dat men maar altyd zou voortgaan met het koopen van zyn thee. 'Ja, riep hy uit, het hart bloedt me als ik zulke edele menschen hoor lasteren! Als *hy* er niet geweest was, liep ik nu te-voet met vrouw en kinderen.'¹⁵⁹ Toen liet hy
395 zyn *barouchet* voorkomen, en die zag er zóó keurig uit, en de paarden staken zóó goed in 't vleesch, dat ik best begrypen kan, hoe men gloeit van dankbaarheid voor zulk een Gouverneur-generaal. Het doet in de ziel goed, het oog te vestigen op zoo liefelyke aandoeningen, vooral wanneer men die vergelykt met dat verwenschte morren en klagen van
400 wezens als zoo'n Sjaalman.

Den volgenden dag bracht die resident ons een bezoek terug, en ook die heer voor wien de Javanen thee maken. 't Zyn beste menschen, en toch deftig van belang! Beiden tegelyk vroegen zy met welken trein we dachten aantekomen te Amsterdam? Wy begrepen niet wat dit beteekenen moest, maar later werd het ons duidelyk, want toen we maandagmorgen daar aankwamen, waren er aan de station twee bedienden, één met een rood vest, en één met een geel vest, die tegelyk ons zeiden met den telegraaf last te hebben bekomen, ons aftehalen met rytuig. Myn vrouw was konfuus, en ik dacht er aan, wat Busselinck en Waterman
410 zouden gezegd hebben, als ze dat gezien hadden ... dat er twee rytuigen tegelyk voor ons waren, meen ik. Maar 't was niet gemakkelyk een keus te doen, want ik kon niet besluiten een der partyen te krenken, door 't afwyzen van een zoo lieve attentie. Goede raad was duur. Maar ik heb my uit die hoogstmoeielyke omstandigheid alweer gered. Ik heb myn vrouw en Marie in 't roode rytuig gezet – in den wagen van 't rooie vest, meen ik – en ik ben in 't gele gaan zitten ... in 't gele rytuig, meen ik.

420 Wat die paarden liepen! Op de Weesperstraat, waar 't altyd zoo vuil is, vloog de modder rechts en links huizen-hoog, en, alsof weer 't spel sprak, daar liep die schooierige Sjaalman, in gebogen houding, met gebukt hoofd, en ik zag hoe hy met de mouw van zyn kaal jasje, zyn bleek gelaat trachtte te reinigen van de spatten. Ik ben zelden prettiger uit geweest, en myn vrouw vond het ook.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK

In 't partikulier briefje dat de heer Slymering aan Havelaar zond, deelde hy dezen mede dat hy in weerwil zyner 'drukke bezigheden' den volgenden dag te *Rangkas-Betoeng* zou komen om te overleggen wat er moest gedaan worden. Havelaar, die maar al te goed wist wat zulke
5 overlegging te beteekenen had – zyn voorganger had zoo dikwyls 'ge-aboucheerd' met den resident van *Bantam*! – schreef den volgenden brief, dien hy den resident te-gemoet zond opdat deze dien zou gelezen hebben voor hy op de Lebaksche hoofdplaats aankwam. Kommentaar op dit stuk is overbodig.

10 'N° 91. *Geheim.* *Rangkas-Betoeng, 25 Februari 1856,*
Spoed. *des avonds te 11 ure.*

Gisteren middag te 12 ure had ik de eer tot u aftezenden myn spoed-missive N° 88, houdende in substantie:

15 *dat ik na lang onderzoek, en na vergeefs getracht te hebben den betrokkene door zachtheid terugtebrengen van zyn verkeerdheid, my krachtens myn ambtseed verplicht gevoelde den Regent van Lebak te beschuldigen van misbruik van gezag, en dat ik hem verdacht hield van knevelary.*

Ik was zoo vry in dien brief u voortestellen dat Inlandsch Hoofd naar *Serang* opteroepen, ten-einde *na zyn vertrek en na neutralisatie van den bedervenden invloed zyner uitgestrekte familie*¹⁶⁰ een onderzoek te doen instellen naar de gegrondheid myner beschuldiging en van myn vermoeden.

Lang, of juister gezegd *veel*, had ik nagedacht voor ik daartoe besloot.

25 Het was u door myn zorg bekend dat ik getracht heb door vermaningen en bedreigingen den ouden Regent voor ongeluk en schande te bewaren,¹⁵⁵ en myzelf voor de diepe grievende, daarvan – zy 't dan ook alleen de onmiddelyk voorafgaande – oorzaak te zyn.

30 Doch ik zag aan den anderen kant de *sedert jaren uitgezogene, diep gedrukte* bevolking, ik dacht aan de noodzakelykheid van een voorbeeld – want *vele andere vexatien* zal ik u te rapporteeren hebben, als niet tenminste *deze* zaak door terugwerking daaraan een eind maakt – en, ik herhaal het, *na ryp beraad* heb ik gedaan wat ik voor plicht hield.

Op dit oogenblik ontvang ik uwe vriendelyke en geachte partikuliere
35 letteren, houdende mededeeling dat gy morgen hier zult komen, en te-
vens een wenk dat ik deze zaak liever vooraf partikulier had moeten be-
handelen.

Morgen dus zal ik de eer hebben u te zien, en het is juist hierom dat
ik vryheid neem u dezen te-gemoet te zenden, om vóór die ontmoeting
het volgende te konstateeren.

40 Alles wat ik omtrent de handelingen van den Regent onderzocht,
was diep geheim. Alleen *hyzelf* en de *Patteb* wisten het, want ik had hem
loyaal gewaarschuid. Zelfs de kontroleur weet nu nog maar ten-deele
den uitslag van myn onderzoekingen.¹⁶¹ Deze geheimhouding had een
tweeledig doel. Eerst, toen ik nog hoopte den Regent van zyn weg
45 terugtebrengen, was het om, als ik slaagde, hem niet te kompromittee-
ren. De *Patteb* heeft my namens hem – het was op den 12^{den} dezer –
expresselyk voor die diskretie bedankt.¹⁶² Doch later toen ik begon te
wanhopen aan den goeden uitslag myner pogingen, of beter, toen de
maat myner verontwaardiging door een pas gehoord voorval over-
50 liep,¹⁶³ toen langer zwygen *medeplichtigheid* worden zou, toen moest die
geheimhouding strekken ten-*mynen*-behoefte, want ook omtrent myzelf
en de mynen heb ik plichten te vervullen.

Immers na 't schryven der missive van gister, zou ik onwaardig zyn
het Gouvernement te dienen, indien het daarin voorkomende, ydel, on-
55 gegrond, uit de lucht gegrepen was. En zoude of zal het my mogelyk
wezen te bewyzen dat ik gedaan heb: '*wat een goed Adsisent-resident be-
hoort te doen*',¹⁶⁴ te bewyzen dat ik niet beneden de betrekking sta die
my gegeven is, te bewyzen dat ik niet loszinnig en ligtvaardig zeventien
moeielyke dienstjaren op 't spel zet, en wat meer zegt, het belang van
60 vrouw en kind ... zal 't my mogelyk zyn dat alles te *bewyzen*, wanneer
niet een diep geheim myn nasporingen verbergt, en den schuldige belet
zich, zooals men 't noemt, *te dekken*?¹⁶⁵

By de minste verdenking zendt de Regent een expresse naar zyn neef
die op-weg is, en die belang heeft by zyn *maintien*. Hy vraagt, ten-koste
65 van wat ook, geld, deelt het met kwistige hand uit aan ieder dien hy
in den laatsten tyd heeft te-kort gedaan, en 't gevolg zou wezen – ik
hoop, niet te moeten zeggen: *zal* wezen – dat *ik* een ligtvaardig oordeel
heb geveld, en kortaf: een onbruikbaar ambtenaar ben, om niet erger
te zeggen.

70 Om my tegen deze eventualiteit te verzekeren, dient dit schryven. Ik
heb de meeste hoogachting voor u, maar ik ken den geest dien men 'de
geest der Oost-Indische ambtenaren' zou kunnen noemen,¹⁶⁶ en ik bezit
dien geest *niet*!

75 Uw wenk dat de zaak vooraf beter *partikulier* ware behandeld gewor-
den, doet me vreezen voor een abouchement. Wat ik in myn brief van
gisteren gezegd heb, is *waar*. Doch misschien zou het onwaar *schynen*,
wanneer de zaak werd behandeld op een wyze als zou kunnen strekken

tot openbaarmaking van myne beschuldiging en van myn vermoeden,
vóór de Regent van hier verwyderd is.

80 Ik mag u niet ontveinzen dat zelfs uw onverwachte komst, in ver-
band met de gister door my naar *Serang* gezonden expresse, my doet
vreezen dat de schuldige die vroeger niet wilde toegeven aan myn ver-
maningen, *nu* vóór den tyd zal wakker worden en trachten, zoo mo-
gelyk, zich *tant soit peu* te diskulpeeren.¹⁶⁷

85 Ik heb de eer my thans nog letterlyk te gedragen aan myne missive
van gister, doch neem de vryheid daarby optemerken dat die missive
óók het voorstel inhield: *om vóór het onderzoek den Regent te verwyderen, en*
zyn afhangelingen voorloopig onschadelyk te maken. Ik vermeen niet verder
verantwoordelyk te zyn voor wat ik avanceerde, dan voor-zoo-ver gy
90 mocht gelieven intestemmen met myn voorstel betreffende de *wyze* van
onderzoek, dat is: onpartydig, openlyk, en vooral *vry*.

Die vryheid bestaat *niet* voor de Regent verwyderd is, en naar myn
bescheiden meening ligt hierin niets gevaarlyks. Hem kan immers ge-
zegd worden dat *ik* hem beschuldig en verdenk, dat *ik* gevaar loop, en
95 niet *hy*, wanneer hy onschuldig is. Want ikzelf ben van oordeel dat ik
uit de dienst behoor ontslagen te worden, als er blyken zal dat ik ligt-
vaardig, of zelfs maar voorbarig heb gehandeld.¹⁶⁸

Voorbarig! Na *jaren, jaren*, misbruik!

Voorbarig! Als een eerlyk man slapen kon, en leven en genieten, zoo
100 lang zy voor wier welzyn hy geroepen is te waken, zy die in den hoog-
sten zin zyn *naasten* zyn, worden gekneveld en uitgezogen!

Het is waar, ik ben hier kort, doch ik hoop dat de vraag eenmaal we-
zen zal: *wat* men gedaan heeft, of men het *goed* gedaan heeft, niet of men
het in *te korten tyd* heeft gedaan. Voor my is elke tyd te lang die geken-
105 merkt wordt door afpersing en onderdrukking, en zwaar weegt my de
sekonde die door *myn* nalatigheid, door *myn* plichtverzuim, door *myn*
'geest van schipperen' in ellende zou doorgebracht zyn.

Ik heb berouw over de dagen die ik heb laten verlopen voor ik u
officieel rapporteerde, en ik vraag versooning voor dat verzuim.

110 Ik neem de vryheid u te verzoeken my in de gelegenheid te stellen
myn schryven van gisteren te rechtvaardigen, en my te vrywaren voor
de mislukking myner pogingen om de afdeeling *Lebak* te bevryden van
de wormen die sedert menschen-geheugenis knagen aan haar welvaart.

Het is daarom dat ik op-nieuw zoo vry ben, u te verzoeken myne
115 handelingen ten deze – trouwens alleen bestaande in *onderzoek, rapport*
en *voorstel*¹⁶⁹ – wel te willen goedkeuren, den Regent van *Lebak*, zonder
voorafgaande *direkte* of *indirekte* waarschuwing van hier te verwyderen,
en voorts te doen instellen een onderzoek naar hetgeen ik meedeelde in
myn schryven van gisteren N° 88.¹⁷⁰

120 *De Adsistent-resident van Lebak,*
MAX HAVELAAR.'

Deze bede *om de schuldigen niet in bescherming te nemen*, ontving de Resident onderwege. Een uur na zyn komst te *Rangkas-Betoeng* legde hy een kort bezoek by den Regent af, en vroeg hem by die gelegenheid: wat
125 hy kon inbrengen tegen den *Assistent-resident*? en: of hy, Adhipatti, *geld noodig had*? Op de eerste vraag antwoordde de Regent: '*niets, dat kan ik bezweren!*' Op de tweede antwoordde hy toestemmend, waarop de resident hem een paar bankbriefjes gaf, die hy – voor de gelegenheid mee-
130 gebracht! – uit zyn vestzak haalde. Men begrypt dat dit geheel buiten Havelaar omging, en straks zullen wy te weten komen hoe die schandelijke handelwyze hem bekend werd.¹⁷¹

Toen de resident Slymering by Havelaar afstapte, was hy bleeker dan gewoonlyk, en zyn woorden stonden verder van elkander dan ooit. Het was dan ook geen geringe zaak voor iemand die zóó uitmuntte in
135 'schipperen' en jaarlyksche rustverslagen, zoo op-eenmaal brieven te ontvangen waarin geen spoor was, noch van 't gebruikelijk officieel optimismus, noch van kunstige omwending der zaak, noch van vrees voor ontevredenheid van de Regeering over 't 'bemoeielyken' met ongunstige berichten. De resident van *Bantam* was geschrokken, en als men my
140 de onedelheid van 't beeld wil vergeven om-den-wille van de juistheid, heb ik lust hem te vergelyken by een straatjongen die zich beklagt over verkrachting van voorouderlyke gewoonten, omdat een excentriek kameraadje hem zonder voorafgaande scheldwoorden geslagen heeft.

Hy begon met den kontroleur te vragen waarom deze niet beproefd had Havelaar van zyn aanklacht terugtehouden? De arme Verbrugge, wien de geheele aanklacht onbekend was, betuigde dit, maar vond geen geloof. De heer Slymering kon maar niet begrypen dat iemand, geheel
145 alleen, op eigen verantwoordelykheid en zonder langgerekte overwegingen of 'ruggespraken' had kunnen overgaan tot zóó ongehoorde plichtsvervulling. Daar evenwel Verbrugge – volkomen naar waarheid – zyn onbekendheid met de door Havelaar geschreven brieven staande hield, moest de resident na veel uitroepingen van ongeloovige verba-
150 zing eindelyk wel toegeven, en hy ging – ik weet niet waarom? – tot het voorlezen van die brieven over.

Wat Verbrugge by 't aanhooren daarvan leed, is moeielyk te beschryven. Hy was een eerlyk man, en zou zeker niet gelogen hebben als Havelaar zich op hem had beroepen om de waarheid van den inhoud der brieven te staven. Maar ook zonder deze eerlykheid, hy had in veel
160 schriftelyke rapporten niet altyd kunnen vermyden de waarheid te zeggen, ook waar die soms gevaarlyk was. Hoe zou 't zyn, als Havelaar daarvan gebruik maakte?

Na 't voorlezen van de brieven betuigde de resident dat het hem aangenaam wezen zou indien Havelaar die stukken terugnam, om ze te

165 kunnen beschouwen als niet geschreven, hetgeen deze met beleefde
vastheid weigerde. Na vergeefs te hebben getracht hem hiertoe te bewe-
gen, zei de resident dat hem niets overbleef dan een onderzoek instel-
len naar de gegrondheid van de gedane klachten, en dat hy dus Have-
laar verzoeken moest de getuigen te doen oproepen die zyn beschuldi-
gingen konden staven.

170 Arme lieden die u gewond hadt aan de doornstruiken in den ravyn,
hoe angstig zouden uw harten geklopt hebben als ge dezen eisch hadt
kunnen hooren!

175 Arme Verbrugge! Gy, eerste getuige, hoofdgetuige, getuige *ex officio*,
getuige uit kracht van ambt en eed! Getuige, die reeds getuigd hâdt op
schrift! Op schrift dat dáár lag, op de tafel, onder Havelaars hand...

Havelaar antwoordde:

180 ‘Resident, *ik* ben adsistent-resident van *Lebak*, *ik* heb beloofd de be-
volking te beschermen tegen afpersing en geweldenary, *ik* klaag den
Regent aan, en zyn schoonzoon van *Parang-Koedjang*, *ik* zal de gegrond-
heid myner aanklacht bewyzen zoodra me daartoe de gelegenheid
wordt gegeven die ik voorstelde in myn brieven, *ik* ben schuldig aan
laster, als myn aanklacht valsch is!’

Hoe ruim Verbrugge ademde!

185 En hoe vreemd de resident Havelaars woorden vond!

190 Het onderhoud duurde lang. Met beleefdheid – want beleefd en wel-
opgevoed wàs de heer Slymering – trachtte hy Havelaar te bewegen van
zoo verkeerde grondbeginselen aftezien. Maar met even groote beleefd-
heid bleef deze onverzettelyk. Het slot was dat de resident moest toe-
geven, en als bedreiging zei, wat voor Havelaar een zegepraal was: *dat*
hy zich dan genoodzaakt vond de bedoelde brieven te brengen onder de aandacht
van de Regeering.

195 De zitting werd opgeheven. De resident bezocht den *Adhipatti* – we
zagen reeds wat hy daar te verrichten had! – en gebruikte daarna ’t mid-
dagmaal aan den schralen disch der Havelaars. Terstond daarop keerde
hy terug naar *Serang*, met grooten spoed: Omdat. Hy. Het. Zoo. By-
zonder. Druk. Had.

Den volgenden dag ontving Havelaar een brief van den resident van
Bantam, welks inhoud blykt uit het antwoord dat ik hier afschryf:

200 ‘N° 93. *Geheim*. *Rangkas-Betoeng*, 28 Februari 1856.

Ik heb de eer gehad te ontvangen uwe spoedmissive van 26 dezer
L^aO, *geheim*, houdende hoofdzakelyk mededeeling:

205 *dat gy gronden hadt, niet te treden in de voorstellen, gedaan by myne
ambtsbrieven van 24 en 25 dezer, N^{is} 88 en 91;
dat gy vooraf vertrouwelyke mededeeling hadt gewenscht;
dat gy niet goedkeurt myne verrichtingen in die beide brieven omschreven;
en ten-slotte van eenige bevelen.*

210 Ik heb thans de eer, gelyk trouwens reeds in de konferentie van eer-
gister mondeling geschiedde, nogmaals en ten-overvloede te verzeke-
ren:

215 *dat ik volkomen eerbiedig de wettigheid van uw gezag, waar het geldt de
keuze, al of niet te treden in myn voorstellen;
dat de ontvangen bevelen met stiptheid en des-noods met zelfverloochening,
zullen worden nagekomen, als waart gy tegenwoordig by al wat ik doe en
zeg, of juister: by al wat ik niet doe en niet zeg.*

Ik weet dat gy op myn loyaleiteit ten deze vertrouwt.¹⁷²

220 Doch ik neem de vryheid ten plechtigste te protesteeren tegen den
minsten zweem van afkeuring omtrent éénige handeling, éénig woord,
éénige zinsnede, door my in deze zaak verricht, gesproken of geschreven.
Ik heb de overtuiging myn *plicht* te hebben gedaan, in doel en in
wyze van uitvoering, *geheel myn plicht, niets dan myn plicht* zonder de min-
ste afwyking.

225 Lang had ik nagedacht voor ik handelde – dat is: voor ik *onderzocht*,
rapporteerte en *voorstelde* – en als ik in iets het minste zou gefaald heb-
ben ... uit overyling faalde ik niet.

In gelyke omstandigheden zou ik op-nieuw – iets sneller echter – ge-
heel, letterlyk geheel hetzelfde doen en nalaten.

230 Al ware het zelfs dat een hooger macht dan de uwe iets afkeurde in
wat ik deed – behoudens misschien het eigenaardige van myn styl die
een deel uitmaakt van myzelf, een gebrek waarover ik zoomin verant-
woordelyk ben als een stamelaar voor het zyne – al ware het dat ... doch
neen, dit kàn niet zyn, maar al ware het zoo: *ik heb myn plicht gedaan!*

235 Wel doet het my – zonder bevreemding evenwel – leed, dat gy hier-
over anders oordeelt – en wat myn persoon aangaat, zou ik terstond be-
rusten in wat my een miskenning toeschynt – doch er is een *principe* in
't spel, en ik heb gewetensredenen die eischen dat uitgemaakt worde
welke meening juist is, die van *U* of de *myne*.

240 Anders dienen dan ik te *Lebak* diende, kan ik niet. Wenscht dus het
Gouvernement anders te worden gediend, dan moet ik als eerlyk man
eerbiedig verzoeken my te ontslaan. Dan moet ik op zes-en-dertigjari-
gen leeftyd trachten op-nieuw een loopbaan aantevangen. Dan moet ik,
na zeventien jaren, na zeventien *zware moeielyke* dienstjaren, na myn
beste levenskrachten te hebben ten-offer gebracht aan wat ik voor plicht
hield, op-nieuw aan de Maatschappy vragen of ze my brood wil geven
245 voor vrouw en kind, brood in ruil voor myn denkbeelden, brood wel-

licht in ruil voor arbeid met kruiwagen of spade, als de kracht van myn arm meer waard wordt gekeurd dan de kracht myner ziel.

Maar ik kan en wil niet gelooven dat uwe meening door zyne Excellentie den Gouverneur-generaal gedeeld wordt, en ik ben dus verplicht,
250 vóór ik overga tot het bitter uiterste dat ik neerschreef in de vorige alinea, u eerbiedig te verzoeken aan het Gouvernement voortestellen:

den resident van Bantam aanteschryven, alsnog goedtekeuren de handelingen van den adsistent-resident van Lebak, betrekking hebbende op diens missives van 24 en 25 dezer, N^{is} 88 en 91.

255 Of wel:

genoemden adsistent-resident te roepen ter verantwoording op de door den resident van Bantam te formuleeren punten van afkeuring.

Ik heb de eer u ten-slotte de dankbare verzekering te geven, dat wanneer *iets* me kon terugbrengen van myn lang doordachte, en bedaad
260 maar vurig aangekleefde principes ten dezen ... waarlyk, het zou geweest zyn de heusche innemende wyze waarop gy in de konferentie van eergister die principes hebt bestreden.

De Adsistent-resident van Lebak,

MAX HAVELAAR.'

265

Zonder uitspraak te doen omtrent de gegrondheid van het vermoeden der Weduwe Slotering, betreffende de oorzaak die haar kinderen tot weezen maakte, en alleen aannemende wat bewysbaar is, dat er in *Lebak* nauw verband was tusschen plichtsbetrachting en gif – al bestond dan ook dit verband slechts in meening¹⁷³ – zal toch ieder inzien
270 dat Max en Tine kommervolle dagen hadden doortebrengen na 't bezoek van den resident. Ik geloof niet noodig te hebben den angst te schetsen van een moeder die by 't reiken van spys aan haar kind, zich gedurig de vraag moet voorleggen of ze misschien haar lieveling vermoordt? En wèl was het een 'afgebeden kind' de kleine Max, die zeven
275 jaar was uitgebleven na 't huwelyk, als wist de schalk dat het geen voordeel was ter-wereld te komen als zoon van zulke ouders!

Negen-en-twintig lange dagen had Havelaar te wachten voor de Gouverneur-generaal hem meedeelde ... doch we zyn nog zoover niet.

280 Kort na de vergeefsche pogingen om Havelaar te bewegen tot de intrekking zynere brieven, of tot het verraden van de arme lieden die op zyn grootmoedigheid vertrouwd hadden, trad eens Verbrugge by hem binnen. De brave man was doodsbleek, en had moeite te spreken.

- 285 – Ik ben by den Regent geweest, zeide hy ... dāt is infaam ... maar ver-
raad me niet.
 – Wat? Wāt moet ik niet verraden?
 – Geeft ge my uw woord geen gebruik te maken van wat ik u zeggen
zal?
 – Weer halfheid, zei Havelaar. Doch ... goed! Ik geef myn woord.
- 290 En toen verhaalde Verbrugge, wat den lezer reeds bekend is, dat de
resident aan den *Adbipatti* had gevraagd of hy iets wist intebrengen te-
gen den adsistent-resident, en hem tevens geheel onverwachts geld had
aangeboden en gegeven. Verbrugge wist het van den regent zelf, die
hem vroeg welke redenen den resident hiertoe konden geleid hebben?
- 295 Havelaar was verontwaardigd, maar ... hy had zyn woord gegeven.
- Den volgenden dag kwam Verbrugge terug, en zei dat Duclari hem
onder 't oog had gebracht hoe onedel het was, Havelaar, die met *zulke*
tegenstanders te stryden had, zoo geheel alleen te laten, waarop Ver-
brugge dezen kwam ontheffen van zyn gegeven woord.
- 300 – Goed, riep Havelaar, schryf het op!
- Verbrugge schreef het op. Ook die verklaring ligt voor my.¹⁷⁴
- De lezer heeft immers reeds lang ingezien waarom ik zoo gemakke-
lyk afstand kon doen van alle aanspraken op *juridieke* echtheid der ge-
schiedenis van *Saidjah*?
- 305 Het was zeer treffend optemerken hoe de beschroomde Verbrugge –
vóór de verwyten van Duclari – op Havelaars woord durfde bouwen
in een zaak die zoo noopte tot woordbreuk!
- En nog iets. Er zyn sedert de gebeurtenissen die ik verhaal, jaren ver-
loopen. Havelaar heeft in dien tyd veel geleden, hy heeft zyn gezin zien
lyden – de geschriften die voor my liggen, getuigen daarvan! – en 't
- 310 schynt dat hy gewacht heeft ... ik geef de volgende aantekening van
zyn hand:
- '*Ik heb in de nieuwsbladen gelezen dat de heer Slymering benoemd is tot rid-
der van den Nederlandschen Leeuw. Hy schynt thans resident van Djokjakarta
te wezen. Ik zou dus nu op de Lebaksche zaken kunnen terugkomen zonder
gevaar voor Verbrugge.*'
- 315

TWINTIGSTE HOOFDSTUK

't Was avend. Tine zat te lezen in de binnengalery, en Havelaar teekende een borduurpatroon. Kleine Max tooverde een legprent in elkaar, en maakte zich driftig omdat hy niet vinden kon: 'het rooie lyf van die mevrouw.'

5 – Zou 't nu zóó goed wezen, Tine? vroeg Havelaar. Kyk, ik heb dien palm wat grooter gemaakt... 't is nu juist *the line of beauty* van Hogarth, niet waar?

 – Ja, Max! Maar die vetergaten staan te dicht op elkander.

10 – Zoo? En die andere strooken dan? Max, laat me je broekjen eens zien! Ei, heb je *die* strook aan? Ach, ik weet nog waar je die geborduurd hebt, Tine!

 – Ik niet. Waar dan?

15 – 't Was in den Haag, toen Max ziek was en we zoo geschrokken waren omdat de dokter zei dat hy een zoo ongewoon gevormd hoofd had, en dat er zooveel zorg vereischt werd om aandrang naar de hersenen te voorkomen. Juist in die dagen was je bezig aan die strook.

Tine stond op, en kuste den kleine.

 – Ik hêb haar buik, ik hêb haar buik! riep 't kind vroolyk, en de rooie mevrouw was compleet.

20 – Wie hoort daar een *tontong* slaan? vroeg de moeder.¹⁷⁵

 – Ik, zei kleine Max.

 – En wat beduidt dat?

 – Bedtyd! Maar ... ik heb nog niet gegeten.

 – Eerst kryg je eten, dat spreekt vanzelf.

25 En ze stond op, en gaf hem zyn eenvoudig maal dat ze uit een goed gesloten kast in haar kamer scheen gehaald te hebben, want men had het knippen van vele sloten gehoord.

 – Wat geef je 'm daar? vroeg Havelaar.

30 – O wees gerust, Max: 't is beschuit uit een blik van Batavia! En ook de suiker is altyd achter slot geweest.

Havelaars gedachten keerden terug naar 't punt waarop ze waren afgebroken.

- Weet je wel, ging hy voort, dat wy de rekening van dien dokter nog niet betaald hebben ... o, dat is zeer hard!
- 35 – Lieve Max, we leven hier zoo spaarzaam, weldra zullen wy alles kunnen afdoen! Bovendien, je zult wel spoedig resident worden, en dan is alles geregeld in weinig tyds.
- Dat is nu juist een zaak die me verdrietig maakt, zei Havelaar. Ik zou zoo heel ongaarne *Lebak* verlaten ... dit zal ik je uitleggen. Geloof
- 40 je niet dat we nog meer van onzen Max hielden na zyn ziekte? Nu, zóó ook zal ik dat arme *Lebak* liefhebben na de genezing van den kanker waaraan 't lydt sedert zooveel jaren. De gedachte aan bevordering doet me schrikken: ik kan hier niet gemist worden, Tine! En toch, aan den anderen kant, als ik weer bedenk dat we schulden hebben...
- 45 – Alles zal wel goed gaan, Max! Al moest je nu van hier, dan kan je later *Lebak* helpen als je Gouverneur-generaal bent.
- Daar kwamen woeste strepen in Havelaars borduurpatroon! Er was toorn in dat bloemsel, die vetergaten werden hoekig, scherp, ze beten elkaar...
- 50 Tine begreep dat ze iets miszegd had.
- Lieve Max ... begon ze vriendelyk.
- Vervloekt! Wil je die stumperts zóó lang laten hongeren? Kan jy leven van *zand*?
- Lieve Max!
- 55 Maar hy sprong op. Er werd niet meer geteekend, dien avend. Hy ging toornig op-en-neer in de binnengalery, en eindelyk sprak hy op een toon die ruw en hard zou geklonken hebben aan iederen vreemde, doch door Tine heel anders werd opgevat:
- Vervloekt die lauwheid, die schandelyke lauwheid! Daar zit ik nu sedert een maand te wachten op recht, en intusschen wordt er vreeselyk geleden door dat arme volk. De Regent schynt er op te rekenen dat niemand hem aandurft! Zie...
- 60 Hy ging in zyn kantoor, en kwam terug met een brief in de hand, een brief die voor me ligt, lezer! ¹⁴⁹
- 65 – Zie, in dezen brief durft hy me voorstellen doen over de *soort* van arbeid dien hy wil laten verrichten door de menschen die hy onwettig heeft opgeroepen. Is dit niet de onbeschaamdheid te *vèr* gedreven? ¹⁷⁶ En weet je wie dat zyn? Dat zyn vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen die van *Parang-Koedjang* zyn gedreven naar de hoofdplaats om voor hèn te werken! Mannen zyn er niet meer! En ze hebben niets te eten, en ze slapen op den weg, en eten zand! Kan jy zand eten? Moeten ze zand eten tot ik Gouverneur-generaal ben? Vervloekt!
- 70

75 Tine wist zeer goed op wien Max eigenlyk boos was, als hy zoo sprak tot haar die hy zoo liefhad.

– En, ging Havelaar voort, dat loopt alles ter *myner* verantwoording! Als er op dit oogenblik van die arme wezens ronddwalen daar buiten... als zy 't schynsel zien van onze lampen, zullen zy zeggen: 'daar woont de ellendeling die ons beschermen zou! Daar zit hy rustig by
80 vrouw en kind, en teekent borduurpatroontjes, en wy liggen hier als boschhonden op den weg te verhongeren met onze kinderen!' Ja, ik hoor het wel, ik hoor het wel, dat roepen om wraak over myn hoofd! Hier, Max, hier!

En hy kuste zyn kind met een wildheid die 't verschrikte.

85 – Myn kind, als men je zeggen zal dat ik een ellendeling ben die geen moed had om recht te doen... dat er zooveel moeders zyn gestorven door myn schuld... als men je zeggen zal dat het verzuim van je vader den zegen wegstal van je hoofd... o Max, o Max, getuig dan wat ik leed!

90 En hy berstte in tranen uit, die Tine afkuste. Zy bracht daarop kleinen Max naar zyn bedjen – een stroomat – en toen ze terugkwam, vond ze Havelaar in gesprek met Verbrugge en Duclari die zoo-even waren binnen getreden. Het gesprek liep over de verwachte beslissing van de Regeering.

95 – Ik begryp zeer goed dat de resident in een moeielyken toestand is, zei Duclari. Hy kan 't Gouvernement niet aanraden gevolg te geven aan uw voorstellen, want dan zou er *te veel* aan den dag komen. Ik ben reeds lang in 't *Bantamsche*, en weet er veel van, meer nog dan uzelf, m'nheer Havelaar! Ik was reeds als onderofficier in deze streken, en dan komt
100 men zaken te weten die de inlander zoo niet durft zeggen aan de ambtenaren. Maar als nu na een openlyk onderzoek dat alles aan den dag komt, zal de Gouverneur-generaal den resident ter verantwoording roepen, en hem afvragen hoe 't komt dat hy in twee jaren niet ontdekt heeft, wat u terstond in 't oog is gevallen? Hy moet dus natuurlyk
105 trachten zoodanig onderzoek te voorkomen...

– Ik heb dit ingezien, antwoordde Havelaar, en, wakker gemaakt door zyn poging om den *Adhipatti* te bewegen iets tegen my intebren-
gen – hetgeen schynt aantoonen dat hy beproeven wil de kwestie te verleggen, door by-voorbeeld *my* te beschuldigen van... ik weet niet
110 wat – heb ik me hiertegen gedekt door afschriften van myn brieven rechtstreeks aan de Regeering te zenden. In een daarvan komt het verzoek voor, ter verantwoording te worden geroepen wanneer er misschien mocht worden voorgegeven dat *ik* iets misdaan had. Als nu de resident *my* aantast, kan daarop in gewone billykheid geen beslissing
115 worden genomen zonder dat men my vooraf heeft gehoord. Dit is men zelfs een misdadiger schuldig, en daar ik niets misdaan heb...

– Daar komt de post aan! riep Verbrugge.

Ja, 't was de post! De post, die den volgenden brief meebracht van den Gouverneur-generaal van Nederlandsch Indie aan den *gewezen* ad-
120 sistent-resident van *Lebak*, Havelaar.

'Kabinet.
N° 54.

Buitenzorg, 23 Maart 1856.

De wijze, waarop door u is te werk gegaan, bij de ontdekking of
vooronderstelling van kwade praktijken van de Hoofden in de afdee-
125 ling *Lebak*, en de houding daarbij door u tegenover uwen Chef, den Re-
sident van *Bantam*, aangenomen, hebben in hooge mate mijne ontevren-
denheid verwekt.

In uwe bedoelde handelingen worden evenzeer gemist bezadigd
overleg, beleid en voorzichtigheid, zoo zeer vereischt in eenen ambte-
130 naar met uitvoering van gezag in de binnenlanden bekleed (*sic*) als be-
grippen van ondergeschiktheid aan uwen onmiddelijken superieur.

Reeds weinige dagen na de aanvaarding uwer betrekking hebt gij
kunnen goedvinden, zonder voorafgaande raadpleging van (*sic*) den Re-
sident, het hoofd van het Inlandsch Bestuur te *Lebak* te maken tot het
135 doelwit van bezwarende onderzoeken.

In die onderzoeken hebt gij aanleiding gevonden, zonder zelfs
uwe beschuldigingen tegen dat Hoofd door feiten, veel minder bewij-
zen te staven, tot het doen van voorstellen, die de strekking hadden
een' Inlandsch Ambtenaar van den stempel van den Regent van *Lebak*,
140 een' zestigjarigen doch nog ijverigen Landsdienaar, aan naburige aan-
zienlijke Regentengeslachten vermaagschapt, en omtrent wien steeds
gunstige getuigenissen waren uitgebracht, aan eene hem moreel geheel
vernietigende bejegening te onderwerpen.

Daarenboven hebt gij, toen de resident zich ongenegen betoonde aan
uw voorstellen gereedelijk gevolg te geven, geweigerd aan het billijk
145 verlangen van uwen Chef te voldoen, om volle opening te geven van
hetgeen u omtrent de handelingen van het Inlandsch Bestuur te *Lebak*,
bekend was.

Zulke handelingen verdienen alle afkeuring, en doen lichtelijk geloo-
150 ven aan *ongeschiktheid* voor het bekleeden eener betrekking bij het Bin-
nenlandsch Bestuur.

Ik heb mij verplicht gezien, u van de verdere vervulling der betrek-
king van Adsistent-resident van *Lebak* te ontheffen.

Uit aanmerking evenwel van gunstige rapporten, vroeger omtrent u
155 ontvangen, heb ik in het voorgevallene geen reden willen vinden, om
u het uitzicht op eene wederplaatsing bij het Binnenlandsch Bestuur te
benemen. Ik heb u daarom voorloopig belast met de waarneming der
betrekking van Adsistent-resident van *Ngawi*.

Van uwe verdere handelingen in die betrekking zal het geheel afhan-
160 gen of gij bij het Binnenlandsch Bestuur zult kunnen geplaatst blijven.'

En daaronder stond de naam van den man, op wiens '*yver, bekwaamheid en goede trouw*' de Koning zeide te kunnen staat-maken, toen hy diens benoeming tot Gouverneur-generaal van Nederlandsch Indie onderteekende.¹⁷⁷

165 – We gaan van hier, beste Tine, zei Havelaar gelaten, en hy reikte den kabinetsbrief aan Verbrugge, die 't stuk las tezamen met Duclari.

Verbrugge had tranen in de oogen, maar sprak niet. Duclari, een zeer beschaafd mensch, berstte in een wilden vloek uit:

170 – G..... ik heb hier in 't bestuur schelmen en dieven gezien ... ze zyn in eere van hier gegaan, en men schryft aan *U* zulk een brief!

175 – 't Is niets, zei Havelaar, de Gouverneur-generaal is een eerlyk man: hy moet bedrogen zyn ... hoewel hy zich tegen dat bedrog had kunnen hoeden door my eerst te hooren. Hy is verstrikt in 't web van de buitenzorgsche ambtenary. We kennen dat! Maar ik zal tot hem gaan en hem aantoonen hoe hier de zaken staan. Hy zal recht doen, ik ben er zeker van!

– Maar, als ge naar *Ngawi* gaat ...

180 – Juist, ik weet dit! Te *Ngawi* is de Regent verwant aan het Djokjassche hof. Ik ken *Ngawi*, want ik was twee jaar lang in de *Baglen*, dat in de buurt is.¹⁷⁸ Ik zou te *Ngawi* hetzelfde moeten doen wat ik hier gedaan heb: dat zou nutteloos heen-en-weer reizen zyn. Bovendien, 't is my onmogelyk dienst te doen op de proef alsof ik me slecht gedragen had! En eindelyk, ik zie in dat ik om een eind te maken aan al dat geknoei, geen ambtenaar moet wezen. Als ambtenaar staan er tusschen de
185 Regeering en my te veel personen die belang hebben by 't loochenen der ellende van de bevolking. Er zyn nog meer redenen die my beletten naar *Ngawi* te gaan. Die plaats was niet vakant ... ze is voor my open gemaakt, kyk!

190 En hy toonde in de *Javasche Courant* die met dezelfde post was aangekomen, dat inderdaad by 'tzelfde besluit der Regeering waarby hem het Bestuur van *Ngawi* werd opgedragen, de adsistent-resident van die provincie verplaatst werd naar een andere afdeeling die vakant was.

195 – Weet ge waarom ik juist naar *Ngawi* moet, en niet naar die vakante afdeeling? Dat zal ik je zeggen! De resident van *Madioen*, waaronder *Ngawi* behoort, is de *schoonbroeder van den vorigen resident van Bantam*. Ik heb gezegd dat de Regent vroeger zulke slechte voorbeelden had gehad ...

200 – Ah, riepen Verbrugge en Duclari tegelyk. Ze begrepen waarom Havelaar juist naar *Ngawi* verplaatst werd om op de proef te dienen, of hy zich misschien beteren zou!

– En om nòg een reden kan ik niet daarheen gaan, zeide hy. De tegenwoordige Gouverneur-generaal zal spoedig aftreden ... zyn opvol-

ger ken ik, en ik weet dat er van hem niets te wachten valt.¹⁷⁹ Om dus
nog tydig voor dat arme volk iets te verrichten, moet ik den tegen-
woordigen Gouverneur spreken voor zyn vertrek, en als ik nu naar
205 *Ngawi* ging, zou dat onmogelyk wezen. Tine, hoor eens!

– Lieve Max?
– Je hebt moed, niet waar?
– Max, je weet dat ik moed heb ... als ik by je ben!
210 – Welnu!

Hy stond op, en schreef 't volgend rekwest, naar myn inzien een
voorbeeld van welsprekendheid.

'*Rangkas-Betoeng*, 29 Maart 1856.

215 *Aan den Gouverneur-Generaal
van Nederlandsch-Indie.*

Ik had de eer te ontvangen uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23
dezer, N° 54.

Ik zie me genoodzaakt, in antwoord op dat stuk, Uwe Excellentie te
verzoeken my te verleen een eervol ontslag uit 's Lands dienst.¹⁸⁰

220 MAX HAVELAAR.'

Er was te *Buitenzorg* tot het verleen van 't gevraagd ontslag niet
zoo langen tyd noodig als er scheen vereischt geweest te zyn voor de
beslissing hoe men Havelaars aanklacht kon afwenden. Dit toch had
een maand gevorderd, en 't gevraagd ontslag kwam binnen weinig da-
225 gen te *Lebak* aan.

– Goddank, riep Tine, dat je eindelyk jezelf kunt zyn!

Havelaar ontving geen last om 't Bestuur zyner Afdeeling voorloo-
pig overtegeven aan Verbrugge, en meende dus zyn opvolger te moe-
ten afwachten. Deze bleef lang uit omdat hy uit een geheel anderen
230 hoek van Java komen moest. Na byna drie weken wachtens schreef de
gewezen adsistent-resident van *Lebak*, die echter nog altyd als zoodanig
was opgetreden, den volgenden brief aan den kontroleur Verbrugge:

'N° 153. *Rangkas-Betoeng*, 15 April 1856.

*Aan den Kontroleur van Lebak.*¹⁸¹

235 Het is u bewust dat ik by Gouvernements Besluit van den 4^{den} dezer,
N° 4, op myn verzoek eervol ben ontslagen uit 's Lands dienst.

Misschien ware ik in myn recht geweest, na de ontvangst van die be-
schikking myn betrekking van adsistent-resident terstond neerteleggen,
daar het een anomalie schynt een funktie te vervullen zonder ambtenaar
240 te wezen.

Ik ontving evenwel geen aanschrijving om myn betrekking overte-
geven, en gedeeltelyk uit besef van de verplichting myn post niet te ver-
laten zonder behoorlyk afgelost te zyn, gedeeltelyk uit oorzaken van
245 ondergeschikt belang, wachtte ik de komst van myn opvolger af, in de
meening dat die ambtenaar spoedig – althans deze maand – zou ar-
riveeren.

Thans verneem ik van u dat myn vervanger nog niet zoo spoedig
kan verwacht worden – ge hebt, meen ik, die tyding te *Serang* gehoord
– en tevens dat het den resident verwonderde dat ik, in de zeer byzon-
250 dere positie waarin ik verkeer, nog niet heb verzocht het Bestuur aan
u te mogen overdragen.

Niets kon my aangenamer zyn dan dit bericht. Want ik behoef u niet
te verzekeren dat ik, die verklaard heb niet anders te kunnen dienen dan
ik hier deed ... ik die voor deze wyze van dienen ben gestraft met beris-
255 ping, met een ruïneuze en deshonorante overplaatsing ... met den last
om de arme lieden te verraden die op myn loyaleiteit vertrouwden – met
de keus alzoo tusschen oneer en broodsgebrek! – dat ik na dit alles met
moeite en zorg elk voorkomend geval te toetsen had aan myn plicht,
en dat de eenvoudigste zaak *my* zwaar viel, geplaatst als ik was tusschen
260 myn geweten en de principes van 't Gouvernement waaraan ik trouw
schuldig ben zoolang ik niet ontheven ben van myn ambt.

Deze moeielykheid openbaarde zich vooral by 't antwoord dat ik ge-
ven moest aan *klagers*.

Eens toch had ik beloofd niemand te zullen overleveren aan de ran-
265 kune zyner hoofden! Eenmaal had ik – onvoorzichtig genoeg! – myn
woord ten borg gesteld voor de rechtvaardigheid van 't Gouverne-
ment.

De arme bevolking kon niet weten dat die belofte en die borgstelling
gedesavoueerd waren, en dat ik arm en onmachtig alleen stond met
270 myn zucht voor recht en menschelykheid.

En men ging met klagen voort!

Het was grievend, na de ontvangst der kabinetsmissive van 23 Maart,
daár te zitten als vermeende toevlucht, als machteloze beschermer.

Het was hartverscheurend de klachten aanteheoren over mishande-
275 ling, uitzuiging, armoede, honger ... terwyl ikzelf nu met vrouw en kind
honger en armoede te-gemoet ga.

En ook 't Gouvernement mocht ik niet verraden. Ik mocht tot die
arme lieden niet zeggen: 'gaat en lydt, want het Bestuur *wil* dat gy ge-
kneveld wordt!' Ik mocht myn onmacht niet erkennen, één als ze was
280 met de schande en de gewetenloosheid der raadgevers van den Gouver-
neur-generaal.

Ziehier wat ik antwoordde:

285 ‘Terstond kan ik u niet helpen! Doch ik zal naar Batavia gaan, ik zal
den Grooten-Heer spreken over uw ellende. Hy is rechtvaardig, en hy zal
u bystaan. Gaat voorloopig rustig naar huis ... verzet u niet ... verhuist nog
niet ... wacht geduldig: ik denke, ik ... hoop dat er recht zal geschieden!’

290 Zóó meende ik, beschaamd over de schending myner toezegging van
hulp, myn denkbeelden in overeenstemming te brengen met myn plicht
omtrent het Bestuur *dat my nog deze maand betaalt*, en ik zou aldus tot
de komst van myn opvolger zyn voortgegaan, indien niet een byzonder
voorval my heden in de noodzakelykheid bracht aan die dubbelzinnige
verhouding een eind te maken.

295 Zeven personen hadden geklaagd. Ik gaf hun bovenstaand antwoord.
Zy keerden naar hun woonstede terug. Onder-weg ontmoet hen hun
dorpshoofd. Hy moet ze verboden hebben hun *kampung* weder te verla-
ten, en nam ze – naar men my rapporteert – hun kleederen af, om hen
te dwingen te-huis te blyven. Eén hunner ontsnapt, vervoegt zich *weder*
by my, en verklaart: *niet naar zyn dorp te durven terugkeeren*.

 Wat ik nu *dien* man moet antwoorden, weet ik niet!

300 Ik *kan* hem niet beschermen ... ik *mag* hem myn onmacht niet beken-
nen ... ik *wil* ’t aangeklaagd dorpshoofd niet vervolgen, daar zulks den
schyn zou meebrengen alsof deze zaak *pour le besoin de ma cause* door my
was opgerakeld: ik weet niet meer wat te doen...

305 Ik belast u, onder nadere goedkeuring des Residents van *Bantam*, van
af morgen-ochtend met het bestuur der afdeeling *Lebak*.

De Adsistent-resident van Lebak,

 MAX HAVELAAR.’

310 Daarop vertrok Havelaar met vrouw en kind van *Rangkas-Betoeng*.
Hy weigerde alle geleide. Duclari en Verbrugge waren diep geroerd by
’t afscheid. Ook Max was aangedaan, vooral toen hy op de eerste wis-
selplaats eene talryke menigte vond, die weggeslopen was uit *Rangkas-*
Betoeng, om hem daar te begroeten voor het laatst.

 Te *Serang* stapte de familie by den heer Slymering af, die haar met de
gewone indische gastvryheid ontving.¹⁸²

315 ’s Avends kwam er veel bezoek by den resident. Men zeide zoo be-
teekenisvol mogelyk, gekomen te zyn *om Havelaar te begroeten*, en Max
ontving menig welsprekenden handdruk...

 Maar hy moest naar *Batavia* om den Gouverneur-generaal te spre-
ken...

320 Dáár aangekomen, liet hy om gehoor verzoeken. Dit werd hem ge-
weigerd omdat er een fytzweer was aan den voet van zyn Excellentie.

 Havelaar wachtte tot die fytzweer genezen was. Toen liet hy ander-
maal verzoeken gehoord te worden.

325 Zyn Excellentie '*had het zoo druk dat zy zelfs aan den Directeur-generaal van financiën een audientie had moeten weigeren*' en kon dus ook Havelaar niet ontvangen.

330 Havelaar wachtte tot zyn Excellentie zou heengeworsteld zyn door die drukte. Intusschen voelde hy iets als nayver op de personen die aan zyn Excellentie waren toegevoegd in den arbeid. Want hy werkte gaarne snel en veel, en gewoonlyk smolten zulke 'drukten' weg onder zyn hand. Hiervan echter was nu natuurlyk geen spraak. Havelaars arbeid was zwaarder dan arbeid: hy *wachtte*!

335 Hy wachtte. Eindelyk liet hy op-nieuw verzoeken om gehoord te worden. Men gaf hem ten-antwoord '*dat zyn Excellentie hem niet kon ontvangen, wyl ze hierin verhinderd werd door de drukte van haar aanstaand vertrek*'.

Max beval zich aan in de gunst van zyn Excellentie om één half uur gehoor, zoodra er een kleine ruimte wezen zou tusschen twee 'drukten'.

340 Eindelyk vernam hy dat zyn Excellentie den volgenden dag vertrekken zou! Dit was hem een donderslag. Nog altyd hield hy zich krampachtig vast aan 't geloof dat de aftredende Landvoogd eerlyk man, en ... bedrogen was.¹⁸³ Een vierendeel uurs ware voldoende geweest om de rechtvaardigheid zyner zaak te bewyzen, en dit vierendeel uurs scheen men hem niet te willen geven.

345 Ik vind onder Havelaars papieren de minuut van een brief dien hy aan den aftredenden Gouverneur-generaal schynt geschreven te hebben op den laatsten avond voor diens vertrek naar 't moederland. Op den rand staat met potlood aangeteekend: '*niet juist*' waaruit ik opmaak dat sommige zinsneden by 't afschryven veranderd zyn. Ik doe dit opmerken, om niet uit het gemis aan *letterlyke* overeenstemming van *dit* stuk, twyfel te doen geboren worden aan de echtheid der andere *officieele* stukken die ik meedeelde, en die allen door een vreemde hand *voor eensluidend afschrift* zyn geteekend. Misschien heeft de man aan wien deze brief gericht was, lust den *volkomen*-juisten tekst daarvan publiek te maken.¹⁸⁴

350

355 Men zou door vergelyking kunnen zien hoever Havelaar is afgeweken van zyn minuut. *Zakelyk* korrek was de inhoud aldus:

'Batavia, 23 Mei 1856.

360 'Excellentie! Myn ambtshalve by missive van 28 Februari gedaan verzoek om aangaande de *Lebaksche* zaken te worden gehoord, is zonder gevolg gebleven.

Evenzoo heeft Uwe Excellentie niet gelieven te voldoen aan myn herhaalde verzoeken om audientie.

Uwe Excellentie heeft dus een ambtenaar die *gunstig by het Gouvernement bekend stond* – dit zyn uwer Excellentie's eigen woorden! – iemand

365 die zeventien jaren het Land in deze gewesten diende, iemand die niet alleen niets misdeed, maar zelfs met ongeken- de zelfverloochening het goede beoogde en voor eer en plicht alles veil had ... zóó iemand heeft Uwe Excellentie gesteld beneden den misdadiger. Want dien *hoort* men ten-minste.

370 Dat men Uwe Excellentie omtrent my misleid heeft, begryp ik. Maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen om die mis- leiding te ontgaan, begryp ik niet.

Morgen gaat uwe Excellentie van hier, en ik mag haar niet laten ver- trekken zonder nog eenmaal gezegd te hebben *dat ik myn Plicht heb*

375 *gedaan, GEHEEL-EN-AL MYN Plicht, met beleid, met bezadigdheid, met menschlievendheid, met zachtheid en met moed.*

De gronden waarop gebazeerd is de afkeuring in Uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23 Maart, zyn *geheel-en-al verdicht en logenachtig.*

Ik kan dit *bewyzen*, en dit ware reeds geschied, als Uwe Excellentie my één half uur gehoor had willen schenken. Als Uwe Excellentie één

380 half uur tyd had kunnen vinden *om recht te doen!*

Dit is zoo niet geweest! Een deftig gezin is daardoor tot den bedel- staf gebracht...

Hierover evenwel klaag ik niet.

385 Maar Uwe Excellentie heeft *gesanktioneerde*: HET STELSEL VAN MIS- BRUIK VAN GEZAG, VAN ROOF EN MOORD, WAARONDER DE ARME JA- VAAN GEBUKT GAAT, en dáárover klaag ik.

Dàt schreit ten hemel!

Er kleeft bloed aan de overgegaarde penningen van uw dùs ontvan- gen indisch traktament, Excellentie!¹⁸⁵

390 Nog éénmaal vraag ik om een oogenblik gehoor, zy het dezen nacht, zy het morgen vroeg! En alweder vraag ik dit niet voor my, maar voor de zaak die ik voorsta, de zaak van rechtvaardigheid en menschelyk- heid, die tevens de zaak is van welbegrepen politiek.

395 Als uwe Excellentie het met haar geweten kan overeenbrengen, van hier te vertrekken zonder my te hooren, het myne zal gerust zyn by de overtuiging al het mogelyke te hebben aangewend om de treurige, bloedige gebeurtenissen te voorkomen, die weldra 't gevolg zullen we- zen van de eigenwillige onkunde waarin de Regeering wordt gelaten

400 ten-opzichte van hetgeen er omgaat onder de bevolking.¹⁸⁶

MAX HAVELAAR.'

Havelaar wachtte dien avend. Hy wachtte den ganschen nacht.

Hy had gehoopt dat misschien verstoordheid over den toon van zyn brief bewerken zou, wat hy vergeefs getracht had te bereiken door

405 zachtheid en geduld. Zyn hoop was ydel! De Gouverneur-generaal ver- trok zonder Havelaar te hebben gehoord. Er was weder een Excellentie ter-ruste gegaan in 't moederland!

Havelaar doolde arm en verlaten rond. Hy zocht...

410 Genoeg, myn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen op. Ge zyt
niet geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schryven. Ik heb u in 't
leven geroepen ... ik liet u komen van Hamburg ... ik leerde u redelyk
goed hollandsch schryven, in zeer korten tyd ... ik liet u Louise Rose-
meyer kussen, die in suiker doet ... het is genoeg, Stern, ge kunt gaan!

415

Die Sjaalman en zyn vrouw...

Halt, ellendig produkt van vuile geldzucht en godslasterlyke femelary!
Ik heb u geschapen ... ge zyt opgegroeid tot een monster onder myn
pen ... ik walg van myn eigen maaksel: stik in koffi en verdwyn!

420

Ja, ik, Multatuli 'die veel gedragen heb' neem de pen op. Ik vraag
geen verschooning voor den vorm van myn boek. Die vorm kwam my
geschikt voor ter bereiking van myn doel.

Dit doel is tweeledig:

425 Ik wilde in de eerste plaats het aanzyn geven aan iets dat als heilige
poesaka zal kunnen bewaard worden door kleinen Max en zyn zusje, als
hun ouders zullen zyn omgekomen van ellende.

Ik wilde aan die kinderen een adelbrief geven van myne hand.

En in de tweede plaats: *ik wil gelezen worden.*

430

Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden,
die verplicht zyn te letten op de teekenen des tyds ... door letterkundigen,
die toch ook eens 't boek moeten inzien waarvan men zooveel
kwaads spreekt ... door handelaren, die belang hebben by de koffiveilingen ...
door kameniers, die me huren voor weinige centen ... door Gouverneurs-
generaal in-ruste ... door Ministers in bezigheid¹⁸⁷ ... door de lakeien van
die Excellentien ... door bidpredikers, die *more majorum* zullen zeggen
dat ik den Almachtigen God aantast, waar ik slechts opsta tegen 't godje
dat *zy* maakten naar hun beeld ... door duizenden en tienduizenden van
exemplaren uit het droogstoppelras, die – voortgaande hun zaakjes op de
bekende wys te behartigen – 't hardst zullen meeschreeuwen over de
mooijigheid van m'n geschryf¹⁸⁸ ... door de leden der Volksvertegenwoordiging,
die weten moeten wat er omgaat in 't groote Ryk over zee, dat behoort tot
het Ryk van Nederland...

435

440

Ja, ik *zal* gelezen worden!

235

445 Als dit doel bereikt wordt, zal ik tevreden zyn. Want het was me niet
te doen om *goed* te schryven... ik wilde zóó schryven dat het gehoord
werd. En, even als iemand die roept: 'houdt den dief!' zich weinig be-
kommert over den styl zyner geïmprovizeerde toespraak aan 't publiek,
450 is 't ook my geheel om 't even hoe men de wyze zal beoordeelen waar-
op ik *myn* 'houdt den dief' heb uitgeschreeuwd.

'Het boek is bont... er is geen geleidelykheid in... jacht op effekt
...de styl is slecht... de schryver is onbedreven... geen talent... geen
methode...

Goed, goed, alles goed! Maar... DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!

455 Want: *wederlegging der HOOFDSTREKKING van myn werk is onmo-
gelyk!*¹⁸⁹

Hoe luider overigens de afkeuring van myn boek, hoe liever 't my
wezen zal, want des te grooter wordt de kans *gehoord te worden*. En dit
wil ik!

460 Doch gy, die ik stoor in uw 'drukten' of in uw 'rust', gy Ministers
en Gouverneurs-generaal, rekt niet te zeer op de onbedrevenheid my-
ner pen. Ze zou zich kunnen oefenen, en met eenige inspanning mis-
schien geraken tot een bekwaamheid die ten-laatste zelfs de waarheid
465 zou doen gelooven door 't Volk! Dan zou ik aan dat Volk een plaats
vragen in de Vertegenwoordiging,¹⁹⁰ al ware 't alleen om te protestee-
ren tegen certifikaten van rechtschapenheid, die door Indische speciali-
teiten *vice versa* worden uitgereikt,¹⁹¹ misschien om op 't vreemd denk-
beeld te brengen dat men zelf waarde hecht aan die hoedanigheid...

470 Om te protesteeren tegen de eindelooze expeditien en heldendaden
tegen arme ellendige schepsels, die men vooraf door mishandeling
dwong tot opstand.

Om te protesteeren tegen de schandelyke lafhartigheid van cirkulai-
res die de eer der Natie schandvlekken door 't inroepen *van publieke lief-
dadigheid* voor de slachtoffers van *kronischen zeeroof*.¹⁹²

475 't Is waar, die opstandelingen waren uitgehongerde geraamten, en die
zeeroovers zyn weerbare mannen!

En als men my die plaats weigerde... als men my by voortduring *niet*
geloofde...

480 Dan zou ik myn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in
de vele talen die ik leeren kan, om te vragen aan Europa, wat ik vruch-
teloos zou hebben gezocht in Nederland.

En er zouden in alle hoofdsteden liederen worden gezongen met re-
freinen als dit: *er ligt een roofstaat aan de zee, tusschen Oostfriesland en de*
Schelde!

485 En wanneer ook dit niet baatte?

Dan zou ik myn boek vertalen in 't *maleisch, javaansch, soendasch, alfoersch, boegineesch, battaksch*...

En ik zou *klewang*wettende krygszangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wien ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.

490 Redding en hulp, op wettelyken weg, waar het *kan*... op wettigen weg van geweld, waar het *moet*.

En *dit zou zeer nadeelig werken op de* Koffiveilingen van de Nederlandsche Handelmaatschappy!¹⁹³

495 Want ik ben geen vliegenreddende dichter, geen zachtmoedige droomer, zooals de getrapte Havelaar die zyn plicht deed met den moed van een leeuw, en honger lydt met het geduld van een marmot in den winter.

Dit boek is een inleiding...

Ik zal toenemen in kracht en scherpte van wapenen, naarmate het

500 noodig zal wezen...

God geve dat het niet noodig zy!

Neen, 't *zal* niet noodig zyn! Want aan *U* draag ik myn boek op, Willem den derden, Koning, Groothertog, Prins... meer dan Prins, Groothertog en Koning... KEIZER van 't prachtig ryk van INSULINDE dat

505 zich daar slingert om den evenaar, als een gordel van smaragd...

Aan *U* durf ik met vertrouwen vragen of 't uw keizerlyke wil is:

Dat Havelaar wordt bespat met den modder van *Slymeringen* en *Droogstoppels*?

En dat daarginds Uw meer dan *dertig millioenen* onderdanen worden

510 MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN *UWEN* NAAM?¹⁹⁴

AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN

by de

UITGAAF VAN 1875

(herzien, gewyzigd en aangevuld in 1881)

- 5 De vertraging in 't verschynen van dezen druk is aan my te wyten, en waarlyk niet aan myn zeer voortvarenden uitgever. Het blyft evenwel twyfelachtig of 't woord: *wy-*
ten goed gekozen is? Recht tot verwyt immers veronderstelt *schuld*, en ik vraag of dit
van toepassing wezen kan op myn byna onverwinnelyken tegenzin om, bladzy voor
10 bladzy, woord voor woord, letter voor letter, op-nieuw het treurig drama te doorle-
ven, dat aan dit boek het aanzyn gaf? Dit *boek*! Iets anders immers ziet de lezer er niet
in. *My* evenwel zyn deze bladen 'n hoofdstuk uit m'n leven... my was de korrekte 'n
marteling, één marteling! Telkens ontviel de pen m'n hand, telkens schemerde my 't
oog by 't herlezen der – nog altyd onvolmaakte en verzachte! – schets van wat er nu
meer dan vyf-en-twintig jaar geleden voorviel in 't vroeger onbekende plekje gronds
15 dat *Lebak* heet. En dieper nog was de indruk van treurigheid by 't bedenken van wat
er nu sedert ruim twintig jaren op de uitgaaf van 't *boek* Havelaar gevolgd is. Gedu-
rig wierp ik de proefbladen terzyde, en trachtte het oog myner ziel te richten op min-
der tragische voorwerpen dan die welke Havelaars tot-nog-toe onbekroond streven
my voor den geest roept. Weken en soms maanden lang – myn uitgever kan 't getui-
20 gen! – had ik den moed niet, de my gezonden proefvellen intezien. By vallen en staan
ben ik nu de korrekte doorgeworsteld, een korrekte die me meer kost dan 't
schryven zelf. In den winter van 1859 immers, toen ik, gedeeltelyk in een kamertje
zonder vuur, gedeeltelyk aan een waggelend en smerig herbergtafeltje te Brussel, om-
ringd van goedmoedige maar tamelyk onaesthetische farodrinkers, m'n *Havelaar*
25 schreef, meende ik iets te zullen *bewerken*, iets *uitterichten*, iets *tot stand te brengen*. De
hoop gaf me moed, de hoop maakte my hier-en-daar welsprekend. Nog herinner ik
my den indruk die me bezielde toen ik aan háár schreef: *m'n boek is af, m'n boek is af!*
Nu zal alles weldra goed gaan! Vier lange, vier moeielyke jaren had ik doorgeworsteld
– en vruchteloos verloren, helaas! – in pogingen om zonder publiciteit, zonder opzien,
30 zonder schandaal vooral, iets te bewerken dat tot verbetering zou kunnen leiden van
den toestand waaronder de Javaan gebukt gaat. De ellendige Van Twist die, voor
't minst zoo er eenig besef van eer en plicht in hem huisde, m'n natuurlyke bond-
genoot had moeten zyn, was niet te bewegen geweest 'n hand uittesteken. De brief
dien ik tot hem richtte, is ontelbare malen gepubliceerd, en bevat nagenoeg alles wat
35 in de Havelaarszaak de hoofdmomenten uitmaakt. De man heeft nooit geantwoord,
nooit blyk gegeven van welwillendheid om zooveel mogelyk te herstellen wat door
zyn schuld bedorven is. Door die gewetenlooze lauwheid ten-laatste *gedwongen* tot pu-
bliciteit, tot het kiezen van een anderen weg dan ik tot dien tyd toe betrad, wees ver-
ontwaardiging my eindelyk de middelen aan om te bereiken wat onbereikbaar scheen:
40 *een oogenblik gehoor*. Wat de luie Van Twist niet wilde toestaan, wist ik aftepersen van
de Natie: de *Havelaar* werd *gelezen*, men... *hoorde* my. Helaas, hooren en verhooren is

twee! Dat boek was 'mooi' verzekerde men, en als de schryver eens weer zoo'n vertel-linkje had...

45 Zeker, men had zich by de lektuur 'geamuzeerd' en dacht er niet aan – of ontveinsde te begrypen – dat niet *ik* op middelbaren leeftyd m'n loopbaan, die schitterend be-
loofde te worden, opgaf tot vermaak. Dat niet *ik* amuzement beoogd had in 't
trotseeren van den gifdood voor my, voor myn trouwe dappere vrouw, en voor ons
lief kind. De *Havelaar* was zoo'n onderhoudend boek, durfde men my zeggen, en
50 onder zulke lofredenaars waren er die gillen zouden van angst by 't minste dagelyksch
gevaartje, ik zeg niet voor gezondheid en leven, maar voor 'n gering deel van hun
welstand. De meeste lezers schenen te meenen dat ik my en de mynen had blootge-
steld aan armoed, vernedering en dood, om hun 'n prettig lektuurtje te verschaffen.

Deze dwaling... doch genoeg hiervan. Zéker is 't, dat ik van zoo'n naïf-wreede *Jo-
krissiade* geen voor gevoel had toen ik zoo verheugd uitriep: *m'n boek is af, m'n boek
55 is af!* De overtuiging dat ik *waarheid* zeide, dat ik *gedaan* had wat ik bezig was te *schry-
ven*, en het voorbyzien hoe 't lezend en luisterend Publiek zoo gewoon is geraakt aan
cant, aan zinledige praatjes, aan byna doorgaande tegenstelling van zeggen en doen
... dit alles vervulde my in 1859 met zooveel hoop als inderdaad *noodig* was om 't pyn-
lyk schryven van den *Havelaar* mogelyk te maken. Maar *thans*, nu me twintig jaar later
60 al te voldoende gebleken is dat de Natie party trekt vóór de Van Twisten en konsor-
ten – d.i. voor schelmery, roof en moord – tegen my, d.i. tegen Recht, Menschlie-
vendheid en wèlbegrepen Staatskunde, nu viel my 't behandelen dezer bladen oneindig
zwaarder nog dan in 1859, al zy 't dan dat ook toen reeds de pynlyke bitterheid her-
haaldelyk dreigde de overhand te nemen. Hier-en-daar komt ze – op bladz. 94, byv.
65 – hoe gaarne ook teruggehouden, voor den dag. Wie overigens begeert m'n stemming
te kennen by de oprakeling der herinneringen die 't gebeurde te *Lebak* en wat daarop
gevolgd is, in my opwekt, wordt verwezen naar m'n eerste brochure over *Vryen-ar-
beid*.*

En ... by al 't verdriet over de aanhoudende mislukking van m'n pogingen, de smart
70 over 't verlies van háár die aan m'n zyde zoo heldhaftig den stryd tegen de wereld
opnam, en niet dáár wezen zal wanneer eindelyk het uur van triumf geslagen is!

Het uur van triumf, lezer. Want, het moge u bevreemden of niet, overwinnen zàl
ik! Ten-spyt van 't gekunstel en geknoei der Staatsmannetjes aan wien Nederland z'n
75 hoogste belangen toevertrouwt. Ten-spyt onzer zotte Grondwet die premien uitlooft
op middelmatigheid of erger, een instelling die alles weert wat de *nu* alom erkende
verrotting in ons Staatswezen zou kunnen genezen. Ten-spyt van de velen die *belang*
hebben by Onrecht. Ten-spyt van laaghartige afgunst op m'n 'schryftalent' ... heet het
zoo niet? Ik ben geen schryver, heeren boekenmakers die volstrekt in my een kollega
en konkurrent wilt zien, gelooft me toch! Ten-spyt van plompen laster die niets te
80 grof en te ongerymd acht om m'n stem te smoren en m'n invloed te breken. Ten-spyt
eindelyk van de jammerlyke flauwhartigheid der Natie die dat alles by voortduring
blyft gedoogen... overwinnen zàl ik!

Er zyn in den laatsten tyd schryvers opgestaan, die me verwyten dat ik niets of niet
genoeg heb uitgericht, niets of niet genoeg veranderd, niets of niet genoeg tot-stand
85 gebracht. Straks zal ik terugkomen op de bron waaruit zulke beschuldigingen voort-
komen. Wat de zaak zelf aangaat ... ik erken volmondig dat er in Indie niets verbeterd

* Uitgaaf van 1873, blz. 97, vlgg. waar tevens de oorzaak wordt verklaard die, nà den *Havelaar*, me dwong tot het betreden van breeder terrein dan de zaken in Indie.

90 is. Maar ... *veranderd*? De lieden die, eerst onmiddelyk na den *Havelaar*, en vervolgens uit kracht van ons armzalig grondwettelyk baskule-systeem, gebruik maken van de door dat boek opgewekte beweging om zich op 't kussen te zetten, hebben niets gedaan dan *veranderen*. Dit moest immers wel? Hun staatkunstenmakers-métier bracht het mee. Het gedeeltelyk onbekwame, gedeeltelyk niet zeer intègre volkje dat na '60 '*naarboven viel uit gebrek aan zwaarte*' begreep dat er iets *gedaan* moest worden, al deden ze 95 liever 't goede niet, dat dan ook – dit erken ik mèt hen – naar zelfmoord zou gesmaakt hebben. Recht-doen aan den mishandelde Javaan was gelykbeteekenend met Havelaars verheffing, en dit ware den meesten een vonnis.* Toch moest er schyn geleverd worden van werkzaamheid in nieuwe richting, en aan 't van verontwaardiging 'rillend' Volk werd gedurig een been toegeworpen, niet waarlyk om den honger naar verbetering te stillen, maar om de kaken in bezigheid te houden, al ware 't dan ook 100 maar met vermeend ekonomisch-politisch gewaas. De regeerders wierpen aan hun kieskollegien, krantenfabrikeurs en verder koffiehuispubliek successievelyk de kluijfs toe, die ik eens-voor-al doopte met den naam van *duitenplaterij*. 'Vrye-arbeid' was jaren lang – en vóór den *Havelaar* reeds – de hoofdschotel, de *pièce de résistance* 105 van 't verraderlyk *menu*. Ter afwisseling dienden de heeren hun onnoozelen gasten opgeworpen kwestien over 't Indisch muntstelsel toe. Daarop volgden de kadasterkwestie, de Preanger-kwestie, de kultuur-emolument-kwestie, de komptabiliteitskwestie, agrarische-wetkwestie, de partikuliere-grondbezit-kwestie, en nog een-en-ander van dien aard. De eene nieuwe wet volgde op de andere, en telkens wisten de 110 mannen *en place* – behoudend of liberaal, om 't even! – aan 't Volk diets te maken dat de eenig mogelyke ontkenning van de *door allen erkende* moeielykheid nu eigenlyk en eindelyk geheel alleen in 't allerlaatst voorgesteld heilmiddeltje lag. Heusch, *nu* zou 't probaat wezen!

115 Zoo volgde na elk versleten experiment een nieuw experiment. Na elke verbruikte kwakzalvery, een nieuwe kwakzalvery. By elk nieuw ministerie een nieuw arkanum. Voor elk nieuw arkanum nieuwe ministers, bestemd gewoonlyk meer jaren den overladen pensioenstaat te bezwaren, dan ze maanden op 't kussen hadden gezeten. En de Tweede-Kamer aan 't redevoeren! En de kieskollegien aan 't opvyzelen of zwartmaken! En 't Volk aan 't luisteren! Al die nieuwigheden werden onderzocht, beproefd, 120 toegepast, ingevoerd. In Indie maakte men de Hoofden, de europeesche ambtenaren, en vooral de Bevolking *biengoeng* met de onophoudelyke *changements-à-vue* ... en er zou niets *veranderd* zyn na den *Havelaar*? Ten-gevolge van den *Havelaar*? *Allons donc!* Er is nà en ten-gevolge van dat boek, in Indie geschied wat er met Jan Klaassen's horloge gebeurde. Men had dien wysgeer de opmerking gemaakt dat het werk vuil was en 125 daarom verkeerd liep. Fluks wierp hy 't in de goot, en reinigde het met 'n stalbezem. Volgens andere traditien van de haagsche poppenkast zette onze politikus er den hak van z'n klomp op. Ik kan den lezer verzekeren dat er werkelyk veel *veranderd* is in dat horloge!

130 Nederland heeft niet verkozen recht te doen in de Havelaarszaak. Zoolang tweemaal twee vier zal wezen, blyft het zeker dat dit verzuim – dat deze *misdaad!* – het punt van uitgang worden zal van 't verlies zyner indische bezittingen. Wie deze voor-

* Zeker! Zie de laatste bladzijden van '*Pruisen en Nederland*'.

135 spelling wantrouwt omdat heden, en dus slechts twintig jaar na m'n *zeer gedwongen* op-
treden, de hollandsche vlag nog altyd te Batavia waait, verraadt de nauwte van z'n
politieken blik. Meent men dat omkeeringen als die welke Insulinde te-gemoet gaat,
en waarmee faktisch reeds 'n aanvang gemaakt is – ziet ge dit niet, Nederlanders? –
kunnen plaats grypen in 'n bestek als voldoende wezen zou voor 'n dagelyksch voor-
valletjen uit het byzonder leven? In 't leven der Staten is twintig jaar minder dan 'n
140 oogenblik.

Toch zal de katastroof een betrekkelyk snel verloop nemen. De onbesuisde oorlog
met *Atjeh* was een der laatste duitenplateryen die 'n minister noodig had om de aan-
dacht afteleiden van z'n onbekwaamheid, en zal blyken even noodlottig te zyn van uit-
slag en invloed, als ze lichtvaardig en misdadig was van opzet. Het wankelend neder-
145 landsch gezag is tegen *échecs* als dáár door ons geleden worden, niet bestand.* Doch
reeds vóór de openbaring der gevolgen van wyder strekking, die deze wreedaardige
en dure zotterny na zich slepen *moet*, waar blyft in deze zaak de zoo hooggeroemde
ministerieele verantwoordelykheid. Moet nu de Natie er maar in berusten, dat zekere
Fransen van de Putte goedgevonden heeft haar in 'n toestand te brengen, die – om
150 nu niet te spreken van 't schromelyk verlies aan *prestige* in den Indischen Archipel! –
op zóóveel millioenen schats, op zóóveel menschenlevens te staan komt? Wel zeker!
Ook de naam van *dien* man bekleedt 'n plaats op den staat van pensioenen! De neder-
landsche belastingschuldigen hebben geld te veel, naar 't schynt.

Wat overigens den oorlog met *Atjeh* aangaat, ik zal straks by de aantekeningen
155 op den *Havelaar* wel genoodzaakt wezen daarop nu-en-dan terug te komen. Nu reeds
de opmerking echter, dat me ook in dit opzicht gebleken is, hoe slordig dat boek gele-
zen werd. Zelden of nooit ontving ik blyk dat men den tegenwoordigen oorlog, en
myn voorspelling daarvan, in verband wist te brengen met den inhoud van 't *dertiende*
hoofdstuk. By de groote verspreiding van den *Havelaar*, is 't inderdaad vreemd dat,
160 toen in September '72 m'n waarschuwende brief aan den Koning verscheen, en in 't
volgend voorjaar de oorlog verklaard werd, zoo weinigen zich herinnerden dat ik
reeds in '60 op onze gespannen verhouding met het atjinsche Ryk gedoeld, en bewys
geleverd had iets meer van die zaken te weten dan onze krantenschryvers en Kamerle-
den. Ware dit anders geweest, misschien zou myn welmeenende waarschuwing van
165 September '72 beter vrucht gedragen hebben! Nog altyd maakt de oude Jupiter de
Koningen en Natien die hy verderven wil, blind, doof, krankzinnig en behoudend of
... liberaal. Want dat komt overeen uit. Hoofdzaak is en blyft: waarheid *zoeken*, 't *ge-
wicht der waarheid* erkennen en vooral *handelen naar de gegevens die men*, aldus te-werk
gaande, *voor waar houden mag*. Wat daarbuiten gaat is uit den booze, en Holland zal
170 Indie verliezen omdat men my geen recht heeft gedaan in myn streven om den Javaan
te beschermen tegen mishandeling. Er zyn er nog altyd die 't verband tusschen deze
beide stellingen niet vatten, maar is dit *myn* schuld? Het smoren van myn klachten is
bescherming van *onwaarheid*, aanmoediging van *leugen*. Is 't nu zoo moeielyk te begry-
pen dat het *onmogelyk* is, by-voortdurend die zoo uitgestrekte bezittingen te beheeren,
175 wanneer men omtrent Land en Bevolking geen andere dan onware berichten gelieft
te ontvangen? Om iets te regelen, te besturen, te regeeren, behoort men dan toch in
de eerste plaats te *weten* in welken toestand zich de te behandelen zaken bevinden, en
zoolang men de in den *Havelaar* verstrekte gegevens ter-zyde schuift, weet men dit
niet!

180 * Dat Atjeh zou *veroverd* en de Atjinees *overwonnen* zyn, is 'n leugen.

En nog iets. Er blykt uit dat boek dat de bestaande wetten niet worden gehand-
haafd. Eilieve, wat baat het dan of men in den Haag en by verkiezingen zich aanstelt
alsof er aan 't maken van *nieuwe* wetten iets gelegen lag? Ik blyf er by dat de oude be-
palingen *wat de hoofdzaken aangaat* zoo slecht niet waren. Maar men verkoos ze niet op-
tevolgen. Dáár ligt de kwestie! * Daar, en niet in 't eindeloos redeneeren over onder-
werpen van vermeend- of voorgewend-politisch belang, een gekibbel dat wel dienen
kan om krantenschryvers aan teksten voor hoofdartikels te helpen, om ministers een
week langer op 't kussen, en de geheel overbodige talenterigheid van Kamerdebattis-
ten bezig te houden, maar geen voetstap nader brengt aan 't eenig ware doel: *bescher-
ming van den Javaan tegen de hebzucht zyner Hoofden in medeplichtigheid van een bedorven
Nederlandsch Bestuur.*

Wat nu deze nieuwe uitgaaf betreft, ik stond by de Noten die straks volgen, gedu-
rig in twyfel over de meer of mindere behoefte aan toelichting. Dit bezwaar is tweele-
dig, en betreft zoowel het ophelderen van 'n maleische of vreemdklinkende uitdruk-
king, als de *staving der feiten* die in den *Havelaar* worden meegedeeld. Ik weet nog altyd
niet hoe diep het door de Van Twisten uitgestrooid praatje 'dat ik maar 'n roman had
geschreven' wortel heeft geschoten? Durft men de door my overgelegde officieele
stukken voor onecht houden? Hiervan is me niets ter-oore gekomen. Dewyl men ech-
ter by-voortduring weigert my de plaats interuimen die me zou toekomen indien ze
voor echt worden erkend, viel 't my moeielyk het juiste midden te vinden tusschen
te veel en te weinig rechtvaardiging. Ik liep telkens gevaar het justificeeren overte-
slaan van iets dat in de oogen van sommige lezers bewys kon noodig hebben, en el-
ders iets met bewyzen te staven dat alle verdere toelichting missen kon, een fout die
me zou blootstellen aan de – gewoonlyk verkeerde! – toepassing van 't bekende: *qui
s'excuse s'accuse*. Te *excuseeren* nu heb ik, die m'n plicht deed, niets. Nederland deed z'n
plicht *niet*, en heeft zich te verontschuldigen dat het tegen Havelaar party trekt voor
schelmery. Zóó is de zaak!

De weifeling dan tusschen te veel of te weinig *justificatie* der aangevoerde feiten,
hinderde my zeer. Maar zie, tamelyk ver reeds gevorderd met het afwerken der Noten,
bleek me dat ik bezig was de grenzen der my gegunde ruimte – een ruimte die ik zelf
vroeger voldoende had gerekend – zeer ver te overschryden. Myn aantekeningen,
toelichtingen en ophelderingen op filologisch, land- en volkenkundig of historisch
terrein, dreigden weldra den oorspronkelyken tekst in uitgebreidheid te-boven te
gaan. Het hierdoor noodzakelyk geworden knotten was my een verdrietig werk, en
ik ben zoo vry te gelooven dat de lezer er iets by verliest.

De vervloekte puntjes waarmee de heer Van Lennep goedvond m'n werk te be-
derven, zyn in deze uitgaaf natuurlyk door *leesbare woorden in letters* vervangen. De
pseudoniemen Slymering, Verbrugge, Duclari en Slotering heb ik onveranderd
gelaten omdat die namen nu eenmaal populair zyn geworden. Myn vermoorde voor-
ganger heette Carolus. De namen van den kontroleur Verbrugge en den komman-
dant Duclari waren Van Hemert en Collard. De Resident van Bantam heette Brest

* Zie ter toelichting der karakteristieke frekwentie van dusdanig misvatten, het aardig voorval op
'n audientie by den Keizer van Rusland, medegedeeld in m'n brochure over *Vryen-arbeid*, uitgaaf 1873,
blz. 137.

van Kempen, en Michiels was de naam van 't Napoleonnetje te *Padang*. Wat my be-
 woog tot verandering dezer namen in 't handschrift dat ik aan den heer V. L. toever-
 trouwde? Met verwijzing naar het slot van 't XIXe hoofdstuk, zy hieromtrent de op-
 merking voldoende, dat ik den eerlyken maar niet heldhaftigen controleur wilde vry-
 230 waren tegen rankune. Al steunde hy me niet in m'n streven, hy had me dan toch niet
 tegengewerkt en zelfs, waar ik 't verzocht, ronde verklaringen afgegeven. Dit was
 reeds zeer veel, en zou hem kunnen aangerekend zyn als misdaad. De benaming Sly-
 mering voorts diende my tot het typizeeren van m'n model. En 't veranderen einde-
 lyk van de namen Carolus en Collard in *Slotering* en *Duclari* vloeiden uit de vorige
 235 substitutien voort. Geheimhouding was waarlyk m'n zoeken niet, wat trouwens uit
 de geheele strekking van m'n werk blykt, maar ik vond het stuitend bepaalde perso-
 nen prys te geven aan het oordeel van 't *gewoon* lezend Publiek. In de *officieele* wereld,
 meende ik – en hâar ging de zaak aan – zou men wel weten tot wien men zich te rich-
 ten had om inlichting aangaande de zaken die ik openbaarde. Dit hééft men dan ook
 240 geweten, want na ontvangst van den *Havelaar* in Indie, is de Gouverneur-Generaal
 Pahud terstond naar Lebak gereisd 'om daar eenige klachten over misbruik te onder-
 zoeken'.

Op den titel van 't boek zal ik in een later aanteekening terugkomen. Die titel is
 noch 'n *farce*, gelyk sommigen voorgeven te meenen, noch 'n uithangbord, *ein aus-*
 245 *hängeschild das in Holland nöthig schien um Käufer zu locken*, beweerde zeker publicist in
 de *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft, Kunst und Politik*. O, neen, die titel is 'n epigram.

Wat de spelling aangaat, even als in m'n andere werken volg ik nagenoeg de mode
 van den dag. '*Niet*, zooals ik zeide in 't Voorbericht by den vyfden druk myner
 Ideën, *omdat ik den minsten eerbied voel voor de taalkennis der personen die beden-ten-dage zoo*
 250 *goed als officieel belast schynen met de bearbeiding van dat veld, doch om niet het oog des lezers*
afstooten door vreemdheid van spelling. De sop zou de kool niet waard zyn. ' Zeker, wezenly-
 ke *taalkunde* is heel wat anders! Toch heb ik ook hier de leelyke i-j die door sommigen
 als y-klank gebruikt wordt, voor goed *congé* gegeven. *Tant pis* voor de Hilaridessen
 die er om treuren. Dezelfde soort van lettermannen zullen waarschyglyk geen vrede
 255 hebben met m'n interpunctie. Ik met de hunne niet. Welnu, evenals – ik meen – Hil-
 debrand ergens, geef ik hun een paar mud komma's ten-geschenke, om die te plaatsen
 waar ze goedvinden, tot er de verlangde slymerigheid en hun voldoening op volgt,
 amen.

De heer Mr C. Vosmaer maakt in z'n '*Zaaier*' de opmerking dat de *Havelaar* blyken
 260 draagt van nog onvolkomen beheersching der taal, en van 't worstelen om vormen
 voor de veelvuldige stof. Ik stem dit volmondig toe. Ook my hinderde onder de kor-
 rektie herhaaldelyk iets gewrongens in den zinbouw, dat waarschyglyk tot de kritiek
 van den heer V heeft aanleiding gegeven. Naar m'n beste weten heb ik die fout in
 de tegenwoordige uitgaaf verbeterd.

265

En, alsnu terugkomende op de beschuldiging dat ik tot-nog-toe zoo weinig heb
 tot-stand gebracht... dit verwyf is zoo dom niet. Men wordt *Doctor in de letteren* door
 zulke wapenfeiten. Eilieve, dit heb ik dan toch bewerkt, niet waar, dat personen die
 bezig waren met kouvatten uit verregaande lauwerloosheid, op-eenmaal hun kalen
 270 schedel gedekt voelden met den doktershoed, alleen omdat ze de handigheid hadden
 gebruikt my 'n paar kwajongensachtige insolenties te zeggen? In een land waar de of-
 ficieele distinktie zóó wordt te-grabbel gegooïd...

244

- Het zy zoo! Wat ik *gedaan* heb, heeren? Wel, ik dééd wat in den *Havelaar* geschreven staat. Is dit niet genoeg? Wat deedt *gy*?
- 275 Wat ik *gedaan* heb, nogeens? Ik ving, geheel alleen staande, in dreigend levensgevaar en met opoffering van allen welstand, den stryd aan tegen lieden van *uwe* soort, d.i. tegen het *Onrecht*. Gaat heen en doet desgelyks!
- 280 Dat overigens m'n streven niet bekroond werd... dat ik nog altyd het gemakke-lyk te raken – en debietbelovend – mikpunt ben van de eerste de beste nulliteit die 't ambacht van frazenmaken eenigszins meent te verstaan – al zy 't dan ook dáármee vaak povertjes gesteld – en dat, wat meer zegt, de toestand in Indiën ellendiger is dan ooit... mag men dit *my* wyten? Ik deed, meen ik, wat 'n mensch in de gegeven omstandigheden doen kōn, en zeker meer dan eenig Nederlander. Het schimpen op de betrekke-lyke onvruchtbaarheid van m'n pogen herinnert aan den wrevel der matrozen van Columbus in September 1492. Ook dāt gepeupel schold z'n admiraal uit. Of ze doktoren in de letteren geworden zyn, weet ik niet.
- 285 Geen vrucht alzoo van m'n werk? Het is hier de plaats niet, den invloed nategaan dien ik uitoefende op heel ander terrein dan de zaken van Indie. Ik ben zoo vry te gelooven dat m'n geschriften heilzame beweging hebben uitgewerkt op zedelyk en godsdienstig ... laat me liever zeggen op *intellektueel* gebied. Van vele zyden ontving ik blyken dat ik menigeen tot denken heb gebracht. Wie 't betwyfelt of ontkent, gelieve het te zeggen, en noeme evenals de zeer edele heeren A.B. Cohen Stuart en Van Vloten, z'n naam er by, om behooryk de schande te dragen van z'n platte jalouzie.
- 290 Aan afgunst namelyk meen ik voor 'n groot deel den toon te moeten toeschryven, waarop sedert eenigen tyd sommige publicisten – of lui die 't worden willen – m'n werken en m'n persoon aanvallen. Die toon is gewoonlyk wat te laag voor 't onderwerp.
- 295 Dat ik niet de eenige ben, die by 't lezen van stukken als die van *Doctor* Van Vloten aan jaloersheid denk, blykt o.a. uit het hartig artikel van den heer J. Versluys, in 't *Schoolblad* van 19 Januari 1875, waar de animoziteit van dien godgeleerde in verband wordt gebracht met het stuk over *Vrye Studie* dat in m'n IIIe bundel *Ideen* voorkomt. Dat onderwerp namelyk was ook door Dr Van Vl. behandeld, en schynt onder zyn handen niet veel opgang gemaakt te hebben. Kan *ik* dit helpen? Zéker is 't dat ik na 't verschynen *myner* verhandeling sporen begon waartenemen van de hatelyke stemming die nu blykt jegens my te bestaan. Vroeger was ik 't allerliefst gekwalificeerd: 'slachtoffer van indisch wanbestuur en hollandsche lamlendigheid.' Wat ik nu ben, weet ik niet recht. Een prulschryver, denk ik, wiens werken moeten verdrongen worden om wat ruimte te verschaffen aan de hyperaesthetische produkten der pen van Dr V. Vl. Wie z'n 'Bloemlezing' onderzoekt, zal deze gissing nog-al aannemelyk vinden. Op de blykbare oneerlykheid in dat prachtstuk van letterkundigen arbeid wyst dan ook zeer tenrechte de heer Versluys. Zelfs Mr Vosmaer – gewis toch een onzer eerste dichters, als-i niet *de* eerste is – wordt door den verheven Bloemlezer in den ban gedaan. Die auteur had zich verstout myn werk in z'n 'Zaaier' te pryzen, en mocht dus geen bloemen leveren.
- 300 305 310 315 320
- Doch ook zonder eigenlyken *broodnyd*, sedert eenigen tyd is 't schelden op my 'n *métier* en 'n *tic* geworden. Het aantal brochuretjes en 'Overdrukjes' dat aan dusdanige spekulatie z'n aanzyn te wyten heeft, is legio, en levert een treurig blyk van armoed aan scheppingsvermogen. Wie niet in-staat is zelf iets degelyks voorttebrengen, tracht evidentie – en honorarium! – optedoen door 't knagen aan den arbeid van 'n ander. Men zou haast op 't denkbeeld komen dat ikzelf hiertoe den weg wees in m'n *Idee* 249, wanneer men niet wist dat wespen, rupsen, en paalwormen zoo oud zyn als vruchten, loof en zeeschoejing.

325 Maar jammer is 't! Dat de Van Vlotens, e.d. zulke manoeuvres noodig hebben om
 tydschriften, is begrypelyk. Ook vereert het me zeer, zóóveel opgang te maken dat
 daarvan nog altyd iets kan afvallen om 'n ander te helpen aan *relief*, al schikt het me
 niet altyd dat teeren op afval in de hand te werken door serieuze beantwoording van
 dergelyk geschryf. Toch verbind ik me niet tot voortdurend zwygen, maar 't zou me
 330 aangenaam zyn indien anderen de niet moeielyke taak op zich namen... het verschil
 te doen in 't oog vallen tusschen wespen en ooft. *My* wordt door zulke àl te goedkoo-
 pe bewysvoering de stemming bedorven, en dit is jammer voor myzelf en den lezer.
 Men begrypt immers hoe ik, bezig met het schetsen van iets liefelyks, met viesheid
 de pen wegwerp zoodra my de gedachte overvalt dat wezens als Van Vloten zich ge-
 reed maken m'n werk te bevuilen? * Ik meen te goed te zyn om zulk volkjen aan ver-
 335 koopbare kopie te helpen, en zeker zou 't my 'n kwart-eeuw geleden, toen ik den Le-
 bakschen stryd streed, bevreemd hebben indien iemand my voorspeld had dat er nà
 't openbaren van m'n pogen en streven, aanleiding zou bestaan tot zoo'n verklaring!
 Het strekt waarlyk 't lezend Publiek niet tot eer, dat sommigen een toon tegen my
 durven aanslaan alsof Havelaar een der hunnen was. Zoolang dit opgaat, beweer ik
 340 dat men – ouder gewoonte – slecht gelezen heeft. Anders toch zou men niet gedoogen
 dat 'n stryd die zoo ridderlyk werd aangevangen en voortgezet, ten-behoeve van ze-
 ker soort van belanghebbenden werd overgebracht op 'n mestvaalt. Hartelyk dank!

345 * Ik kan op m'n woord verzekeren dat dit in den meest letterlyken zin een der oorzaken is van de herhaalde
 vertraging in de *Geschiedenis van Woutertje*.

- 5 ¹ De verdeeling in hoofdstukken is 'n toevoegsel van den heer Van Lennep. Ikzelf namelyk was, vooral in 1860, niet schryversachtig genoeg om zooveel reglement te brengen in m'n pleidooi, en blyf gelooven dat die indeeling, uit 'n letterkundig oogpunt zonder schade kon gemist worden. Juist in de onafgebroken opvolging der stukken van Droogstoppel en van Stern, ligt iets pikants dat door 't onverwachte van den overgang den lezer wakker houdt of... maakt. Doch de ondervinding leerde my dat het aanhalen van zekere passages gemakkelyk wordt gemaakt door de nummering der hoofdstukken, en ik laat daarom die indeeling bestaan.
- 10 ² Het '*Poolsche koffiehuis*' was, of is nog, 'n druk bezochte inrichting in de Kalverstraat te Amsterdam, en vooral 'n verzamelingspunt voor zekere klassen van beursgangers.
- 15 ³ '*Dass er – de jonge Stern – bei uns speisen kann.*' Aldus heeft zekere Herr Stromer, in z'n zoogenaamde vertaling van den *Havelaar* deze woorden overgezet. Wanneer men nu nog daarby verneemt dat die snuggere letterman blyk geeft geen verschil te kennen tusschen de woorden *pantalon* en *pantoffel*, dat hy 'witte mieren' verandert in *schweinsnieren*, enz. enz. zal men de waarde van z'n werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bovendien omstreeks $\frac{2}{5}$ van 't boek *mir nichts dir nichts* doodeenvoudig weggelaten, en alzoo 't heele boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroemde buitenland-
- 20 Ook de fransche vertaling van *Nieuwenhuis* en *Crisafulli* laat zeer veel te wenschen over, maar zóó slecht als de duitsche kon ze nu eenmaal niet worden. Onbereikbaar!
- De engelsche bewerking van myn nobelen Alphons Nahuys daarentegen is goed, en wordt ook in Engeland geprezen.
- 25 ⁴ Het is er ver vandaan dat ik alles zou afkeuren wat ik Droogstoppel in den mond leg. Hy 'hield zich niet op' met versjes van de soort als hier volgt. Welnu, *ik* ook niet! 't Verschil ligt in den grond waaruit zoodanige tegenzin voortspruit. Dat een jong vurig naar *poezie* dorstend hart, misleid door de biologie van opgedrongen letterkunde-ry, misgrypt in z'n eerste pogingen tot uiting, en voor iets wezenlyks houdt wat ten-
- 30 slotte blykt slechts ydele klank te zyn – 'getingel en gejingel' noem ik 't in m'n *Naschrift op de Bruid daarboven* – dit is te vergeven niet alleen, maar een zeer noodzakelyk verschynsel. *Il faut passer par là!* De eikenstam die bestemd is om gaaf droog hout te leveren, moest z'n bestaan aanvangen als sappige tak. Maar de Droogstoppels hadden nooit sap te veel, en hoefden niet te veranderen om te worden wat ze zyn: dor en onbruikbaar. Ze staan niet boven maar beneden de fout van die anderen, en zouden bovendien terstond waarde gaan hechten aan 'versjes en zulke dingen' wanneer die pro-
- 35 duktjes genoteerd stonden op de beurs.

Voor-zoo-ver Droogstoppel's realistische ontboezemingen dienen kunnen om *val-*
sche poëzie in de gemoederen onzer jongelingschap te knotten, beveel ik z'n boutades
van harte in de aandacht van ouders, opvoeders en recensenten aan. Wat *my* aangaat,
als ik kiezen moest tusschen hem en zeker soort van verzenmakers... nu, toch koos
40 ik hèm niet! Maar ik erken dat die rechtvaardigheid me zwaar vallen zou.

¹ Welk gedicht kan hier bedoeld zyn? De chronologische volgorde verbiedt ons hier
te denken aan: '*de laatste dag der Hollanders op Java*', door Sentot, want dat stuk is nà
den *Havelaar* geschreven, en misschien wel onder den indruk van den *Havelaar*. Daar
ik Sjaalmans pak niet by de hand heb, en toch gaarne den lezer in staat stellen wil zich
45 'n denkbeeld te vormen van Droogstoppels verontwaardiging, neem ik verlof dien
arbeid van Sentot aan de Natie voor oogen te leggen. Het zal den toekomstigen ge-
schiedschryver aangenaam zyn te kunnen bewyzen dat het niet aan waarschuwingen
ontbroken heeft.

Er zyn er die beweren dat myn vriend S. E. W. Roorda van Eysinga om 't ver-
vaardigen van dit stuk uit Indie verbannen is. De heer Van der Wyck, Raad van In-
die en als zoodanig een der voorstanders van die uitzetting, heeft dit ontkend. Ook
andere regeeringsmannen loochenen het verband tusschen Sentots profetengaaf en
Roorda's verdrietig en onverdiend omzwerven. Sommige waren van gedachte dat
50 deze duisterheid zou opgehelderd worden by de behandeling van Roorda's zaak in
de Tweede-Kamer, waar overlegging kon verwacht worden – en *geëischt*, want het Re-
geerings-Reglement schryft dat overleggen voor – van 't besluit waarby de gezags-
daad was uitgevoerd. Maar de Minister Fransen v. d. Putte meende te kunnen vol-
staan met de aanbieding van een *extrakt* uit die beschikking, en de leden der Kamer
berustten alweer in die onwettigheid. Vrage: wat stond er in 't achtergehouden deel
60 van dat dokument? Iets over Sentot's Vloekzang? Misschien die Vloekzang zelf? Be-
stond er wellicht zeker schuldbesef dat angstig maakte voor de openbaring van dat
stuk? In dit geval is de toeleg niet gelukt, want – al zy 't dan dat R. V. E. zelf nooit
de hand leende tot de publikatie – het verscheen herhaaldelyk in druk, en ikzelf vond
het meer dan eens opgenomen in provinciale blaadjes. Zoowel om de edele veront-
waardiging die er in schittert, als om de letterkundige verdiensten, vinde het hier een
65 blyvende plaats. Reeds elders maakte ik de opmerking dat het in gloed en in kracht
van uitdrukking zegevierend de vergelyking kan doorstaan met de beroemde impre-
katie van Camille.

70 'DE LAATSTE DAG DER HOLLANDERS OP JAVA
DOOR
SENTOT

Zult gy nog langer ons vertrappen,
Uw hart vereelten door het geld,
75 En, doof voor de eisch van recht en rede,
De zachtheid tergen tot geweld?
Dan zy de buffel ons ten voorbeeld,
Die sarrens moê, de hoornen wet,
Den wreedten dryver in de lucht werpt
80 En met zyn lompen poot verplet.

Dan schroeie de oorlogsvlam uw velden,
 Dan roll' de wraak langs berg en dal,
 Dan styg' de rook uit uw paleizen,
 Dan trill' de lucht van 't moordgeschal.
 85 Dan zullen wy onze ooren streelen
 Aan uwer vrouwen klaaggeschrei,
 En staan, als juichende getuigen,
 Om 't doodsbed van uw dwinglandy.
 90 Dan zullen wy uw kindren slachten
 En de onzen drenken met hun bloed
 Opdat der eeuwen schuld met rente,
 Met woekerwinste word' vergoed.
 En als de zon in 't Westen neerdaalt,
 Beneveld door den damp van 't bloed,
 95 Ontvangt zy in het doodsgerochel
 De laatste Hollandsche afscheidsgroet.
 En als de nachtelyke sluier
 De rookende aard heeft overdekt,
 De jakhals de nog lauwe lyken
 100 Dooreenwoelt, afknaagt, knabbelt, lekt...
 Dan voeren wy uw dochters henen,
 En elke maagd wordt ons een boel,
 Dan rusten we aan haar blanke boezems
 Van moordgetier en krygsgewoel.
 105 En als haar schand zal zyn voltrokken,
 Als wy ons hebben moê gekust,
 Als elk tot walgens toe verzadigd,
 Het hart van wraak, het lyf van lust...
 Dan tygen wy aan 't banketteeren,
 110 En de eerste toast is: "t Batig Slot!"
 De tweede toast: "aan Jezus Christus!"
 De laatste dronk: "aan Neêrlands God!"
 En als de zon in 't Oosten opdaagt,
 Knielt elk Javaan voor Mahomed,
 115 Wyl hy het zachtste volk der aarde
 Van Christenhonden heeft gered.'

De opmerkzame lezer ziet dat de brave Droogstoppel ongelyk had in z'n veront-
 waardiging over dit – of 'n dergelyk – stuk. Ook had Fransen van de Putte het be-
 sluit der Regeering, waarby de heer R. v. E. verbannen werd, in alle gerustheid inte-
 graal kunnen overleggen. Sentot zegt immers niet dat dit alles zoo wezen zàl. Hy
 120 waarschuwt slechts dat het geschieden *zou*, indien de Hollanders voortgingen hun
 'hart te laten vereelten door 't geld, en den Javaan te vertrappen'. Daar nu dit geval – vooral
 na de oprichting der Javaannutmaatschappy en al 't geredekavel in de Kamer – on-
 denkbaar is, zal de zaak veel beter afloopen dan Sentot in 'n wanhopig oogenblik
 125 meende.

Voor wien 't niet weet, hier de mededeeling dat de pseudoniem *Sentot* niet byzonder ongepast de herinnering in 't leven roept aan den javaschen oorlog. *Sentot* namelyk was in zeer letterlyken zin de *nom de guerre* van Alibassa Prawiro Dirdjo, 't uitstekendst legerhoofd van de 'muitelingen' zooals de party van Diepo Negoro in chauvinistisch hollandsch genoemd werd, een vertalingsfout waaraan zich ook de Spanjaarden schuldig maakten jegens de Nederlanders, toen *dezen* zich van indelicate vreemdelingen trachtten te ontslaan. De meer of mindere juistheid van zoodanige uitdrukkingen hangt dikwyls af van geografische ligging, dagteekening, huidskleur, geloof, en behoefte aan batige saldo's. De muiters van gister zyn dikwyls de helden en martelaren van vandaag.*

Wat overigens die *Sentot* betreft, men heeft hem na afloop van den Javaschen oorlog te vriend gehouden. Hy heeft z'n laatste levensjaren gesleten als gepensioneerde van den nederlandschen Staat, en z'n krygslieden werden by 't ned. ind. leger ingelyfd, doch niet *en corps* ... wat zyn goede reden had. Nog in myn tyd – die wat Indie aangaat, een aanvang nam in Januari 1839 – onderscheidden zich de uit *Sentot's Barissan* (geregelde troepen) afkomstige soldaten door goed gedrag, tucht en militaire houding. Het was niet zeldzaam, by inspektien of parades, een hoofdofficier, by 't wyzen op 'n flinken kerel, te hooren zeggen: *Ienie apa lagie orangnja Sentot!* 'Dat is nog een man van *Sentot!*'

⁶ *Romancen in 't maleisch*. Ik laat nu daar wat Droogstoppel kan onder de oogen gehad hebben, doch zeker is 't dat ik den zang van *Saidjah* die in deze uitgaaf voorkomt op blz. 198, oorspronkelyk in 't *maleisch* geschreven heb. Waar dat stuk beland is, weet ik niet, en op dit oogenblik zie ik geen kans het in die taal te maken. Waarschynlyk ligt het in een der koffers of pakken papieren die ik na m'n vertrek van *Lebak*, op m'n verdrietige Odyssee hier-en-daar moest achterlaten, en waaromtrent ik den lezer verwys naar Idee 951. Ik denk dat bedoeld stuk voor den dag zal komen na m'n dood, als ik niet meer daar wezen zal om te vragen hoe men er aan gekomen is? Dat er overigens zal gespekuleerd worden in nagemaakt-posthume artikelen, spreekt in onze eeuw van vervalsching vanzelf. En wanneer het te voorzien was dat die sofistiekatie zich bepalen zou tot schryvery, kon men de zaak dragelyk vinden voor 'n doode. Maar de goocheltoeren die men aan den man brengen zal omtrent m'n leven, handelwys, karakter! Reeds nu lees en verneem ik dagelyks voorvallen die *my* betreffen, gebeurtenissen waarin *ik* 'n hoofdrol speel, en die myzelf grooter verrassing baren dan ze ooit kunnen teweegbrengen by ieder ander. De vertellingen die over *my* in omloop zyn – ook de niet boosaardige – loopen voor ieder die me *werkelyk kent*, in 't koddige ... neen, in 't *idiotie!* Geenszins nu ter adstruktie hiervan, maar alleen om te doen blyken *comment on écrit l'histoire*, hier de opmerking dat zekere Bloemlezer nu reeds, slechts zeven-en-dertig jaar na m'n vertrek naar Indie, goedvindt dat vertrek 'n paar jaar te verschuiven. Vrage welke stiptheid is er te wachten in de chronologische rangschikking der chinesche dynastien, en vooral welke wetenschappelyke en moreele integriteit in karakterbeschryving? Toch is er leering te trekken uit de hier bedoelde fout. Door 't opmerken van zulke *blunders*, gewenne zich de lezer aan de vraag: 'man, bloemlezer, *weet* je wel wat je beweert ons te willen leeren? Zoo neen, waar bemoei je je mee?'

170 * De moedige Atjinezen die hun land verdedigen, heeten tegenwoordig 'kwaadwilligen'.

175 ⁷ *Voor gelykluidend met het oorspronkelyke geteekend.* Dit is werkelyk het geval met de bewysstukken die ik zoowel in den *Havelaar* als in de *Minnebrieven* overleg. Op gelyke wys heb ik de echtheid van meer andere stukken doen staven, in de meening dat men eenmaal daarnaar onderzoek zou doen. Maar nooit heeft iemand die moeite genomen, wat me zeer karakteristiek voorkomt. Het spreekt vanzelf dat ik nog altyd bereid ben inzage van bedoelde stukken te geven aan ieder die blyk zal geleverd hebben dat het hem om waarheid te doen is. Voorloopig bepaal ik my tot herhaling der sommatie aan Duymaer van Twist om te beweren dat de door my als echt voorgestelde stukken verdicht zyn. Zoolang hy dit niet durft, blyf ik eischen *dat er op die stukken Recht*

180 *worde gedaan.*

⁸ *Wettig eigendom van den Havelaar.* Droogstoppel voelde berouw dat-i den onnoozelen Sjaalman z'n recht op eigen werk niet ontfutseld had. Waarschynlyk kwam me by 't schetsen van den huichelenden schelm, deze trek noodig voor. En zie, ik wist niet dat ik hier – in zeer beperkten zin altoos – profeet was. Juist op de manier die Droogstoppel hier betreurt niet gevolgd te hebben, is de beschikking over 't boek *Havelaar* in andere handen overgegaan. De my aangeboden en eigenlyk *opgedrongen* ondersteuning die strekken zou om me zes maanden rust te verschaffen na m'n ellendig omzwerven, en *om den uitslag van m'n pleidooi aftewachten*, is gebruikt als voorwendsel om den *Havelaar* zóó te behandelen dat het pleidooi z'n kracht verloor. En dit geschiedde *opzettelyk*. In een aan my gericht 'Brief' verklaart de heer Van Lennep: dat hy 't *populair worden van m'n arbeid wilde tegengaan*, hy die met zooveel vertoon van vurige sympathie my verzocht had de uitgaaf daarvan aan hem optedragen! Toch ben ik aan de rechtvaardigheid verplicht den lezer te waarschuwen tegen zekere vereenzelviging van den heer V. L. met den afzichtelyken Droogstoppel. Toen V. L. *begon* zich met

185 de Havelaarszaak intelaten, was-i oprecht. Maar gaande-weg begon hy berouw te voelen, en z'n zwakheid nam zóó de overhand dat-i weldra liever my verraadde – 't moet hem zéér gedaan hebben, want slecht was-i niet! – dan in zyn kring doortegaan voor den beschermmer eener zaak die, *zeer ten onrechte*, werd uitgekreten voor iets revolutionnairs. Men zie over dit alles, blz. 17 van *Vrye-arbeid*, uitgaaf 1873, en de Noot op Idee

190 289.

⁹ *Wapen van Bern.* In een aldus genoemd gebouw, staande op 't Spui te Amsterdam, werden in myn jeugd boekverkoopingen gehouden. Ik weet niet of dit nog zoo is, en zelfs niet of die inrichting nog bestond in den tyd waarvan Droogstoppel verondersteld wordt te spreken, d.i. een paar jaar na den datum der officieele stukken die in den *Havelaar* opgenomen zyn.

205

¹⁰ *Pandeglang en Lebak.* Hier voor 't eerst had ik 't genoeg een paar namen voluit te schryven, die in vorige uitgaven met puntjes verminkt waren. Tot op dit oogenblik toe kende een zeer groot getal lezers den naam niet van de provincie waar de in *Havelaar* behandelde voorvallen plaats grepen. Men moest zich vergenoegen met den klank *Leb*. En dat zoo'n storende terughouding nadeelig gewerkt heeft, zoowel op het schilderachtige der voorstelling als op 't betrouwbare van m'n beweringen, spreekt vanzelf. Dit was dan ook 't doel van dat verraderlyk kastreeren. Men zie hierover de zooveen aangehaalde Noot op Idee 289. De Engelschman Wallace – die *nota bene* de engelsche vertaling van den *Havelaar* niet onder de oogen gehad heeft, want dáárin staan namen en datums voluit gedrukt – ontzegt aan m'n werk alle waarde *omdat ik geen plaatsen en dagteekeningen opgeef*.

210 215

Men heeft my verzekerd – of 't waar is, weet ik niet – dat de heer Van Lennep

m'n handschrift ten-geschenke heeft gegeven aan de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden. Indien ik hierin wel geïnformeerd ben, zou dat Genootschap in de
220 gelegenheid zyn te onderzoeken of 't *myn* schuld is, dat in vorige uitgaven de namen van plaatsen en personen of de dagteekeningen met lafhartige puntjes gespeld zyn?

¹¹ *Groote weg over Java*. Deze weg loopt van *Anjer*, aan straat *Soenda* gelegen en dus een der westelykste punten, tot aan *Banjoewangie*, dat aan 't Zuidoostelyk uiteinde des lands, tegenover *Bali* ligt, en is 270 uur gaans lang. Het aanleggen daarvan was een
225 reuzenwerk, en kon dan ook slechts ten-einde worden gebracht door 'n man als Daendels die aan groote wilskracht, verregaande minachting voor byzondere belangen paarde. De blyken die van z'n ruwheid worden verteld, loopen in 't ongelooflyke. Toch zyn er in zekere gevallen menschen van die soort noodig. Ik beweer dat er ook
230 *thans* behoefte is aan personen die moed en kracht hebben om op eigen verantwoordelykheid te breken met den sleur. Waarlyk, er zyn *beden-ten-dage* in ons Indie dingen te verrichten, waarby die postweg kinderspel is! Of de Daendels die daartoe verwacht en gewenscht wordt, zou kunnen volstaan met de eigenschappen die 'n zeventig jaar geleden aan de eischen beantwoordden, blyft te betwyfelen. Ik spreek in den tekst van 'bezwaren die z'n tegenstanders in 't Moederland hem in den weg legden'. Wat is in
235 onzen tyd het lot van iemand die in Indiën iets verbeteren wil? Hoe zwaar Daendels' taak ook moge geweest zyn, hy had *niet* te worstelen met 'n wysneuzige Tweede Kamer en de ministerschappen die uit zoo'n Kamerregeering voortvloeien.

Wat overigens onzen 'Maarschalk' aangaat – *maréchal de Hollande*, namelyk, want na de inlyving werd-i teruggezet tot generaal – ook ten zynen opzichte is het te betreuren
240 dat wy Hollanders zoo schraal voorzien zyn van *Mémoire*-litteratuur, een fout die onze Geschiedenis dor maakt, en slechts begrypelyk voor de zoodanigen die, geen oordeel genoeg hebbende tot niet-begrypen, volkomen tevreden zyn met ongerymdheid. De levensloop van Daendels was 'n *drama*. Dit is optemaken uit het weinige dat officieel van hem bekend is, en uit de vele vertellingen die in de *Chinesche kerk*⁹⁸ omtrent hem
245 in omloop zyn. Een goedgeschreven levensgeschiedenis van dien man zou licht werpen op 'n belangryk tydvak onzer historie van den patriottentyd af tot de restauratie toe. Op z'n armzalig knoeien by gelegenheid der inlyving van ons landje, wees ik reeds in m'n Idee 515. Wie by 't lezen van die bydrage in 't oog houdt dat onze 'Maarschalk van Holland' een gewezen *patriot* was – en een van de vurigsten! – zou
250 verbaasd staan over 's mans verregaande karakterloosheid, indien niet zyn verbazing uitgeput ware door 't letten op de algemeenheid van die kwaal. Ook in 't zeer belangryk werk van den heer Van Lennep (*het leven van Mr C. v. L. en Mr D. J. v. L.**) vindt men kostbare maar bedroevende bydragen tot deze waarheid. Wie de Geschiedenis grondiger bestudeert dan uit officieel-goedgekeurde schoolboekjes mogelyk is,

255 * Ziedáár *Mémoires*! Toch blyft het by de onmiskenbare waarde van dat werk te betreuren dat de schryver gemeend heeft ... hoe zal ik me uitdrukken? Godbewaarme dat ik schandaal zou aanpryzen, maar de *menschkundige* lezer voelt by 't volgen van de biografien der beide van Lennepen, dat er hier-en-daar iets moet overgeslagen zyn. Hoe dankbaar ook voor de kostbare bydragen tot de kennis der zeden van dien tyd, wordt toch het oog vermoeid van de vlekkeloosheid der twee brave Hendriken waaraan de auteur 't aan-
260 zyn dankt. Het gekste is dat Jakob van Lennep zelf noch 'brave Hendrik' was, noch lust had er voor doortegaan. Ik gis dus dat de gapingen waarop ik doel, voldoen moesten aan den smaak en de eischen van zeker soort van Publiek, aan welks invloed Mr Jakob V. L. zich – jammer genoeg! – nooit wist te onttrekken. Juist 'n menschenvrees van zóódanigen aard belette hem de Havelaarszaak dóórtezetten zooals aanvan-
kelyk inderdaad z'n plan was.

265 zal erkennen dat men zeer zelden in de rei der personen die zy ons te aanschouwen geeft, een *karakter* aantreft.

270 Toch blyft het de vraag of men Daendels goed zou beoordeelen, indien men alleen achtsloeg op z'n lamlendig gedrag in de maand Februari 1811. Het wantrouwen waarmee eenige jaren later Willem I hem onderscheidde, schynt aantetoonen dat men hem tot iets buitengewoons in-staat achtte. Z'n benoeming tot gouverneur der Bezittingen op de Goudkust – die heele bezitting stond in belangrykheid beneden menige kontroleursafdeeling op Java! – die benoeming was 'n soort van gevangenschap. Ik weet van-goederhand dat hyzelf de zaak dan ook als zoodanig beschouwde. By gelegenheid zal ik eenige staaltjes mededeelen van z'n inborst. Al verdient hy geen plaats onder *beroemde* mannen, een *vreemde* verschyning was-i zéker. Dit is al *iets* in onzen tyd van jammerlyk ordinarisme!

280 ¹² *Radhen Adhipatti Karta Natta Negara*. De drie laatste woorden zyn de *naam*, de twee eersten drukken den *titel* uit. Het spreekt vanzelf dat de juiste vertaling van zoodanigen titel moeielyk is. Toch heeft het de oude Valentyn in z'n werken over Oost-Indie beproefd. Hy spreekt van 'hertogen' en 'graven'. Hierin ligt voor iemand die de Inlandsche Hoofden kent, iets zonderlings. Na de velerlei titels van meer of min schynbaar-onafhankelyke Vorsten is die van *Pangérang* de hoogste. Zoo'n *Pangérang* zou men met eenigen kans op juistheid, *Prins* kunnen noemen, omdat deze rang ontleend is aan verwantschap met een der regeerende huizen van *Solo* (Soerakarta) en *Djokja* (Djokjakarta) schoon hierop, naar ik meen, uitzonderingen bestaan, waarmee we nu niet te maken hebben. De naastvolgende titel is die van *Adhipatti*, of voluit: *Radhen Adhipatti*. *Radhen* alleen, duidt 'n rang van lager orde aan, doch die nog vry hoog boven 't gemeen staat. Iets lager dan *Adhipatti* staan de *Tommongongs*.

290 De adel speelt in de javasche huishouding een groote rol. Het Gouvernement heeft zich 't recht aangematigd adelyke titels toetekennen, iets dat eigenlyk met het grondbegrip van onderscheiding *door geboorte* in stryd is. Ook in Europa evenwel zien wy 'tzelfde verschynsel. Stipt genomen kan een Regeering iemand toestaan zekeren titel te voeren, de voorrechten te genieten die aan zekeren stand verbonden zyn, maar geen macht ter-wereld kan bewerken dat iemand wiens voorouders onbekend waren, op-eenmaal de afstammeling wordt van een geslacht dat reeds eeuwen geleden in aanzien was. Wat Java aangaat, de gebeneficieerden berusten vry geduldig in 't hun toegeworpen voordeel. Men beweert echter dat er onder de minder gunstig bedeeden – en misschien ook onder de Bevolking, die voor echte stamregisters religieuzen eerbied heeft – plan bestaat om de diplomaten welke de oude O.I. Kompagnie uitreikte, en die welke door de Buitenzorgsche Sekretaris verleend werden, by de eerste gelegenheid te herzien. Er zyn weinig of geen adelyke geslachten op Java – de regeerende vorsten van *Solo* en *Djokja* niet uitgezonderd – welker titels en officieele positie geen stof leveren zouden tot kontroverse en verzet. Dit wacht maar op 't breken van een der mazen van 't net waaronder de geheele javaansche huishouding gevangen ligt.

300 ¹³ *Mechanismus van 't Bestuur*. Jonge lieden die den *Havelaar* voor 't eerst lezen in *deze* uitgaaf, kunnen zich geen denkbeeld maken, hoe volstrekt noodig in 1860 de schets was van de inrichting onzer heerschappy in Indie, die in de volgende bladzijden van den tekst gegeven wordt. En meer nog: op de hoofdplaatsen in Indie zelf was, kort geleden nog, 't mechanisme van ons Bestuur een gesloten boek. Van deze onkunde zou ik vreemdklinkende voorbeelden kunnen aanhalen. Tot juist begrip evenwel van de zeer kunstige – en toch eenvoudige! – wyze waarop 't machtig Insulinde door een

315 zwakke natie onder de knie wordt gehouden, verwys ik naar m'n beide brochures over *Vryen arbeid*.^{*} De fout der Nederlanders is dat ze aan 't vreemde in onze verhoudingen daarginds zoo gewoon zyn geraakt, dat ze er niets byzonders meer in zien, en meenen dat alles vanzelf zoo blyven zal.

320 Wat overigens de inrichting van het *Binnenl. Bestuur* aangaat, mag ik niet onvermeld laten dat sedert eenige jaren de Residenten als Voorzitters van den Landraad vervangen zyn door z.g.n. *rechterlyke ambtenaren*. Deze splitsing van gezag – ook vooral noodlottig uit 'n politiek oogpunt – draagt ruimschoots het hare by tot den ellendigen toestand waarin 't *Inlandsch Rechtswezen* op Java verkeert. Veiligheid van personen en goederen heeft sedert dien baarschen maatregel schrikbarend afgenomen. Het *Ketjoe*-wezen neemt by den dag in omvang toe.

325 ¹⁴ *Nederlandsch Indie*. Sommigen rekenen de eilandengroep die misschien eenmaal Nieuw-Holland aan de vaste kust van Indie verbond, mèt dit laatste tot *Australie*. Anderen spreken van *Polynesie* en *Melanesie*. Elders weer lezen wy van *Oceanie*. In al deze gevallen staat het aan ieders willekeur om de toepassing van zulke benamingen al dan niet uittestrekken tot de *Gezelschaps*- en *Markiezen*-eilanden. Maar die verdeelingen zyn en blyven konventionneel. Van meer gewicht is de vraag of onze bezittingen in die streken *Nederlandsch* zyn? In politieke zin, ja. In *socialen* zin echter even weinig als in geografische beteekenis. Niets is minder *nederlandsch* dan de bodem, 't klimaat, de *fau-*
330 *na*, de *flora*, van al die eilanden. Niets ook is minder *nederlandsch* dan de geschiedenis der bewoners, dan hun tradities, hun godsdienst, hun begrippen, hun karakter, hun zeden en ... hun belangen. Ook zonder de minste politieke nevingedachte stuitte my altyd een kwalifikatie die zulke onjuiste denkbeelden in 't leven roept, en daaraan heeft
335 men de invoering te danken van 't woord Insulinde, waarmee de lezer nu wel eenigszins gemeenzamer wezen zal dan Droogstoppel bleek te zyn, toen hy die benaming voor 't eerst ontmoette in Sjaalmans pak. (blz. 25)

340 ¹⁵ *Sawab's*, *gagab's*, *tipar's*. Rystvelden, onderscheiden naar ligging en wyze van bewerking, vooral met het oog op de mogelykheid om ze al of niet van water te voorzien.

¹⁶ *Padie*. Ryst in den bolster.

¹⁷ *Dessab*. Dorp. Elders: *negrie*. Ook: *kampong*.

345 ¹⁸ *Kultuur-emolumenten*. Deze zyn, wat de europesche ambtenaren aangaat, afgeschaft. 't Spreekt vanzelf dat ik, die op de noodlottige werking van deze perspompmekaniek gewezen had, niet genoemd werd by de beraadslagingen over dat onderwerp. Of de maatregel overigens de bedoelde verlichting voor den Javaan ten-gevolge heeft, valt te betwyfelen, daar men verzuimd heeft de vaste inkomsten der europesche ambtenaren in de binnenlanden te verhoogen. Ze zyn en blyven *genoodzaakt* diensten en leveringen van den Javaan te vorderen, die nergens beschreven staan.

350 ¹⁹ *Geheele distrikten uitgestorven van honger*. Waarschynlyk doelde ik hier op den hongersnood die 't Regentschap *Demak* en *Grobogan* ontvolkte. Na '60 evenwel – en thans vooral niet minder dan vroeger – zyn de berichten omtrent dergelyke kalamiteiten zoo menigvuldig, dat het de moeite niet loont daarvan geregelde opgave te doen. De bewering dat er op Java telkens hongersnood heerscht, is 'n *truism* geworden. Wat *Le-*

355 * Vooral naar de tweede: *Nog eens Vrye-arbeid*, Delft by J. Waltman Jr.

bak in 't byzonder aangaat, daar waren ze geregeld-periodisch. Hierop zal ik terugkomen.

360 ²⁰ *Aloen-aloen. Kraton. Kotta Radja.* De *aloen-aloen* is 'n uitgestrekt voorplein voor de groep gebouwen die de woning van 'n Regent uitmaken. Gewoonlyk staan er op zoo'n plein twee statige *waringi*-boomen, uit welker ouderdom blykt dat niet zy op den *aloen-aloen* geplant zyn, maar dat de regentswoning in hunne nabyheid, en waarschy-lyk juist dáár om die nabyheid, is opgericht.

365 Daar ik verzuimd heb op blz. 46 een noot te plaatsen by 't woord *Kratoon* – *Kraton*, *Kratoen*, *Keratoe-an*, om 't even – wil ik die fout hier herstellen te-meer omdat ze my aanleiding geeft tot het bespreken van zeker bedrog dat onlangs van officieele zyde weder jegens 't nederlandsche Volk gepleegd is, en nog altyd by sommigen z'n werking doet. Men heeft, om de atjinesche krygsbedryven in 'n chauvinistisch licht te stellen, den *Kraton* des Sultans van Atjin doen voorkomen als 'n *vesting* welker verovering zeker schitterend succes beteekende. Ik *gis* dat er te Atjin nooit 'n *Kraton* ge-
370 weest is, en zelfs dat de Atjinezen dit *woord* nooit gehoord hadden, daar de *zaak* zeer speciaal 'n Javanismus is. Doch ook wanneer ik me hierin mocht bedriegen, een *vesting*, een 'militair punt' is zoo'n *Kraton* gewis niet. Het veroveren van een *Kraton* is 'n wapenfeit, nagenoeg gelykstaande met het innemen eener omheinde of desnoods ommuurde hollandsche buitenplaats. Als gewoonlyk hebben de Bestuursmannen in
375 deze zaak 't Volk weer gepaaid met 'n klank!

Ik bespeur dan ook dat men van-lieverlede 't woord *Kraton* is gaan overzetten in *Kotta Radja*, 'n woord dat met wat goeden wil als de *Maleische* vertaling van 't *Javaansch* begrip: *Keratoean* kan worden opgevat, mits men niet met de Woordenboeken 't woord *Kotta* overzette in *stad* – insulindische 'steden' zyn er niet – maar opvatte als:
380 *woningsgroep* of iets dergelyks, al of niet op zekere wyze, *maar niet uit 'n oogpunt van versterkingskunst*, afgesloten. Dat dit afsluiten soms in oorlogstyd geschiedt, is waar, doch dit maakt *Kotta*'s en *Kratons* evenmin tot vestingen als de Buitenplaats waarvan ik zoo-even sprak. Dat wy, Europeanen, soms aan 'n versterking in Indië den naam van *Kotta* geven, is by gebrek aan beter, doch verandert niets aan de waarheid dat het woord
385 *kotta* geen *vesting* beteekent.

Er is dus geen vyandelyke *sterkte* genomen by 't 'betreden' – ik kies dit woord met opzet – by 't *betreden* van des Sultans *Kraton* of, zooals 't nu heet, z'n: *Kotta Radja*, d.i. z'n *vorstenverblyf*. Vandaar dan ook de zonderlinge manier waarop die 'verovering' plaats greep. Onze bevelvoerende generaal bevond zich binnen de 'versterking' *zonder
390 het te weten*. Dat de heer Van Swieten dit in een zyner rapporten met den grootsten eenvoud getuigt, bewyst dat hy niet medeplichtig was aan 't opzet – en dat hy niet deelde in de ministerieele behoefte! – om de Natie zand in de oogen te strooien. Maar uit het gelukken van dat opzet blykt alweer voor de duizendste maal dat die Natie *niet lezen kan*! Want Van Swieten's oprecht en zedig rapport werd gepubliceerd, en
395 toch ... tòch moest het heten dat er 'n *vesting* veroverd was!

²¹ *Mantrie*: Inlandsch beambte wiens betrekking nagenoeg door 't woord *Opziener* kan worden aangeduid.

400 ²² *Diplomatische voorzichtigheid in den omgang met Inlandsche Hoofden.* Men vergeet gewoonlyk dat wyzelf voor 'n groot deel oorzaak zyn van de dubbelhartigheid die wy de javaansche Grooten verwyten. Onder hen is de spreuk in omloop: *valsche als 'n Christen*. En deze kwalifikatie klinkt zoo ongegrond niet, als men de slenters en streken opmerkt, waarmee we, van Houtman af tot heden toe, ons hebben weten staande te houden.

405 Wat my betreft, ik heb over 't algemeen de Inlandsche Hoofden niet geveinsder gevonden dan Europeanen. En waarom zou dit ook? Het diplomatisch axioom *que la parole est donnée à l'homme pour déguiser sa pensée*, is niet van aziatischen oorsprong. Of 't waar is dat Talleyrand die *bêtise* gezegd heeft – en *ne déguisant nullement sa pensée alors*, en dus nogal dom van z'n eigen standpuntje bezien! – laat ik daar. De *ware* diplomatie bestaat in oprechtheid.

410 ²³ *Westmoesson*. De regentyd duurt op Java van Oktober tot Maart. In de Noord van Sumatra evenwel zyn de seizoenen andersom. Daar brengen stormen uit het Westen hevige regens aan, juist in den tyd dat op Java de gansche Natuur smacht naar wat vocht. Opmerkelyk is 't, dat de Regeering te Buitenzorg blyk gaf dit niet te weten. Zy zond de befaamde eerste expeditie naar *Atjeh*, op 'n tydstip toen Horsburgh's *Indian Directory* – en elke scheepsjongen van 'n kustvaartuig! – haar had kunnen zeggen dat de Westkust van Sumatra zeer gevaarlyk was. Al weer 'n staaltje van de gevolgen der kommiezery. Dat wil oorlog voeren, en kent de eigenaardigheden van z'n eigen land niet!

420 Wat overigens dat verschil van seizoenen aangaat, op 't zuidwestelyk deel van Sumatra schynen de jaargetyden in elkander te loopen. Te *Padang*, byv. kan men niet op standvastig-periodieke winden, noch alzoö op de daarvan afhangende regens of droogte staat maken.

425 ²⁴ *Sirie*. *Pinang*. *Gambier*. *Slamat*. De drie eerste woorden duiden de bestanddeelen aan die, met *tabak* en *kalk*, den voor den Javaan onmisbaren *bétel*-pruim vormen. In sommige gewesten van Insulinde ontmoette ik personen die niet pruimden, maar op Java zelden of nooit, de vrouwen niet uitgezonderd. Het bruine sap van den tabak, iets rooder gekleurd nog door de *gambier*, verft aller lippen en tanden. Fraai staat dit niet, doch 't wordt voor zeer mondzuiverend gehouden. Het gebruik van *sirie* – met toebehooren dan – is zoo algemeen, dat het europeesch begrip: *drinkpenning*, in Indie wordt uitgedrukt door 't woord *wang sirih*, d.i. sirie-geld.

430 De *Sirie* is 't blad van een rank, niet veel zwaarder dan onze erwtenplanten, en die zóó op 'n peperboompje gelykt, dat de onkundige deze beide gewassen niet gemakkelijk van elkander onderscheiden kan. Ik geloof dan ook dat ze tot dezelfde botanische familie behooren, al mocht het zyn dat vakgeleerden die graag wat vreemds verkondigen – een leeuw is 'n kat, en de walvisch mag geen visch heeten! – in die overeenkomst reden vinden om *sirie* en *peper* heel ver van elkaar te zetten.

435 Het verwondert me dat er in de tandheelkunde zoo weinig gebruik van de *sirie* gemaakt wordt. Me dunkt dat de zuiverende samentrekkende werking van dat blad – en de smaak is niet onaangenaam – daartoe aanleiding geven zou. Ik meen dat men aan de *gambier* wèl 'n plaatsje toekent in de europesche pharmakopee, maar weet niet of dit almede 't geval is met de *pinang* of *areka*. Dit is 'n noot, uiterlyk niet zeer ongelyk aan de muskaat. Doch de boom waaraan ze groeit, behoort tot de palmsoorten.

440 Het woord *slamat* beteekent: *groet*, en in dit geval het zeer eigenaardig *kompliment* – samenvouwing – dat in den tekst beschreven wordt. Vrage: is er verband tusschen 't maleische *slamat*, *selamat*, en 't woordeke *Sela* dat zoo vaak in de psalmen voorkomt? Men weet dat volgens de riten van het Oosten, godsdienstige oefeningen bestaan uit gebeden en gezangen, telkens afgebroken door velerlei gebaren en *komplimenten*. Zoo iets geschiedde misschien ook by 't voordragen der psalmen, en deze gissing wordt versterkt door 'n opmerking over de vermoedelyke nadere beteekenis van 't woord *slamat* of *selamat*. In-verband gebracht met *Slam* of *Islam* – door letterverzetting verwant met *mosl*, *muzl*: muzelman – zou misschien de oorspronkelyke zin kunnen ge-

weest zyn: de *plechtstatige* of *ritueele* groet; en dit zou volkomen beantwoorden aan de beteekenis die 't woord *Sela* in de psalmen gevoegelyk kan gehad hebben. Maar ik geef de opmerking om beter.

455 ²⁵ *Maas*: adelyke titel die lager staat dan *Radhen*, doch soms ook met dat woord teza-
men gebruikt wordt: *Radhen Maas*. 't Woord *annak maas* beteekent een slaaf die niet
gekocht maar in 't huis zyns meesters geboren is, en heeft dus met den titel *Maas* niet
te maken.

460 ²⁶ *Kidang*: middelsoort hert. Veel kleiner, en niet grooter dan 'n middelmatige hond,
zyn de *kandjiels*, hertjes die uitmunten door vlugheid en bevalligheid. Men beweert dat
ze in opgesloten staat niet in 't leven kunnen gehouden worden. De *kidang* echter
schynt, evenals de meeste soorten van onze herten, zich makkelyk te schikken in 'n
omheind kamp.

465 ²⁷ *Pegang koedahnja toewan kommendaan*: hou 't paard van m'nheer den kommandant
vast!

470 ²⁸ *Klapperwater*. Dit is 't vocht dat men in Holland 'kokosmelk' noemt. Het is koel
en frisch, maar wordt zelden gedronken. De *klappa*, *kelappa* of *kokos* wordt, meestal
geraspt, by 't bereiden van spys in de keuken, hoofdzakelyk echter tot het slaan van
olie, maar zelden als *ooft*, en nooit als *spys* gebruikt. De vertellingen die in kinderboek-
jes en in geleerde verhandelingen van vakmannen (zie *Album der Natuur*) over den
klapper in omloop zyn, klinken koddig in de ooren van iemand die in Indie geleefd
heeft. Of de *kokos* in West-Indie 'n andere rol speelt dan in Insulinde, is my onbekend.
Met den *banaan* – insulindisch: *pisang* – is dit zeker 't geval, daar hy op de surinaam-
sche plantages aan de negers tot voedsel wordt gegeven. Dit is dan ook 'n zeer grove
475 soort van 'n paar voet lang. De middelbare soort in *Oost-Indie* haalt slechts zes duim,
en een der kleinste – de *pisang maas* of *goud-pisang*, 'n fyn vruchtje – is niet veel grooter
dan een kinderpink, en zeer smakelyk.

480 ²⁹ *Gemberthee*: aftreksel van den gemberwortel, dat zoo heet mogelyk moet gedronken
worden ... ter verkoeling. In Indie heerscht de meening dat koude dranken, en vruch-
ten die *in den mond* een verfrisschende werking doen, 't lichaam verhitten. Volgens 'n
gelyksoortige stelling werken de spaansche-pepersoorten *tjabeh* en *lombok* – westin-
disch: *cayenne* – verkoelend. Voor-zoo-ver ik in de praktyk heb kunnen nagaan, zyn
die meeningen niet ongegrond, maar vaak speelt in zulke zaken de verbeelding haar
rol.

485 ³⁰ *Vraag van een inlander aan den luitenant Duclari*. De heer Collard – thans sedert lang
hoofdofficier, en misschien gepensionneerd – zal, des gevraagd, wel zoo goed zyn te
erkennen dat ik ook hier de waarheid zeg.

490 ³¹ *Ienie apa toewan-toewan datang*: daar komen de heeren aan! De *toedoeng* is het in den
vorm van een grooten ronden schotel gevlochten hoofddekse van den Javaan, en be-
schut zoowel tegen de zon, als tegen den regen waarvoor de inlander bespottelyk
bang is. Zeker soort van tuinhoeden die onlangs by onze dames in de mode waren,
geleken precies op *toedoengs*.

³² *Baboe*: inlandsche kindermid.

495 ³³ *Kondeh*: het op 't achterhoofd in 'n wrong vereenigd haar, dat echter nooit door 'n
afzonderlyk lint of koord wordt samengehouden, maar steeds in 'n lus of strik van

- 't haar zelf hangt. Indien 't woord *chignon* uitsluitend op *valsch* haar doelt, is de *kondeh* géén *chignon*.
- 500 ³⁴ *Gouden pajong*. De kleur van 't zonnescherm duidt naar landswys, doch volgens officieel vastgestelde bepalingen, den rang van 't Hoofd aan, wien zoodanige *pajong* wordt nagedragen. Effen verguld is 't hoogste.
- ³⁵ *Tandoe*: draagstoel. In andere provincien draagt dit voorwerp den naam van *Joleh*, *Djoeli*, of zoo-iets.
- 505 ³⁶ *De volkstellingen zyn onnauwkeurig*. Ieder Hoofd heeft er belang by, het getal zyner onderhoorigen zoo laag mogelyk te doen schynen, niet zoozeer om daardoor den druk van verplichte dienst en levering te verligten, als wel om meer dienst en levering voor zichzelf te kunnen vorderen. Wie waarheid wil benaderen, kan de officieele opgaven gerust met 10% verhoogen.
- 510 ³⁷ *Uitgewekenen naar Tjikandi en Bolang*. De bevolking der partikuliere landeryen in 't Bataviasche en Buitenzorgsche bestaat voor 'n groot deel uit lebaksche vluchtelingen. 'Als er in *Lebak* niet gekneveld wordt, heb ik 'n landheer hooren zeggen, *hebben wy gebrek aan volk*.'
- 515 ³⁸ *Pisang*: banaan. Hoe 't komt dat deze laatste (*west-indische*) benaming in 't oost-indisch Nederland beter bekend is dan 't woord *pisang*, begryp ik niet. Ook is 't my een raadsel, vanwaar de engelschen hun woord: *plantain* halen. Het getal soorten der *pisangs* wordt op driehonderd geschat. Zie overigens noot 28.
- ³⁹ *Hollander*. Ieder blanke heet by den inlander: *orang hollanda*, *wolanda*, *belanda*, om 't even. Op hoofdplaatsen maken ze nu-en-dan een uitzondering op dezen regel, en spreken van *orang ingris* of *orang prantjies*, d.i. engelschen of franschen. De duitscher heet soms: *orang hollanda goenoeng*, nam. berg-hollander, hollander uit de binnenlanden.
- 520 ⁴⁰ *Opvatting van 't begrip: beschaving*. De Europeaan vergist zich in de meening dat de hoogere beschaving waarop hy roemt, overal als 'n axioma wordt aangenomen. Ook hierin dat hy werkelyk in alle opzichten beschaafder is. Ik zou veel voorbeelden kunnen aanhalen, die van onzen beweerd roem te dezer zake een vraagstuk maken, en enkelen die hem stempelen tot onwaarheid. Het praedikaat dat liplappen en inlanders
- 525 den Europeër geven, is: *ongewasschen*. Men zie hierover blz. 53 van '*Nogeens Vryenarbeid*' en Idee 372. Ook Idee 587 (nieuwe nummering) kan den waarheidsvriend op den weg brengen om te onderzoeken hoeveel boekerigheid en konventie er schuilt onder onze opvatting van 't woord: *beschaving*. We gelyken hierin vry nauwkeurig op zekere inlanders, die zich niet kunnen voorstellen hoe 'n beschaafd mensch genoeg
- 530 neemt met witte tanden. *Tjies, selakoe andjing!* zeggen ze, d.i. 'foei, net als 'n hond!' Elders wordt het voor onbeschaafd gehouden, geen ebbenhouten schyf in de gespleten onderlip of in de oorlappen en geen ring in 't jukbeentje van den neus te dragen. Er zyn streken in Insulinde waar de beschaving zich openbaart...hoe zal ik my uitdrukken? Komaan, ethnologie mag niet belemmerd worden door preutsheid! Die
- 535 mannen dragen in 't uiteinde van den *penis* een ebbenhouten dwarsspalk, ten welken einde reeds op zeer jeugdigen leeftyd dat lichaamsdeel doorboord wordt. By die dwazen gaat het plegen van den *coitus* zónder zoodanig ornament, voor...beestachtig door. *Selakoe andjing* alweer, denk ik. Hoe bespottelyk dit zy, de onbevooroordeelde moet erkennen dat wy de woorden *dierlyk* en *beestachtig* dikwyls even ongepast gebruiken.
- 540

⁴¹ *Maatschappelyk standpunt van den liplap.* Het is de vraag of Nederland, nu eens zoogenaamd-politisch gesproken, wysgeerig en onbekrompen handelen *kan*? Officieele gelykstelling van den liplap zou misschien 'n bevolking in het leven roepen, die gevaarlyk worden kon voor 't nederlandsch gezag. Vanhier dan ook 't aanhoudend geknoei met bepalingen die – hoe ook bemanteld – geen andere strekking hebben dan om aan 't echt europeesch element den boventoon te verzekeren. Ik doel hier op de, voor zeeroovers niet onaangename afschaffing der *Koloniale Marine*. Op 't eindeloos geknutsel met 'n zoogenaamd *Radikaal*. Op de instellingen van Onderwys in Nederland, en den daaruit voortvloeienden, door indische ouders al te pynlyk gevoelden dwang om hun kinderen naar Europa te zenden. En eindelyk: op 't door dit alles kunstmatig in 't leven gehouden, voor Insulinde zoo hoogstverderfelyk *absenteïsmus*! Juist dit is de eisch onzer op immoreele gronden gevestigde overheersching, dat we niet 'wysgeerig en onbekrompen' handelen *kunnen* zonder ons belang in de waagschaal te stellen.

555 *Das eben ist der Fluch der bösen That,
Dass sie fortzeugend Böses muss gebähren.*

⁴² *Patteh, Kliwon, Djaksa:* Inlandsche Hoofden. De *Patteh* staat den Regent ter-zyde als sekretaris, boodschapper, faktotum. De *Kliwon* is tusschenpersoon tusschen het Bestuur en de dorpschouffden. Gewoonlyk heeft hy 't opzicht over gemeentelyke publieke werken, verdeeling van wachtvolk, regeling van heeredienst, enz. De *Djaksa* is officier van politie en justitie.

⁴³ *Gongs en Gamlang:* muziekinstrumenten. De *Gong* is 'n zwaar metalen bekken dat aan 'n koord hangt. Men bespeelt den *Gamlang* als onze glasharmonika's of als 't bekende *bout-en-stroo*-instrument. Ik had op deze plaats in den tekst wel tevens van *Ankloeng* mogen spreken, zynde een roosterachtig toestel met bekkens die op gespannen koordeu liggen. Het verdient opmerking dat de benamingen van al deze instrumenten onomatopeën zyn. De *Gong* klinktforsch. *Ankloeng* en *Gamlang* (*gamelan*) daarentegen zacht en liefelyk, maar zeer melancholisch.

⁴⁴ *Ergernis over tegenwerking.* By den Gouverneur der moluksche eilanden, een zeer verdienstelyk man die in z'n pogingen tot herstel van 't gefnuikt gezag werd belemmerd door de kommiezery der Buitenzorgsche sekretarie, werkte deze ergernis noodlottig. Onder de oogen van den onbekwamen Van Twist, die natuurlyk geheel aan den leiband liep van die bureaucratie, maakte hy door 'n sprong in den waterval te Tondano (*Minabassa van Menado*) 'n eind aan z'n leven.

⁴⁵ *Havelaars officieele loopbaan.* Reeds in Augustus 1851 was ik aan de Regeering voorgedragen tot Resident. Ook werden de funktien die ik te Amboina vervulde, weinig tyd na myn vertrek aan 'n *Resident* opgedragen.

⁴⁶ Ik verzeker den lezer dat het my thans (1881) meer nog dan vroeger tegen de borst stuit, my op publiek terrein te bewegen. Toen ik op m'n veertigste jaar myns ondanks daartoe gedwongen werd, had ik in de hoop op eenig succes een bondgenoot tegen den afkeer die elke aanraking met *Publiek* my veroorzaakt. Na de ervaring van den uitslag myner pogingen is m'n walg sterker dan ooit.

⁴⁷ *Herbergiersrekening.* Men mocht aan de Regeering der Vereenigde Staten 83 nederl. centen daags in rekening brengen voor 't onderhoud van 'n schipbreukeling, onverschillig of de man Gezagvoerder of Matroos was. Onder die vermeende schipbreuke-

lingen waren de meesten niet veel beter dan zeeschuimers. De Amerikanen hebben voortdurend 'n duizendtal *Whalers* in de indische zeeën, en de bemanning dezer schepen is 't uitschot van de Natie.

590 ⁴⁸ *Overgrootvader myner kinderen*. Z'n naam staat op 't voetstuk van den Leeuw te Waterloo.

⁴⁹ *Apanage der Vorsten van Turn en Taxis*. Is na de groote veranderingen van '66, door de duitsche Ryksregeering voor ettelyke millioenen afgekocht.

595 ⁵⁰ *Rêve aux millions*. Nu, 'n *rêve* was 't eigenlyk niet. De aanspraak is verjaard, en 't lust me nog altyd niet, den zeer interessanten familieroman te behandelen, die hiermee samenhangt. Ook stuit ikzelf, vooral ten-gevolge van den diefstal der bescheiden waarvan ik in den tekst melding maak, op eenige duisterheden. Toch is 't voor my van belang, hier te doen opmerken dat sommige personen en familietakken die de hier aangeroerde byzonderheden beter begrypen dan de gewone lezer, onder de venynigste vervolgers van Havelaar behoorden. Hun belang bracht mee dat hy niet aan 't woord kwam, of althans niet in de gelegenheid om zekere mysteriën te ontsluiëren.

600 ⁵¹ Deze zinsnede is door zekeren Q in de *Arnhemmer Courant* aangevoerd als bydrage tot de blyken myner onzedelykheid! En die verraderlyke manoeuvre werd door D' Van Vloten toegejuicht, evenzeer als Q's mededeeling dat ik m'n 'tyd doorbracht met ... bittertjes drinken, biljardspelen en 't rooken van geborgde sigaren.' Ik vraag of
605 de *viesheid* waarvan ik sprak op blz. 246, gerechtvaardigd is? Waarmee brengt zulk volk z'n tyd door?

⁵² *Sebah*. De beteekenis blykt uit den tekst. Ik weet niet of 't woord 'n verbastering is van *pasebah*, 'n gebouw, dat wel zou kunnen genomen worden voor de plaats waar men dergelyke vergaderingen houdt.

610 ⁵³ *Bantan-Kidoel*: Zuid-Bantam. De *m* waarmee wy 't woord *Bantam* sluiten, is niet korrekt. De naam is: *Bantan*. *Mantrie*: opziener. *Dhemang*: distriktshoofd. In centraal en oostelyk Java heet deze beambte *Wedbono*.

De schryver van een fransch werk: *Felix Batel*, waarin de *Havelaar* wordt nageschreven, en – tegen de bedoeling van den auteur, voorzeker! – geparodieerd, verraaft o.a.
615 z'n letterdievery door in den javaschen Oosthoek waar hy z'n stuk spelen laat, van *Dhemangs* te spreken. Dit klinkt ongeveer als *grietman van Utrecht*. In dat werk gaat de zon op, *juist zoöals dat werd waargenomen door Saïdjah*. Ook de buffel-epizode wordt letterlyk overgenomen, en de auteur heeft de goedheid te erkennen dat dit voorval ook door zekeren Multatuli beschreven werd. Welnu, die *Felix Batel* is door nederlandsche recensenten uitvoerig behandeld, doch nergens vindt men 'n spoor van protest tegen dien onbeschaamden diefstal! Ik noem dit even slecht als de piraterie zelf. Als 'n vreemdeling zich de eer aanmatigde der diepzinnige uitvinding van 't haringkaken, zou men moord en brand schreeuwen, maar de 'nationale eer' kan wèl verdragen dat Havelaar bestolen wordt. Bepaalde zich de oneerlykheid maar tot litteratuur!
625 Maar ook op maatschappelyk, politisch en wysgeerig terrein loopt ze tot in 't onbegrypelyke. De natie kan nog altyd niet *lezen*. Of *wil* ze niet verstaan wat men haar te lezen geeft?

⁵⁴ *Bandoeng*: afdeeling, regentschap of adsistent-residentie in de Preanger-regentschappen.

630 ⁵⁵ *Patjol*: houweelachtige spade.

- ⁵⁶ *Banjirs*. Omtrent deze natuurverschynselen verwys ik naar 't stukje: 'Wys my de plaats waar gy gezaaid hebt' een geschrift dat aan dezen regel uit den *Havelaar* z'n naam ontleende.
- ⁵⁷ Zie Noot 37.
- 635 ⁵⁸ *Dessab*: dorp. Elders: *kampung* en *negrie*. De inlandsche oorsprong dezer beide laatste woorden – javaansch, soendasch of maleisch dan – komt me verdacht voor.
- 640 ⁵⁹ *Opstandelingen in de Lampongs*. Er bestaat 'n brochure over de hier bedoelde expeditie, welker titel ik niet kan opgeven. Ze is waarschylyk van '61 of '62, en werd, meen ik, geschreven door den kommandant onzer troepen. Die schryver loochent dat er veel lebaksche uitgewekenen waren onder de door hem bevochten opstandelingen. Ik houd evenwel m'n opgaaf staande, en beroep me op 't getuigenis der officieren die onder hem aan dien veldtocht deelnamen. Juist door een hunner heb ik m'n bewering met 'n zeer sterke uitdrukking hooren bevestigen. Er was 'n tyd dat het ontkennen myner assertien zekere welgezienheid in den Haag meebracht, en dááran schreef die
- 645 officier toe, wat hy in z'n gewezen kommandant plompweg 'n: 'vervloekt gemeene leugen' noemde. Indien me had mogen blyken dat Nederland belang stelde in waarheid, zou ik sedert lang bewyzen geleverd hebben. Maar 't is vervelend pleiten voor 'n rechtbank die verzot is op leugens.
- ⁶⁰ *Ijd en eit*. Dit Nootjen is van den heer Van Lennep. Als aardigheid kan het er door, maar in de oogen van 'n volwassen mensch is dat *purisme* op 't rym waarlyk komiek. Laat de Zeeuwen op z'n zeeuwsch, de Friezen op z'n friesch rymen! En wie in 't geheel niet rymt, doet ook goed, ja ... beter nog! By Göthe en Schiller rymt *Ritter* op *Jezuïter*, *ehren* op *währen*, *Kaiser* op *weiser*, *führen* op *probiren*, enz. Boileau koppelt *audace* aan *Parnasse*, *pucelle* aan *modèle*, e.d. De sop is de kool niet waard. Jammer maar dat nog altyd zoo velen hun wysheid over dergelyke kinderachtigheden aan den man weten te brengen als *Letterkunde* en zelfs als *poëzie*!
- 655 ⁶¹ *Maniessan*: zoetigheid, konfituren. Het gebruiken hiervan by de thee, is van chineschen oorsprong.
- ⁶² *Distriktschoofd van Parang-Koedjang*. Hy was schoonzoon en handlanger van den Regent. Ten zynen huize werd myn voorganger vergiftigd.
- 660 ⁶³ *Kleeding van den Djaksa*. Deze inlandsche ambtenaar was 'n Javaan – geen Soendanees – en daarom eenigszins anders, en opzichtiger, gekleed dan de Hoofden die te Lebak thuis hoorden.
- ⁶⁴ Onder de titels van den Gouverneur-generaal behoort ook die van: *Opperbevelhebber van Z' Me Zeemacht beoosten de Kaap de Goede Hoop*.
- 665 ⁶⁵ Deze aanspraak aan de Lebaksche Hoofden wordt, naar my van vele zyden bleek, vry algemeen gewaardeerd. Waarom keurde men dan *Havelaar's handelingen* die daarmee stipt overeenstemden, geen aandacht waard?
- 670 Om te beoordeelen in hoever ik by 't benaderend in druk geven van die ongeschreven toespraak kan afgeweken zyn van *stipt-letterlyke waarheid*, is 't misschien niet onbelangryk toon en inhoud daarvan te vergelyken met zeker stuk van eenige jaren tevoren. Ik bedoel de Publikatie aan de Inl. Hoofden der Minahassa van 1 April 1851, waarin naar ik meen dezelfde geest heerscht. Het Weekblad '*Oost en West*' en daarna de *Spectator* (26 Juli 1879), namen 't over uit de indische couranten die dat dokument

- 675 de moeite der reproductie hadden waard gekeurd, misschien wel om de velen terecht te wyzen die voorgeven den *Havelaar* te ontkrachten door 't boek voor 'n *fiktie* uitte-maken. Bedoelde Publikatie is 'n *officieel stuk* en heeft niets te maken met romanschryvery. Ik noodig den lezer uit, het aangehaalde nummer van den *Spectator* inte zien, en zich de vraag voorteleggen of 't billyk is dat ik ruim dertig jaar na 't schryven van
- 680 de daarin meegedeelde Publikatie, nog telkens door den eersten den besten kwajongen straffeloos word uitgescholden? (*Zie voorts over dit onderwerp de Noten 101 en 115.*)
- ⁶⁶ *Mintah ampong*: ik vraag verschooning.
- ⁶⁷ *Sienjo*, dikwyls verkort tot *njo*: jongeheer. Velen meenen dat dit woord van portugeschen oorsprong is, vooral ook omdat de afstammelingen van Portugezen, die nog
- 685 altyd te Batavia 'n eigenaardige kaste uitmaken, in de wandeling *Sienjo's* genoemd worden. Toch is deze etymologie twyfelachtig.
- ⁶⁸ *Verbrugge wist het!* Nog altyd ben ik in 't bezit van een briefje dat hy my deed toereiken op 'n oogenblik dat ik met den Regent in gesprek was, en waarin hy my – onder uitdrukkelyk verzoek hèm niet te noemen – uitnoodigde dat Inlandsch Hoofd eens
- 690 onder handen te nemen over de 'misbruiken'. Het overbodige van dit verzoek laat ik nu daar. Er blykt uit:
- 1) dat myn bezwaren geen gevolg waren van persoonlyke zwartgallige opvatting.
 - 2) dat myn onderzoekingen zeer omzichtig plaats hadden, zóó zelfs dat de vreesachtige Verbrugge meende grond te hebben my aantezetten tot wat yver.
- 695 Belangstellenden – zyn er die? – kunnen 't bedoelde briefje van den kontroleur ter inzage krygen.
- ⁶⁹ *Tjiandjoer*. Iets later spel ik dezen naam van de hoofdplaats der Preanger-regentschappen eenvoudig: *Tjanjor*, zooals 't woord in dagelyksch spraakgebruik luidt. Ook elders achtte ik my ontslagen van de poging om by 't spellen van inlandsche namen, het *geschreven* javaansch of maleisch in onze karakters natebootsen. Ik schryf alzoo voor: *aoerang*, *orang*. Voor: *praboe*, *prauw*. Voor: *kahin*, *kain*, enz. We hebben immers hier niet te doen met puristische *spelling*? De eisch is 't weergeven – by benadering altyd – van den *klank* zooals die onder Europeanen in Indie gebruikelyk is.
- ⁷⁰ *Djimats* zyn briefjes of andere voorwerpen die uit den hemel vielen om geestdryvers
- 705 en boerenbedriegers aan 'n geloofsbrief te helpen. *Tout comme chez nous!* 't Getal der leveranciers van Goddelyke Openbaringen is zeer groot, en apostelen en profeten van deze soort zyn in geheel Azie nog altyd aan de orde van den dag. 't Verschil by vroeger eeuwen is maar dat ze tegenwoordig wegens landloopery worden gestraft, en wel door dezelfde menschen die hun voorgangers in vagabondage als Heiligen vereeren.
- 710 Ziedaar nu 'n stuitend gebrek aan rym in *myn* oog!
- ⁷¹ *Garem glap*: smokkelzout. Het maken en verkoopen van zout is in Indie *regie*. Er werd inderdaad aan de zuidkust van *Lebak* veel zout gemaakt, en 't was die arme menschen niet zeer kwalyk te nemen, als men bedacht dat ze soms vele mylen te loopen hadden om 'n Gouvernements debietplaats te bereiken, waar ze hoogen prys moesten betalen. My komt het monopolizeeren van den zoutaanmaak onredelyk voor, en vooral wreed jegens strandbewoners wien 't zeezout in huis spoelt.
- 715
- ⁷² Ook de hier bedoelde nota's van m'n vermoorden voorganger zyn nog altyd in m'n bezit. Nooit vroeg iemand my, die te mogen zien. Me dunkt toch dat ze, vooral met het oog op z'n dood, zeer treffend zyn. Zou niet die zaak in elk ander land voor 'n
- 720 *cause célèbre* gegolden hebben?

- 73 Ook de hier bedoelde brieven bezit ik nog, doch slechts in afschrift, dat evenwel door den toenmaligen klerk te *Lebak* 'als eensluidend met het origineel' gewaarmerkt is. 't Was nooit iemand de moeite waard er naar te vragen.
- 725 74 *Voornemen den Regent z'n voorschot kwytteschelden*. Dit is, na het door den Gouv. Gen. Pahud ingesteld onderzoek werkelyk geschied. Ook meen ik dat by die gelegenheid z'n traktement verhoogd is. Men moet erkennen dat hierin een zonderlinge wys van rechtdoen omtrent *my* gelegen was! De gebleken gegrondheid myner aanklacht moest niet my ten-goede komen, maar den persoon die door my was aangeklaagd.
- 730 75 *Abraham Blankaart te hollandsch voor 'n Duitscher*. En... voor het tegenwoordig geslacht van Hollanders misschien ook. Hoevelen myner lezers kennen die aardige figuur uit *Sara Burgerhart*?
- 735 76 Deze boutade tegen de orthodoxen mag, dunkt me, aanleiding geven tot de opmerking dat de modernen, de liberalen, de ... meer verlichten – en zelfs de *ware* vrydenkers – wel 'n voorbeeld mochten nemen aan zekere oprechtheid van geloof, die zich by hun tegenstanders in *dadén* openbaart. Indien er door sommigen even gul werd bygedragen tot het verspreiden van licht, als door anderen tot het verdikken van duisternis, zouden we sedert lang 'n groote schrede verder zyn. Zouden de *geloovers* my hebben laten zwerven en derven zooals 't geval geweest is, indien ik *hun* denkbeelden had aangehangen en verkondigd? Immers neen. Hoera voor de oprechte geloovers!
- 740 77 *Ketimon*: augurken, komkommers.
- 78 *Die geleerden!* Een der nieuwste snuffjes op 't gebied der chemische voedingsleer, is van professor Virchow. Die scheikundige beweert nu dat er niet de minste voedingskracht in bouillon zit. Ik stel voor, hem op 'n diët van uitgekookt vleesch te zetten, waarmee hy zeer geleerdelyk tevreden wezen moet.
- 745 79 *Molière*. Ik stel dezen auteur thans veel minder hoog dan vroeger, doch bewaar m'n opmerkingen dienaangaande voor 'n monografie over dramatische litteratuur, waarvoor in deze *Noten* geen plaats is.
- 80 *Miss Mata-apie*: juffer vuur-oog.
- 750 81 *Fotheringhay*. In sommige vorige drukken staat herhaaldelyk *Fotheringeray*, 'n lapsus van den heer Van Lennep. In 't handschrift stond noch 't een noch 't ander, maar: *Tower*. Dat was 'n lapsus van *my*.
- 755 82 *Arles* wordt gehouden voor 'n binnenlandsche kolonie van de Massiliers, en *Massilia* (*Marseille*) was door Phoeniciers gesticht. Dat de waarlyk typische schoonheid der vrouwen te *Arles*, daar beter dan te *Marseille* bewaard bleef, kan liggen aan de mindere vermenging met vreemden. Op strandplaatsen als *Marseille* verbasteren de rassen zeer snel. Of de vrouwen te *Nîmes* – óók 'n marseillaansche faktory – even schoon zyn als te *Arles*, is my onbekend.
- 83 *Datoe*: inlandsch Hoofd.
- 84 *Praboe*: prauw, schuit, vaarttuig, scheepje.
- 760 85 De oordeelvellingen over de hoedanigheden der verschillende rassen die Insulinde bewonen, loopen zeer uit-een. Bevolking en Hoofden op Sumatra zyn minder gedwee dan de Javaan, doch men vindt daar mannelyker karakters. Zeker is 't, dat de Javaan niet geacht is op Sumatra, en dat de echte Maleier die hem verachtelyk: *toekan makan*

- 765 *koetoe* noemt – vraag de vertaling aan 'n neef uit de Oost – zich ver boven hem stelt. 't Was 'n fout van den generaal Van Swieten, 'n Javaan te gebruiken als onderhandelaar met de Atjinezen. Dat de onverschrokken *Radben* die zich hiertoe leende, 't offer worden zou van z'n bereidwilligheid en trouw, was te voorzien. Het doet me leed dat z'n naam my ontgaan is.
- 770 ⁸⁶ De meeste Europeërs in Indie dragen weinig kennis van taal en zeden der streken die ze niet bezocht hebben. De uitdrukking *Si Oepi Keteh* – zooveel als: kleine jongejuffer – werd door Duclari niet verstaan. Men vergist zich gewoonlyk in Holland, door aan ieder 'die in de-n-Oost geweest is' algemeene kennis van indische zaken toetschryven.
- 775 ⁸⁷ *Ophir*. We vinden dezen naam op de meeste landkaarten, en – waarschyglyk omdat de berg die er mee bedoeld wordt, ver uit zee te zien is – op alle zeekaarten. Maar 't woord *Ophir* is by de inlanders onbekend. Ze noemen den berg die ongeveer in 't midden der breedte van 't land, even benoorden de linie ligt: *Goenoeng Passaman*. Hoe dus de kartografen, die elkaar blykbaar hebben nageschreven, de benaming *Ophir* kunnen verantwoorden, begryp ik niet. Een andere vraag is, of er verband mag gebracht worden tusschen dezen berg, en de streken vanwaar de tyrische koning Hiram, ten-behoeve van Salomo's tempelbouw, goud, ebbenhout en edelgesteente halen liet? (I Kon. IX, 28. X, 11.) Het is zeer gewaagd dit op grond van 'n enkel woord aantenemen. En bovendien, waar komt het woord *Ophir* vandaan? Wie heeft het eerst den *G. Passaman* aldus genoemd? De f-klank doet aan Arabieren denken. In de '*arabische vertellingen*' wordt Sumatra door Sindbad den zeeman bezocht.
- 780 ⁸⁸ *Kiskassen*. Of dit woord uitsluitend te Amsterdam gebruikt wordt, weet ik niet. In die stad beteekent het de eigenaardige huppelende beweging die 'n zeer plat steentje, behendig geworpen, op de oppervlakte van 't water maakt. Het beschryft, telkens even op 't water rustende, al voortspringend een reeks van allengs korter wordende bogen, en zinkt niet voor de kracht van den horizontalen worp uitgeput is. De manier waarop sommige zeevogels, na op de golven gerust te hebben, over 't water schuiven om vlucht te nemen, komt met dat 'kiskassen' overeen. Ook vliegende visschen schein de oppervlakte voor ze zich verheffen.
- 785 ⁸⁹ *Toewan kommandeur*. Op die plaatsen van Sumatra waar vroeger engelsche vestigingen bestonden, worden de gezagvoerende beambten nog altyd kommandeurs – *commodore* – genoemd. *Natal* ging in den 'engelschen tyd' voor 'n punt van groot belang door, getuige het fort dat veel te groot was voor de weinige manschap die 't in myn tyd – 1842 – heette te bezetten.
- 790 ⁹⁰ *Krandjang*. Korf van *bamboe*, waarin de voor Nederland bestemde suiker verscheept wordt. Tot ver in 't binnenland van Europa, ziet men tegenwoordig het bamboezen vlechtwerk van die *krandjangs* – meestal gekoolteerd – gebruikt tot heggen en dergelyke afsluiting.
- 795 ⁹¹ *Pedatti*: javaansche kar. De eigenaardigheid van dit voertuig was, dat het niet op raderen, maar, en wel op meewentelenden as, op schyven rolde, die om de onpraktische primitiviteit te volmaken, gewoonlyk den vorm hadden van 'n zeer onregelmatige veelhoek. De 'chinesche kerk' te Batavia (*zie Noot 98*) hield den heer W.R. van Hoevell voor den bekwamen schryver die zich onder den naam *Jeronimus* niet verborg. Wel jammer dat deze publicist, gedeeltelyk uit gebrek aan kennis van indische toestanden – hy was volbloed Bataviaan – meer nog misschien uit persoonlyke be-
- 800
- 805

810 hoefte aan 'n schelle leus, zich door den klank van 't woordje: *vry*, verlokken liet tot het ophemelen van den zoogenaamd-*vryen* Arbeid. Het wawelen over deze opgedrongen *topic* heeft jaren lang de aandacht afgetrokken van hoofdzaken als die welke in den *Havelaar* behandeld worden en nog altyd aan de orde blyven. Men zie hierover m'n beide brochures over *Vryen-Arbeid*.

815 ⁹² Zie noot 23.

820 ⁹³ *Onafhankelyke Rykjes in den Noordboek*. Het aantal meer of min onafhankelyke kleine vorsten in die streken is *legio*. Twee hunner heb ik persoonlyk gekend, de *Toeankoe*'s of *Radjah*'s van *Troemon* en van *Analaboe*, die me soms te *Natal* bezochten, en wel tot groote ergernis van den *Toeankoe* dezer afdeeling. Een van die Hoofden namelyk – 't is me ontgaan, wie van de twee – veroorloofde zich 'n zyden doek om de lenden te slaan op 'n wyze die volgens de natalsche heraldiek, 't distinktief was van meer hoogheid dan hem toekwam. Uit deze en dergelyke kwestien over etikette en voorzitting vloeiden twisten en vechtpartijen voort, die me soms veel hoofdbreken berokkenden, daar de volgelingen van 't atjinsche Hoofd redelyk strydbaar waren, en de Natalezen zeer prikkelbaar zoodra 't den rang van hun *Toeankoe* gold.

825 Over 't geheel werd *Natal* zeer druk door Atjinezen bezocht, en ik was ruimschoots in de gelegenheid eenige kennis van hunnen aard optedoen, te-meer omdat de naïve *Si Oepi Keteh* – een myner menigvuldige eerste liefden – 'n *Atjinesche* was. Toch bezit ik geen bouwstoffen voor 'n volledige karakterbeschryving, en ik durf alleen – in tegenspraak met de velen die heden-ten-dage over Atjinezen meespreken zonder ooit 'n Atjinees gezien te hebben – beweren dat zy over 't geheel genomen *zeer veel goede hoedanigheden* bezitten. Ongetwyfeld namelyk zyn ze hooghartig en dapper. Dat, by gelegenheid der oorlogsverklaring, 'n minister in de Kamer de Atjinezen heeft durven afschilderen als schuldig aan *zeeroof*, bewyst slechts voor de duizendste keer dat sommige sprekers geen laster te plomp keuren om by dat kollegie hun doel te bereiken. Is de zeeroof in den indischen Archipel afgenomen, sedert de atjinsche havens geblokkeerd zyn? Immers neen. Indien ons gouvernement zeeroovers bevechten wil, laat het dan den oorlog verklaren aan den Sultan der *Soeloe*-eilanden, aan de *Illanezen* op *Magindanao*, en eigenlyk aan alle vorsten en volken op dat groote eiland.

830 Uit *die* streken zwermen de vloten uit, die sedert eeuwen de bezittingen der atjinsche Sultans, niet minder dan de onze, op 'n brandschatting stellen, weinig minder schandelyk voor wie ze betaalt dan voor den heffer. Dáár zou iets deugdelyks te doen vallen voor onze Marine, of liever voor onze Landmacht, want het beschieten van bamboezen gebouwtjes aan 't strand beteekent niet veel.

845 Maar de beschuldiging van zeeroof was onze edele staatslieden niet voldoende. Om den zoo fyn zedelyken Nederlander te bewegen tot de vereischte oorlogswoede – en fondsen-bewilliging! – werd hem in diezelfde Tweede-Kamer de Atjinees voorgesteld als zoo heel in 't byzonder overgegeven aan ... onnatuurlyken wellust! My, die veel met Atjinezen heb omgegaan, was daarvan nooit iets gebleken, misschien wel omdat

850 ik nooit in 't belang van carrière of positie vuile voorwendsels noodig had om oorlog te maken. Aan hen die op dit punt zich zooveel volkenkundiger toonen, vraag ik welke 'reden van wetenschap' ze voor hun liefelyke beschuldiging kunnen aanvoeren? In allen-geval komt me zoo'n aantying tegen 'n vyand die doorslaande blyken geeft van mannelykheid, niet zeer ... mannelyk voor, en even onsmakelyk als 't bedoeld delikt zelf. Wat te zeggen van 'n Vertegenwoordiging die millioenen voteert op voorstellen van ministers wien zülke middeltjes tot ophitsing niet te verachtelyk zyn? Dat overigens het nederlandsche Staatsbestuur – een tot in 't merg verrot organisme! – de wapens zou aangorden *in 't belang der zedelykheid*, is 'n koddig denkbeeld.

855

860 Wat eindelyk den tegenwoordigen oorlog aangaat, ik herhaal wat ik elders zeide:
 van *Atjeh begint de nederlaag*. De toelichting van deze stelling ligt *nu* buiten m'n bestek.
 Ook lust het me niet, by voortduring onbeloond les te geven aan de haagsche politici.
 Zy worden door de Natie betaald om iets van de zaken te weten. Dat nu die Natie
 by voortduring genoeg neemt met individuen die aan dezen eisch niet voldoen, is
 865 myn schuld niet. Zéker is 't, dat nog geen enkele maal de *onvermydelyke gevolgen* der in-
 trekking van 't geheim artikel in het traktaat van 1824, ter-sprake gebracht zyn, noch
 in de talryke brochures over deze zaak, noch in de tallooze dagbladartikelen die haar
 behandelen, noch in de redevoeringen van ministers en 'geachte leden'. Al die schry-
 vers en sprekers bleven òf uit onbekendheid met de toestanden òf om redenen van
 870 nog lager soort, voortdurend *à côté de la question*. O. d. e. t. u. o. s. i. v. m. d. p. o.
 o. d. o. z. w. v. m. a. o. f. d. z. t. m. d. k. v. s. t. g. h. d. z. d. d. o. v. a. i. v. v.
 d. n. j. z. o. Mocht de lezer klagen dat ik hier in raadsels spreek, hy bedenke dat m'n
Brief aan den Koning van September 1872 *niet* raadselachtig was, en dat er van dat zeer
 duidelyk stuk geen notitie is genomen. Als de minister van Kolonien my zeer beleefd
 875 vraagt wat er ten-gevolge der zotte atjinsche campagne te voorzien is, zal ik hem vol-
 doende inlichting geven, onder protest evenwel tegen de onrechtvaardigheid dat *hy*
 en niet *ik* betaald wordt voor de zorg om Insulinde voor Nederland te bewaren.

⁹⁴ *Baleb-baleb*: bamboezen rustbank, brits. *Klamboe*: gordyn.

⁹⁵ *Pajong*: Zonneschermer, distinktief van rang.

880 ⁹⁶ *Madame Geoffrin*. In 't handschrift stond: *Madame Scarron*, en 't komt me voor, dat
 de heer Van Lennep hier ten-onrechte iets veranderd heeft. *Madame Geoffrin*, zeer ryk
 zynde, had niet noodig de schraalte van haar disch aan te vullen door vertellingen. Bo-
 vendien weet ik zeker dat sommige schryvers de bekende anekdote op rekening van
Madame Scarron stellen.

⁹⁷ *Traoessa*: 't hoeft niet!

885 ⁹⁸ *Chinesche kerk*: het '*tout Paris*' der hoofdplaatsen in Indie. De oorsprong dezer zeg-
 wys schynt te liggen in de *commérages* die oudtyds gehouden werden by 't uitgaan der
 protestantsche kerk in of by de chinesche kamp te Batavia.

890 ⁹⁹ '*Wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had.*' In 1843 liet de generaal Michiels op
 in 't oog vallend vexatoire wys de wegen in den omtrek van Padang verbreed. Voor
 niemand was het doel twyfelachtig: hy had behoefte aan wat krygsroem om zich staan-
 de te houden als civiel Gouverneur. De uitgelokte ontevredenheid openbaarde zich
 't eerst te Pau, in de nabyheid der hoofdplaats. Daar hadden, naar weldra publiek be-
 kend was, de samenscholingen plaats, waaruit de door ieder voorziene oproerige be-
 895 wegelingen zouden – en moesten! – voortkomen. Ze werden niet terstond tegengegaan:
 de vrucht moest rypen. Op zekeren nacht werd ik gewekt door een bediende van den
 kapitein der artillerie J. J. M. de Chateaux. Hy liet my roepen omdat zyn en myn
 vriend, de kapitein der infanterie Beyerman, by hem gekomen was om van hem en
 my afscheid te nemen. Ik ging, en vond B. in hoogsternstige stemming. Geheel onver-
 wacht had hy bevel gekregen naar Pau opterukken: 'om me daar te laten vermoorden'
 900 zeide hy. Hy *is* er vermoord, dienzelfden nacht nog. Toen daarvan den volgenden
 morgen bericht kwam, rukte de generaal aan 't hoofd van meer dan voldoende krygs-
 macht uit. In 'n ommezien behaalde hy de lauweren en 't certificaat van onmisbaar-
 heid waarom hy zoo dringend verlegen was. Arme Beyerman!

Zulk *en scène* zetten van krygsbedryven door 't vooruitzenden van een aan den dood

905 gewyde kleine schaar behoorde onder de lyfkunstjes van Michiels, doch eenig was hy
niet in die misdadige kwakzalvery. Ze speelt in veel veldtochten haar rol, en dit zal
wel zoo blyven tot de *kunst van lezen* meer algemeen wordt. De koddigheid der adver-
tentien van goedkoope boeken en allesgenezende pillen zinkt in 't niet, by de hans-
worstige leugens waarop sedert eeuwen sommige krygsoversten gewoon zyn hun be-
910 talende kommittenten te onthalen. Terstond zyn er altyd verzenmakers en geschied-
schryvers by de hand om die zotte praatjes met hun visa: 'gezien en opgehemeld' te
stempelen, en 'n reeks van geslachten bouwen den aldus smakelyk gemaakten onzin
na. Zie, als 'n enkel staaltje – ik heb ze voor 't grypen! – m'n opmerkingen over de
hyperkrygskunstige slimmigheden van den prillen prins van Oranje by *Quatre-Bras*.
915 (IDEE 747, vlgg.)

¹⁰⁰ Hier ben ik profeet geweest, helaas! Het grofste, 't onmogelykste is niet te grof
en niet te onmogelyk, zoodra 't dienen kan om iemand die 'uitsteekt' van de baan te
dringen. In deze taktiek ontmoeten zich de middelmatigheden van alle partyen. Er
blykt uit den tekst dat ik hiervan iets wist toen ik den *Havelaar* schreef, maar toch was
920 ik niet profeet genoeg om te voorzien dat men de karakterschets van Publiek, die ik
slechts als *boutade* gaf, maken zou tot *letterlyke* waarheid. Wanneer ook hier Duclari
my in de rede was gevallen met 'n: 'neen, dat is àl te sterk!' zou ik zeker de fout be-
gaan hebben iets te laten afdingen van m'n bittere opmerking, al bewees dan later de
uitkomst dat ik niet te veel gezegd had.

925 ¹⁰¹ Het was in die dagen (1843) dat ik de '*Bruid daarboven*' schreef. Dit stuk werd nog
onlangs in den Haag, te Rotterdam, en elders opgevoerd. Een van die voorstellingen
woonde ik by, en m'n aandoeningen waren zeer gemengd. Het wederzien van dien
arbeid uit m'n jeugd, van nu byna veertig jaar geleden, wekte meer herinneringen in
my op dan m'n gemoed verslikken kon. En dan 't nagaan van alles wat er in en om
930 my voorviel gedurende dat lange tydvak van m'n gevuld leven! Doch dit gaat den le-
zer niet aan. Met het oog evenwel op den ouderdom van dat stuk heb ik 'n vraag te
doen die, meen ik, sommige lezers wel aangaat. Is de *toon* dien heden-ten-dage zekere
publicisten tegen my aanslaan, wel in overeenstemming met den eerbied dien we ge-
woon zyn toetekennen aan ancienneteit in rang? Vindt men 't getal lettervruchten die
935 in onzen stoomtyd meer dan het derde deel eener eeuw beleven, zóó groot dat elk re-
kruut my mag toespreken *comme le premier venu*? Hoe ikzelf over die '*Bruid*' oordeel,
is bekend, maar 't stuk is toch minstens even goed als de *Emilia Galotti*, als de *Kabale*
und Liebe, als de *Minna van Barnhelm*, als de larmoyante komedies en *Lustspiele* van
Kotzebue, die nog altyd op 't repertoire staan. In-allen-gevalle blykt er uit, hoe ik
940 m'n tyd doorbracht in de dagen toen 'n groot deel van hen die me tegenwoordig als
hun gelyke meenen te mogen behandelen, nog – en misschien niet eens nog! – op de
schoolbanken zaten. *Suum cuique*, heeren! (*Zie hierover de noten 65 en 115.*)

¹⁰² Die redakteur heeft later als minister 't zyne bygebracht om den toestand in Indiën
onhoudbaar te maken. Van al de duitenplateryen waarmee hy Kamers en Natie eenige
945 jaren aan de praat hield, noem ik nu alleen de fameuze komptabiliteitswet, 'n monu-
ment van bureaukratische onbruikbaarheid, en als zoodanig de getrouwe afspiegeling
van den man zelf. Hy was 't ook die zoo byzonder veel bydroeg tot de verlamming
van 't gezag in de binnenlanden, door de splitsing van rechterlyke en besturende
macht. (*zie Noot 13*) Die uitverkorene van de Natie heet E. de Waal, en bekleedt
950 natuurlyk 'n aangenaam plaatsjen op den pensioenstaat.

¹⁰³ De toenmalige Algemeene Sekretaris der indische Regeering, Mr C. Visscher.

- 955 ¹⁰⁴ Ik meen hier blyken te geven dat de eischen der kunst ten-aanzien van de *maat* der optewekken aandoeningen, of liever van de daartoe strekkende middelen, my eenigszins bekend waren. Ook beweer ik in den *Havelaar* zelf (zie, byv. blz. 203) my aan die eischen te hebben gehouden. Juist omdat ik *minder* akeligheid schildert dan uit de geschetste omstandigheden blykt voorttevloeiën, is de indruk der *Saïdjah*-epizode zoo algemeen en zoo diep geweest, en alzoo is de beschuldiging van ‘overdryving’ een fout op ’t gebied der kritiek. Dit wat *kunstbesef* aangaat. En wat de *feiten* betreft die in den *Havelaar* vermeld worden, ook daarin blyf ik *beneden* de waarheid. Ik roerde niets aan
- 960 dan wat ik – thans nog! – *bewyzen* kan, en dus volstrekt nog ’t ergste niet. Wie nu, om den indruk van m’n pleidooi te ontzenuwen, z’n toevlucht neemt tot de afgezaagde en goedkoope beschuldiging dat ik ‘overdreven’ heb – in den grond eigenlyk slechts ’n oneerlyk-vermomd erkennen van de waarheid! – gelieve te zeggen: *wat, waarin, hoe, in-hoe-ver?* Hiertoe dan ook sommeerde ik herhaaldelyk Duymaer van Twist, den man die beter dan iemand by-machte wezen moest my tegentespreken, *indien* er iets op myn beweringen viel aftedingen. Hy evenwel durfde niet eens van ‘overdryving’ spreken, en bepaalde zich tot het verwyten dat ik zooveel talent had – in zyn oog ’n fout zeker – en dat-i zwygen zou uit vrees voor den schyn van partydigheid. En met zulke jongensachtige uitvluchten namen Kamer en Natie genoegen! Is dit *Recht*, Nederlanders?
- 970 ¹⁰⁵ *Bochten van den Tjioedjong*. Deze rivier draagt naar die vele bochten z’n naam. *Tji*: water. *Oedjong*: hoek. ’t Woord *Rangkas* beteekent een door zulke bochten omarmde streek lands. *Betoeng* is ’n bamboesoort.
- 975 ¹⁰⁶ *Sambal-sambal*: allerlei toespys, ’n keukenvak waarin Indiën uitmunt. De beschrijving van de *sambals* die daar in gebruik zyn, zou boekdeelen vullen. In welvarende familien vordert dit onderdeel van ’t dagelyksch *menu* de uitsluitende zorg van ’n bediende, en by ryken is één persoon daartoe zelfs niet voldoende. Als grondstof dient al wat eetbaar is, zooveel mogelyk onkenbaar gemaakt, en ook veel dat oningewyden *niet* eetbaar voorkomt, byv. onrype vruchten en bedorven vischkuit. Het bereiden van al die gerechten volgens de regelen der kunst, vereischt ’n ware studie. Ook is er voor *baren* (nieuwelingen) soms eenige oefening noodig om ze smakelyk te vinden, maar ingewyden geven aan de indische keuken de voorkeur boven de velerlei soorten van europesche tafels.
- 980 ¹⁰⁷ Zoodra in 1873 het geheim traktaat met Engeland van 1824, dat ons tot eenige bescheidenheid verplichtte, was ingetrokken, werd de oorlog verklaard. Men zou misschien hieruit mogen opmaken, dat m’n oordeel over den generaal Michiels van algemeener toepassing is, dan ikzelf in 1842 gissen kon.
- 985 ¹⁰⁸ De later tot Gouverneur-Generaal benoemde Mr P. Merkus.
- 990 ¹⁰⁹ *Jang (njang) di Pertoean*: hy die *heerscht*. Als ik me niet vergis, is er op geheel Sumatra slechts één Hoofd dat dezen titel draagt. *Toeankoe*’s (*myn-heer, mon-seigneur*) zyn er velen. Beide benamingen zyn *maleisch* – de laatste sylbe van ’t woord *Toeankoe* komt me zelfs *javaansch* voor – en daar de *Jang di Pertoean* zeer speciaal ’t voornaamste Hoofd is in de *Battablanden*, schynt die waardigheid oorspronkelyk door maleische overweldigers ingevoerd te zyn. De wortels der benamingen van autochthoone waardigheden
- 995 en titels moeten altoos in de oudste taal des lands gezocht worden. Ze zyn slechts van eenigszins jonger oorsprong dan onwillekeurige geluiden die door uitwendige oorzaken aan long en keel ontsnappen, dan de velerlei benamingen voor *water*, dan de aan-

duiding van terrein-accidenten of natuurverschynselen, en dan de algemeene klankna-bootsing.

1000 ¹¹⁰ Zie Noot 37.

¹¹¹ *Tout comme chez nous!* De katholiek die vast en zeker gelooft dat de H. Maagd zich de moeite gaf 'n boodschap te komen brengen aan 'n hysterisch landmeisje te *Lourdes*, spot met den islamiet die beweert 'n visite of brief ontvangen te hebben van Mahomed. En de protestant, lachende om den katholiek die boodschappen uit den hemel krygt, voelt zich zeer gesticht door 'n preek over den Engelenzang te Bethlehem. Waarom neemt men 't my euvel, dat ik al die soorten van domheid op één lyn stel?

¹¹² *Padries* noemden wy in de wandeling de *Atjinez* die toen kort tevoren de Battahlanden tot den *Islam* bekeerd hadden. 't Woord zal wel *Pedirees* moeten beduiden, naar *Pedir*, een der minst onaanzienlyke staatjes van *Atjin*. Ook 't woord *Atjin* is 'n door 't spraakgebruik gewettigde verbastering. Van *Atjeh* maakten we *atjehnees* of *atjinees*, waardoor 't grondwoord zelf in *Atjin* veranderde. Litterarisch purisme komt hier niet te-pas.

De blyken overigens van 't in den tekst aangeroord fanatisme loopen in 't on-gelooflyke. Men moet evenwel erkennen dat de invoering van den Islam – die tevens vermeerdering van zoutgebruik ten-gevolge had – grooten afbreuk heeft gedaan aan 't menscheneten. Dat deze hebbelykheid nog in de buurt van *Penjaboengan* – 't centrum van ons gezag in de *Battablanden* – zou bestaan hebben tydens Ida Pfeifer die streken bezocht (1844? 1845?) houd ik voor 'n leugen. Zy knoopt aan de ontmoeting die ze te-dezer-zake beweert gehad te hebben, een anekdote vast, die den stempel der on-waarheid op 't voorhoofd draagt. Men zou háár gespaard hebben, vertelt ze, om-den-wille der grappigheid van haar opmerking: dat zy 'n 'bejaarde vrouw en dus te taai' was. Toen zy, eenige jaren na my, met *Battablanders* in aanraking kwam, was de anthropophagie in die streken uitgeroeid, en wel door den invloed van dezelfde volkeren die we thans in naam der beschaving beoorlogen. Wanneer heeft *Nederland* ooit met *zyn* godsdienst en met *zyn* wapens, in 'n ommezien tyds een ganschen volksstam van kannibalen tot rustige menschen gemaakt?

¹¹³ De *Rappatraad te Natal* bestond uit de voornaamste inlandsche Hoofden der Af-deeling, met den Civiel-gezaghebber als voorzitter. Door dien Raad werden niet alleen civiele kwestien en krimineele zaken afgedaan, maar tevens politieke aangelegenheden behandeld. Tot het ten-uitvoer leggen der geslagen vonnissen was slechts het 'fiat exekutie' van den Resident te *Ayer-Bangie* noodig, gelyk uit den tekst blykt. De aflei-ding van 't woord *Rappat* is me onbekend. Het schynt slechts op *Sumatra* in gebruik te zyn.

¹¹⁴ *Sewah*: het wapen van de bewoners dezer streken, gelyk op Java de *kris*. De *sewah* is 'n eenigszins kromme dolk met zeer klein gevest en de snede aan de binnenzijde der kromming. De oorspronkelyke bedoeling met dezen vorm zal wel geweest zyn, dat de greep geheel in de hand kan verborgen worden, terwyl de zeer stompe rug van 't wapen tegen den pols rust, en door den arm bedekt wordt. De aangevallene be-merkt alzoo niet dat z'n tegenstander gewapend is, voor deze hem, na 'n eigenaardige vlugge beweging van pols en arm in drie *tempo's*, treft. Geheel afgescheiden van deze geschiktheid tot moordtuig, is de *sewah* 't distinktief van vryheid en mannelykheid. Wie 'n maleisch Hoofd gevangen neemt – gelyk volgens blz. 143-144 in de daar be-schreven omstandigheden m'n verdrietige taak was – vordert hem z'n *sewah* af.

- 1045 Een ander wapen op *Sumatra*, dat elders niet bekend is naar ik meen, heet *krambiëh* – ik spel op 't gehoor af – en dient uitsluitend tot moordtuig. Het is kleiner en veel krommer nog dan de *sewab*. De greep bestaat uit niet veel meer dan 'n ringvormige opening waarin de moordenaar z'n duim steekt, terwyl 't lemmet geheel in of achter de hand verborgen blijft.
- 1050 ¹¹⁵ Ik geloof dat deze opmerking van den braven Duclari niet ongegrond is, en durf daarop wyzen in-verband met de *soort* van wapens waarmee ik thans, *acht-en-dertig jaren* na de in den tekst beschreven voorvallen, word aangetast. Het laat zich begrypen dat lieden die behoefte hebben aan 't verscheuren van myn naam om wat opgang te maken, zich aan zoo'n armzalig hulpmiddel vastklemmen. Want, ook naar den geest gesproken, is armoed 'n scherp zwaard, en 't ligt in de rede dat dezulken geen besef hebben van hun gebrek aan *ebenbürtigheid*. Maar 't lezend Publiek moest niet zonder protest gedooogen dat ik zoo straatjongensachtig word aangevallen. Wat hebben de Van Vlotens e.d. ooit verricht, dat hun 't recht geven zou den mond tegen my te openen? Men behoorde die heeren hun *Staat van dienst* aftevorderen.
- 1060 ¹¹⁶ Een van die gesuspendeerde ambtenaren, de Resident A.L. Weddik, werd gouverneur van *Borneo*. De adsistent-resident van *Padang*, Schaap, is later gouverneur van *Makassar* geweest. Ook myn voorganger te *Natal*, de heer Van Meerten – een zeer bekwaam man, en de zoon der bekende schryfster van dien naam – is in dienst gebleven, en werd meermalen eervol bevorderd. In 't voorbygaan hier de opmerking dat de benoeming van den heer Weddik tot gouverneur van geheel *Borneo*, hoezeer bewyzende dat hyzelf tot het bekleeden van 'n hoog ambt geschikt werd geoordeeld, eigenlyk slechts fiktie was, en de strekking had om tegenover Engeland – en de vele *partikuliere Engelsche fortuinzoekers!* – onze souvereiniteit over dat enorme eiland te handhaven. De voor onze Regeering onverantwoordelyke vestiging van Brooke te *Laboean*, bewyst dat die armzalige kunstgreep z'n doel miste. Weldra zal 't met *Nieuw-Guinee* – dat tot Insulinde behoort – ook zoo gaan. Nederlanders, ik zeg u dat daar loerende kapers op de kusten zyn. En ... de gouverneurs-generaal hebben in dit opzicht minder schuld aan 't verregaand verwaarloozen der hun toevertrouwde belangen, dan later misschien de geschiedenis meenen zal. In-stede van hun veerkracht te kunnen besteden aan 't intakt houden van *Insulinde*, moeten zy zich toeleggen op 't handhaven van hun gezag tegenover ministers, Kamerpraatjes en onbevoegd hollandsch krantengeschryf. Het uit de veranderingen in '48 voortgevloeid allemans-meekakelen werkt, ook in Indie, *desorganizeerend*. Toch ... 'leve de groote Thorbecke!' niet waar? 't Is bedroevend!
- 1070 ¹¹⁷ Op de afschaffing der – betrekkelijk humane! – *rottingstraf*, en de nadeelige gevolgen van die tendentieuze filantropery zal ik elders terugkomen.
- 1075 ¹¹⁸ In deze alinea wordt de Resident Brest van Kempen gunstiger beoordeeld dan hy verdiende. Lang na 't schryven van den *Havelaar* werd my door 'n onwraakbaar getuige meegedeeld dat de Resident Brest van Kempen *een zeer byzondere reden* had om den Regent te ontzien. Ik wenschte dat my van bevoegde zyde naar die reden gevraagd werd.
- 1085 ¹¹⁹ Opmerking als in de *Noten* 68 en 72.
- ¹²⁰ Wat ik hier van de Regeering zeg, is na den *Havelaar* van volle toepassing geworden op de geheele Natie. Ze geeft voor, myn pogingen tot verbetering te ignoreeren, en vindt het behoorlyk dat ik vertellinkjes moet schryven om in leven te blijven. Maar

- 1090 de lieden die by-voortduring haar misleiden met onwaarheid, worden geëerd, beloond, met gezag bekleed, aan 't hoofd der zaken geplaatst. 't Volk *wil* bedrogen zyn.
- 1095 ¹²¹ De bespottelyke angst voor 'n Inlandsch Hoofd wordt door de residenten by de Regeering levendig gehouden *in hun eigen belang*, en berust eigenlyk op ... 'n woordspeeling. De waarheid is, dat wy in 't organismus van ons bestuur de *Inlandsche Hoofden* niet kunnen missen, d.i. het *stelsel* waarin die Hoofden een zoo voorname plaats bekleeden. Maar hieruit volgt volstrekt niet dat men een Inlandsch Hoofd niet aan z'n plicht zou kunnen houden. Waar zou 't heen, als men geen luitenant straffen of ontslaan mocht omdat men in 'n leger de officieren niet missen kan?
- 1100 ¹²² De arme man heette Dongso, en heeft me later trouw gediend. De op *Java* tot dwangarbeid veroordeelde misdadigers vervallen in twee klassen. Een gedeelte blyft op *Java* zelf, 'tgeen als 'n groote verlichting van 't vonnis beschouwd wordt. Te-werkstelling *buiten Java* is den meesten een vreeselyke straf die niet zelden tot zelfmoord dryft.
- 1105 ¹²³ Toen ik in den tekst dit nummer invulde, was m'n voornemen een karakterkundige analyse te beproeven van de wyze waarop myn streven door m'n landgenooten is opgenomen. De *toon* echter waarop dezer dagen sommige publicisten my aanvielen, en het *terrein* waarop zy trachtten den stryd overtebrengen, weerhoudt me. Voor 't oogenblik bepaal ik my te dien aanzien tot verwyzyng naar de nummers 632, vlgg. myner Ideën.
- 1110 ¹²⁴ *Tikar*: matje. Het gebruik van fyn gevlochten matten op de bedmatrassen, is in Indië vry algemeen, en wordt, omdat ze koel blyven, voor gezond gehouden. Het vervaardigen van die matten en ander vlechtwerk is 'n niet onbelangryke industrie, waarin vooral de *Makassaren* uitmunten.
- 1115 ¹²⁵ *Pukul ampat*: vier uur. Dit is de naam van 'n bloempje dat 's namiddags op dat uur zich opent, en tegen den morgenstond zich weer sluit. Dat *pukul* (= slaan, slag. Hier: klokslag) moet worden uitgesproken met de hollandsche *oe*-klank spreekt van-zelf.
- 1120 ¹²⁶ *Saudien* of *Soedien* voor: *Si-Oedien*: een zeer dikwyls voorkomende maleische naam. *Oedien*, *Oedin* ('t arabische *Eddin*) is waarschylyk verwant met gelyksoortige noordsche benamingen in Europa. Over 't zeer algemeene praefix *si* ware veel te zeggen, meer dan me thans de ruimte toelaat.
- 1125 ¹²⁷ De gewone lezer houdt dit voor 'n fiktie. Welnu, ook hier schreef ik de waarheid. De kommandant Duclari zag, des morgens by 't baden, een lyk de rivier afdryven, en hy herkende den man die in zyn tegenwoordigheid des avends tevoren zich by den adsistent-resident had aangemeld met 'n klachte. De heer Carolus had hem doen gelasten den volgenden dag op 't bureau te komen. Maar ... er werd zorg gedragen dat-i *niet* terugkwam! Geheel afgescheiden van Duclari's getuigenis, was 't Havelaar bekend dat dit de gewoonte was, *en dit wist ieder in 't Lebaksche*, de Resident Brest van Kempen zoo goed als elk ander.
- 1130 ¹²⁸ *De wyze waarop Havelaar te handelen had*. In de eerste plaats was hy gebonden aan *eed* en *instruktie*, twee faktoren die hem volkomen denzelfden weg aanwezen als zyn karakter en de menschelykheid. Maar ... hy zou te doen krygen met den nergens beschreven 'geest des gouvernements' waarvan z'n onmiddellyke chef de zeer onderdanige dienaar was. Die 'geest' wilde – niet dat er *Recht* geschiedde, maar slechts – *dat*

- 1135 *de uiterlyke toestand rustig bleef*. Ieder had het oog op *eigen* welstand alleen, op bevoor-
ring, op pensioen. Hoeveel Javanen men om dat doel te bereiken, straffeloos moest
laten uitplunderen en vermoorden, deed niet tot de zaak. Zóó de Slymeringen, zóó
de van Twisten! En dit keurt de Natie goed. Wel verre van 't Havelaar dank te wyten
dat-i zich opofferde om aan dien onzedelyken toestand 'n eind te maken, gaat de on-
1140 beschaamdheid zóóver dat men thans begint hem z'n onbaatzuchtigheid aanterekenen
als *vergryp*. Hy had – als de anderen dus? – eerst z'n tyd moeten uitdienen om pensioen
te krygen! M.a.w. hy had moeten deelnemen aan de schelmery, om ten-slotte z'n on-
waardig leven te eindigen als kollega van Van Twist! Hoe onbeschaamd ook deze
stelling wezen moge, ze heeft de verdienste van oprechtheid, of van brutale openheid
1145 althans. Wie ze verkondigt, is voorzeker 'n slecht wezen, maar... 't deert hem niet dat
men 't weet. *A la bonne heure*, zeer godgeleerde doctor Van Vloten!
- Minder bevalt my de huichelary van de velen die Havelaars handelwyze subliem
vinden, o ja, maar geen hand uitsteken voor de zaak die hy verdedigt. Men behoorde
den moed te hebben zyner gewetenloosheid.
- 1150 ¹²⁹ Men zie hierover in de *Minnebrieven*: Vraagpunten aan den kontroleur, § 18.
- ¹³⁰ Als boven, § 11.
- ¹³¹ *Beginselen van bestuur die ten-laatste zullen zegevieren*. Ik erken dat dit er tot-nog-toe
weinig naar gelykt. Het sprookje dat er na 1860 in Indie zooveel zou verbeterd zyn,
1155 behandelde ik reeds op blz. 241. Wat – onder veel andere redenen – alle verbetering
in den weg staat, is onze Kieswet. Het bederf in den Staat (IDEE 286) *dat thans allerwege
erkend wordt*, is niet te genezen voor we van dat immoreel en onpraktisch thor-
beckiaansch vod verlost zyn. Geheel afgezien van de *indische zaken*, is deze waarheid
ook op Nederland zelf van volle toepassing.
- ¹³² Wil men dit '*zelfs*' opvatten als sarkasme, my wel! Eenvoudige waarheid is, dat
1160 weinig koningen groot genoeg zyn om iets groots naast zich te dulden. De meesten
zelfs hebben behoefte aan 't *byzonder* kleine. De afschuw van uitstekendheid gaat niet
zelden boven 't eigenbelang, en menig hooggeplaatst persoon ziet liever z'n eigen
zaak – en die van 't algemeen! – te-gronde gaan, dan dat hy iemand naast zich stellen
zou, wiens verdiensten de zyne overschaduwden. Deze waarheid nu is oud, en – hoe
1165 treurig ook – niet onbegrypelyk. Maar dat 'n geheel Volk, wiens belangen daardoor
worden verwaarloosd, genoegen neemt met zoo'n domme jalouzie, komt me vreem-
der voor. Ook hier alweer staat onze Grondwet alle verbetering in den weg. De ko-
ning mag... *niets* wezen. 't Zy zoo! Doch waarom toch de bepalingen omtrent gezags-
verdeeling zóó ingericht, dat-i by-voortduring in z'n omgeving niet veel anders te
1170 aanschouwen krygt dan middelmatigheid? Men moest zoo'n armen Koning dan toch
de *kans* laten dat-i eens eindelyk iemand naast, onder of boven zich kreeg, die wat
meer beteekende dan te verwachten is van uit de *Kamer* voortgekropen ministers.
Sommigen beweren, naar ik hoor, dat onze Koning by de Natie niet geacht is. Of 't
waar is, weet ik niet. Ook niet of hy achting verdient. Maar eilieve, meent men dat
1175 het omgekeerde mogelyk is? Dat die Koning de *Natie* achten kan, volgens de stalen
die hy dagelyks van haar onder de oogen krygt, en die hem *nota bene* worden op-
gedrongen als de *élite* van 't Volk? Hoe overigens dit alles inwerkt op de benoemingen
van Landvoogden voor *Insulinde*, heeft de ondervinding voldoende geleerd. Voor dat
1180 ambt – het gewichtigste in den Staat! – blykt ieder goed genoeg te wezen, mits hy
maar passe in 't kader van de *clique* die vandaag toevallig op 't kussen zit. Hierover
'n hoofdstuk in den nieuwen druk van '*Specialiteiten*'.

- ¹³³ Zekere kontroleur Bauer werd, heel in den beginne der regeering van Van Twist, uit 's Lands dienst ontslagen: omdat-i geschenken had aangenomen '*niet strekkende om zich te verryken*'. Ik ontleen de onderstreepte woorden aan 't Besluit zelf. Ziedaar de
 1185 echte huichelende moraliteits-preutsheid! Van Twist die gezworen had 'de bescherming van den Inlander als z'n eersten plicht te beschouwen' mag dien plicht verwaarloozen en toch z'n traktement in ontvangst nemen, maar 'n kontroleur die '*niet om zich te verryken*' en dus zonder 't minste uitzicht op 't grondbezittend lidmaatschap in de
 1190 Eerste-Kamer, zich 'n bos *pisang* laat opdringen, wordt met schande weggejaagd! Ik zou ver loopen om iemand te zien, die, 'n plaats bekleedend by Binnenlandsch Bestuur, zich nooit schuldig maakte aan de vreeselyke misdaad die den heer Bauer werd ten-laste gelegd. Gelyk ik reeds in den tekst opmerkte, behoort het aanbieden van geschenken als de hier bedoelde, beschouwd te worden als 'n *groet*, als 'n *plichtpleging*, als uitdrukking van *beleefdheid* volgens de zeden van 't Land. Dat ik, in-weerwil hiervan, het aannemen van geschenken afkeur – gelyk uit het aanhalen der Oostersche
 1195 vertelling op blz. 149-150 voldoende blykt – doet nu niet tot de zaak. M'n bedoeling is de huichelary van den Landvoogd in 't licht te stellen, die aan zulke kleinigheden z'n deugd verspilde, en onverschillig toezag dat de aan *zyn* zorg toevertrouwde inlanders uitgeplunderd en vermoord werden. Het was dezelfde Van Twist, die de *door hemzelf* afgeschafte wyze van werving voor 't indisch leger weer invoerde! De brave man meende dat zy '*den toets der zedelykheid niet kon doorstaan*'. Heel juist! Onnoozele javaansche jongens werden *van Regeeringswege* door onderofficieren, met behulp van *dobbelspel en ... hoeren* in 't net gelokt. Zeker, zeker, dat kan inderdaad den 'toets der zedelykheid' niet doorstaan! Maar wèl kon 't den 'toets der zedelykheid' van den godvruchtigen Van Twist doorstaan, *deze wyze van werving weer intevoeren** en die man is in Nederland 'geacht'. Zal 't niet by zulke toetsverhoudingen weldra 'n eer worden, tuchthuisboef te zyn?
- ¹³⁴ De naam *Saïdjah* is met 'n kleine letterverzetting ontleend aan den 'Staat van gestolen buffels' in de *Minnebrieven*. Daarin vindt men ook de namen der dorpen *Badoer* en
 1210 *Tjipoeroet*.
- ¹³⁵ Myn berekening van wat er in Indie verloren gaat onder de Regeering van één Gouverneur-generaal 'die z'n plicht niet doet' is – als gewoonlyk, we kennen dat! – *overdreven* genoemd. Weinigen hebben besef van de kracht der vermenigvuldiging. Ook Droogstoppel stond verbaasd toen-i over dit onderwerp iets aantrof in Sjaalman's pak. Ik vraag aan hen die zich zoo makkelyk van de zaak afmaken: *hoe hoog dan volgens hun meening 't bedrag is, waarop één gouverneur-generaal van de soort der Van Twist en – en hy was de ergste niet! – aan de Natie te staan komt?*
- ¹³⁶ *Orang Goenong*: bergbewoner, doch op Java zeer speciaal de bewoner der bergen in den westhoek. 't Woord *aliforoe*, *alifoeroe*, *harifoeroe* (alfoer) heeft in den noordhoek van *Celebes*, in den geheelen *molukschen* Archipel, en op *Nieuw-Guinee*, dezelfde beteekenis, of althans die van *bewoner der binnenlanden*. 't Is dus eigenlyk geen volks- of stamnaam, gelyk door sommigen gemeend wordt, maar wordt – evenals 't woord *Nederlander* – dikwyls als zoodanig gebruikt.

* Voor den tienden maal sommeer ik den '*Oud-officier van 't Indisch leger*' die in de N. Rott. Cour. deze bewering 'n 'onwaarheid' noemde, z'n laster intetrekken. Zie overigens een der Noten op Idee
 1225 534.

- 1230 ¹³⁷ Uit gebrek aan ruimte, en tevens omdat de hier behandelde zaak in nauw verband staat met de meerendeels zoo onjuiste begrippen over *bevoegdheid in 't algemeen*, wil ik hier over dit onderwerp niet verder uitweiden. Ik verwys naar den laatsten druk der '*Specialiteiten*'. (Delft, by Waltman.)
- ¹³⁸ *Kendang*: omheining van ruw paalwerk.
- 1235 ¹³⁹ Frits had allerlei vragen gedaan, zegt Droogstoppel. Van die vragen kwamen er in 't Hs. 'n paar voor, maar de heer V. Lennep heeft gemeend ze te moeten supprimeeren. Waarom? Toch niet omdat de Wawelaars verlegen zitten met het antwoord? 't Komiekste is dat V. L. zelf, hier hofmakende aan 't bekrompenst bygeloof, dikwyls met de bybelsche vertellingen den spot dreef. Hy hield van Voltaire meer dan ik, en was zeer in z'n schik als men hem zeide dat-i op dien oppervlakkigen denker geleeke, wat in z'n laatste levensjaren werkelyk 't geval was. Dat hy, in-weerwil van deze geestesrichting, toch geen vryheid voelde Frits te laten vragen: '*vanwaar toch Noach z'n ysbeeren voor de Ark gehaald had?*' e.d. bewyst, dunkt me, de gegrondheid myner opmerking in de noot op blz. 252. Z'n orthodoxe vrindjes te Amsterdam mochten niet gekrenkt worden in hun keukenmeidengeloof. Gelukkig dat het aantal ongerymdheden in den bybel zoo groot is, dat niemand verlegen hoeft te staan om de hier gesupprimeerde 'neuswyzigheden' van Frits met *beliebige* uitbreiding aan te vullen.
- 1240 ¹⁴⁰ *Sluis* in-plaats van *steenbrug*, is werkelyk 'n eigenaardigheid in 't amsterdamsch. Van dien aard hoort men er velen, daar zoowel als elders. De woorden *gracht* en *wal*, byv., worden dikwyls verwisseld. Men woont *op* de gracht, en werpt iets *in* den wal. Opmerkelyk is in de laatste spreekwys het onbewust terugkeeren tot de oorspronkelyke beteekenis van 't woord, daar *wal* een der zeer vele klanken is, waarmee men 't begrip: *water* aanduidde. (*walvisch*, *narwal*, *walrus* = walros: zeepaard.) Op analogische wys veranderde het woord *dyk* van beteekenis, en misschien ook: *dam*. Zoo ook, maar in omgekeerde richting, de woorden *tuin* en *gaarde*. Gedurende den loop der eeuwen verwisselde men telkens de benamingen van 't *contenant* en 't *contenu*. Dat nu, om weer-tekeeren tot Droogstoppels amsterdamsmus, 't woord *sluis* oorspronkelyk niet uitsluitend de beteekenis had van *waterkeering*, ligt in de rede. Het is van den met zooveel nakroost gezegenden wortel *kel* of *sl*, die eerst het begrip *roepen*, daarna dat van *sluiten* en *heerschapp* uitdrukte. Zie hierover eenige opmerkingen in den Vⁿ bundel *Ideen*, waar evenwel de stof op verre na niet uitgeput is. De vruchtbaarheid der Israelieten haalt niet by den rykdom aan kroost van de klanken *kel* (*sl*) of *lk* (*ls*). Ik meen ten slotte dat het ware woord voor *sluis* in den zin van waterkeering, is: *zyl* of *ziel*, doch daarvan kon ik tot-nog-toe de etymologie niet opsporen.
- 1245 (1881). *Zyl* (*zyl*) zal wel van denzelfden wortel stammen.
- 1250 ¹⁴¹ Ik geef hier by-een de verklaring van eenige maleische woorden, idiotismen en eigenaardigheden, die in de epizode van Saïdjah voorkomen.
- 1255 *Lombong*: bergplaats voor ryst en padie. Meestal is ze buiten 't huis tegen een der wanden aangebouwd.
- 1260 *Kris*, 't *volksthumliche* wapen van den Javaan, dat als zoodanig by z'n volslagen kleding behoort, gelyk by ons in vroeger tyd de degen. Het is 'n slangvormige platte dolk, met zeer kleinen greep. Gewoonlyk zyn de krissen van reepen week yzer in-eengesmeed – damastwerk alzo? – en daarna met behulp van buffelhoeven gestaald. Ze werden voor roest bewaard door 'n inwryving met *djerook* ('n citroensoort) met *arsenicum*, dat aan 't yzer 'n eigenaardig doffe tint geeft. Het bygeloof beweert dat men, 'n kris willende bezien, die *geheel-en-al* uit de schede moet halen. Wie 't slechts gedeeltelyk
- 1270

- doet, stelt zich bloot aan groot ongeluk. Over betooverde krissen, e.d. zyn tallooze vertellingen in omloop.
- 1275 *Poesaka*: erfstuk, hier – gelyk dikwyls – in pieuzen zin genomen.
- Sawah*: door kunstmatige bewatering toebereid rystveld, in tegenstelling van *gaga*'s en *tipars*, rystaanplantingen die wat de bevochtiging aangaat, rechtstreeks van den regen afhangen.
- 1280 *Klamboe*-haken. *Klamboe* is gordyn. In de platte, zeer breede haken waarmee ze worden opgehouden, heerscht eenige weelde. Ook by den minstwelvarende zyn ze toch gewoonlyk van messing.
- Patjol*: 't werktuig dat de Javaan als spade gebruikt. Het blad zit, als 't yzer van 'n houweel, loodrecht op den houten steel. Er wordt dus mee *gebouwen*, niet *gespit*, 'n
- 1285 eigenaardigheid die misschien hieruit voortvloeit, dat de inlander blootvoets gaat.
- Oeser-oeseran*: 't Woord wordt in den tekst verklaard. Vermeende byzonderheden in den loop van zulke haarkringen, vooral wanneer ze zich vertoonen op den kruin van 'n kind, leveren stof tot allerlei voorspellingen. Zie, byv. blz. 87.
- Penghoeloe*: priester.
- 1290 *Ontong*: geluk, voordeel.
- Galangans*: smalle dykjes die 't water op de *sawabs* houden.
- Allang-allang*: riet, reuzen- of *prairie*-gras. Het is vaak zoo hoog dat 'n man te paard er zich in verbergen kan. De benaming op *Sumatra* is *riemboe*, wat daar ook *wildernis* in 't algemeen beteekent.
- 1295 *Sarong*. *Batik*. *Kapala*. De *sarong* is 't eigenaardig kleedingstuk der Javanen, mannen en vrouwen beide. Het is een van *kapok* geweven lap, welks einden aan elkander genaaid worden. Het gebruik van zyde is uitzondering. Een dezer einden heet *kapala*, d.i. *hoofd*, en is beschilderd met 'n breeden rand, gemeenlyk uit tegen elkander inlopende driehoeken bestaande. Dit 'schilderen' heet *batik*, en geschiedt uit de hand. Het weefsel wordt te-dien-einde op 'n raam gespannen, en de verf is in 'n werktuigje van
- 1300 blik dat – zeer verkleind – den vorm heeft van 'n trekpote of antiek lampje. *Sarongs* zonder *kapala*, en welker einden niet aan-eengenaaid zyn, heeten *slendangs*. Men draagt deze kleedingstukken om de heupen, en de mannen schorten ze meer of min, ja soms geheel-en-al, op. Ook wordt de *slendang* dikwyls geheel tot gordel saamgerold, in welk
- 1305 geval de mannen een broek dragen, zeer tegen de eigenlyke javaansche gewoonte, 'twelk meer en meer de overhand neemt by de Javanen die veel met Europeërs in aanraking komen. Als 'n byzonderheid mag opgemerkt worden, dat het gebruik van broeken onder de *sarong*, door *vrouwen*, alleen in den Noordhoek van *Sumatra* voorkomt. Ik althans heb deze gewoonte slechts daar aangetroffen. Ze is van atjineschen
- 1310 oorsprong, waarom dan ook die kleedingstukken den naam dragen van *serewah atjeh*: atjinesche broek. Het vervaardigen daarvan is een der voornaamste industrien in de rykjes waarmee we nu in oorlog zyn.
- Wat overigens de *sarongs* en *slendangs* aangaat, sedert 'n dertigtal jaren leggen zich europesche fabrikanten toe op 't namaken van 't javaansche *batik*, en er worden dan
- 1315 ook jaarlyks voor millioenen in dat artikel omgezet. Toch wordt het dragen van 'n *gedrukten kain* (*kabin*: kleed, de generische naam voor al zulke kleedingstukken) steeds voor 'n blyk van armoed of althans van geringer welvaart gehouden.
- Mata-glap*. *Amokh*. 't Woord (*matah-glap* = verdonkerd oog) duidt den toestand aan van iemand die in razerny alles wat hy ontmoet neervelt, tot hyzelf verslagen
- 1320 wordt. Ik noemde 't ergens 'n 'zelfmoord in gezelschap' en weet er nog altyd geen beter naam voor. De ongelukkige die door deze woede wordt aangetast, kent vriend noch vyand. Oorzaken zyn gewoonlyk of minnenyd, of lang opgekropte wrevel over

- mishandeling. De Javaan is, als de meeste andere Inlanders, uit den aard zachtmoedig en inschikkelyk. Al te diep gegriefd, of *te* lang verongelykt, berst z'n woede in *amokh* uit. Dat evenwel ook de *amfoen* (opium) hierby 'n rol speelt – 'tzy als oorzaak der kwaal, 'tzy als opwekkend hulpmiddel tot het botvieren van de woede – spreekt van-zelf.
- 1325 *Atap*: 'n soort van waterpalm welks bladen tot dekking van geringe huizen gebruikt worden.
- 1330 *Bendie*: chais, tilbury.
- Djati. Ketapan*. Twee soorten van groote boomen. De eerste levert 'n zeer duurzaam hout. Waarom botanici hem den naam van *quercus indica* gegeven hebben weet ik niet, daar hy geenszins met onzen eik overeenkomt. '*Kajatenhout*' is pleonastische verbastering van *kajoe-djati* = *djatihout*.
- 1335 *Melati*. Een klein wit bloempje met sterken jasmyngeur. Het speelt, als by ons de roos, 'n groote rol in balladen, sagen en legenden.
- Rystblok*. Zwarte houten trog waarin de *padie* door stampen ontdaan wordt van den bolster. Dat stampen heet – klanknabootsing alweer! – *toembokh*.
- 1340 *Toedoeng*, zie Noot 31. De bepaling van 't uur, naar den schaduw die *Saïdjah's* *toedoeng* teekende op zyn gelaat, is 'n indiïsmus.
- Lalayang*: vlieger. Op Java vermaken zich niet uitsluitend kinderen met dit speeltuig. Het heeft geen staart, en beschryft allerlei slingeringen die door vieren, inhalen en rukken eenigszins bestuurd worden door de persoon die de koord houdt. Het doel van 't spel is, de koord van den vlieger der tegenspelers in de lucht te ontmoeten en aftesnyden. Uit de pogingen die hiertoe worden aangewend, ontstaat als 't ware een gevecht dat zeer vermakelyk is om aantezien, en de toeschouwers opwekt tot levendige deelneming. De door Saïdjah veronderstelde mogelykheid dat 'de kleine Djamen' zou getricheerd hebben, is, wat de daartoe vereischte handigheid in 't werpen aangaat, 'n indiïsmus.
- 1345
- 1350 *Zout maken aan de zuidkust*. Zie Noot 71.
- Grooten mond hebben*, en: *vuur dooden*, zyn malayismen.
- Klaagvrouwen*. By 't sterven van 'n Javaan wordt vreeselyk misbaar gemaakt, niet – zooals vroeger ten-onzent – door bezoldigde *huilebalgen*, maar door verwanten, kennissen en bureu.
- 1355 *Spaansche matten*: zuid-amerikaansche *dollars*, waarschyndlyk dus genoemd omdat in vroeger tyd het zeer omslachtige spaansche wapen aan matwerk deed denken. Die waarop twee kolommen staan, de zoogenaamde *pilaarmatten*, worden voor de besten gehouden, en gelden zooveel als onze oude *zeeuwsche* ryksdaalders, die misschien, wat gewicht en gehalte aangaat, aanvankelyk naar spaansch model geslagen werden. De
- 1360 'spaansche mat' – nu veelal van mexikaanschen muntslag – heet in ons Indie '*ringgit*' en blyft nog steeds 'n zeer gewild betaalmiddel, omdat de chinezen, die veel munt uitvoeren en in China versmelten, het zilveragehalte op hoogen prys stellen.
- Kamoening*: fyn geel gevlamd hout, dat slechts door den wortel van 't aldus genaamde kleine boompje geleverd wordt, en dus nooit groot van stuk wezen kan. Het is zeer duur.
- 1365 *Ikat-pendieng*. *Pendieng* is de buikband zelf. *Ikat*: gemeenzame verkorting in slecht maleisch van *pengikatan*, de agraaf daarvan.
- Pagger* (ten-rechte *pagar*) beteekent *beg*. *Pagger* is een van de vele maleische woorden, die – evenals *pikelen*: dragen, *mandien*: baden, *soessah*: moeite, verdriet – burgerrecht verkregen in 't hollandsch der Europeanen in Indie.
- 1370 *Soesoehoenan van Solo*: de Keizer van *Soerakarta*. Hy geeft in z'n officieele korrespondentie, aan den gouverneur-generaal, o.a. den titel van 'grootvader'.

- 1375 *Kondeb...gevangen in eigen strik.* Zie hierover noot 33. In de engelsche vertaling van den *Havelaar*, heeft m'n beste Nahuys, zonder erg gemeend in deze beschrijving iets te mogen veranderen. Hy laat Adinda's haren samenhouden door 'n lint, wat zeer onjavaansch is. Deze blunder heeft my in den edinburgschen *Scotsman* 'n vinnige berisping op den hals gehaald van 'n hollandschen korrespondent – toevallig 'n gewezen theekontraktant, tokohouder en... rystopkoopster, dat is: woekeraar van de ergste soort, 'n ware javanenbloedzuiger – die daaruit betoogt dat ik niet het minste verstand heb van indische politiek en dat de inlander 't heel goed heeft.
- 1380 *Pontianak:* spook dat zich in boomen ophoudt, en zeer gebeten is op vrouwen, vooral zwangere. Ik weet niet of er verband bestaat tusschen deze beteekenis van 't woord, en de naam der nederlandsche vestiging op Borneo's Westkust.
- 1385 *Oog van den dag* voor zon: *malayismus*.
Pelita: lampje.
Rottan of *Rotan:* spaansch riet, rotting.
Badjing: jvasche eekhorn. Dit beestje kwam me altyd kleiner voor dan z'n europeische soortgenoot. Het laat zich gemakkelyk tam maken.
- 1390 *Buikje* voor maag: *malayismus*.
Rottingstraf. Onder den indruk van den *Havelaar* is deze straf afgeschaft, wat ik als 'n fout beschouw. Ook hier bevond men zich, als gewoonlyk, *à côté de la question*. Indien er voor kleine delikten gestraft worden *moet*, is rottingstraf doeltreffender, zedelyker, en vooral... *menschlievender*, dan 't opsluiten in 'n gevangenis of de ten-arbeidstelling aan publieke werken. Zie over dit laatste, blz. 150. Het doet me leed, hier
- 1395 geen ruimte te hebben deze zaak breeder te behandelen, gelyk eerst m'n voornemen was. Ik bepaal me tot de verklaring dat de afschaffing der rottingstraf naar aanleiding van den *Havelaar*, in-verband met het *opzettelyk verwaarloozen der hoofdstrekking van dat werk*, 'n escobarsche huichelary is. De Natie heeft zich alweer dat zand in de oogen laten strooien. Het weder invoeren van de rottingstraf in Indiën is *in 't belang van den*
- 1400 *Javaan* dringend noodzakelyk.
Boaja: kaaiman, 'n krokodillensoort. Dat offeren geschiedt door 's avonds wat ryst en andere spys in 'n bamboezen korfje of bakje dat van 'n lichtje voorzien is, met den stroom te laten afdryven. Als er wat veel op de rivieren geofferd wordt, leveren die zachtken voortschuivende vuurpunten 'n aardig gezicht op.
- 1405 ¹⁴² Ik verneem dat men thans bezig is, ook elders dan in *Bantam* 'persoonlyk grondeigendom' intevoeren. De zaak is van hoog belang, doch zal waarschylyk schipbreuk lyden op de moeielykheid om de *gemeenschappelyke* bewatering van rystvelden te regelen. Ik erken op dit oogenblik niet te weten hoe dit in 't Bantamsche geschiedt. Behalve deze zaak, die voor Java levenskwestie is, zullen er maatregelen dienen genomen te worden om den *onmondigen Javaan* te beschermen tegen den 'handelsgeest' van zekere industrieelen. Wanneer bedoelde maatregel de strekking heeft om den inlander z'n grond te laten afkwanselen door den eersten den besten fortuinzoeker, ben ik er
- 1410 *tegen!*
- 1415 ¹⁴³ In 't handschrift had ik de fout begaan, hier uitdrukkelyk te verzekeren dat het nu volgend voorbeeld van trouw eens buffels aan z'n jongen meester 'niet verdicht' was. De heer Veth maakte daarop in den *Gids* van Augustus 1860 'n aanmerking die volkomen gegrond was, en daarom laat ik nu die verzekering *in den tekst* weg. Doch 't zy me vergund haar in deze *Noten* te herhalen. Ik bezit het *Tydschrift van Nederl. Indie* niet, maar beroep my op zeker daarin opgenomen *officieel* relaas van de zaak. Wie lust heeft het opte zoeken, wordt naar zeer oude nummers verwezen, *ik meen* zelfs uit de
- 1420 dagen toen dat tydschrift nog te Batavia uitkwam, dus vóór '48.

- 1425 ¹⁴⁴ Er worden inderdaad te *Tangerang* zeer fyne stroohoeden gevlochten, die aan de *manilla*-hoeden in buigzaamheid en sterkte weinig toegeven. Waarom wordt die industrie niet 'n beetje aangemoedigd? Wie bewerken kon dat het te Parys *mode* werd *un chapeau Tangerang* te dragen, zou groote sommen gelds naar Java lokken. Doch er zyn *zeer veel* artikelen van die soort in Indie, en daaronder van veel grooter belang, waarvoor de europesche markt gesloten blyft omdat de Regeering op alle krachten beslag legt ten-behoeve van z'n kruieniers-affaire. Even als die andere Droogstoppel kent en waardeert ze niets dan z'n koffi. En ... suiker, 't is waar ook!
- 1430 ¹⁴⁵ Zie over dit lied van Saïdjah, 't begin van Noot 6. Onder de korrektie (1875) vernam ik dat de heer Wiersma, zendeling in de *Minabassa*, de *Saïdjah*-epizode in 't maleisch heeft overgezet. Het doet me leed nooit 'n exemplaar van die vertaling onder de oogen gekregen te hebben. Zeer in 't byzonder had ik zoo gaarne *dat* lied in 't maleisch weergezien. Het myne begon: *liatlah badjing tjari penghidoepan*, enz. Dit herinner ik my, maar van 't vervolg niet veel meer.
- 1435 ¹⁴⁶ *En 'dus' in brand stond.* Om deze uitdrukking te rechtvaardigen, beroep ik me op de toelichtingen in Ideeën 304 en 1066.
- ¹⁴⁷ De aangehaalde regels zyn van Tollens. Hy sluit daarmee z'n tamelyk apokriefe vertelling: *Dirk Willemsz van Asperen*.
- 1440 ¹⁴⁸ Met verwijzing naar Noot 104, vraag ik alweder of de beschuldiging van 'overdryving' tegen my mag worden ingebracht? Indien *hierin* m'n fout lag, zou ze, dunkt me, by-voorkeur zich geopenbaard hebben in 't slot der geschiedenis van Saïdjah. De stof ontbrak waarlyk niet!
- 1445 ¹⁴⁹ Nooit gaf iemand blyk van begeerte om bewysstukken als de hier bedoelde intezien.
- ¹⁵⁰ De minister Fransen van de Putte heeft in de Kamer beloofd '*dat geschiedenissen als die van Saïdjah niet meer zouden plaats hebben.*' Maar nooit bleek er dat er iets *gedaan* werd om dit doel te bereiken. Integendeel, hy, waarlyk niet minder dan z'n vele voorgangers en opvolgers, stond altyd alle verbetering in den weg door de Natie bezig te houden met byzaken.
- 1450 ¹⁵¹ Ik meen te kunnen *bewyzen* dat het aantal vergiftigingen – ook in Europa – schrikbarend groot is, doch bewaar dit treurig betoog voor 'n andere plaats. Wat het in den tekst behandeld voorval aangaat, de officier van gezondheid Bensen heeft kort na 't verschynen van den *Havelaar*, in de N. Rotterdamsche Courant meegedeeld dat de heer Carolus na z'n tehuiskomst van *Parang-Koedjang* niet 'weinige uren' had geleefd, maar nog – ik meen – *twee dagen*. Ik neem deze getuigenis van den heer Bensen, dien ik voor 'n achtenswaardig man houd, onvoorwaardelyk aan, en erken alzoo dat òf de weduwe zich vergist heeft, òf dat ik haar verkeerd had verstaan, òf dat in 1859 toen ik den *Havelaar* schreef, m'n geheugen my bedroog. De terechtwyzing van den heer Bensen is my te meer welkom:
- 1455 ¹ omdat hy, *deze* aanmerking makende op 'n zaak van ondergeschikt belang, stilzwygend de juistheid staft van m'n opgaven omtrent de *hoofdzaken in 't algemeen*.
- 1460 ² omdat hy, in 'n stuk dat blykbaar bestemd is de door my behandelde voorvallen aan de stipte waarheid te toetsen, niet terugkomt op 't leverabcès *in 't byzonder*.

Indien ooit 'n démenti op z'n plaats ware, zou 't *hier* geweest zyn!

1470 ¹⁵² Het is my onbekend of 't lyk myns voorgangers is opgegraven tydens het in 1860 door den G.G. Pahud ingesteld onderzoek. Wel weet ik dat by die gelegenheid het Distriktshoofd van *Parang-Koedjang* ontslagen werd. De Regent werd gestraft met kwytschelding van genoten voorschot en – naar my werd meegedeeld, doch zeker ben ik hiervan niet – met traktementsverhooging.

¹⁵³ Ik had alzoo my bezig gehouden met het nakomen der verplichting die my door eed en instructie uitdrukkelijk waren voorgeschreven.

1475 ¹⁵⁴ *Pantjens en Kemits*: onbezoldigd wacht- en dienstvolk. *Poendoetan*: levensmiddelen en andere artikelen die geheven worden zonder betaling. Dit is 'n ware indische kan-ker, en Tamerlan (blz. 149-150) schynt het geweten te hebben. Maar onze Regeering weet het nog altyd niet! Wat, byv. een zoogenaamde inspektieis van 'n Gouverneur generaal kost – *zoogenaamd*, want de man wordt by den neus geleid! – loopt in 't onge-looflyke. Juist dezer dagen gewerd my uit Engeland 'n courant waarin dit onderwerp behandeld wordt naar aanleiding der voorgenomen reis van den Prins van Wales naar Bengalen. Daar my de ruimte ontbreekt om dat artikel overtenemen, zend ik 't aan de Samarangsche *Locomotief*, in welk blad het door den belangstellenden lezer kan worden opgezocht.

1485 ¹⁵⁵ Zie § 11 der 'Vraagpunten aan den kontroleur' in de *Minnebrieven*.

¹⁵⁶ *Poessing*: duizelig, verward, radeloos. Den hier bedoelden getuige kan ik nog altyd produceeren.

¹⁵⁷ Zie over 't woord *kaka-toea* de Noot by Idee 438.

1490 ¹⁵⁸ De op inlandsche Hoofden uitgeoefende moreele dwang om by 't vertrek van 'n hoofdambtenaar, fabelachtig hooge pryzen te besteden voor sommige stukken uit z'n inboedel, is ergerlyk. En ... ze moeten wel! Zou anders de vervanger niet meenen dat ze niets over hadden voor hun Resident? Dat ten-slotte die vrygevigheid alweer be-taald wordt door den geringen man, spreekt vanzelf. Tot m'n groote verbazing heb ik onlangs 't hoog bedrag dat er besteed was voor den inboedel van den heer Lou-don, zien aanvoeren als 'n bewys van z'n verdiensten. Me dunkt dat hy, die dan toch moet geweten hebben hoe zulk 'opjagen' in z'n werk gaat, verplicht ware geweest dat misbruik door 'n uitdrukkelijke waarschuwing te voorkomen. Dit heb *ik* gedaan, doodarm toch, toen ik *Lebak* verliet, gelyk ik nog altyd door getuigen staven kan.

1500 ¹⁵⁹ Ik zeide in Noot 50 dat sommigen zekere uitdrukkingen in dit werk beter begrepen dan de gewone lezer, en dat zich onder dezulken de vinnigste vervolgers van Have-laar bevonden. Dit is van volkomen toepassing op dezen kleinen trek in den tekst, waar ik den vinger schyn gelegd te hebben op de ... zonderlinge verlenging der thee-kontrakten in 1845. Dat de hier bedoelde persoon 't Nederlandsche Volk te repre-zenteeren kreeg, spreekt alweer vanzelf. Onze theeman – tevens rystopkoopster, enz. (zie de Noot by 't woord *Kondeh*, op blz. 277) – praatte in de Kamer heel aardig mee over Staathuishoudkunde, Volksbelang, Menschenrecht, Indische toestanden, enz.

1505 ¹⁶⁰ Vgl. blz. 63.

¹⁶¹ Zie § 11 van de 'Vraagpunten aan den kontroleur' in de *Minnebrieven*.

- 1510 ¹⁶² *Als boven § 18.*
- ¹⁶³ Het vergiftigen van den heer Carolus.
- ¹⁶⁴ Term van den ambtseed.
- 1515 ¹⁶⁵ ‘En – had ik er by kunnen zeggen – ook *my* te vermoorden.’ De vrees overigens dat de *Resident zelf* den *Adhipatti* ’n wenk geven zou ‘om zich te dekken’ teekent de positie. En de Resident voelde zich niet opgewekt, tegen die vrees, als tegen ’n lasterlyke veronderstelling, te protesteeren. In-plaats hiervan bewees hy door z’n handelingen (bladzz. 220 en 224) dat Havelaar maar al te juist had ingezien wat hem te wachten stond van ’n chef die toch even als hy gezworen had den inlander tegen de hebzucht zyner Hoofden te beschermen.
- 1520 ¹⁶⁶ Opmerkelyk alweer dat de resident Brest van Kempen al zulke uitdrukkingen liet voorbygaan zonder *protest*, en zelfs zonder *verzoek om toelichting*. Uit z’n zwygen blykt dat-i de assertien van Havelaar volkomen begreep, ’t geen bewyst dat ik den algemeenen toestand naar waarheid geschetst heb. Had niet ook hier, byv. de resident moeten vragen: *wat bedoelt ge met dien ‘geest’ der Oost-Indische ambtenaren?*
- 1525 ¹⁶⁷ Opmerking als in Noot 165.
- ¹⁶⁸ ‘Lichtvaardigheid’ en ‘voorbarigheid’ zyn voorzeker aftekeuren en strafbaar, vooral in zulke gewichtige omstandigheden. In-zoo-verre is er dus op *Havelaars* loyaal aanbod geen aanmerking te maken. Wanneer men evenwel daarin de stelling mocht zoeken, dat ’n ambtenaar die *krachtens z’n instructie* aanklaagt van misdryf, terstond persoonlijk aansprakelyk zou wezen voor de *gegrondheid zyner beschuldiging*, moeten we erkennen dat *Havelaar* hier meer heeft toegegeven dan-i verplicht was. Welk Officier van Justitie zou op zulke voorwaarden ’t publiek ministerie willen waarnemen? Doch *Havelaar* was te zeker van z’n zaak om de minste achterdeur open te houden.
- 1530 ¹⁶⁹ ‘Onderzoek, rapport en voorstel.’ Wel te verstaan: alles binnen den grens myner instructie, en *uit kracht van* die instructie.
- ¹⁷⁰ Eerst jaren daarna is dat onderzoek werkelyk geschied, en de Regeering was genoodzaakt te erkennen dat *Havelaar* de waarheid had gezegd. Zie den *Gids* van Augustus 1860, waar de hoogleeraar Veth, na uitvoerige behandeling der Havelaarszaak, het volgende zegt:
- 1540 ‘*Sedert heeft Havelaar met de zynen gebrek geleden, hij is het voorwerp geworden van den smaad der Droogstoppels – want de Droogstoppels in Nederland maken altijd gemeene zaak met de Slijmeringen in Indie – hij is geworden Multatuli, niet alleen in aangenomen naam, maar inderdaad.*
- 1545 *En wat bewijst nu het feit, dat, na zijn ontslag, werkelyk een onderzoek in het Regentschap Lebak plaats had, dat de Regent eene scherpe vermaning ontving, en eenige mindere Hoofden werden afgezet?*
- Primo: de waarheid van het spreekwoord dat de kleine dieven gehangen worden, terwijl men de groote laat loopen.*
- 1550 *Secundo: dat de zaak te veel ruchtbaarheid had verkregen, om nu nog gesmoord te worden.*
- Tertio: dat de knevelarij in Lebak al zeer erg moet geweest zijn, wanneer zelfs een Resident die zoo gaarne schipperde, en zoo ongaarne een Inlandsch Hoofd vervolgde, constateeren moest dat er werkelyk reden tot klagen bestond, en bij gevolg:*
- Quarto: dat Havelaar volkomen gelijk had.’*

- 1555 Aldus Professor Veth. Niemand evenwel schynt op de gedachte gekomen te zyn dat men dan ook dien Havelaar eenige voldoening schuldig was. Ook niet dat de hem ten-deel gevallen rechtsweigeren allernadeeligst werken moest op den toestand der inlandsche bevolking. Van welk besturend ambtenaar in de binnenlanden is plichtsvervulling te verwachten, nadat er zoo duidelyk bleek dat de Natie evenzeer als de Regeering party trekt voor de ellendelingen die 't mishandelen van den Javaan oogluikend toelaten?
- 1560 ¹⁷¹ Zie blz. 224.
- ¹⁷² Het had aan my gestaan de Bevolking opteruien. In-plaats daarvan handhaafde ik de eer van de nederlandsche regeering zoo goed ik kon, en de resident vertrouwde hierop.
- 1565 ¹⁷³ Dat m'n voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwylfeld. Waarom liet de heer Pahud zyn lyk niet opgraven?
- ¹⁷⁴ Ik bezit die verklaring nog. Niemand vond het ooit de moeite waard daarvan inzage te verzoeken.
- 1570 ¹⁷⁵ *Tontong (tomtom, tamtam)* is 'n groot hangend uitgehold houten blok waarop men de uren slaat. De naam is alweer 'n *onomatopee*.
- ¹⁷⁶ Deze brief van den *Adhipatti* is nog in myn bezit, en wel – nogal karakteristiek! – saamgeknepen en in stukken gescheurd, maar nog altyd volkomen leesbaar. De toelleg van dat schryven was, my in z'n knevelary te betrekken, 'tgeen gelukt zou wezen indien ik z'n voorstellen had goedgekeurd, of argeloos daarover in korrespondentie was getreden.
- 1575 ¹⁷⁷ In de derde alinea van dezen brief wordt my 't vervullen van myn voorgeschreven plicht tot verwyf gemaakt door den man die in de eerste plaats geroepen was my te berispen en zelfs te straffen indien ik dien plicht had verzuimd. Wat vervolgens z'n ontevredenheid aangaat over de door my '*aangenomen houding tegenover den Resident van Bantam*' ze was geheel ongegrond, en de heer B. v. K. zelf betuigde my later, niet te begrypen wat daarmee kon bedoeld zyn. De bewering dat er omtrent den Regent '*steeds gunstige getuigenissen waren afgelegd*' was een onwaarheid. Herhaaldelyk was er in de conduite-staten over dat Hoofd geklaagd. De opmerking dat ik myn beschuldiging niet door '*feiten, veel minder bewyzen*' gestaafd had, klinkt zonderling in den mond van den man die geen gehoor verkoos te geven aan myn dringende bede, my in de gelegenheid te stellen myn beschuldigingen door 'feiten en bewyzen te staven'. Onwaar is 't dat ik geweigerd hebben zou '*volle opening te geven van wat my omtrent de handelingen van het Inlandsch Bestuur te Lebak bekend was*'. Juist om tot die 'volle opening' te kunnen overgaan, drong ik op 'n *vry en openlyk* onderzoek aan. Maar ik wilde voorkomen dat het weder zou uitloopen op 'n vruchteloos 'aboucheeren' gelyk onder myn voorganger zoo dikwyls geschied was zonder ander gevolg dan dat de *klagers* officieel gestraft of in 't geheim mishandeld werden. '*Ongeschiktheid voor 't bekleeden eener betrekking by het Binnenlandsch Bestuur*' moest wel beteekenen dat ik niet kon werken in den 'geest des Gouvernements', niet in den geest der Slymeringen, niet in den geest van den verheven Duymaer van Twist. De Natie had behooren te eischen dat al die varieteiten van plichtverzakende deugnieten zich geschikt maakten om te werken 'in den geest' van Havelaar. Hoe rymt vervolgens de erkenenis dat ik by de Regeering gunstig stond aangeschreven, met de laaghartige insinuatie in de Tweede-Kamer, dat hy '*over*

- 1600 *den schryver van dat boek, zooveel* – kwaads alzo? – *zou kunnen zeggen*? Wat de plaatsing te Ngawi aangaat, er bestonden nog meer redenen dan ik op blz. 229 opgaf, om die aanstelling van de hand te wyzen. Maar de in alle inlandsche zaken zoo grondig onwetende Van Twist kende die niet. Hy liep in 't kiezen voor my van die betrekking,
- 1605 alweer aan de leiband van de buitenzorgsche kommiezery, die er waarachtig groot belang by had dat ik niet aan 't woord kwam. Het was 'n uitgemaakte zaak dat ik te Ngawi moest 'vallen'. Het openbaren der kuiperytjes die hiertoe in 't werk werden gesteld, zou zeer pikant wezen, maar ik onthoud me nu daarvan omdat ik geen vryheid heb m'n bronnen te noemen. Misschien wordt dit bezwaar eenmaal opgeheven. De laatste alinea van den heerlyken kabinetsbrief beteekent alweer dat er zou moeten
- 1610 blyken of Havelaar bekwaam en genegen was dienst te nemen onder de vereerders van den '*geest des gouvernements*'. En dit zou moeten getuigd worden door dezen of genen hoofdambtenaar van 't allooi der Slymeringen! Ieder ziet dat de onbekwaamheid van Van Twist zich niet tot inlandsche zaken bepaalde, en dat de man ook in '*the proper study of men*' 'n brekebeen was. Men bedenke dat hy Havelaar's brieven onder de
- 1615 ooggen had, brieven die geschreven waren met de voorbedachte strekking den man wakker te schudden. Nederlanders, welk soort van wezens toch laat gy u opdringen als Landvoogden van Insulinde?
- 1620 ¹⁷⁸ *Dat in de buurt is*. Ook hier alweder is van toepassing wat ik op blz. 140 zeide over 't leeren kennen van den toestand eener landstreek door 't verblyf in een nabygelegen provincie.
- 1625 ¹⁷⁹ Die opvolger was de heer Pahud, 'n pronkjuweel alweer van onbeduidendheid, en dus 'n man naar 't hart van de Natie die hem vyf jaar als *Minister*, vyf jaar ook als *Gouverneur-generaal* heeft kunnen gebruiken. Gelyk er in den tekst van *deze* uitgaaf uitdrukkelyk staat, wist ik in '56 – wat thans m'n drie miljoen landgenooten wel met my eens zullen wezen – '*dat er van dien man niets te wachten viel*'. Zóó is dan ook de lezing in 't Hs. van den *Havelaar*. Maar of de heer Van Lennep zelf, of de zetter, of deze of gene korrektor – weet ik 't? – een van allen dan, heeft goedgevonden dien tekst te vervalschen. Men leest in vorige uitgaven: *zyn opvolger* – den opvolger namelyk van Van Twist – *ken ik niet, en ik weet niet of er van hem iets te verwachten valt*. Wat
- 1630 de strekking was van deze blykbaar opzettelyke verandering – 'n drukfout kan 't niet zyn – weet ik niet, maar ze komt my oneerlyk voor.
- 1635 ¹⁸⁰ Een Javaannutter in Friesland – ik meen te Bolsward – onthaalde z'n Publiek op de mededeeling dat: '*die Havelaar beneden alles, en op 'n onaangename wys uit den dienst geraakt was*'. Ik heb niet vernomen dat men den man de deur uitwierp. Welk *nut* het voor den Javaan heeft, dat men den man lastert die voor hem weggaf al wat-i offeren kòn, begryp ik niet. Zie daarover – in den bundel *Verspreide Stukken* – m'n brief aan die kostelyke maatschappy.
- 1640 ¹⁸¹ By 't lezen van dezen brief aan den kontroleur gelieve men in 't oog te houden dat-i geschreven werd aan den man die van al 't voorgevallene te *Lebak* getuige, en daarin ambtelyk betrokken was geweest. Ook vooral met het oog op de mededeeling die in de laatste alinea's voorkomt, geloof ik niet dat er bondiger bewys voor de waarheid der geheele strekking van m'n boek denkbaar is dan in dit dokument geleverd wordt.
- 1645 ¹⁸² In 'n bataviasche courant werd me verweten dat ik by den heer Brest van Kempen afstapte. Wel, ik deed dit op *zyn* uitdrukkelyk verzoek, en 't was van myn kant

- 'n edelmoedigheid. De man vreesde voor oproer, waartoe inderdaad reden was. Reeds te *Lebak* had ik al m'n invloed noodig om de bevolking in rust te houden, waarop dan ook in m'n laatsten brief aan den kontroleur bedoeld wordt. Het zou 'n verkeerden indruk hebben gemaakt, indien ik by 't verlaten van *Bantam* blyk had gegeven in onmin met den Resident te zyn, wat dan ook werkelyk het geval niet was. Maar zeker zou dit wèl 't geval geweest zyn, indien ik toen *al de motieven* had gekend die hem bewogen moordenaars en dieven de hand boven 't hoofd te houden. Gelyk uit den *Havelaar* blykt, dacht ik slechts aan een *door gewoonte verwrongen plichtbesef* van de soort als ik sedert jaren overal ontmoet had. Later evenwel ontdekte ik dat het ontzien van den 'geest des gouvernements' in dit byzonder geval samenhang met 'n indruk van nog lager soort, van ... de allerlaagste soort! Het lust me niet, my daarover op dit oogenblik uittelaten. Misschien is de gewezen minister van kolonien Hasselman genegen den belangstellenden onderzoeker nauwkeuriger intelichten. Ook kan deze staatsdienaar – een myner voorgangers te *Lebak* – getuigen of ik de beschuldiging van 'overdryving' in 't schetsen van den toestand dier provincie verdien? Hy zal erkennen dat ik *beneden* de waarheid bleef.
- ¹⁸³ Dit zeg ik Van Twist zelf in den '*Brief aan den Gouverneur-generaal in-ruste*'. Dat men hem bedrogen had, blyft waar. Maar *niet* gegrond bleek m'n goedige meening dat-i eerlyk man wezen zou. Een eerlyk man tracht te *herstellen* wat door zyn schuld bedorven werd, en nooit gaf V. T. het geringste blyk dat-i hieraan wilde meewerken. Integendeel! Juist van hem ging de helsche wenk uit, dat men onder voorwendsel myner mooischryvery – bah! – m'n aanklacht smoren kon.
- ¹⁸⁴ Dit heeft hy niet gedaan. My dunkt dat we, na vyftien jaar wachters, myn tekst voor den juisten mogen houden.
- ¹⁸⁵ Toch Specialiteit voor *indische zaken*! Toch Liberaal! Toch Lid van de Eerste-Kamer! Toch eere-voorzitter van *Mettray*! Toch 'byzonder geacht' in 't hoogzedelyk en godvruchtig Nederland! Telkens vraagt men my 'n 'program' van Regeeringsvorm, en sommigen meenen zekeren grond tot ontevredenheid te hebben, omdat ik, bittere opmerkingen makende, zoodanig program tot-nog-toe niet medeelde. Eilieve, welk ander program is *in toestanden als de onze* mogelyk, dan de wenk dien ik gaf in de laatste bladzyden van '*Pruisen en Nederland*'? Wetten en bepalingen baten *niets*, zoo lang men de uitvoering daarvan en het toezicht daarover, opdraagt aan schelmen. Ook hier is de leer toepasselyk die er te halen valt uit het voorval op 'n audientie by den Keizer van Rusland, dat ik aanhaalde in m'n eerste brochure over *Vryen-arbeid*, uitgaaf 1873, blz. 137.
- ¹⁸⁶ Vgl. blzz. 242 en 243. Ook de Noot op 't woord *amokh* op blz. 275. Moeten dan volstrekt de gruwelen van *Cawnpore* in ons lief Insulinde herhaald worden? En wat anders dan woest uitbersten zal ten-laatste den lang getrapten – en daardoor gedemoralizeerden – Javaan overblyven? Op welke Buitenplaats zullen dan de Van Twisten zitten, zy die de schuld dragen aan 'n woede zooals voorspeld wordt in *Sentots* vloekzang?
- ¹⁸⁷ *Ministers in bezigheid*. Daaronder waren er die hun verheffing te danken hadden aan de door den *Havelaar* teweeggebrachte 'rilling'. Kort na de verschyning van dat werk benoemde men een indischen rykworder tot Minister van Kolonien. Hy zou zorgen dat '*geschiedenissen als van Saïdjah voortaan tot de onmogelykeden behooren zouden*'! Wat hy gedaan heeft om dien vromen wensch te bereiken weet ik niet. En dat weet niemand.

- In-plaats daarvan heeft hy de Natie met den liefelyken oorlog op den Sumatraschen noordhoek begiftigd.
- 1695 ¹⁸⁸ Deze laatste beide volzinnen zyn later bygevoegd. Ik erken, in 1859 niet voorzien te hebben dat het hier bedoelde volkje my zou toejuichen. Toch had ik 't kunnen weten. 't Ligt in den aard der zaak dat schelmen 't luidst meeschreeuwen als er 'houdt den dief' wordt geroepen.
- 1700 ¹⁸⁹ Dat weerleggen is dan ook niet beproefd. Op één uitzondering na – die welke ik behandelde in Noot 151 – heeft men nooit *openlyk* eenig in den *Havelaar* vermeld feit in twyfel durven trekken.
- ¹⁹⁰ Nu niet meer, kiezers! Ik zou me waarlyk zeer misplaatst voelen in *uwe* Kamer, tegenover *uw* ministers! Ook daaromtrent beroep ik my op m'n werkjen over *Specialiteiten*.
- 1705 ¹⁹¹ Van Twist gaat by z'n medegrondbezitters – onverschillig van welke z.g.n. staatkundige kleur – nog altyd voor byzonder achtenswaardig door. Hy spreekt mee over indische zaken, niet alleen alsof er niets op hem viel aantemerkten, maar zelfs op den toon van 'n deskundige en bevoegde by uitnemendheid. En de Natie neemt er genoegen mee!
- 1710 ¹⁹² Nederlanders, *dit is geschied!* Tot schande van Uw Regeering in Indie, werd die vuistslag in 't aangezicht uwer Marine gegeven, en de eer der uitvinding van deze laagheid komt weer den verheven Landvoogd toe, die geen tyd had om Havelaar te hooren.
- ¹⁹³ Ziehier eindelyk den regel die den titel van 't boek stempelt tot epigram. 't Is verdrietig schryven voor lezers die men *alles* moet uitleggen.
- 1715 ¹⁹⁴ Op de beide vragen die 't boek besluiten, ontving ik nog altyd geen antwoord. Waarschynlyk houdt de koning zich bezig met belangryker zaken dan rechtdoen en 't behouden van Insulinde voor Nederland. Ik zal Z. M. 'n exemplaar van deze nieuwe uitgaaf aanbieden, en in afwachting van beter succes – evenals m'n vriend Chresos uit de *Minnebrieven*, doch altyd *onder protest* – vertellinkjes dichten voor 'n Publiek dat niet lezen kan. Immers, indien dit niet het geval was, zou de Natie hebben aangedrongen op recht in de Havelaarszaak!
- 1720 Volgens de laatste berichten uit Indiën is Lebak een woesteny. Geheele dorpen zyn uitgestorven.
- 1725 NIEDER-INGELHEIM,
Augustus, 1881.

